PAUL SWEEZY

KAPİTALİST GELİŞME TEORİSİ

KALKEDON

KAPİTALİST GELİŞME TEORİSİ

Paul M. Sweezy

Orijinal Adı

The Teory of Capitalist Development

Türkçesi

Doç. Dr. Gülsüm Akalın

Kalkedon Yayınları: 29

Monthly Review Kitaplığı: 7

Yayına Hazırlayan

Hakan Tanıttıran

Kapak Tasarım

Ahmet Sungur

Redaksiyon

Şafak Tanrıverdi

Kalkedon Yayınları

Adres: Cumhuriyet Mah. Yeni Şile Yolu Cad. No 21/2-A Taşdelen-İstanbul

Telefon: 0216 429 68 00

İrtibat Tel: 0212 244 09 80 Faks: 0212 244 09 02

Bu kitap Ezgi Matbaası'nda basılmıştır

Türkçe Birinci Basım: Haziran 2007

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2007

ISBN 9944-115-10-X

KAPİTALİST GELİŞME TEORİSİ

Paul M. Sweezy

Türkçesi
Doç. Dr. Gülsüm AKALIN

KALKEDON

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9
1956 BASKISINA ÖNSÖZ 13

GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM. DEĞER VE ARTI DEĞER 21
I. MARX'IN YÖNTEMİ 23
1. Soyutlamanın Kullanımı 23
2. Marx'ın Düşüncesinin Tarihî Niteliği 32
II. NİTELİKSEL DEĞER SORUNU 35
1. Giriş 35
2. Kullanım Değeri 37
3. Mübadele Değeri 38
4. Emek ve Değer 40
5. Soyut Emek 41
6. Niceliksel Değer Teorisi ve Niteliksel Değer Teorisi Arasındaki İlişki 44
7. Emtianın Fetiş Niteliği (Emtia Fetişizmi) 45

III. NİCELİKSEL DEĞER SORUNU 51
1. İlk Aşama 51
2. Rekabetin Rolü 55
3. Talebin Rolü 57
4. 'Plânlama İlkesine' Karşı 'Değer Yasası' 61
5. Değer ve Üretim Fiyatı 63
6. Tekel Fiyatı 63
IV. ARTI DEĞER VE KAPİTALİZM 65
1. Kapitalizm 65
2. Artı Değerin Kaynağı 68
3. Değerin Bileşenleri 71
4. Artı Değer Oranı 72
5. Sermayenin Organik Bileşimi 74
6. Kâr Oranı 74

İKİNCİ BÖLÜM. BİRİKİM SÜRECİ 79
V. BİRİKİM VE YEDEK ORDU 81
1. Basit Yenidenüretim 81
2. Birikimin Kökenleri 85
3. Birikim ve Emek Gücünün Değeri-Sorunun Ortaya Konuşu 88
4. Marx'ın Çözümü-Yedek İşçi Ordu 92
5. Kapitalist Sürecin Doğası 96
VI. AZALAN KÂR ORANLARI YASASI 101
1. Marx'ın Yasayı Formüle Edişi 101
2. Zıt Yönlü Nedenler 103
3. Yasanın Eleştirisi 105
VII. DEĞERLERİN FİYATLARA DÖNÜŞÜMÜ 113
1. Sorunun Ortaya Çıkışı 113
2. Marx'ın Çözümü 116
3. Alternatif Çözüm 118
4. Bortkiewicz Yönteminin Sonucu 126
5. Fiyat Hesabının Önemi 128
6. Neden Fiyat Hesaplamasıyla Başlanmamalı? 131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. KRİZLER VE DEPRESYONLAR 135
VIII. KAPİTALİST KRİZLERİN DOĞASI 137

1. Basit Meta Üretimi ve Krizler 138
2. Say Yasası 140
3. Kapitalizm ve Krizler 142
4. İki Tür Kriz 148
IX. AZALAN KÂR ORANLARIYLA İLİNTİLİ OLARAK ORTAYA ÇIKAN KRİZLER 151
X. GERÇEKLEŞME KRİZLERİ 161
1. Orantısızlıktan Doğan Krizler 161
2. Eksiktüketim Nedeniyle Ortaya Çıkan Krizler 166
XI. ÇÖKÜŞ TARTIŞMASI 193
1. Giriş 193
2. Eduard Berstein 195
3. Ortodoks Karşı Atak 197
4. Tugan-Baranowsky 197
5. Conrad Schmidt 198
6. Kautsky'nin 1902'deki Tutumu 200
7. Louis B. Boudin 203
8. Rosa Lüxemburg 205
9. Savaş Sonrası Eğilimler 209
10. Henryk Grossmann 211
XII. KRONİK DEPRESYON MU? 217
1. Giriş 217
2. Kapitalist Genişlemenin Koşulları 219
3. Eksiktüketim Eğilimine Karşı Koyan Güçler 220
4. Eksiktüketimin Zaferi mi? 233

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. EMPERYALİZM 237
XIII. DEVLET 239
1. İktisat Teorisinde Devlet 239
2. Devletin Temel İşlevi 240
3. İktisadi Bir Araç Olarak Devlet 244
4. Hükümetin Şekli Sorunu 249
5. Devletin Rolünün Değerlendirilmesi 251
XIV. TEKELCİ SERMAYENİN GELİŞİMİ 253
1. Sermayenin Yoğunlaşması 253
2. Sermayenin Merkezileşmesi 254

3. Anonim Şirketler 256
4. Karteller, Tröstler ve Şirket Birleşmeleri 261
5. Bankaların Rolü 263
XV. TEKEL VE KAPİTALİZMİN HAREKET YASALARI 269
1. Tekel ve Fiyat 269
2. Tekel ve Kâr Oranı 271
3. Tekel ve Birikim 273
4. Tekel ve Artan Bölüşüm Maliyetleri 276
5. Sonuç 282
XVI. DÜNYA EKONOMİSİ 285
1. Genel Görüşler 285
2. Rekabet Döneminde Uygulanan İktisat Politikası 291
3. İktisat Politikasının Dönüşümü 296
XVII. EMPERYALİZM 305
1. Giriş 305
2. Milliyetçilik, Militarizm ve Irkçılık 306
3. Emperyalizm ve Sınıflar 309
4. Emperyalizm ve Devlet 314
5. Yenidenpaylaşım Savaşları 316
6. Emperyalizmin Sınırları 320
XVIII. FAŞİZM 325
1. Faşizmi Yaratan Koşullar 325
2. Faşizmin İktidara Gelişi 328
3. Faşist 'Devrim' 330
4. Faşist Düzende Hâkim Sınıf 331
5. Faşizm, Kapitalizmin Çelişkilerini Ortadan Kaldırabilir mi? 337
6. Faşizm Kaçınılmaz mıdır? 340
XIX. GELECEĞE BAKIŞ 343
1. Liberal Kapitalist Reform İhtimali 343
2. Dünya Kapitalizminin Çöküşü 347

EK A. Yenidenüretim Şemaları Üzerine, Shigeto Tsuru 357
EK B. 'Emperyalizmin İdeolojisi' 367

KAYNAKÇA 371

ÖNSÖZ

Marksist Politik İktisat üzerine yazılmış kapsamlı ve analitik tek bir İngilizce çalışmaya yoktur. Bu kitap, bu açığı kapatmayı amaçlamaktadır. Ancak, kitapta, Marksist Politik İktisat'ın tüm konuları ele alınmamış ve ayrıntılarına girilmemiştir. Önemli konuların birçoğu kitaba dâhil edilmemiş ve bazıları da sadece özetlenmiştir. Bununla beraber, kitabın, geçmişte bilgisizce ve yüzeysel olarak ele alınan ve göz ardı edilemeyecek bir sosyal düşüncenin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağı ümidindeyim. Çalışmam sırasında ne zorlukları gizlemeye çalıştım ve ne de üzerinde durduğum karmaşık teorik sorunları başladığım işle doğrudan ilgili olduğu sürece bir kenara ittim.

Kitap boyunca Marx'ın ve Marksistlerin çalışmalarına sık sık başvurdum ve oldukça uzun alıntılar yaptım. Bu yaklaşım, tartışmasız, kitabın hantallaşmasına neden olduysa da, kaçınılmazdı. Herkesin Marksist literatürü bildiğini kabul edemeyiz. Kaldı ki, Marx'ın çalışmalarının çoğu İngilizceye çevrilmemiştir. Konuyla ilgili kitaplar ve dergiler bile sadece büyük kütüphanelerde bulunmaktadır. Dahası, Marksist teorilerin yorumları da birbirinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla, yaptığım yorumlardan endişe duyuyorum. Zira okuyucuların çoğu benimle hemfikir olmayabilir. Hatta yaptığım yorumların, başka yorumlardan bir farkı olmadığı kanısına varabilir. Yaptığım alıntıların kaynağı, *Kapital*'in (*Capital*) Charles Kerr and & Co. tarafından Chicago'da üç cilt

halinde çıkarılan baskısıdır. Yaptığım alıntıların noktalama işaretlerini basitleştirdim ve bunu da dipnotlarda belirttim. Kimi zaman da, çeviriyi Almanca aslına uyması açısından da değiştirdim.

Diğer yazarların görüşlerini ve analizlerini incelerken, uzun zamandır tartışmalara neden olan belli teorik sorunları çözmeye ve bu zamana kadar doğru dürüst analiz edilmeyen birçok sorunu da Marksist teorik çerçeve içine taşımaya çalıştım. Bu noktada okuyucunun dikkatini özellikle X. Kısıma (Gerçekleşme Krizleri), XII. Kısıma (Kronik Depresyon Mu?), XIV. Kısıma (Tekelli Sermayenin Gelişimi) ve XVIII. Kısıma (Faşizm) çekmek isterim. Konular belli bir düzen içinde sıralanmıştır. Bu silsile içinde ilk adım, Politik İktisat'ın en soyut sorunu olan değer teorisinin ele alınmasıyla atılmış ve kitabın içindekiler kısmı, zamanla biriken sorunların günümüz dünyasında yarattığı etkilerin değerlendirilmesi temelinde düzenlenmiştir.

Çok sayıda arkadaşım ve meslektaşım, çalışmamın değişik aşamalarında müsveddelerin tamamını ya da belli kısımlarını okuma nezaketini göstermiş ve değerli katkılarda ve önerilerde bulunmuşlardır. Bu kişilerin arasında Dr. Erich Roll, Dr. Lewis Feuer, Dr. Franz Neumann, Dr. Alan R. Sweezy, Dr. Robert K. Metron, Dr. Svend Laursen, Dr. Stanley Moore ve Paul Baran'ı özellikle anmak isterim. Her zaman dinlenmediğinden yakınsa bile, eşim Maxine Yaple Sweezy'in eleştirileri oldukça yararlı olmuştur. Ancak, en çok, bu kitapta yer alan konulardan başka, ilgili birçok konuda yıllarca tartışma fırsatını bulduğum Dr. Shigeto Tsuru'ya müteşekkirim. Dr. Tsuru tüm müsveddeleri okudu ve kitabın biçimi ve içeriğinin daha iyi hale gelmesi için yardım etti. Kaleme aldığı ve Quesnay, Marx ve Keynes'in yenidenüretim şemalarını açıklayan ve karşılaştıran çalışmasını kitaba ek olarak koymak beni çok mutlu ediyor. Dr. Tsuru tarafından kaleme alınan ek, iktisatçıların oldukça ilgisini çekecektir.

Yukarıda isimlerini sıraladığım kişilerin ortaya koyduğum görüşlerden ve analitik hatalardan sorumlu olmadıklarını söylemeye herhalde gerek yok.

Rudolf Hilferding'in *Das Finanzkapital* (ilk defa 1910'da basılmıştır) adlı kitabında "Ideology of Imperialism" (Emperyalizmin İdeolojisi) başlığı altında yer alan bölümün bazı sayfalarının çevirisi yapılmış ve kitaba ikinci ek olarak girmiştir. İngilizcenin konuşulduğu ülkelerde neredeyse hemen hemen benimsenen görüş, Marxizmin, günümüz faşist devletlerinde zirveye ulaşan ideolojik trendleri anlamada ve öngörmede başarısız olduğudur. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yazılmış olan bu çalışmanın kimi sayfalarının çevrilmesi bile, bu temeli olmayan izlenimi ortadan kaldıracak niteliktedir.

Kitapta kullanılan ve atıf yapılan kaynaklar kitabın arkasında, bunun dışında kalanlar sayfa altında dipnot olarak yer almaktadır.

Alıntı yapmama izin veren yayıncılar ve alıntı yapılan kitaplar aşağıda sıralanmıştır.

Charles Kerr & Co., Chicago, Karl Marx, *Capital*, 3 Vols.; Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*; ve Louis B. Boudin, *The Theoretical System of Karl Marx*. Macmillan and Company, New York, Lionel Robbins, *The Nature and Significance of Economic Science*; Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*. McGraw-Hill Book Co., New York, J.A.Schumpeter, Business Cycles, Vol. 1. Methuen & Co. Ltd, London, Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Wealth of Nations*, Vol. 1. International Publishers, New York, Karl Marx, *The Class Struggles in France*; Karl Marx and Friedrich Engels, *Correspondance, 1846-95, a Selection with Commentary and Notes*; V.I. Lenin, *Imperialism*; V.I. Lenin, *Left-Wing Communism: an Infantile Disorder*; Joseph Stalin, *Leninism*; Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism*.

Paul M. Sweezy

Dunster House,
Cambridge, Mass.
1 Ağustos 1942

1956 BASKISINA ÖNSÖZ

Bu kitabın baskısı birkaç yıl önce tükendiğinde, hem yayıncı ve hem de ben, kitaba olan talebin devam edebileceğini ve dolayısıyla da yeniden basılabileceğini aklımızın ucundan bile geçirmemiştik. Ancak, koşullar değişti. Dünyada sistemler arası artan rekabet, Marksist fikirlere olan ilgiyi yeniden canlandırdı. Ülkede soğuk savaş gerginliğinin ve cadı avının giderek azalması, Marksist fikirlerin daha özgürce ifade edilmesini de beraberinde getirdi. Zira 1940'lar ve 1950'lerin başlarında bu özgürlük oldukça kısıtlıydı. Sonuç olarak, Marksizm hakkında giriş niteliğinde kullanışlı ve güvenilir bir kaynak ihtiyacı kendini hissettirmeye başladı ve *Kapitalist Gelişme Teorisi* adlı kitabıma olan talep bu nedenle ve dolayısıyla karşılıklı etkileşim çerçevesinde giderek arttı. Şimdilerde kitaba duyulan ilginin ulaştığı nokta, yeni baskının yapılmasını kaçınılmaz kıldı.

İlk arzum, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir ikinci baskı hazırlamaktı. Ancak, yeni baskıyla ilgili düşüncelerim bir süre sonra değişti. Kitapta yanlışlıklar ve eksiklikler yoktu ve kitap *Marksist Politik İktisat*'a giriş niteliğindeydi. Kitabı daha kapsamlı hale getirmek, kitabın yazılma amacının göz ardı edilmesi ve dolayısıyla da değerinin kaybolması anlamına gelecekti. Bildiğim kadarıyla da geçen süre içinde bu kitaba benzer bir İngilizce çalışma da ortaya çıkmadı. Bu nedenle, kitabın orijinalliğinin korunmasının daha yararlı olacağını düşündüm.

Bu çerçevede, yazdığım kitabın çok fazla değiştirilmemesi gerektiğini itiraf etmek zorunda kaldım. Dolaylı da olsa, bu kitap nedeniyle borçlu olduğumu belirtmek istediğim Profesör Schumpeter, İngilizceye *The Theory of Economic Develepment*) (İktisadî Gelişme Teorisi) adıyla çevrilen kitabının önsözünde şunları söylemektedir: "*Kitaplar da çocuklar gibidir. Çocuklar evlerini terk ettiklerinde nasıl bağımsız varlıklar haline geliyorlarsa, kitaplar da benzer kaderi paylaşır. Artık yaşamlarını tek başlarına sürdürürler ve olanlara müdahale etmenin de bir yararı da yoktur*". Onun tavsiyesini (ve örneğini) izlemenin doğru olacağını düşündüm ve kitabı ilk yazıldığı haliyle bırakmayı yeğledim.

GİRİŞ

Toplum birçok kişinin bir araya gelmesinden daha öte bir şeydir. Daha açıkçası, aralarında belirli ve aşağı yukarı istikrarlı ilişkiler setine sahip kişiler bir araya gelerek toplumu oluştururlar. Bu ilişkilerin niteliği ve biçimi, toplumun şeklini belirler. Sosyal bilimler, bu ilişkileri ve ilişkilerde zaman içinde meydana gelen değişiklikleri inceleyen tüm bilgi disiplinlerinin biraya gelmesinden meydana gelir.

Bu nedenle, ortada gizli saklı bir şey yoktur. Daha doğrusu, bu durum herkes tarafından bilinen sıradanlıktan başkaca bir şey değildir. Kısaca, olan da budur. Ancak, en bilinen şeylerin, en önemli hususlar olduğunu asla unutmamalıyız. Buna gereken önemi vermezseniz, başınıza gelebileceklerden sadece siz sorumlu olursunuz. Günümüz iktisat bilimini örnek olarak alalım.

Herkesin de kabul ettiği gibi, iktisat bir sosyal bilimdir ve bu konuda tereddüdü olanlara söyleyeceğim tek şey, gidip bir üniversite kataloguna bakmalarıdır. İktisadın ele aldığı ve incelemeye çalıştığı alan, insanların ihtiyaç duyduğu ve arzu ettikleri mal ve hizmetlerin üretimi ve bölüşümüdür. Bu iki öncülden hareket ettiğimizde, iktisadın, üretim ve bölüşümün sosyal ilişkilerini (insanlar arası) temel aldığını, daha doğrusu bu ilişkileri ele alıp incelediğini söylemek gerekir. Böylece, iktisadın ele aldığı ve sorguladığı konular; bu ilişkilerin neler olduğu, nasıl değiştikleri ve sosyal ilişkilerin bütünü içindeki yerinin ne olduğudur.

O zaman, iktisatçılar meseleyi bu tarzda mı ele almaktadır? Konuya açıklık getirmek için, Profesör Lionel Robbins'in *The Nature and Significance Economic Science* (1. basım. 1932) (İktisat Biliminin Doğası ve Önemi) adlı çalışmasına kısaca bir göz atalım. Profesör Robbins'in kitabı, uç bir örnek olsun diye değil de, günümüz iktisatçıları arasında yaygın olarak benimsenen görüşlere uygun olması nedeniyle seçilmiştir. Profesör Robbins iktisadı, her şeyden önce kişiler arasındaki ilişkileri ele alan bir sosyal bilim olarak mı görmektedir?

Robbins, "*iktisadı, ... maddî refahın nedenlerini öne çıkaran bilim olarak tanımlamak, büyük bir olasılıkla en fazla taraftar toplayacak bir tanım olacaktır*" demektedir (s. 4). Bu umut veren bir tanımlama değildir. Zira bu çerçevede insan ister istemez, doğal ve uygulamalı bilimlerin hemen hemen hepsinin tanımının yapılmış olduğu düşüncesine kapılmaktadır. Ancak, bu bilimler iktisatçıların pek de ilgilendikleri ve anladıkları alanlar değildir. Bu tanımı reddettiği için Profesör Robbins'e teşekkür borçluyuz. Robbins'in işin özüne yöneldiğinde attığı ilk adım, 'tek başına yaşayan bir adamın, zamanını gelir ve boş zaman arasında nasıl bölüştürdüğüdür' (s. 12). İşte tam da burada imdadımıza kadim dostumuz Robinson Crusoe yetişmektedir. Crusoe'nun davranışları Profesör Robbins açısından oldukça öğreticidir. Robbins daha öteye gitmeden, iktisadın tanımını yapmaya çalışır. Ona göre, 'iktisat, amaç ve alternatif kullanım imkânlarına sahip olsa da, kıt araçların (kaynakların) kullanımı karşısında gelişen insan davranışlarını inceleyen bir bilimdir' (s. 15).

Bu tanım, sosyal ilişkileri inceleyen bir bilim için pek geçerli olmayan ve daha ziyade genelde insan davranışlarını ele alan bir bilimin tanımı niteliğindedir. Bu nedenle, bu bilimin, genellikle her tür toplum için geçerli olacak sonuçlara ulaşmasına hiç de şaşmamak gerekir. Daha açıkçası, bu bilimin vardığı sonuç, farklı koşullarda yaşayan topluluklarda bile, fertler arasında kurulan ilişkilerin değişmediği tarzındadır. Profesör Robbins'e göre 'Değer Teorisi, nasıl ki mübadele ekonomisinde yaşayan bir insanın davranışlarının genelleştirilmesi için kullanılabiliyorsa, yalnız yaşayan bir insanın veya komünist toplumun sorumlu yöneticisinin davranışlarının genelleştirilmesi için de kullanılabilir' (s. 19). Şüphesiz benzer ifadeler, fizyolojinin genelleştirilmesi açısından da geçerlidir. Profesör Robbins, iktisadın sosyal bir bilim olmadığını açık açık söyleyemese de, tam da tersini yani sosyal bilim olduğunu ifade etmede pek de istekli değildir. Klâsik iktisatçıların bakış açısından hareket edildiğinde, '*iktisadı sosyal ve kolektif bir mesele olarak görmek mümkündür' demekte ve fakat günümüzde kişisel tercihlerin önemine ilişkin yapılan değerlendirmelerden hareket edersek, 'bu yaklaşım geçerliliğini yitirmektedir*' düşüncesini ile-

ri sürebilmektedir (s. 69). Bunun ötesinde, Profesör Robbins, '[ekonomik sisteminin]', *toplumsal derneşik* üretim ve bunun bölüşümü çerçevesinde değil de -yani, sosyal üretim ilişkisi- '*insan ve iktisadî mallar**' arasında oluşan bir dizi karşılıklı bağımlı ve fakat kavramsal olarak farklı ilişkiler' temelinde ele alınması gereğini vurgulamaktadır (s. 69). Bir başka deyişle, iktisadî sistem öncelikle insanlar (sosyal ilişkiler) arasında ilişkiler biçiminde değil de, insanla şeyler[1] arasındaki ilişkiler temelinde ele alınmıştır.

Çağdaş bir iktisatçının, sosyal üretim ilişkileri konusunda kayıtsız kaldığı söylenemez. Tam da tersine, sosyal niteliği olan araştırmalar üzerinde sürekli olarak çalışmaktadır. Belki de yaptığı bu araştırmaları, yapılan suçlamaların temelsiz olduğunun ispatında kullanacaktır. Ancak, izlenen yol, işin esasının ne olduğunu göstermek için ortaya koyduğumuz tüm çabaların heba olmasına neden olacaktır. Doğal olarak, iktisat teorisinin kavramsal çerçevesi uygulanırken ve kullanılırken, sosyal ilişkilerle de kaçınılmaz olarak karşılaşılacak ve bu nedenle de, bu ilişkiler tartışma konusu olacaktır. Vurgulamaya çalıştığımız nokta, kavramsal çerçevenin, belli bir sosyal ilişkiler demetinin daha ötesinde bir yapı oluşturulması için çizildiğidir. Bu nedenle, sosyal ilişkiler sadece arızî olarak ve uygulama alanında ortaya çıkar. Arızî olarak dememizin nedeni, illâki yaşanması gerekmediği içindir. İktisat teorisinin, tek kişilik toplum anlamında Robinson Crusoe örneğine ve değişik tipteki sosyal ekonomiye uygulanabilecek olması, bu durumun açık bir delilidir. Bunu bir başka şekilde ifade etmeye çalışırsak, iktisat teorisinin oluşturulması, öncelikle sosyal içeriği oluşturan kavramların yapılandırılması ve karşılıklı ilişkilendirilmesi sürecidir. Uygulamada sosyal unsur, uygulama alanını belirleyen ad hoc[2] varsayımlarla sunulabilir (ve Robinson Crusoe örneği, iktisat teorisini oluşturmanın ilk aşamalarında çok işe yarar ve ilginç olduğu için de kullanılır).

Tüm modern iktisat teorilerinde belli bir rol atfedilen 'ücret' kavramına bakarak, aslında ne demek istediğimizi daha anlaşılır hale getirebiliriz. Günlük dilde ücret, işverenin kiraladığı işçiye kısa aralıklarla yaptığı ödemeler toplamını ifade eder. Ancak, iktisat teorisi söz konusu sosyal gerçeğin içini boşaltmış ve ücret kavramı, genelde üretken bir süreçte insanların yaratmış olduğu ürünler, değer ya da fiziksel niteliğe sahip olup olmamasına bakmaksızın yeniden tanımlamıştır. Bu anlamda, kendi başına çalışan Robinson Crusoe, küçük çiftçi ve fabrikada çalışan işçi, ücret geliri elde ederler. Ancak, bu durum

*İtalikler Sweezy'e aittir.

1) 'Things' kelimesinin karşılığı olarak nesne yerine 'şeyler' kelimesini kullanmayı yeğledim (Ç.N.),
2) Konuyla ilgili (Ç.N.).

genel bir kabul olarak ele alındığında söylenmek istenen, ücretin sadece işçiye yapılan bir ödeme olduğudur. Bir başka deyişle, 'ücret', tarihsel olarak belli bir toplumda geçerli bir kategori olmaktan çıkar ve iktisadî yaşamın (kıtlıkla mücadelenin) evrensel bir kategorisi haline gelir.

Bugünkü iktisadî sistem incelenirken iktisatçılar açık bir biçimde ya da zımnen, işverenlerin kiraladığı işçilere yaptığı parasal ödemelerin ücret olarak nitelendirilmesi amacıyla kurumsal ve sosyal varsayımları işin içine sokarlar. Ancak, bunun nedeni, verimlilik teoremlerinin tam da boş bir içerikte olmasındandır. Bu açıdan ücreti, emek verimliliğinin 'gerçeği' ya da 'özü' olarak değerlendirmek ve işveren ve işçi arasındaki ilişkiyi arızî ve önemsiz bir fiili ücret ödemesi olarak kabul etmek kolay ve doğal bir girişimdir. Bu nedenle, Profesör Robbins'e göre '*mübadele ilişkisi [bu gelişme çerçevesinde işveren ve işçi arasında ilişki]* ***teknik*** *olarak arızî....ve kıtlık olgusuna bağlı olarak gelişir*' (s. 19).

İş bu kadarla da kalmaz. Ne kadar özen gösterilirse gösterilsin, bakış açısı bir kez bu tarzda geliştiğinde, verimliliğe göre ödenen ücret, işçinin kurallara uygun ve adil iktisadî koşullarda elde edeceği gelir ve bir ölçüye kadar da hak ettiği ücret olarak ele alınabilir ve bu yanlış değerlendirmenin önüne geçilmesi de oldukça zordur. Bu konuda geçmişteki iktisatçıların verimlilik teorisine dayanarak geliştirdikleri savunma alışkanlıklarına ve bugünkü iktisadî sisteme ilişkin olarak ileri sürdüklerinin haklılığına değinmeyeceğiz. Zira bu tarz bir yaklaşım, bir kaşık suda fırtına koparmaktan ve bilinen bir şeyi temcit pilâvı gibi sofraya getirmekten başkaca bir işe yaramayan demode olmuş görüşlerden oluşmaktadır. Verimlilik teorisini, statüko'ya yönelik eleştirilerin istediği gibi ve çok daha rafine bir biçimde ele alacağız. Örneğin, Profesör A.C. Pigou ve Joan Robinson, emeğin, marjinal fiziksel ürününün değerinden daha düşük bir ücret alan işçinin sömürüldüğünü ileri sürmektedirler.[3] Bu nedenle bugünkü iktisadî sistem, sosyal içerikten yoksun kavramlarla kurulan modelle tam olarak uyum sağlamadığından zımnen de olsa eleştirilmektedir. Bu nedenle, sosyal içerikten yoksun kavramlarla model kuranlar, çok açık ve çarpıcı bir biçimde 18. yüzyılın doğa yasalarına dayanarak hüküm veren toplumlarına benzemektedir ve bunu yapanlar da ön avluya geçişe izin vermezken, arka kapıyı açık tutarak mal kaçırmakla suçlanmaktadır.

İktisat teorisinin rant, faiz, kâr, sermaye v.s. gibi kavramlarını ele alarak işe başlarsak, benzer bir analiz yaparak benzer sonuçlara ulaşabiliriz. Ancak, du-

3) A.C. Pigou, *The Economics of Welfare* (3. Baskı), 1929, s. 536 ve Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*, 1933, s. 281'deki dipnot,

rum yeterince açıktır. Her halükârda günlük yaşamdan ödünç alınan kavramların sosyal içeriği boşaltılmakta ve ortaya çıkan evrensel kategoriler fark gözetilmeksizin her tür iktisadî sisteme uygulanmaktadır. İktisatçılara göre bu sistemler birbirinden farklıdır ve bu farklılık büyük ölçüde gereksiz şekil farklılıklarından başka bir şey değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ortaya çıkan farklar sosyal olarak değil de, mantıksal önem çerçevesinde önceliğe sahip olduğu düşünülen soyut modeller aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede iktisatçıların, iş dünyasının günlük konuşma diline pelesenk olmuş ve evrensel iktisadî sorunlara benzediği kabul edilen sosyal ilişkileri sistematik olarak incelemeden kaçındıkları da bilinir. Daha çok bilinen bir başka husus da, modern iktisadın benimsediği temel bakış açısının, toplumu oluşturan insanlar arasında gelişen karmaşık ilişkinin bütünselliği içinde işin iktisadî yönünü de ele alan bir çalışmaya da müsait olmadığıdır.

Önceki paragraflarda kısaca belirtilen ve iktisatçılar ve yaptıkları çalışmalara karşı duyulan inançsızlık ve tatminsizlik göz önüne alındığında, bu yaygın kanıyı bertaraf etmek için yapılacak fazlaca bir şeyin olmadığını düşünülebilir. Durum bu ise yapılacak en hayırlı iş, iktisat biliminin insan ilişkilerini ele alan ve anlatan gerçek bir sosyal bilim olup olmadığının sorgulanmasından hareket ederek modern ekonominin temel ilke ve inanışlarının detaylı bir biçimde incelenmesidir. Bununla beraber, bu tarzda yapılacak eleştirel analizlerin değeri sonuç itibarıyla pek anlaşılmaz. Ve hele de bu analizler, reddettiğinin yerini yapıcı herhangi bir şeyle doldurmamışsa çok daha fazla eleştiriye maruz kalır. Bu nedenle, konunun hem daha da fazla kurcalanmaması gereğine inandığımız ve hem de bu çerçevede devam ederse rahat hareket edemeyeceğimizi bildiğimiz için, kabul edilen doktrinden vazgeçip, iktisadî sorunları incelemede kullanılan bir başka yaklaşıma yani Karl Marx'ın adıyla bütünleşen yaklaşıma yöneliyoruz.

Bu nedenle artık ağırlıklı olarak Marksist ekonomiyi ele alacağız. Ancak, buradan, 'Marx'ın gerçekten ne demek istediğini' anlatmak gibi niyetimiz olduğu sonucu da çıkarılmasın. Bu nedenle, çok belli olmasa da, aslında Marx'ın ne demek istediğiyle ilgili basitleştirici varsayıma başvurmakta ve Marx'tan, hiç değilse, neler öğrenebileceğimizi araştırmaya başlamaktayız.

BİRİNCİ BÖLÜM

Değer ve Artı Değer

I
MARX'IN YÖNTEMİ

İktisatta yöntem tartışmaları en az diğer alanlarda olduğu kadar sıkıcıdır ve bu tartışmalara girdiğinizde de bir şey elde edemezsiniz. Ancak, bu sorunların hiçbiriyle uğraşmak istemiyorsanız, ciddi olarak yanlış anlama riskinin de ortaya çıkabileceğini göze almışsınız demektir. Bu nedenle, bu kısımda, Marx'ın iktisadı ele alış tarzındaki temel unsurları olabildiğince kısa ve özlü bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız. Marx'ın yapmış olduğu orijinal ve önemli katkılar tam anlamıyla yöntemsel bir nitelik taşıdığından, bu işin bu tarzda yapılmasını, hele de Marx işin içindeyse, daha da zorunlu hale getirmektedir. Günümüz Marksistleri içinde Marx'tan en çok etkilenen isimlerden biri olan Lukacs, *'işin içine Marksizm girdiğinde gelenekçi bir tavır takınmak, münhasıran bir yöntem sorunudur'* demektedir.[4]

1. SOYUTLAMANIN KULLANILIŞI

Teorik olarak Marx'ın kullandığı yöntemin, kendinden önce ve sonra gelen klasik ve neoklasik iktisatçıların yöntemine benzemesi oldukça dikkat çekicidir. Marx, Ricardo ekolünün belirgin özelliği olan soyut-tümdengelim yönteminin güçlü bir savunucusudur. *Kapital*'in önsözünde şunları söylemektedir:

4) Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewusstein*, 1923, s. 13.

'*İktisadî yapıları analiz ederken, mikroskopların ve kimyasal ayraçların kullanılması mümkün değildir. Yapılacak soyutlama, her ikisinin de yerini almalıdır*'. Dahası Marx, analiz en soyuttan en somuta doğru aşama aşama sürdürülürken günlük olayların daha kapsamlı bir biçimde ele alınabilmesi için, her bir aşamada basitleştirici varsayımların ayıklandığı ve günümüz iktisatçılarının da 'ardışık tahmin yöntemi' adını verdiği yönteme inanmış ve bu yöntemi kullanmıştır.

Ancak, daha derin bir analiz yaptığımızda, klasik ve neoklasik geleneğin temsilcileriyle Marx arasında ciddi fark olduğuna tanık olunur. Soyutlama ilkesinin bizzat kendisi, bilgiye ulaşmanızı sağlayamaz; asıl zor olan, soyutlamanın nasıl yapılacağıdır. Bir başka deyişle, insan, soyutlamanın neye uygulanacağına ve neye uygulanamayacağına karar vermelidir. Tam da bu noktada iki sorun ortaya çıkar. Bunlardan ilki, araştırılması gereken sorunun ne olduğu ve ikincisi de, söz konusu sorunun temel unsurlarının neler olduğudur. Bu soruların cevaplarını biliyorsak, bu çerçevede neyin soyutlanmayacağını anlarız ve varsayımlarımızı uygunluk ve basitlik kriterlerine göre yaparız. İktisatçıların birinci soruya verdikleri cevaplar, amaçların ne kadar farklı olduğunun bir kanıtıdır. Bu çerçevede, tanınmış birkaç iktisatçının nedenlerini araştırdıkları sorunlar şu şekilde sıralanabilir: '*ulusların zenginliğinin doğası ve nedenleri*' (Adam Smith); '*dünya üretiminin dağılımını düzenleyen yasalar*' (Ricardo); '*iş yaşamında insan davranışı*' (Marshall); '*fiyat, oluşumu ve sonuçları*' (Davenport); '*alternatif kullanım imkânına sahip amaçlar ve kıt kaynaklar arasındaki ilişki açısından insan davranışı*' (Robbins). Şüphesiz, burada birbiriyle örtüşen ortak noktalar var. Ancak, bunların özdeş olduğunu söyleyemeyiz. Yani kullandıkları soyutlama da dâhil olmak üzere birbirine tıpatıp benzeyen araçları kullanan iki araştırmacıya rastlamak mümkün değildir. Yapılan araştırmanın açıklamaya çalıştığı farklılık birbirinden soyutlanabilir. Zira her araştırmacının üzerinde çalıştığı soruna ilişkin geliştirdiği bakış açısının kendine göre bir haklılığının olduğunu inkâr edemeyiz. Marx'ı öğrenmek isteyenlerin akıllarından hiç çıkarmamaları gereken şey, Marx'ın amacının -'ki bu amaç, günümüz toplumunun iktisadî hareket yasalarının açığa çıkarılmasıdır' - Marksist olmayan düşünce okullarından tam anlamıyla farklı olduğudur.

Bununla beraber, hatta araştırmanın ne olacağının saptanmasından sonra bile, saptanan yolun sürdürülmesini sağlayacak temel bir reçete de bulunmayabilir. Hegel'in de *Philosophy of History* (Tarih Felsefesi) adlı kitabının önsözünde çok da doğru bir biçimde ifade ettiği gibi; '*bilimsel anlayış sürecinde' önemli olan, gerekli olanın sözüm ona gerekli olmayandan ayırt edilmesi ve açığa*

çıkarılmasıdır.[5] Ancak bunu yapabilmek için de, neyin *gerekli* olduğunu bilmemiz gerekir...'[6] Gerekli olanı açığa çıkarmak ve analiz etmek: bu, soyutlamanın görevidir. Ancak, nereden başlanacaktır? Gerekli olan, olmayandan nasıl ayırt edilecektir? Yöntem bu soruları sormasına rağmen verebildiği hazır cevaplar yoktur. Ama verecek cevapları olsaydı, 'bilimsel anlayış süreci' bugünkünden daha rutin olurdu.

Pratikte, neyin gerekli olduğuna ilişkin hipotezler formülleştirilmeli, bu hipotezler kullanılarak çalışılmalı ve ulaşılan sonuçlar deneysel verilerle kontrol edilmelidir. Bilim adamının elde ettiği başarıyı anlamaya çalışacaksak, kullandığı kilit hipotezleri tespit etmeli ve mümkünse nereden çıkarıldığına ve nasıl uygulandığına bakmalıyız. Bu iş her zaman kolay olmayabilir. Ancak, Marx işin içindeyse, onun bu hamleyi yapacak yeterli bilgi birikimine sahip olduğunu biliyoruz.

Marx üniversite öğrencisi iken, hukuk ve felsefe üzerine yoğunlaştı ve akademik kariyere başlamayı planladı. 'Radikal' eğilimleri -ki o zamanlar sosyalist bile değildi- öğretim üyesi olmasını engelledi ve 1842'de *Rheinische Zeitung* adlı yeni kurulan bir gazetenin editörü olarak işe başladı. Başladığı bu işte sosyal sorunlarla ve yeni fikirlerle, özellikle de 1830'larda ve 1840'larda Fransa'dan yayılmaya başlayan sosyalist ve komünist fikirlerle ilk kez tanışıyordu. *Augsburger Zeitung*'la gelişen bir tartışma sonucunda, sosyalizmle ilgili pek de bir şey bilmediğini anlayınca oldukça rahatsız oldu ve değerli olduğuna inandığı sosyalizm üzerine ilk fırsatta eğilmeye karar verdi. Bu fırsatı çabuk yakaladı. Birkaç ay içinde devletin yetkili makamları *Rheinische Zeitung*'u kapattı. Artık Marx, çalışmayı düşündüğü konuya daha fazla zaman ayırabilecekti. Sosyalizm ve komünizm, Fransız tarihi ve İngiliz ekonomisi üzerinde hiç vakit kaybetmeden çalışmaya başladı. Daha sonraki yıllarının büyük bir kısmını Paris ve Brüksel'de geçiren Marx, felsefi geçmişiyle olan ilişkisini kesip, daha sonra iktisadî konularda yazacaklarının temelini oluşturacak bakış açısını geliştirmeyi başardı. Kısaca, Marx'ın iktisada ilgisi, bu disiplinin çalışılması gerekliliğine inanması ve karar vermesinden çok önce şekillenmiş ve belirli bir noktaya ulaşmıştır.

Elimizde, Marx için oldukça zor geçen bu yıllarda, entelektüel gelişimini

---

5) Marx'ın *Kapital* 'in birinci cildinin ilk baskısında yer alan önsözü, s. 14.

6) *Philosophy of History*, 'World's Greatest Literature' ed., s. 65. Henryk Grossmann tarafından yapılan alıntı, Die Änderung des ursprunglichen Aufbauplans des Marxschen "Kapital" und ihre Ursachen, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, Bd. XIV, Heft 2 (1929), s. 327'.

anlattığı *The Critique of Political Economy* (Politik İktisadın Eleştirisine Katkı[7]) adlı çalışmasındaki ünlü önsözü bulunmaktadır. Birçok okuyucu bu önsözü bilir ama burada söz konusu önsözün bir kısmını aktarmak yerinde olacaktır.[8] Marx şunları söylemektedir;

> *Çalışmalarımda, devlet şekillerinin ve devletin legal ilişkilerinin tek başına anlaşılabilmesinin ve sözüm ona insan zihninde meydana gelen genel bir gelişmenin açıklanabilmesinin mümkün olmadığı, ancak, Hegel'in 18. yüzyılda İngiltere ve Fransa'da yaşananlar çerçevesinde 'sivil toplum' dediği, maddî yaşam koşullarına göre şekillendiği sonucuna ulaştım.* ***Söz konusu sivil toplumun anatomisi ise politik iktisatta incelenecektir.*** *Politik iktisat üzerine Paris'te başladığım çalışmalarımı Brüksel'de sürdürdüm... Ulaştığım ve* ***bir kez ulaşınca da, çalışmalarımda temel alarak sürdürdüğüm çizgiyi şu şekilde özetleyebilirim.*** *İnsanlar sosyal üretim sürecinde kendi istekleri dışında belli ilişkiler kurar; bu üretim ilişkileri, insanların maddî üretim güçlerinin belli bir gelişme dönemine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tamamı, toplumun iktisadî yapısını meydana getirir-hukukî ve siyasî üstyapı ve belli bir sosyal bilinci ifade eden gerçek, toplumun iktisadî yapısıdır. Maddî yaşamdaki üretim tarzı; yaşamın sosyal, siyasî ve dinî süreçlerinin genel yapısını belirler. Bu süreçleri insan bilinci değil, tam da tersine, söz konusu süreçlerin sosyal varlığı insan bilincini belirler. Bunların gelişiminin belli bir aşamasında, toplumdaki maddî üretim güçleriyle, mevcut üretim ilişkileri veya -aynı şeyin hukukî ifadesi olan- daha önceleri geçerli olan mülkiyet ilişkileri arasında çelişki ortaya çıkar. Bu ilişkiler, üretim güçlerinin gelişmesini engeller. Bunun akabinde, sosyal devrim dönemi gelip çatar. İktisadî temeller değiştiğinde, yerleşik koca bir üstyapı da oldukça hızlı değişir.*

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Marx'ın bir bütün olarak toplum ve özellikle de sosyal değişim süreci üzerinde yoğunlaştığı açıkça ortadadır. Politik iktisat, -toplumun 'anatomisi'- aslen bu bilimin politik iktisat olması ve bu dünyada sosyal değişimin hızlanması açısından önemlidir. Aksi çok

---

7) Kitabın orijinal adı *A Contribution to The Critique of Political Economy*'dir. (Ç.N.).
8) Alıntıdaki vurgular Sweezy'e aittir.

söylendiği için şu noktanın önemle vurgulanması gerekir. Bu da, Marx'ın her şeyi iktisadî olarak açıklamaya çalışmadığıdır. Marx daha çok, sosyal varlığın bütünü içinde iktisadî olan ve olmayan unsurlar arasındaki gerçek ilişkileri açıklamaya yönelmiştir.

Marx, sosyal değişimin, üretim tarzında meydana gelen hareketlere dayandığı sonucuna ulaştığında, üretim tarzında meydana gelen değişimleri yöneten yasalar açısından politik iktisadı etraflı bir biçimde incelemeye başlamıştır. 'Modern toplumun iktisadî hareket yasalarını ortaya çıkarmak', artık hayatının geri kalan büyük bir kısmını ayırdığı bilimsel bir amaç haline dönüşmüştür.

Bu amaç veri iken, sorunun ana unsuru ortaya çıkarılabilir mi? Tarihî gelişim gerçeği üzerinde araştırmaların yapıldığı düşünülürken, Marx, Hegel'in zıt ya da karşıt güçlerin çatışması yoluyla ortaya çıkan süreci ve gelişmeyi ön plana çıkaran düşüncelerini aklından hiç çıkarmamıştır. Ancak, Hegel'in aksine, kesin tarihî çelişkilerin kökenlerini üretim tarzında aramıştır; yani, bunların sınıf çelişkisi olduğunu saptamıştır. *Communist Manifesto* (1847) (Komünist Manifesto) kısa bir girişten sonra şöyle devam eder: '*Bu zamana kadar var olan toplumların tarihi, sınıf mücadelesi tarihidir.*' İktisadî güçler, ilk toplum yapılarında da olduğu gibi, kapitalizmde de sınıf çelişkisi olarak ortaya çıkar. Demek ki, temel iktisadî ilişkiler, aslında sınıf çelişkisi olan ve kendini bu şekilde hissettiren ilişkiler olup, soyutlama yöntemiyle ayrıştırılması ve incelenmesi gereken temel unsurlardır.

Bununla beraber, sırf bu hipotez bile bizi farklı yollara götürebilir. Klasik iktisatçılar da, -Ricardo'nun 'dünya üretiminin dağılımı anlamında'-, sınıf çelişkisinin iktisadî temelleriyle bir hayli ilgilenmişlerdir. Ancak, Klasik iktisatçıların hem entelektüel ve hem de duygusal ilgi odağı haline gelen sosyal antagonizm[9], sanayi kapitalistleri ve toprak sahipleri arasında ortaya çıkan çelişki niteliğindedir. Sonuçta, Klasik iktisatçılar toprak ve topraktan elde edilen gelir üzerinde önemle, bazen de hâkim etkin rol biçerek, durmuşlardır. Ricardo, '*gerçek bir rant doktrini' hakkında bilgi sahibi olmadan, kâr ve ücret gibi servet artışlarının etkilerini anlamak veya toplumun farklı sınıflarının vergilendirilmesinin ortaya çıkardığı etkileri izlemek imkânsızdır*'[10] demektedir. Marx temelde toprak ve rant üzerinde durulmasını kabul etse de, bunu yanıltıcı bulmuştur. Marx, '*işe rant ve toprak mülkiyetinden başlamak kadar doğal bir şey olamaz. Zira üreti-*

9) Uzlaşmaz çelişki (Ç.N).

10) *Principles of Political Economy and Taxation*, Gonner Baskısı, s. 1.

min ve varlığın kaynağı topraktır ve aşağı yukarı her yerleşik toplumun ilk üretim biçimidir yani ilk üretim biçimi tarımdır'[11] demekle birlikte, *'hiçbir şey bundan daha hatalı olamaz'* diye de ilave etmektedir. Böyle bir yargıya varması, daha sonraki çalışmalarında kilit noktası niteliğindedir. Kapitalist toplumda,

> *Tarım, giderek sanayinin bir kolu haline gelmekte ve tamamıyla sermayenin kontrolü altına girmektedir...* ***Sermaye, burjuva toplumunda her şeye hükmeden yegâne güçtür.*** *Sermaye işin hem başlangıç ve hem de bitiş noktası olarak görülmeli ve toprak sahipliğinden önce ele alınmalıdır...*
>
> *İktisadî kategorileri tarihte belirleyici unsurlar olarak sıralamak hem pratik değildir ve hem de böyle yapmak yanlış olur. Bu kategorilerin önem sırası günümüz burjuva toplumunda karşılıklı olarak gelişen ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkmakta ve doğal düzenlerinin veya tarihî gelişimlerinin tam da tersi bir durum sergilemektedir. İktisadî ilişkilerin tarihî süreç içinde farklı toplum yapılarındaki yeriyle değil...modern burjuva toplumuyla olan organik ilişkisini ele alıyoruz .*[12]

Bilhassa koyu yazılmış cümle çok önemlidir. *'Sermaye burjuva toplumunda her şeye hükmeden yegâne güçtür'* düşünüşünün, klasik iktisatçılar için olduğu kadar Marx için de anlamı, temel iktisadî ilişkinin kapitalist ve işçi arasında ortaya çıktığıdır. Bu noktayı bir başka yerde *'ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişki, üretim tarzının niteliğini belirler'* demektedir.[13] Marx, *Kritik* ve *Kapital*'le ilgili çalışmalarına başlamadan önce, *Manifesto*'da da aynı yargıyı ortaya koymuştur: Toplum iki düşman kampa ve birbiriyle karşı duran iki büyük sınıfa ayrılmıştır; burjuvazi ve proletarya. Aralarındaki ilişki, araştırmanın merkezini oluşturmalıdır; soyutlamanın gücü, bu ilişkiyi ayırmak, en saf haline indirgemek, en özenli analiz haline getirmek, ilgisiz karmaşadan kurtarmak yönünde olmalıdır.

Bunun benimsenmesi için, oldukça farklı ve en az iki aşamalı bir yol izlemelidir.

---

11) *Critique of Political Economy*, s. 302, Yapılan alıntı *Kritik*'in orijinal baskısında (1859) bir bölüm olarak basılmayan ve *'Introduction to the Critique of Political Economy'* adlı henüz tamamlanmamış çalışmadandır. Marx, *'Introduction to the Critique of Political Economy'* adlı kitabı 1857'de yazmış ve Kautsky 1903'de yayınlamıştır. Bu çalışma İngilizce (Kerr) baskısına ek olarak konulmuştur.

12) Ibid. s. 303-304, vurgular Sweezy'e aittir.

13) *Capital* III, s. 1025,

Bunlardan birincisi, sermaye ve emek arasındaki ilişkiden başka tüm sosyal ilişkilerin analizin daha sonraki aşamalarında yeniden kullanılmak üzere ayıklanıp esas analizden uzaklaştırılmasıdır.

İkincisi ise, sermaye-emek ilişkisinin en önemli şekle ya da şekillere indirgenmesidir. Bu bir nicelik sorunu değildir; yani bu iş, analiz için en sık veya en tipik ilişki şekillerinin seçilmesi anlamına gelmez. Bu bağlamda önemli ve anlamlı olan, tüm toplumun yapısal niteliğinin ve eğilimlerinin ele alınması sorunudur. Çok iyi bilindiği gibi Marx, sanayi üretiminde ortaya çıkan sermaye-emek ilişkisini modern kapitalist sistemin en önemli ve anlamlı ilişkisi olarak görmüştür. Sermaye-emek ilişkisine uymayan tüm nitelikler analiz dışında tutularak, kapitalistler ve işçiler belli standart tiplere ayrılabilir. Marx, *Kapital*'in önsözünde, '*bireyler, iktisadî kategorileri kişiselleştirdikleri, belli sınıf ilişkilerini ve sınıf çıkarlarını temsil ettikleri ölçüde analize dâhil edilmiştir*' demektedir.

Sermaye-emek ilişkisinin doğası nedir? Şeklen mübadele ilişkisidir. Kapitalistler işçilerin emek gücünü, işçi de yaşam gereksinimlerini karşılayabilmek yani yaşamını sürdürmek için kapitalistten para alır. Mübadele ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan bu durum, ortak şekil ve yapıda oldukça kapsamlı ilişkileri beraberinde getiren özel bir durumdur. Bu nedenle, sermaye-emek ilişkisinin incelenmesi için, genel anlamda mübadele olgusunun analizi gerekli hale gelmektedir.

Bu şekilde, Marx'ın politik iktisadı ele alırken ulaştığı başlangıç noktasına gelmiş bulunuyoruz. *Kritik*'in bir özeti, *Kapital*'in I. cildinin I. kısmında 'Emtia' başlığı altında yer almaktadır. Doğrudan kullanım amacına yönelik olarak değil de, mübadele amacı taşıyan her şey metadır; bu nedenle emtia[14] analizini yapmak, mübadele ilişkisinin ve bu ilişkinin niceliksel yönünün de (mübadele değeri) analiz edilmesini zorunlu hale getirir. Para analizi de bu analizin kapsamındadır. Daha sonra da ele alacağımız gibi, Marx'ın ulaştığı en ilginç sonuçlar emtia analizi çerçevesinde ortaya çıkmıştır.

Marx, emtia analizinin temellerine değindikten sonra asıl amacına yönelmiştir. *Kapital'in geri kalan kısmının hemen hemen tamamı, soyutlanmış ve sadeleştirilmiş bir sermaye-emek ilişkisine ayrılmıştır.* Bir başka deyişle, I. cilt yüksek düzeyde yapılan bir soyutlamayla başlar ve biter.

Marx'ın yöntemini hiç bilmeyen birinin bu yargıya gerçekten inanması oldukça zordur. Bu kişiler, I. cildin en göze çarpan özelliği olan gerçek ve tarihi malzemenin zenginliğine değinmektedir. Bu gerçek, Marx'ın soyutlamayı

14) Meta'nın çoğulu (Ç.N).

tersine çevirdiğini mi gösterir? Böylesi bir mantık, ancak gerçeği gözden kaçırmanıza neden olur. Sosyal bilimlerde soyutlamanın bilinen amacı, gerçek dünyadan uzaklaşmaktan ziyade derin bir araştırmanın yapılabilmesi için gerçek dünyaya ilişkin bilinen belli görüşlerinin ele alınmasıdır. Bu nedenle, yüksek düzeyde bir soyutlama yapıyoruz dediğimizde aslında, gerçeklere ilişkin çok az sayıda görüşe yer verdiğimizi belirtmek istiyoruz. Yoksa söylemek istediğimiz, tarihî araştırmaları ve gerçekleri ortaya koyan görüşlerin yetersizliği değildir. Gelişigüzel bir kontrol yapmak bile, Marx'ın I. ciltte ortaya koyduğu gerçeklerin doğrudan sermaye-emek ilişkisinin, fiili ve tarihî niteliğini ortaya koyduğunu anlamamız için yeterlidir. Bu nedenle, I. cildin yüksek düzeyde yapılan bir soyutlamayla başlayıp bittiğini belirtmek, çelişki değil tam da bu yolun izlendiğinin teyit edilmesi demektir.

Bu olgudan hareketle önemli bir sonuca yani I. cildin ulaştığı sonuçların geçici nitelikte olduğuna ulaşmaktayız. Her zaman olmasa da, çoğu zaman bu sonuçlar, düşük bir soyutlama düzeyinde yani gerçeğe ilişkin daha çok görüş hesaba katıldığında, daha çok değişir.* I. ciltte telâffuz edilen eğilimler veya yasalar, geleceğin doğrudan öngörülmesi biçiminde anlaşılmalıdır. Bunların geçerliliği, ortaya çıkarıldığı soyutlama düzeyi ve analiz daha somut düzeyde yapıldığında uğrayacakları değişiklikle yakından ilgilidir. Bu gerçeğin kabul edilmesi kısır birçok tartışmanın önüne geçecektir. Çok bilinen ve Marx'ın 'sermaye birikiminin mutlak genel yasası' adını verdiği 'proletaryanın artan sefalet yasası' örnek olarak verilebilir.[15] Anti-Marksistler, Marx'ın kapitalizm analizinin doğru olmadığı düşüncesinden hareketle, bu yasanın yanlış olduğunu iddia ederler.** Diğer taraftan bazı Marksistler de yasanın doğruluğunu ispat etmeye girişmişler† ve tartışma 50 yıl boyunca hiçbir çözüme kavuşmadan hararetle devam etmiştir. Marx'ın yöntemini her iki taraf da yanlış anlamışsa, suçlu kendileridir. Söz konusu yasada yüksek bir soyutlama düzeyi kullanılmıştır; 'mutlak' kelimesi Hegelyen tarzda kullanılan 'soyut' kelimesiyle anlatılmak istenen şeyle aynı anlamda kullanılmıştır; yasa geleceğin asla so-

---

* Hanryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchs- gesetz des kapitalischen Systems*, 1929, adlı kitabının önsözünde Marx'ın kullandığı bu yöntem çok iyi anlatılmıştır.

**Grossman, *Das Akkumulations- und Zusam- menbruchsgesetz des kapitalischen Systems* adlı çalışmasında konuya ilişkin çok sayıda örnek vermiştir, s. 23'deki dipnot.

† Alex Bittelmann and V.J. Jerome, *Leninism-the Only Marxism Today*, (1914) konuya ilişkin olarak son zamanlarda yapılan en iyi çalışmadır. Bu çalışma Lewis Corey'in *Decline of American Capitalism* adlı çalışmasının bir eleştirisidir.

15) Ibid I, s. 707,

mut bir öngörüsü değildir. Bundan başka, işbu özel durumda, Marx yasayı öylesine açık bir dil kullanarak ifade etmiştir ki, yanlış anlayanların ve yorumlayanların maruz görülecek ya da affedilecek bir yanları yoktur. Marx yasayı bu şekilde ortaya koyduktan hemen sonra '*Tüm diğer yasalar gibi, bu yasanın da işleyişi farklı koşullarda değişir ve bu durumda yapılacak analiz de bizi hiç ilgilendirmez*' demektedir. Yasanın somut bir öngörü olarak yorumlanmasını engelleme imkânı da yok. Yöntem sorunlarının ve bunun gibi birçok sorunun doğru biçimde ele alınması bu yanlış anlamanın önüne geçmede pek işe yaramaz.

Kapital'in planı üzerinde duracak değiliz. Şimdilik, I. ciltte bilinçli olarak ele alınmayan unsurlara, II. ve III. ciltlerde değinildiğini, yani giderek daha düşük bir soyutlama düzeyinde analiz yapıldığını göstermeyi amaçlıyoruz. Aynı zamanda ve paradoksal olarak, II. ve III. ciltlerde, I. cilde nazaran daha az örnek bulunmaktadır. Bunun nedeni söz konusu ciltlerin tamamlanmamış olmasındandır. Engels'in, Marx'ın II. ve III. ciltlerine ait el yazmalarını derlerken çok sayıda somut örnek bulmasına rağmen üzerinde 'pek düzeltme yapmayarak, sadece bunları düzenlemekle yetindiğini' söylemek gerekir.[16] I. cildi basıma Marx kendi hazırlamış ve somut ve teorik malzemeyi bu cilde koymuştur. I. cildin bu özelliği nedeniyle, Engels'in editör kişiliğinin ötesine geçmediği sürece diğer ciltleri tamamlayabilme imkânı yoktu. Zaten Engels de editör kişiliğinin ötesine geçmemiştir.

Buraya kadar Marx'ın genelde soyutlamayı kullanmasını ele aldık ve bu aşamada belli konulara değinmemeyi yeğledik. Ancak, şu nokta çok iyi bilinmelidir ki, Marx'ın iktisadı ele alışına getirilen eleştirilerin büyük bir kısmı, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, üzerinde çalıştığı konulara ait varsayımların reddedilmesine ilişkindir. Ortaya koyduğumuz tartışma, bu eleştirilerin ne derece doğru olduğunu anlamak açısından bir kriter olacaktır. Her halükârda, eleştirilere neden olan varsayımları (soyutlamayı) kolaylaştırmak açısından şu üç sorunun sorulması gerekir: (1) incelenen soruna uygun bir bakış açısı getiriyor mu? (2) sorunla ilgili unsurları ayıklayabiliyor mu? (3) esas unsurların ayıklamasını önleyebilir mi? Her üç soruya da olumlu cevap verilebiliyorsa, kabul edilebilir soyutlama ilkesine uyulduğunu söyleyebiliriz. Bu ilke, Marx eleştirilerinin uygunluğunun ve doğruluğunun test edilmesinde de oldukça yardımcı olacaktır.

16) Ibid. II (Editörün önsözü), s. 7.

2. MARX'IN DÜŞÜNCESİNİN TARİHÎ NİTELİĞİ

Marx'ın yöntemi için Lukacs, '*özünün özü tarihîdir*' demektedir. Bu kesinlikle doğrudur ve bu noktayı vurgulamadan yapılan hiçbir tartışma tatminkâr değildir*[17]

Marx'a göre, sosyal gerçeklik, belli ilişkiler kümesi ve şeylerin yığılmasından ziyade belli ilişkiler kümesinde mündemiç bir değişim sürecidir. Bir başka deyişle, sosyal gerçeklik, sonu ve nerede duracağı bilinmeyen bir tarihî süreçtir†. Bireyler gibi sosyal sistemlerin de bir yaşam süreci vardır ve 'üretim güçlerinin gelişme şekli ayak bağı olmaya başladığında' sona erer. Bununla beraber, sosyal değişim süreci tamamen de mekanik değildir; ancak, yetiştiği toplumun özelliği çerçevesinde sınırlı insan davranışının bir ürünüdür. Marx, '*insanoğlu, kendi tarihini kendi yazar ama bunu istediği gibi yapma özgürlüğüne sahip değildir; bunu, kendi seçtiği koşullarda değil, doğrudan geçmişin mirası olarak devraldığı ve veri olanlar çerçevesinde yapar*' demektedir.[18]

Bu durum karşısında tutarlıysanız, sosyal bilimler de tutarlı bir tarihî yaklaşıma sahip olur. Bunun ötesinde, bu durum, -aynı şeyin farklı ele alınmasıdır- günümüz toplumu da dâhil olmak üzere her türlü topluma yönelik eleştirel bir yaklaşımı ortaya çıkarır. Bunun ne denli önemli olduğunu anlatmak oldukça zordur. Marksist olmayan düşüncenin tipik veçhesi, önceki tüm sosyal düzenlerin geçici özelliğini kabul ederken, kapitalist sistemin eleştirisi söz konusu olduğunda bu yeteneğini yitirmesidir. Belli bir noktaya kadar bu durum tüm tarihî dönemler için geçerlidir. Ancak, daha sonra da ele alacağımız gibi, bunun kapitalist dönemde uygulanmamasının belli birtakım özel nedenleri söz konusudur.** Çağdaş bir düşünür için Marx'ın da belirttiği gibi, '*bir zamanlar tarih vardı, ama artık esamesi okunmayacak*'. Bu bağlamda Lukacs'ın söyledikleri oldukça çarpıcıdır:

> *Mevcut sorunu tarihî sorun olarak değerlendirdiğimizde, burjuva düşüncesinin tarihî olmayan ve tarihe karşı sahip olduğu özü çok açık bir şekilde kendini gösterir... Burjuva düşünürlerinin ve tarihçi-*

---

* İngilizce yazılmış ve Marx'ın düşüncesi ve bu kısımda ele alınan sorunlar üzerinde yapılan tartışmalardan en iyisi Karl Korsch'un *Karl Marx* (1938) adlı eseridir.

** 'Emtianın Fetiş Niteliği'i başlığına bkz.

† 'Üretici güçlerde sürekli bir büyüme, sosyal ilişkilerinde bir yıkım, fikirlerinde şekillenme özelliği vardır; Değişmeyen tek şey, hareketin soyutlamasıdır *mors immortalis'. Marx, *The Poverty of Philosophy*, International Publishers, s. 93.

17) *Geschichte und Klassenbewusstsein*, s. 7.

18) *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, International Publishers ed., s. 13.

lerinin bugünün dünya tarihi olaylarını sadece dünya tarihi olarak değerlendirme yetersizlikleri, dünya savaşı ve dünya devriminden bu yana, her düzeydeki insanın hafızasında nahoş bir anı olarak yer almalıdır.[19]

1922'den bu yana bu yargıyı değiştirecek bir şey olmamıştır; aslında tam da tersi gerçekleşmiştir. Diğer taraftan, Marksistler günümüzde cereyan eden olayları ısrarla dünya tarihî çerçevesinde yorumlamışlardır. Fark ortadadır, bir zeka ve anlayış sorunu olmaktan ziyade, bir yöntem ve yaklaşım sorunudur.

Güneş sistemini kabullenenler, kapitalizmi de kabullenmektedirler. Bugünlerde kapitalizmin içinde bulunduğu durumun gelip geçici bir şey olarak kabul edilmesi, benzer şekilde güneşin gelip geçici soğuması gibi algılanmakta, yani günümüzün olaylarıyla uyumu inkâr edilmektedir. Bu açıdan, sistemin işleyişinde neler olup bittiği anlaşılabilir ve eleştirilebilir; ancak sistemin bizzat kendisine ne olduğu anlaşılamaz ve değerlendirilemez. Bu son belirtilen husus yani sistemin bizzat kendisine ne olduğunun anlaşılamaması ve değerlendirilememesi, insanın sosyal sistemlere ilişkin olarak nadiren ortaya koyduğu ve anlamlı sayılabilecek basit bir inkâr biçimidir. Bunlara rağmen büyük tarihî olaylar genellikle tüm sosyal sistemleri kapsar. Sonuç, günümüzün tipik düşüncesine göre tam bir felakettir. Bunun da anlamı, duygusal şoklar ve zihinsel karmaşa olarak ortaya çıkar.

Diğer taraftan, Marksistlere göre kapitalizmin belli tarihî (geçici) özelliği temel öncüldür. Bu gerçeğin sonucunda da, söylemek gerekirse, Marksistler sistemin dışında kalır ve bir bütün olarak sistemi eleştirirler. Bundan başka, insan davranışları, sistemin maruz kaldığı ve kalacağı değişikliklerden sorumlu olduklarından, bu çerçevede entelektüel bir eleştirel tavır sergilemek önemlidir. Bu tavır ahlakî olarak da, -örneğin, eksikliği ne olursa olsun, güneş sistemine yönelik eleştirel bir tavır geliştirilemeyeceğinden- uygulama olarak da önemlidir.

19) *The Poverty of Philosophy*, s.102.

II
NİTELİKSEL DEĞER SORUNU

I. GİRİŞ

Kapital'in I. kısmının başlığı '*Emtia*'dır. Üreticinin doğrudan kullanımından ziyade mübadele için üretilen her şeyin meta olduğunu daha önce vurgulamıştık; bu nedenle emtia konusunun ele alınması aslında mübadele ilişkisinin incelenmesi anlamına gelir. Marx, kendine ait üretim araçlarına sahip olan bir üreticinin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere benzer koşullara sahip diğer üreticilerle mübadeleye girdiği 'basit meta üretimini' analiz ederek işe başlar. İşte karşımızda mübadele sorununun en açık ve ilkel şekli.

İşe basit meta üretimiyle başlayan Marx, geleneksel iktisat teorisi çizgisini sürdürmekle birlikte, bu hamlesi, yaptığı analizin klasik okuldan farklılığını ortaya koyacak nitelikte değildir. Örneğin, Adam Smith mübadeleyi kısa yoldan, iktisadî yaşamın teknolojik gerçekleriyle ilintilendirmiştir, yani işbölümü. Smith'e göre işbölümü, verimlilik artışını sağlayan yegâne unsurdur; hatta insanları hayvanlardan ayıran en önemli özellik yine işbölümüdür. Ancak, Smith, işbölümünün mübadeleden bağımsız olduğunu anlayamamıştır; oysa mübadele, gerçekte, işbölümü olmadan da gerçekleşebilir ve işbölümünün ortaya çıkmasına vesile olur. Aşağıdaki ifadeler Smith'in işbölümü ve mübadele arasındaki ilişki üzerine geliştirdiği teorinin bir özetidir:

> *Çeşitli yararlar sağlayan işbölümü, gerçekte, neden olduğu zenginliği öngören ve amaçlayan herhangi bir insan bilincinin ürünü değildir. İşbölümü, insanın doğasında pek de geniş bir yer tutmayan belli bir eğilimin çok yavaş ve adım adım gelişen ancak yine de kaçınılmaz sonucudur; trampa eğilimi, takas ve bir şeyle bir başka şeyin mübadelesinin sürdürülmesi eğilimi.*[20]

Bunun ötesinde, 'bu trampa eğilimi' insana özgü bir şeydir; bu zamana kadar hiç kimse bir köpeğin başka bir köpekle onun hakkını yemeden ve önceden tasarlayarak kemik değiştokuşu yaptığını görmemiştir.[21] Mübadele ve işbölümü birbirine sıkı sıkıya bağlı ve uygar toplumun temel direkleridir. Bunun anlamı açıktır: İnsan doğasından doğan meta mübadelesi, iktisadî yaşamın evrensel ve kaçınılmaz şeklidir; iktisat bilimi meta üretimi bilimidir. Bu açıdan, iktisadî sorunlar münhasıran nitelikseldir; mübadele değeriyle yani mübadele sürecinde emtia arasında kurulan temel niceliksel ilişkiyle başlar,

Şimdi Marx'a dönersek, daha baştan politik iktisada ilişkin yaklaşımının Adam Smith'in yaklaşımından çok farklı olduğu görülecektir. Marx, meta üretimi ve işbölümü arasında var olan ilişkiyi reddetmemekle birlikte, bu ilişkinin de Smith'in belirttiği gibi katı ve hemen başlayabilen bir biçimde olmadığını belirtir. Bakış açısı nedeniyle ortaya çıkan bu farklılık, aşağıdaki alıntıda çok açıktır.

> *Emeğin söz konusu işbölümü, emtia üretimi için zorunlu bir koşul olmakla birlikte, tersi doğru değildir, yani meta üretimi, işbölümü için zorunlu koşul değildir. İlkel Hint topluluğunda, emtia üretimi olmaksızın da sosyal işbölümü vardır. Ya da yakınımızdan bir örnek vermek gerekirse, her fabrikada emek (iş), bir sisteme göre bölünmüştür, ama bu bölünme, işçilerin, kendi ürettikleri ürünlerin birbirleri arasında karşılıklı mübadele edilmesine yol açmamaktadır.* ***Bu tür ürünler, ancak, her biri birbirinden bağımsız oluşan ve bireylerin kişisel emeğine dayanan farklı nitelikteki emeğin bir sonucu olarak emtia haline gelir.***[22]

---

20) *The Wealth of Nations*, Cannan ed., Vol. I, s. 15.

21) Ibid.

22) *Capital* I, s. 47. Sweezy'e aittir.

İşbölümü, Smith'in atfettiği önemden hiçbir şey yitirmemiştir. Ancak, mübadele olmadan işbölümünün gerçekleşemeyeceği düşüncesi reddedilmiştir. Bir başka deyişle, meta üretimi, iktisadî yaşamın evrensel ve kaçınılmaz şekli olmaktan ziyade, yüzyıllardır bildiğimiz günümüz dünyasına hâkim olan iktisadî yaşamın mümkün şekillerinden biridir, Ancak, her şeye rağmen tarihî olarak koşullandırılamayan bu şeklin, insan doğasının doğrudan ifadesi olduğu savunulamaz. Bu görüşle birlikte ortaya çıkan sonuç da oldukça çarpıcıdır. Meta üretimi doğal bir görüngü olmaktan çıkarılmış ve sosyal ve tarihî araştırmaların önemli konusu haline getirilmiştir. Bundan böyle iktisatçı, meta üretimiyle ortaya çıkan niceliksel ilişkilerin yanı sıra meta denilen şeklin altında yatan sosyal ilişkilerin niteliği üzerinde de yoğunlaşmalıdır. Bunu şu şekilde de ifade edebiliriz: İktisadın görevi niceliksel olmanın yanı sıra nitelikseldir de. Daha somut olarak konuyu mübadele değeri açısından değerlendirirsek, Adam Smith'in ele aldığı gibi, ürünler arasında niceliksel bir ilişki vardır; bunun arkasında, ilk kez Marx'ın tespit ettiği gibi, üreticiler arasında belli ve tarihî olarak koşullanmış ilişkiler bulunmaktadır. Petry gibi biz de, ilk analiz şekline *niceliksel değer sorunu* ve ikincisine de *niteliksel değer sorunu* adını vereceğiz.*

Marx'ın değer teorisinin orijinalitesi, değer sorunun söz konusu iki unsurunu saptaması ve bunları eşanlı olarak tek bir kavramsal çerçevede incelemeye çalışmasıdır. Bununla birlikte, benzer ifadeler, iktisadî düşüncenin temel geleneğiyle yetişenlerin Marx'ın teorisini anlamada hemen hemen her zaman yaşadıkları zorluklar için de söylenebilir. Bu nedenle, Marksist değer teorisini iki kısma ayırmak ve her birini de ayrı ayrı ele almak akıllıca bir iş olacaktır. Sonuç olarak bu kısımda, niteliksel değer sorununu ele alacağız ve niceliksel değer sorununa bir sonraki kısımda değineceğiz.

2. KULLANIM DEĞERİ

Marx, '*her metanın kullanım değeri ve mübadele değeri olmak üzere iki veçhesi vardır*' demektedir.[23]

Bir metanın kullanım değerine sahip olması çok özel bir durum değildir.

---

* Franz Petry, *Der Soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie*, (1916). Bu küçük kitap, 26 yaşında I. Dünya Savaşı'nda ölen yazarın tek eseri olup, dikkatle okunmaya değer. Benzer bir ayırım, değer teorisi üzerine yapılan mükemmel bir çalışma olan Alfred Lowe'e ait olan 'Mr. Dobb and Marx's Theory of Value', *Modern Quarterly*, July 1938'dir.

23) *Critique*, s. 19.

Benzer biçimde, her çağda ve her toplum şeklinde insanların tükettiği her şeyin de kullanım değeri vardır. Kullanım değeri, tüketici ve tüketilen şey arasındaki ilişkinin bir ifadesidir. Diğer taraftan, politik iktisat, kişiler arasındaki ilişkiyi inceleyen bir sosyal bilimdir. Buradan hareketle, 'bu anlamda ele alınan kullanım değerinin, politik iktisadın incelediği konuların dışında olduğunu söyleyebiliriz'.[24]

Marx, kullanım değerini (veya şimdi kullanılacak şekliyle 'faydayı'), sosyal bir ilişkiyi doğrudan temsil etmediği için politik iktisadın kapsamı dışında tutmuştur. Yine Marx, iktisadın kategorilerinin, sosyal kategoriler yani kişiler arasındaki ilişkileri temsil eden kategoriler olması gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu yaklaşımın, modern iktisat teorisinin çizgisiyle tam tamına zıt bir niteliğe sahip olduğu bilinmelidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Lionel Robbins -ve bu bağlamda, sadece tüm Marksist olmayan okulların uygulamalarını formüle etmektedir- '[*ekonomik sistemi*], *insanlarla iktisadî mallar arasında bağımsız ve fakat kavramsal olarak farklı ilişkiler olarak ele almaktayız*' demektedir.[25] Bu noktadan hareket ederseniz, kullanım değeri veya fayda, doğal olarak, iktisadî kategorilerin merkezi haline gelir. Ama Marksist ve ortodoks iktisat karşılaştırması yapılırken, hareket noktalarının taban tabana zıt olduğu düşünülmemelidir. Marx, bilinçli olarak ve kasten öznel değer teorisinin uzağında durduğu ve böylesi bir teorik yapı geliştirmediği için de kınanmamalıdır.*

Bu, kullanım değerinin iktisatta önemsiz olduğu anlamına gelmez. Tam da tersine, tek başına iktisadî bir kategori olmamasına rağmen üretimin gerçekleşebilmesi için nasıl ki toprağa ihtiyaç varsa, kullanım değeri de tüketim için gereklidir ve Marx tarafından, Petry'nin de çok doğru bir biçimde ifade ettiği gibi, asla iktisadî görüngünün nedensel zincirinin dışında tutulmamıştır.[26]

3. MÜBADELE DEĞERİ

Emtianın karşılıklı mübadele değerine sahip olmaları, onun yegâne niteliğidir. Bir toplumda sosyal üretim için düzenli bir yöntem kullanıldığı zaman, üretilen emtianın mübadele değeri ortaya çıkar. İlk bakışta, kullanım değerin-

*Öznel değer teorisinin en iyi Marksist eleştirisi ve aynı zamanda Marx'ın değer teorisini anlamada önemli katkıda bulunan çalışına için bkz., Rudolf Hilferding, 'Böhm-Bawerk's Marx-Kritik' *Marx Studien*, Bd. I, 1904.

24) Ibid, s. 21.

25) Lionel Robbins, *The Nature and Significance of Economic Science*, s. 69, italikler Sweezy'e aittir.

26) Petry, *Der Sociale Gehalts der Marxschen Werttheorie*, s. 17.

den bahsetmesek de, sosyal ilişkileri göz ardı edemeyiz. Mübadele değeri, şeyler yani emtianın birbirleri arasındaki niceliksel ilişkiler biçiminde ortaya çıkar. Durum bu olduğunda, mübadele değeri hangi anlamda bir sosyal ilişki ve dolayısıyla da iktisatçının ele alabileceği bir konu olacaktır? Marx'ın bu soruya verdiği cevap, geliştirdiği değer teorisinin temelini oluşturur. Mübadele değeri adını verdiğimiz şeyler arasındaki niceliksel ilişkiler, gerçekte meta sahipleri arasındaki *sosyal* ilişkilerin ya da basit meta üretiminde üreticiler arasında ortaya çıkan ve aynı anlama gelecek *sosyal* ilişkilerin dışa vurulmuş şeklidir. Miktarları bir tarafa bırakırsak, bu tür bir mübadele ilişkisi, tek başlarına çalışırken aslında birbirleri için çalışan işçiler arasındaki ilişkileri ifade etmede kullanılır. İşçiler ne düşünürse düşünsünler, emekleri, aralarında mübadeleye konu olacak bir sosyal niteliğe sahiptir. Bir başka deyişle, emtia mübadelesi, aslında üreticilerin emek ürünlerinin mübadelesidir. Bu açıdan bakıldığında mübadele değerinin anlamı, özel ve bağımsız bir işbölümünün geçerli olduğu bir toplumda mübadele edilen emtianın insan emeğinin ürünleri olduğudur.

İşin aslı, mübadele değeri emtia arasındaki ilişkiyi ifade ettiğinden, sadece 'emtia birden fazlaysa' kullanılır.[27] Bununla beraber, meta bir tane olduğunda, mübadele değerinde niceliksel olarak kendini gösteren sosyal niteliğe bürünür. Sosyal niteliği çerçevesinde üzerinde durduğumuz metaya Marx sadece 'değer' adını vermektedir. *Kapital*'in I. kısmının sonlarına doğru Marx '*bu kısmın başında, genel olarak bir metanın hem kullanım ve hem de mübadele değeri olduğundan bahsederken, doğruyu söylemek gerekirse, hatalıydık. Bir meta, kullanım değeri veya fayda konusu ve bir değerdir*' demektedir.[28]

Kullanım değeri açısından meta, insan varlığının evrensel veçhesidir ve her toplum şeklinde mevcuttur. Değer açısından meta, iki temel ayırt edici niteliğe sahip belli bir tarihî toplum şeklinin veçhesidir: (1) gelişmiş bir işbölümü ve (2) özel üretim. Böyle bir düzende -başka bir düzende değil- üreticilerin emeği emtia veya emtianın evrensel yönü (fayda) bir yana bırakılırsa, değer olarak ortaya çıkar.

Marx'ın emeği değerin özü olarak saptaması, keyfî bir önyargı ve ahlakî ilke çerçevesinde değil ama meta üretiminin sosyal niteliğinin yukarıda ele alı-

27) Marx, 'Randglossen zu Adolph Wagner's "Lehrbuch der Politischen Ökonomie," *Das Kapital*'e ek, Marx-Engels-Lenin Institute ed., s. 853. Bu, 1883'de ölen Marx'ın 1881/2 tarihli bir defterden alınmış son çalışmasıdır.

28) *Capital* I, s. 70.

nan biçimde analiz etmesi nedeniyle ortaya çıktığı unutulmamalıdır*. Şimdi bunu daha yakından inceleyelim.

4. EMEK VE DEĞER

Tüm iktisadî kategorilerin sosyal ilişkileri temsil etme gerekliliği, Marx'ın doğrudan 'mübadele değerinin ardında yatan değeri'[29] ifade eden emek üzerinde araştırma yapmasına neden olmuştur. Petry'nin ifade ettiği gibi, *'metanın tek ve bir özelliği yani* ***emek ürünü*** *olması, sosyal ilişkileri yaratmasına vesile olduğunu ve ifade ettiğini varsaymamız için yeterlidir'. Zira durum bu ise metayı artık tüketim açısından değil de maddîleşmiş insan faaliyeti olarak üretim açısından ele alırız...'*[30] O zaman 'emek' kavramını hangi anlamda kullanıyoruz?

Emeğin de iki yönü vardır, bunlardan ilki kullanım değerine, diğeri ise ürettiği metanın değerine tekabül eder.

Ceket, belli ihtiyaçları karşılayan bir kullanım değeridir ve amacı, işleyiş tarzı, konusu, aracı ve vargıları olan belli bir üretken faaliyet sonucunda ortaya çıkar. Faydası, yarattığı ürünün değeri biçiminde ifade edilen emeğe ya da bu ürünün kullanım değerine sahip olmasını sağlayan emeğe yararlı emek diyoruz.[31]

Terzi; ceket, yün eğiren; iplik, dokumacı; kumaş, marangoz; masa v.b. yaratır. Bunlar farklı yararlı emek çeşitleridir. Ancak, kullanım değerinin ortaya çıkmasını sağlayan tek bir şeyin yararlı emek olduğunu düşünmek yanlıştır; doğa, kullanım değerinin oluşumunda aktif veya pasif katkıda bulunur. William Petry'nin de belirttiği gibi, *"maddî servetin babası emek ve anası da topraktır"*.[32]

Şimdi, metayı kullanım değerinden soyutlarsak, meta sadece değer niteliğini alacaktır. Benzer şekilde, emeğin yararlı niteliğini soyutladığımızda geriye ne kalacaktır?

---

*Wagner'in yukarıda alıntısını yaptığımız notlarında Marx, izlemiş olduğu yolu kısmen şu şekilde anlatmıştır: *'Bugünkü toplumda emek ürününün en basit sosyal şekliyle yani "metayla" işe başladım. Konuyu göründüğü şekliyle inceledim. Burada bir taraftan en doğal haliyle yararlı şeyi diğer bir deyişle kullanım değerini, diğer taraftan da mübadele değerini bünyesinde barındırdığını gördüm... Mübadele değeriyle ilgili olarak daha derinlemesine yaptığım analiz mübadele değerinin sadece "görüngüsel şekli " yani metanın içerdiği değerin açığa çıkarılmasında kullanılan bağımsız bir yöntem olduğunu gösterdi ve daha sonra mübadele değerini analiz etmeye başladım'. Das Capital*, (Marx, Engels, Lenin ed.) I, s.847.

29) Ibid. s. 55.

30) *Der Soziale Gehals der Marxschen Wertsheorie*, s. 19.

31) *Capital* I, s. 48.

32) Ibid., s. 50.

Aldığı özel şekli yani emeğin yararlı niteliğini bir yana koyarsak, üretken faaliyet, insan emek gücünün harcanmasından başkaca bir şey değildir. Terzilik ve dokumacılık, nitelik bakımından üretken faaliyetler olsa da, her ikisi de insan beyninin, sinirlerinin ve kaslarının üretken bir biçimde harcanmasıdır ve bu anlamıyla da insan emeğidir. [Terzilik ve dokumacılık, insanın emek gücünün iki farklı harcama biçimidir.[33]] Kuşkusuz, tüm farklı harcama biçimleri geçerli olduğunda bile değişmeden kalan emek gücü, değişik biçimlerde harcanmadan önce belli bir gelişim düzeyine ulaşması gerekir. Ancak, metanın değeri, soyut insan emeğini, genel olarak insan emeğinin harcanmasını ifade eder.[34]

Böylece, meta değeri yerine nasıl ki kullanım değeri kavramını kullanmışsak, üretken faaliyetteki soyut emeğin yerine de yararlı emek kavramını kullanıyoruz. Marx, *emek değerin özüdür* derken, emeği soyut emek anlamında kullanmıştır. Aşağıdaki ifadeleri kullanarak, değer ve emek arasındaki niteliksel ilişkiyi şu şekilde toparlayabiliriz:

> *Bir taraftan her tür emek, fizyolojik olarak, insan emek gücünün harcanmasıdır ve özdeş soyut insan emeği özelliğinde olmasıyla da emtianın değerini oluşturur ve biçimlendirir. Diğer taraftan da, her türlü emek, insanın emek gücünün özel bir biçimde ve belli amaçlara uygun olarak harcanmasıdır ve somut yararlı emek olması nedeniyle de kullanım değerlerinin ortaya çıkmasına vesile olur.*[35]

5. SOYUT EMEK

Emtia değerinde temsil edilen soyut emek[36], Marx'in düşünce sisteminde önemli bir yere sahiptir. Ancak, kolayca anlaşılabilecek bir kavram olmadığını itiraf etmek gerekir ve bu nedenle de konuyu daha detaylı incelemek akıllıca bir iş olacaktır.

Kavramın sözel olarak ifade edilmesi nedeniyle ortaya çıkacak yanlış anlamaları baştan ayıklamak iyi olur. 'Soyut emek', metafizik ve gerçekdışı olmasa da, birçoğu için az da olsa gizemli bir kavram niteliğindedir. Ancak, bir ön-

---

33) Sweezy'nin *Kapital*'den yaptığı alıntının daha iyi anlaşılması için kitabın orijinal metninde yer alan bu cümle, Sweezy'in alıntı yaptığı metne eklenmiştir, (Ç.N).

34) Ibid., s. 51.

35) Ibid., s. 54.

36) Soyut emeğin, genel emek ya da emtia üretiminde kullanılan türdeş emek olduğunu belirtelim (Ç.N).

ceki alt başlıkta da çok açık bir şekilde açıklandığı gibi, Marx böyle bir şeye yani gizemli bir kavram yaratmaya niyetlenmemiştir. Soyut emek, bir emek türünü diğer emek türünden farklılaştıran özel nitelikleri yok sayıldığı ölçüde soyuttur. Kısaca, Marx'ın kavramla ilgili kullanımına bakıldığında da çok açıkça anlaşılacağı gibi, soyut emek '*genelde emek*' kavramının eşdeğeridir; soyut emek tüm üretken insan faaliyetlerinin ortak paydasıdır.

Marx, genelde emek fikrini politik iktisada ilk sokan kişi olduğu düşüncesinde değildir. Örneğin, Marx, Wm. Petty'den sonra 'emeğin doğasını ilk gören kişi olarak düşündüğü' Benjamin Fraklin'den söz ederken şunları söylemektedir:

> *Franklin, her şeyin değerini emek cinsinden ölçerken bilinçsiz de olsa, mübadele edilen emeğin farklılığından hareketle soyutlama yapmakta ve böylece hepsini eşit insan emeğine indirgemektedir. Yaptığının farkında olmasa da, bunu söyleyebilmektedir. Önce 'bir emekten' sonra 'başka bir emekten' söz etmekte ve sonunda da, başkaca bir nitelemede bulunmaksızın, her şeyin değerinin özü 'emektir' demektedir.*

Bir başka yerde de, '*servet yaratan faaliyeti tüm sınırlamaların ötesinde tutarak ve bu faaliyeti ne sanayi, ne ticarî, ne tarımsal ve ne de diğer bir başka emek biçiminde değil de genelde emek olarak tanımlamak, Adam Smith açısından büyük bir ilerlemedir*' demektedir.[37] Marx'ın da çok iyi bildiği gibi Ricardo da aynı bakış açısını benimsemiş ve bu görüşü Smith'ten daha tutarlı bir biçimde sürdürmüştür. Marx diğer konularda da olduğu gibi bu konuda da, klasik okulun temel düşüncelerinden hareketle, bu kavram için tam ve çok açık bir ifade bulmuş ve bu kavramı sosyal ilişkileri analiz ederken, kendine özgü ve temelleri esas alan yöntem çerçevesinde geliştirmiş ve kullanmıştır.

Tüm emek biçimlerini ortak paydaya indirgeyerek, farklı emek biçimlerinin birbirleriyle karşılaştırmasının ve yek diğerinin yerine konmasının yani ikamesinin, toplanıp çıkarılmasının ve en sonunda da sosyal bir bütüncül[38] olarak toplamının alınmasının keyfî bir soyutlama olmadığı ve araştırmacının kaprisi nedeniyle dikte edilmemiş olduğu bilinmelidir. Bu soyutlama, Lukacs'ın da çok iyi teşhis ettiği gibi, 'kapitalizmin özüne ilişkin' bir soyutlamadır.[39]

---

37) 'Intoduction to the Critique of Political Economy', *Critique*, s. 298.

38) Bütüncül kelimesi 'aggregate' kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Zira bu kavram bir iktisadî büyüklüğe ilişkin genel toplamın ifadesidir.

39) *Geschichte und Klassenbewusstein*, s. 18.

Kapitalist toplum, kendinden önceki toplumlardan herhangi birinden daha yüksek bir emek mobilitesine yani hareketliliğine sahiptir. İşçilerin sık sık iş değiştirmelerinin yanı sıra emek piyasasına yeni giren işçiler, çalışılacak iş alanlarının azalması yerine artmasını sağlamıştır. Marx'ın da belirttiği gibi, *'içinde yaşadığımız kapitalist topluma şöyle bir baktığımızda, veri insan emeğinin, emek talebindeki değişmeye bağlı olarak belli bir zamanda terzilik başka bir zamanda da dokumacılık biçiminde arz edilmesi mümkündür. Emek arzındaki bu biçim değişikliği sorunsuz çözümlenemez. Ancak, değişiklik olacaksa da sorun çıkması kaçınılmazdır'.*[40] Bu koşullar altında, belli bir zamanda mevcut olan çeşitli emek türleri ve bunların oransal nicelikleri iktisadî sistemin geneli açısından giderek önemsizleşir. Önemli olan, sosyal emek gücünün toplam büyüklüğü ve genel gelişme düzeyidir. Toplumun üretken potansiyeli, ister tüketim malları üretimi, isterse de savaş mühimmatı üretimi biçiminde ortaya çıksın, sosyal emek gücünün toplam büyüklüğü ve genel gelişme düzeyine bağlıdır. Bu durum, modern dünyada hâkim genel bir kabulün sonucu olarak gerçekleşir. Ancak, bu sonuca ulaşmak için, belli emek şekilleri arasındaki farklılıkların soyutlamasını gerektirir. Bu soyutlama, kaçınılmaz olarak, toplumda tam da kullanılan toplam emek gücü kavramını ifade etmektedir. Pratikte ikincil öneme sahip olan bu farklılıkları unutuyoruz ya da gözden kaçırıyoruz. Yöntem tartışmasında, bu durumu Marx şöyle vurgulamaktadır:

> *...Emeğin bu şekilde soyutlanması, farklı emek türlerinin somut bütüncüllüğünün bir sonucudur. Belli bir tür emek karşısında kayıtsız kalınması, kişilerin bir işten bir başka işe kolay geçebildiği ve paylarına düşen işin kendileri için bir anlam taşımadığı toplumlarda görülür. Burada emek hem kategorik olarak ve hem de genelde servet yaratma aracı haline dönüşür ve kişinin belli bir hedefe kilitlenmesiyle alakalı değildir. Bu durum, en üst gelişme düzeyine, en modern burjuva toplumu olan Amerika Birleşik Devletleri'nde ulaşmıştır. Sadece burada, 'emek' kategorisinin yani genelde emeğin,* ***hiç nitelenmeyen*** *emeğin soyutlanması, pratikte modern politik iktisadın çıkış noktası olmuştur.*[41]

Toparlarsak, her türlü emeğin soyut emeğe indirgenmesi, sosyal ihtiyaçlara göre bir işten bir başka işe aktarılabilen veri bir zamanda emek gücünün ar-

40) *Capital* I, s. 51.
41) *Critique*, s. 299.

kasında yatan özel şekillerinin ve son analizde toplumun servet yaratan kapasitesinin büyüklüğünün ve gelişiminin neye bağlı olduğunu açıkça görmemizi sağlar. Dahası, bu bakış açısının kabul edilmesi, ilk toplum şekillerinde asla ortaya çıkmayan bir emek mobilitesini yani hareketliliğini sağlayan unsurun tam da kapitalist üretimin doğası nedeniyledir.

6. NİCELİKSEL DEĞER TEORİSİ VE NİTELİKSEL DEĞER TEORİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Soyut emeğin değerin özü olduğu tezinin tam olarak artık neyi ifade ettiğini anlayacak duruma geldik. İlk bakışta meta sadece, kendini toplumdan soyutlayarak tek başına ve sadece kendisi için üreten ve belli bir özelliğe sahip işçi (*workman*) tarafından üretilmiş yararlı bir şeydir. Buraya kadar anlatılanlar doğru. Ancak, incelemeye devam edildiğinde, söz konusu metanın diğer tüm emtiayla ortak özelliklere sahip olduğu anlaşılır (yani hepsi değerdir), kısaca toplumun belli bir kısmının kullanılabilir toplam emek gücünü massetmektedir (yani hepsi maddîleşmiş soyut emektir). Emtianın bu niteliği (kullanım değerine sahip olup, mübadele değeri biçiminde ortaya çıkması) 'metanın' günümüzde politik iktisadının hareket noktası ve temel kategorisi olarak ele alınmasının ana nedenidir. Bu sonuçlara tamamen niteliksel analiz yaparak ulaştık ve analizde niceliksel sorun üzerinde fazlaca durulmadı. Ancak, bu tam da böyle değildir. Gerçek şudur ki, niteliksel analiz yapılarak, niceliksel değer teorisinin gerçek öneminin ve temel görevinin ne olduğu açıkça ortaya konur. Burada sadece bunun nedenlerine değinip, detaylarını bir sonraki kısımda ele alacağız.

Teorik açıdan bakıldığında, niceliksel değer teorisi, sadece emtia mübadele oranlarını düzenleyen yasaları ele alıp inceler. Ortodoks teori gerçekte konuyu bu tarzda ele alır; bu basitçe mübadele değeri sorunudur.* Ancak, bildiğimiz gibi, Marx açısından mübadele değeri, arkasında değeri gizleyen 'görüngüsel şekilden' başkaca bir şey değildir. Böylelikle şu soru gündeme gelir: mübadele oranlarının belirlenmesinin ötesinde, niceliksel değer sorunu nedir? Yukarıda yaptığımız analiz, bu soruya cevap vermemizi sağlayacak niteliktedir.

---

* Aşağıdaki ifadeler, Joan Robinson'un *The Economics of Imperfect Competition* adlı kitabından alınmıştır: *'Bu kitabın temel teması değer analizidir. Değer analizinin ne olduğunu anlatmak kolay değildir... Bu husus şu şekilde açıklanabilir: Birine bir tane muz verip, karşılığında bir penny* (İngiliz para birimi pound sterling'in yüzde biri-Ç.N) *alan bir kişiyi gördüğünüzde muzun değeri neden bir pennyden daha fazla değil?' sorusunu sorarsınız'*, s. 6.

Bir metanın bir değer olması gerçeğinin anlamı, bu metanın maddîleşmiş soyut emek olduğu ya da bir başka deyişle, bu metanın toplumun toplam değer üreten faaliyetinin bir bölümünü massetmesidir. Soyut emeğin zaman birimi cinsinden ölçülebilmeye elverişli olduğunu ortaya koyabilirsek, niceliksel bir kategori olarak değerle mübadele değeri arasındaki farklılığı gösterebiliriz. Marx'ın da belirttiği gibi, '*değerin büyüklüğü, ...belli bir ürün ve bunu üretmek için toplumsal olarak gerekli toplam emek zamanı arasındaki ilişkiyi ifade eder*'.[42]

Niceliksel değer teorisinin asıl ilgilendiği alan, değerin büyüklük olarak tanımlanması çerçevesinde ortaya çıkar. Bu da aşağı yukarı meta üreticilerince emek gücünün farklı üretim alanları arasındaki dağılımını düzenleyen yasaların araştırılmasından başkaca bir şey değildir. Marx'ın bu konuyu nasıl ele aldığına bir sonraki kesimde değinilecektir.

Marx'ın niteliksel değer analizinin daha ileri düzey sonuçlarına dönmeden, Marx'ın iktisadına yönelen hemen hemen her saldırıda ön planda yer alan 'sosyal olarak gerekli emek' ve 'basit emek' kavramlarının her ikisinin de niceliksel değer teorisi görüşüyle ilişkili olduğunu ve daha sonra tekrar ele alınacağını belirtmek yararlı olacaktır. Marx eleştirileri, teorinin bu yönü üzerinde odaklanmıştır ve bu tek taraflı yaklaşım da tesadüfî değildir; değer sorununa, görünenin altında yatan sosyal ilişkilerin niteliğine bakmadan, yaklaşımları, mübadele oranlarının ele alınmasına neden olur. Bu nedenle, sosyal olarak gerekli emek kavramına yönelik bir hayli eleştiri olmakla birlikte, soyut emek kavramı hakkında yapılan eleştiriler tek tüktür.

7. EMTİANIN FETİŞ NİTELİĞİ

Emtia analizi yaparak, mübadele değerinde, belli bir işbölümü sistemi dâhilinde üreticiler ve toplumun bütüncül emek gücünün belli bir bölümünü temsil eden kişisel emek arasındaki ilişkiyi görme imkânımız oldu. Bir başka deyişle, sosyal ilişkilerin özünü bulmak için sosyal örgütlenme şekillerinin altında yatan gerçeklere göz atmış olduk. Buna rağmen, bunu yapmamız, şekillerin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine, çok önemlidirler. Gerçek, şekillerle anlaşılabilir. Burada olduğu gibi, ancak eleştirel bir analizle aralarında bir bağ kurulabilecek şekil ve öz arasında fark ortaya çıktığında, insan anlayışı tuhaflaşır. Hata ve hayal ortak sağduyu olarak değerlendirilir ve hatta güya bilimsel açıklamanın temeli olduğu sanılır. Bir kavrama zorluğu, yanlış bir bilinç, düşünce yapısını üç aşağı beş yukarı etkiler. Bu ilke, emtia

42) *Capital I*, s. 114.

ve emtia üretiminde özel bir baskı yaratır. Bu tür bir sosyal örgütün ortaya çıkmasına neden olan düşünce, bunun altında yatan gerçek sosyal ilişkilere pek değinmez ve değinirse de çarpık bir biçimde ele alır. Meta fetişizmi doktrininde Marx, bu gerçeği ilk fark eden ve günümüz ideolojisi açısından belirleyici önemini algılayan kişi olmuştur.

Meta üretiminde, insanlar arasındaki temel ilişki, 'onların gözlerinde, şeyler arasındaki düşsel bir ilişki haline geliyor'.* Sosyal ilişkilerin somut hale gelmesi (*reification*) Marx'ın Fetişizm doktrininin kalbi ve merkezidir.

> *Dinin sislerle kaplı dünyasını gezerken insan beyninin ürettikleri, bağımsız canlı varlıklar olarak görünür ve hem birbirleriyle ve hem de insanoğluyla ilişki içine girer. Bu nedenle, emtia aleminde, insanın yarattığı ürünler için de durum aynıdır. Emek ürünlerine, emtia olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle emtia üretiminden ayrılması imkansız olan şeye, ben, Fetişizm diyorum.*
>
> *Emtia fetişizminin kökeni, bunları üreten emeğin sosyal niteliğidir.*
>
> *Genel bir kural olarak, yararlı şeyler, yalnızca, işlerini birbirlerinden bağımsız olarak yürüten bireylerin veya bireylerden oluşan toplulukların ürünleri oldukları için emtia haline gelirler. Bütün bu bireysel emeklerin toplamı, toplumun bütüncül emeğini oluşturmaktadır. Üreticiler birbirleriyle ilişkiye girmediklerinden, bir üreticinin emeğinin sosyal niteliği mübadele gerçekleşmeden anlaşılamaz. Bir başka deyişle, kişinin emeği, toplum emeğinin bir parçası olarak kendisini ancak doğrudan doğruya ürünler arasında ve dolaylı olarak da üreticiler arasında kurulmuş olan mübadele ortaya çıkarır.*[43]

Üretim ilişkilerinin kişisel olduğu tarihin ilk dönemlerinde, sosyal ilişkilerin bu şekilde somutlaştırılması mümkün değildi. Meta üretiminin ilk evrelerinde bile, 'bu mistik durum daha basitti[44]' ve kolayca görülebilirdi. Meta üretimi son derece geliştiğinde ve toplum yaşamını yönetecek kadar yaygınlaştığında, sosyal ilişkilerin şeyler olarak gösterilmesi önem kazandı. Bu, gelişmiş kapitalizmin Batı Avrupa'da 17. ve 18. yüzyılların koşullarında ortaya çıktı.** Üretken ilişkilerin nesnelleştirilmesi en yüksek düzeyine ulaştı. Üre-

---

* *Capital* I, s. 83.

** Bu noktanın Lukacs tarafından tartışılması op.cit, s. 96-97. Lukacs Fetişizm doktrinini bir Marksist yazara yakışır yetenekle ve başarıyla geliştirmiş ve kullanmıştır.

43) Ibid., s. 83-84, İngilizce çeviride yer alan birkaç hata düzeltilmiştir,

44) *Critique*, s. 31. Aynı zamanda bkz. *Capital I*, s. 94-95,

tici arkadaşlarıyla 'piyasa' aracılığıyla ilişki kurar. Fiyatlar ve satış miktarları temel gerçekler olup, insanlar bu gerçeklerin sadece aracı durumundadır. '*Bu miktarlar, üreticilerin istek, görüş ve davranışlarından bağımsız olarak sürekli değişir. Onlara göre bunların sosyal hareketleri, şeylerin hareketleri haline gelir ve üreticiler onları yöneteceğine, bunlar üreticileri yönetir*'†. Bu gerçekten öylesi bir durumdur ki, '*üretim süreci insan tarafından yönetilmez, aksine insanın hâkimi durumuna gelir*'[45] ve üreticilerin aralarındaki ilişkilerin gerçek niteliği hem değiştirilmiş ve hem de belirsiz hale getirilmiştir.

Emtia dünyası bir kere bağımsız hale gelip yöneticileri nüfuzu altına aldı mı, üreticiler, nasıl ki emtia dünyası dışındaki dünyayla yani bizatihi doğayla uyum içinde yaşamayı benimsiyorlarsa, emtia dünyası karşısındaki tavırları da benzer şekilde gelişir. Lukacs'ın da tam da yerinde ifade ettiği gibi, mevcut sosyal düzen, üyelerinin dışında ve karşısında bir 'ikinci doğa' niteliğine bürünür.

Bu düşünce yapısının sonuçları kapsamlı ve derindir. Burada, Fetişizm doktriniyle ortaya konanı eleştirebilme imkanını sağlayacak birkaç öneri yapmakla yetineceğiz.

Doğa bilimlerine ait fikirlerin ve yöntemlerin topluma uygulanması, kapitalist dönemin en dikkat çekici veçhelerinden biridir. Doğa bilimlerinin gelişmesi kısmen buna neden olsa da, görüngünün temellerinin derinleşmesi, toplumun meta üretiminin şekillenmesi biçiminde gelişmesinde aranmalıdır. Politik iktisatta geçiş döneminin etkileri, 18. yüzyılda Fransa'da Fizyokratlar ve İngiltere'de klasik okul üzerinde çok açıkça görülür. Fizyokratların *loi naturelle* (doğa yasası) ve Adam Smith'in '*görünmez elinin*' bir iktisat politikası olarak *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) düşüncesi çerçevesinde sahip oldukları ortak inançları, iktisadî düzenin kişisel olmayan ve otomatik niteliğine olan inançlarını ifade etmektedir. 18. yüzyılda iktisadî sorunlarda ortaya çıkan bilinçli sosyal davranışa karşı gelişen bu eğilim, yakın zamana kadar kapitalist ideolojinin en önemli veçhesi olmuştur.* Meta üretiminin belli özellikleri,

---

* *Laissez-faire* doktrininin son zamanlarda güç kaybetmesi esas olarak, analizin bu aşamasında ele alınması düşünülmeyen bir konu olan, tekel ve emperyalizmin gelişimiyle açıklanmaktadır. Tekel ve emperyalizmin nedenleri ve ilişkileri IV. kısımda ele alınacaktır. Bu sürecin ideolojik yönü özlü ve fakat derin analizi, bu kitaba konan EK-B'de, Rudolf Hilferding tarafından yapılmıştır,

† *Capital I*, s. 86. Çeviride düzeltme yapılmıştır. Gelişmiş meta üretiminin bu veçhesi, her üreticinin fiyatı veri olarak aldığı varsayılan modern pür rekabet teorisinde ortaya konur. İktisadî bir unsur olarak işlevi, kendini fiyat değişmelerine mümkün olduğu kadar uydurmaktır.

45) *Capital I*, s. 93.

buna bağlı olarak doğa yasası ve sosyal otomatizmle olan bağlantısı, Marx'in Fetişizm teorisinde açıklığa kavuşturulmuştur.

Sosyal ilişkilerin somutlaşması, geleneksel iktisadî düşünceyi en azından iki önemli noktada derinden etkiler. Birincisi, kapitalist ekonominin kategorilerinin -değer, rant, ücret, kâr, faiz, v.s.- genelde iktisadî yaşamın kaçınılmaz kategorileri olarak ele alınmasıdır. İlk iktisadî sistemler, modern kapitalizmin eksik ya da embriyo hali olarak ele alınmış ve bu çerçevede değerlendirilmiştir. Biraz dikkat edilirse, bu sürecin sosyal şekiller arasında ciddi farklılıkları üstünkörü ele aldığı, tarihî olamayan ve kısır sınıflandırmayı teşvik ettiği ve yanlış ve saçma yargılarda bulunulmasına neden olduğu kolayca anlaşılabilir. Bu nedenle, iktisatçılar, (günümüz kapitalizminde) faiz, üretken mekanizmanın düzenlenmesi açısından önemli olduğundan, ortaçağda tefeciliğin rasyonel olmadığını ve yanıltıcı sonuçları doğuran yasaklamaları içerdiğini açıklarlar. Ya da başka bir örnek vermek gerekirse, Keynes'in eski Mısır'daki piramit ve Ortaçağ Avrupası'nda katedral inşasını, yirminci yüzyıl İngiltere'sindeki bayındırlık programları olarak değerlendirdiğine tanık oluruz.[46] Tabii ki, sosyal ekonominin her şeklinde belli veçhelerin ortak olduğu inkâr edilemez, ama hepsini tek bir kategoride ele almak ve dolayısıyla da belli farklılıklarını görmemezlikten gelmek gerçek anlamda tarihi inkâr etmek olur. Günümüzde iktisadın ısrarla bu yolu izlemesi, meta üretiminin fetiş niteliğine boyun eğmesinin en açık delilidir.

İkinci olarak, şeylerin bağımsız güce sahip olduklarının vurgusu, 'üretim faktörlerinin', her biri sahibine 'gelir getiren' toprak, emek ve sermaye biçiminde sınıflandırılmasından açıkça anlaşılmaktadır. Marx bunu şu şeklide ifade etmektedir:

> *Bu noktada kapitalist üretim tarzının mistik hale gelmesiyle, sosyal koşulların şeye dönüşmesiyle, maddî üretim koşullarının tarihî ve sosyal şekillerinin gelişigüzel ve karmakarışık hale getirilmesiyle karşı karşıyayız. Bu durum, Bay Sermaye ve Bayan Toprağın cin fikirli oyunlarını sosyal nitelik ve aynı zamanda da sadece şeylermiş gibi sürdürdükleri büyülü, çarpıtılmış ve tepetaklak edilmiş dünyasıdır.**

Klasik politik iktisadın doruk noktası olarak Rikardiyen değer ve bölüşüm teorisi, kapitalist üretken ilişkilerin rasyonel temellerini oluşturduğu doğru-

---

* *Capital III*, s.966, Bu alıntının yapıldığı 'Üçlü Formül' ün tamamı bu bağlamda okunmalıdır.

46) J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, (1935), s. 131.

dur. Ancak, Ricardo, oldukça sınırlı sayılabilecek bir görüşün ötesine geçememiştir†; Ricardo'yu izleyenler, ortaya çıkan görüntüden ürkerek, kendilerine her şeyi göstermenin yanında kaçış yollarını da gösteren gerçekten uzaklaşıp hayal dünyasına geri dönmüşlerdir. O zamandan bu yana olup bitenler, Ricardo'nun meta üretim şekillerinin altında yatan gerçek sosyal ilişkileri ortaya koymak isteyenler, Marx gibi, sadece mevcut sosyal düzeni eleştirenler olmuştur. Postrikardiyenlerin üzerinde durdukları sosyal ilişkiler, 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde öznel değer teorisinin ortaya çıkmasıyla birlikte ciddi anlamda çözülüp yok olmuştur.*

Politik iktisadı dar anlamda ele alan yaklaşımdan uzaklaşıldığında meta üretim şeklinin, kapitalist toplumun gerçek sınıf yapısını en iyi perdeleyen unsur olduğu anlaşılır. İlk bakışta herkes, sadece herhangi bir şeyi satabilecek bir meta üreticisiymiş gibidir; bu görüş toprak sahipleri, kapitalistler ve işçiler açısından geçerlidir. Meta sahibi olarak hepsi tam anlamıyla eşit düzeydedirler; aralarındaki ilişki, kişisel statülerinden kaynaklanan efendi-köle ilişkisi biçiminde değil, özgür ve eşit insanlar arasında karşılıklı olarak sözleşmeyle belirlenen bir anlaşma niteliğindedir. İşçi, üretim araçlarına sahip olmadığından, söz konusu araçları ellerinde bulunduranların kendisini istedikleri koşullarda işlerinde çalışmaya zorladığı, bu nedenle de kendi ihtiyacını karşılamak amacıyla toprağı işleme ayrıcalığını kazanmak için belli süreyle toprak sahibinin toprağında çalışan bir serf olarak başkalarının yararlanması için sömürüldüğü izlenimine kapılmaz. Aksine, emtia dünyası eşitler dünyası gibi görünür. İşçinin emek gücü işçiye yabanlaşır ve herhangi bir kişiye ait metanın sahibinin karşısında durmasına benzer bir biçimde işçinin karşısına dikilir.

Görünen budur. Kapitalist şekilleri doğal ve sonsuz olarak kabul edenler -ve genellikte bunu bu şekilde kabul edenlerin çoğu kapitalist şekiller içinde yaşayanlardır- görüneni, sosyal ilişkilerin gerçek bir ifadesi olarak benimserler. Mevcut düzenin devamını sağlayacak ve insanların bu düzenle olan ilişkilerini düzenleyecek ahlakî ve yasal ilkeler gibi, bütün bir üstyapı bu temel çerçevesinde kurulur. İnsanlar arasındaki ilişkileri derinliğine inceleyen meta üretimi analizine yönelerek, kapitalist adalet ve kapitalist meşruiyetin ve kapitalizmin bizzat kendisinin tarihsel niteliğini anlayabiliriz. Burada daha ileri

---

*Maurice Dobb'un mükemmel çalışması olan *Political Economy and Capitalism* (1917) adlı çalışmasının içinde 'The Trend of Modern Economics'.

† Marx'ın, Ricardo'dan bahsetmesinin nedeni, 'burjuva toplumunu bir tarafa koyduğumuzda, sözünü ettiği toplum şeklinin "Mr. Owen'ın paralelogramı"na benzemesidir'. *Critique*, s. 69-70.

götürülemeyecek bu açıklamalar, Fetişizm doktrininin iktisadın ve iktisadî düşüncenin evrensel sınırlarını aşan sonuçlarıdır.

Meta üretimi, kendi devamlılığına ilişkin zannı geliştirirse ve içerdiği sosyal ilişkilerin gerçek niteliğini gizlerse, günümüzde de toplumun üretken güçlerinin gelişimini sağlayan iktisadî rasyonaliteyi yaratır. İktisadî alanda araçların kesinlikle amaçlara uyması anlamında rasyonalite, tümünün istikrarsız ve keyfince olmayacak belli amaçları güden yasaları olan bir iktisadi sisteme gerek duymaktadır. Bu veri iken, bir kişi işlerini, kendi ve mevcut standartlar açısından, optimum sonuçlara ulaşacak biçimde planlayarak sürdürebilir.

Bu koşulun meta üretimiyle yerine getirilmesi, sistemin tümüyle planlı ve rasyonel olduğu anlamına gelmez. Aksine, meta üretiminin kapitalist koşullarda gerçekleşmesi, bir taraftan kendi içinde yoğun bir rasyonelliği ve diğer taraftan da bir bütün olarak sistemde giderek artan bir rasyonel olmayan davranış biçimini ortaya çıkarır. Burada, kapitalist düzenin en kapsamlı çelişkisiyle açıkça burun buruna geldik. Bir sosyal sistem, yönlendirebildiği kişiyi, en fazla o kişinin kendi kaderini kontrol edebileceği bir noktaya kadar eğitebilir. Aynı zamanda da insanı sahip olduğu araçları kullanmamasını sağlayarak, enerjisini giderek artan bir biçimde tümüyle yıkıcı kanallara yönlendirebilir. Bu husus, kitabın daha sonraki kısımlarında ele alınacaktır; burada, niteliksel değer teorisinin Meta Fetişizmi'yle birlikte kapitalizmin Marksist analizi için atılması gereken ilk adım olduğunu belirtmek yeterlidir. Bunu anlamayan, Marx'ın eleştirel yönteminden de pek bir şey anlamaz.

III
NİCELİKSEL DEĞER SORUNU

I. İLK ADIM

En ilkel olanından en gelişmişine kadar her toplumda emeğin üretimde kullanılması ve malların toplumun üyeleri arasında bölüştürülmüş olması önemlidir. Değişiklik, tarihî olarak, bu üretken ve bölüşüme ilişkin faaliyetlerin örgütlenmesi ve gerçekleştirilmesi noktasında ortaya çıkmıştır. Marx'ın da belirttiği gibi,

> *Bir ülke faaliyetleri durdurursa, bir yıl demeyeceğim ama birkaç hafta içinde yok olacağını çocuk bile bilir. Farklı ihtiyaçları karşılayan ürün kitlesinin üretilebilmesi için de, toplumdaki farklı ve niceliksel toplam emek kitlesinin gerekli olduğu da yine her çocuğun bilebileceği bir şeydir. Sosyal emeğin belli oranlarda dağıtılması gereğinin* ***belli*** *sosyal üretim* ***şekliyle*** *değil de, sosyal üretimin* ***aldığı şeklin*** *değiştirilmesiyle sağlanabileceği açıkca bilinir. Doğa yasaklarının hiçbiri kaldırılamaz. Tarihî koşulları değiştirirken değişen, bu yasaların işleyiş biçimleridir. Ve sosyal emeğin karşılıklı bağlılığının bireysel emek ürünlerinin* ***özel olarak mübadelesinde*** *ortaya çıkan şekli, öncelikle bu ürünlerin* ***mübadele değeridir.***[47]

47) Kugelmann'a mektup, *Selected Correspondance*, s. 246.

Bu çerçevede, mübadele değeri meta üreten bir toplumda üretken faaliyetlerin dağılımını yöneten yasaların bir görüntüsüdür. Bu üretim şeklinin sonuçlarını sosyal ilişkiler ve sosyal bilinç düzeyi çerçevesinde keşfetmek, daha önce ele aldığımız niteliksel değer teorisinin işidir. Bu yasaların doğasını niceliksel olarak keşfetmekse, niceliksel değer teorisinin görevidir ve bu anlamda da değer teorisi, günümüz politik iktisadının geleneksel başlangıç noktası olmuştur. Bunu zihnimize kazırsak, mübadele değerinin araştırılmasının, iktisat biliminin, bazı yazarların dediği gibi, son amacı değil ama ilk adımı olduğunu anlarız.

Emtia piyasada birbirleriyle belli oranda mübadele edilir ve toplumun kullanılabilir toplam emek gücünün belli bir miktarını (zaman birimiyle ölçülen) masseder. Bu iki gerçek arasındaki ilişki nedir? Marx, mübadele ve emek zamanı oranları arasında tam bir benzerlik olduğunu veya bir başka deyişle, eşit zamanda üretilen emtianın birebir mübadele edildiğini varsaymıştır. Bu, en basit formül ve dolayısıyla da iyi bir başlangıç noktasıdır. Pratikte ortaya çıkan sapmalar, daha sonra yapılacak tahminlerle gerçeğe yaklaştırılarak çözümlenebilir.

Çok iyi bilinen iki nitelemenin baştan ortaya konması gerekmektedir. Birincisi, 'meta üretiminde harcanan emek miktarı metanın değerini belirliyorsa, aylak ve vasıfsız işçi aynı metayı daha uzun sürede üreteceği için, söz konusu meta daha değerli hale gelecektir' düşüncesi doğru bir ifade değildir.[48] 'Sosyal olarak gerekli emek' yani geçerli olan sosyal koşullarda gerekli emek, değerin ölçüsüdür. '*Sosyal olarak gerekli emek zamanı, bir metayı, normal üretim koşullarında ve o anki ortalama vasıf düzeyi ve yoğunlukla üretebilmek için gerekli olan zamandır*'.[49] 'Sosyal olarak gerekli emek zamanı' kavramı sadece kullanılan emek miktarıyla ilintilidir ve kullanım değeriyle ya da faydayla hiç alakası yoktur.

İkinci olarak, ortalama (veya basit) emekten daha vasıflı emek, daha fazla değer yaratma gücüne sahiptir. '*Vasıflı emek yoğunlaştırılmış basit emek ya da çoğaltılmış basit emek olarak addedilir, veri vasıflı emek miktarının, daha fazla yalın emek miktarına eşit olduğu düşünülür*'.[50] Bir saatlik basit emek ve bir saatlik herhangi bir tipteki vasıflı emek arasındaki niceliksel ilişki, her birinin bir saatte ürettikleri emtianın nispî değerleri nedeniyle ortaya çıkar. Tabii ki bu, iki

48) *Capital I*, s. 45.
49) *Capital I*, s. 46.
50) *Capital I*, s. 51.

farklı tipteki emeğin ürettiği ürünler arasındaki nispî değerinin, söz konusu iki farklı emek arasındaki ilişkiyi belirleyeceği anlamına gelmez. Konuyu bu şekilde sürdürmek, kısır tartışmalara neden olur. İki farklı tipteki emek arasındaki ilişki, teorik olarak ürettikleri ürünlerin piyasa değerlerinden bağımsız olarak ölçülebilir. Bu noktada iki durum söz konusudur: vasıflı emek ya doğuştan sahip olduğu kabiliyet ya da çok iyi bir eğitim almış olması nedeniyle üstündür. Bunları sırasıyla ele alalım.

İki işçi arasındaki fark doğuştan sahip olunan kabiliyet nedeniyle ortaya çıkmışsa, kural olarak daha vasıflı olmanın sağladığı üstünlük, işçinin çalıştığı üretim kolu ne olursa olsun ortaya çıkacaktır. Bu nedenle, iki işçi arasında niceliksel eşitlik ilişkisi kurmak için, nispî etkinliklerinin fiziksel olarak ölçülebileceği aynı iş kolunda çalıştırılması yeterlidir. Gerekli oran elde edildikten sonra, işçilerin bir işten başka bir işe geçiş kolaylığına bakmadan, bu oran iki tür emeğin değer yaratıcı özellikleri cinsinden ortak bir paydaya indirgemek için kullanılabilir. Emek akışkanlığının yüksek olduğu bir toplumda sorunun bu biçimde çözümlenmesi sunî değildir.

Diğer taraftan, iki işçi arasındaki fark eğitimden kaynaklanıyorsa, üstün olan işçinin üretimde kendi emeğinin yanı sıra (emek eğitimsiz olduğunda basit emek niteliğinde olacağını varsayıyoruz) dolaylı olarak öğretmenin de, işçinin bu üstün üretkenliğe sahip olmasını sağlamak için emek harcadığı ortadadır. Bir işçinin üretken olarak çalıştığı süre, diyelim ki, 100,000 saatse ve eğitimi için basit emeğin 50,000 saatlik çalışmasına eşdeğer bir süre harcamışsa (eğitim süresince gösterdiği çabalarda da dâhil olmak üzere), harcadığı bir saatlik emek, basit emeğin bir buçuk saatlik emeğine eşit olacaktır. Bu nedenle, eğitim nedeniyle yaşananlar, doğuştan sahip olunan kabiliyet nedeniyle yaşananlardan daha zor değildir.

Gerçek hayatta vasıf farklılığı, kabiliyet ve eğitim farklılıklarının bir bileşimi olarak ortaya çıkmaktadır. Belirtilen bu iki durum, prensip olarak yeni sorunlar ortaya çıkarmaz ve bu iki temel durum için kullanılan yöntemlerle uyumlaştırılır.

Doğuştan sahip olunan kabiliyet ve eğitimin etkisi yavaş yavaş hissedilir ve nereden geldiği de pek belli değildir. Bu nedenledir ki Marx, '*farklı türdeki emeğin farklı oranlardaki standartlarına göre vasıfsız emeğe indirgenmesi, üreticilerin dışında ve sonuçta, gelenek çerçevesinde belirlenmiş gibi görünür*' demektedir.[51]

51) *Capital I*, s. 52.

Marx'ın (ve Ricardo'nun) değer teorisine yöneltilen eleştiriler, vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesinin fasit daireden başkaca bir şey olmadığını söyler. Tartışma, daha vasıflı işçinin daha büyük değer yaratması, ürettiği ürünün daha değerli olması nedeniyledir. Bu böyleyse, eleştiri tabii ki doğrudur ama yaptığımız analiz böylesi yanlış düşüncelere kapılmanın gereksiz olduğunu ortaya koymuştur. Teoriye yönelen daha önemli bir eleştiri dikkatleri, işçilerin bir üretimden bir başka üretime kaydırılması durumunda bile, doğuştan sahip olunan kabiliyet farklılıklarının hemen hemen sabit kalacağı varsayımına doğru yöneltmiştir. Bu varsayımı çürüten durumların neler olduğunu anlamak hiç de zor değildir; *belli* alanlarda faaliyet gösteren çok kabiliyetli insanlar varsa da, genel üretken kapasiteleri çok önemli değildir- operada şarkı söyleyenler, yıldız beyzbol oyuncuları, matematikçiler ve bunun gibi. Ancak bunlar, bir bütün olarak emek gücüyle ilgili düşüncelerimizi değiştirmesi mümkün değildir. Buraya kadar ele aldığımız üretken işçilerin büyük bir çoğunluğunun uzmanlaşmış kabiliyetleri çok fazla önemli değildir. İyi bir işçinin özellikleri -güç, beceri ve zeka- bir işten başka bir işe geçtiğinde çok büyük farklılık göstermez. Basit ve vasıflı emek için de bundan fazlası aranmaz.

Vasıflı emeğin basit emeğe indirgenmesinin teorik uygulanabilirliliğini ortaya koyduktan sonra, böylesi bir indirgemeyi zorunlu hale getiren gerçek dünya koşullarını soyutlayan Marx'ı ele alalım. *'İşimizi basitleştirmek için her tür emeği bundan böyle vasıfsız, basit emek olarak ele alacağız; böylece, durmadan indirgeme yapma külfetinden kurtulacağız'*.[52] Araştırmaya başladığı sorun açısından, vasıflı ve vasıfsız arasındaki farklılıkların işin esasıyla ilgilisi yoktur. Bu nedenle, bunları görmemezlikten gelmek, kavramın yukarıda *Kapital*'in I. cildinde ortaya konan anlamı çerçevesinde, *uygun bir soyutlama* olacaktır. Böyle bir soyutlamanın yapılması her zaman uygun olduğu anlamına gelmez . Örneğin Marx, ücret farklılıklarını incelemiş olsaydı, kabul edilebilir bir davranış sergilemezdi.*

Bazılarının sık sık yaptığı gibi, Marx'ın niceliksel değer teorisini sadece *Kapital*'in I. cildinin ilk kısmında ele aldığını düşünmek, ciddi bir hatadır. İlk kısmın başlığı, hatırlanacağı gibi, '*Emtia*'dır ve ağırlıklı olarak niteliksel değer

* Bu bağlamda Marx'm yaptıkları günümüz iktisatçılarının yaptıklarından temelde çok farklı değildir. Hicks'in de ifade ettiği gibi, nispî ücretlerdeki değişme göz (ö)nüne alınmayacaksa, tüm emeğin homojen olduğunu varsaymak kabul edilebilir bir husus olurdu'. J.R. Hicks, *Value and Capital* (1939), s. 33-34.

52) *Capital I*, s.52.

teorisi dediğimiz sorun üzerinde durulmuştur. Buraya kadar niceliksel değer teorisi ele alındığı için, *Kapital*'in söz konusu kısmında, emtianın birbirleriyle her birinde bulunan sosyal olarak gerekli emek miktarı çerçevesinde mübadele edileceğini belirten ilk yaklaşımın ötesine geçilmemiştir. Dahası, bu ilk yaklaşımda kayıtsız şartsız geçerli olacak koşullar bile ele alınmamıştır. *Kapital*'in ilk kısmında, sadece niceliksel değer teorisi konusunda atılan ilk adımdan daha fazla bir şeyin yapılmamış olduğu ayan beyan ortadadır. Atılması gereken diğer adımlar, *Kapital*'in planı nedeniyle, kitabın daha sonraki bölümlerine bırakılmıştır. Burada, Marx'ın değer teorisi hakkındaki temel görüşlerini, bu fikirlerin *Kapital*'in I. cildinin daha sonraki kısımlarının daha iyi anlaşılması gereği nedeniyle değil, aksine yapıldığında yanlış anlamalara neden olmaması açısından ele almıyoruz.

2. REKABETİN ROLÜ

Önce, mübadele oranlarının hangi koşullarda tam olarak emek zamanı oranlarına tekabül ettiğini araştıralım. Adam Smith'in, Ricardo'nun da kullandığı meşhur geyik-kunduz örneği, başlangıç için uygundur.

> *Stok birikimi ve toprağın mülk ediniminden önce var olan toplumun o ilkel halinde, değişik nesneleri birbirleriyle mübadele etmek için konabilecek tek kuralın, bu nesneleri elde etmek için gereken emek miktarları arasındaki oran olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bir avcı toplumunda bir kunduzun avlanması, bir geyiği avlamak için gereken emeğin iki katına eşitse, doğal olarak, bir kunduz iki geyikle mübadele edilecek yani bir kunduz iki geyik değerinde olacaktır. İki günlük ya da iki saatlik emek ürününün, bir günlük ya da bir saatlik emek ürününden iki kat değerli olması doğaldır.*

Adam Smith'in avcıları, her biri kendine ait basit silahlarla herkese açık ormanlarda avlanan ve fazla avlarını diğer avcılarla mübadele ederek ihtiyaçlarını gidermede kullanan Marx'ın basit meta üreticileri dediği kişilerdir. Bu koşullarda, geyik ve kunduz neden her birinin avlanması için harcanan zamanla orantılı olarak mübadele edilmektedir? Adam Smith'in açıklamasını ispatlamak kolaydır.

Bir avcı iki saat harcayarak bir kunduz ya da iki geyik avlayacak. Şimdi, bir kunduzun 'pazarda' bir geyikle mübadele edildiğini düşünelim. Durum bu ise insanın kunduz avlaması için aptal olması gerekir. Bir saatte bir geyik avla-

mak ve bunu bir kunduzla mübadele etmek varken, insan ne diye kunduz avlamak için iki saat harcasın? Sonuç olarak bu durum istikrarsızdır ve zaten de uzun soluklu olmaz. Geyik arzı artacak, kunduz miktarı azalırken pazara geyik getirilmeye devam edilirse alıcı bulunamayacaktır. Bu mantıktan hareketle, sadece tek bir mübadele oranıyla istikrarın oluşabileceğini yani iki geyiğe karşı bir kunduz oranıyla istikrarın sağlanabileceğini söyleyebiliriz. Pazarda bu oran geçerli iken, kunduz avlayan geyik ve geyik avlayan kunduz avlamayacaktır. Bu nedenle, bu oran denge mübadele oranıdır. Bir kunduz iki geyik ya da iki geyik bir kunduz değerindedir. Böylece Adam Smith'in ifadesinin doğruluğu ispat edilmiştir.

Bu sonuca ulaşılabilmesi için, avcıların geyik avlamaktan özgürce vazgeçerek kunduz avlamaya hazırlanmaya başladıklarında durumlarını iyileştirecekleri ve bunu engelleyecek de hiçbir engelin olmaması şeklinde iki zımnî varsayımın yapılmış olması gerekmektedir. Bir başka deyişle, avcılar emeklerini bir faaliyet alanından bir başka faaliyet alana kaydırdıklarında mübadele sürecinde elde edecekleri avantajlar açısından rekabet etmeye istekli olmalılar ve bunu yapabilmeliler. Basit meta üretiminin geçerli olduğu bir toplumda bu tür bir rekabet varsa, her metanın fiyatı o metayı üretmek için gerekli emek zamanıyla orantılıysa, arz ve talep dengesi sağlanacaktır. Tersine, rekabetin geçerli olduğu bir ekonomide arz ve talep güçleri serbestçe hareket ediyorsa, fiyatlar emek zamanlarıyla orantılı olacaktır. Bu nedenle, fiyatların rekabetçi arz ve talep teorisi çerçevesinde belirlenmesi, değer teorisiyle uyumsuz değildir; daha ziyade değer teorisinin, bazen farkına varılmasa da, tamamlayıcısıdır.

Marx *Kapital*'in birinci kısmında bu hususu ele almamıştır; klasiklerin yaptığı gibi, Marx da bu noktayı her zaman kabul etmiştir. Ancak, iktisatla ilgili yazılarının bazı yerlerinde 'arz ve talep' konusunu ele almakta -piyasada geçerli rekabetçi güçleri sadece özetlemek üzere kullandığı bir ifade- ve piyasa fiyatları ve değer arasındaki sapmaları saf dışı bırakan mekanizma anlamında kullanmaktadır: yerinde bir ifadeyle Oskar Lange buna 'dengeleyici mekanizma' demektedir.[53] Bu çerçevede, *Kapital*'in III. cildinde birkaç sayfanın ayrıldığı bu konuya ilişkin şu satırları görüyoruz. 'Böylece, arz ve talep arasındaki ilişki, bir taraftan piyasa değerlerinden sapan piyasa fiyatlarını ve diğer taraftan da bu sapmaları dengeleyen eğilimleri, bir başka deyişle, arz ve talep ilişkisinin etkisini geçici olarak bertaraf eden eğilimleri açıklamaktadır'.[54] Bu ko-

53) Oskar Lange'ın 'Marxian Economics and Modern Economic Theory', *Review of Economic Studies*, June 1935, adlı çalışması oldukça aydınlatıcıdır.

54) *Capital* III. s. 224.

nu Value, *Price and Profit* adlı çalışmada çok daha açık bir şekilde ifade edilmiştir: '*Arz ve talep dengeye geldiğinde ve dolayısıyla değişmediklerinde, metanın piyasa fiyatı gerçek değeri olur*'.[55]

3. TALEBİN ROLÜ

Marx, tüketicilerin ihtiyaçları ve arzuları anlamında, niceliksel değer ilişkilerinin belirlenmesinde talebin rolünü dikkate almamakla sık sık suçlanır. Bu konu, denge değerlerinin belirlenmesinde tüketici isteklerinin önemsizleştiği Adam Smith'in avcıları örneğinde olduğu gibi, basit meta üretiminin geçerli olduğu bir toplumda yapılan tartışma da mübadele oranlarıyla sınırlandığı sürece önemsiz bir hale gelir. Kunduz ve geyik yararlıysa -bir şey yararsızsa değersizdir-[56], kunduz ve geyik, her birine duyulan isteğin yoğunluğuna bakılmaksızın bunları avlamak için harcanan emek zamanına göre mübadele edilecektir.

Bununla beraber, meta üreticilerinden oluşan bir toplumda, toplumun emek gücünün farklı üretim alanlarındaki dağılımını inceleyen niceliksel değer teorisinin, sadece mübadele oranlarının ele alınmasından daha geniş kapsamlı olduğu fikrini ortaya koyduk. Böylece, bu konu bu kadar kapsamlı olarak ele alınırsa, tüketici talebini dikkate almamak mümkün olmaz. Örneğin, kunduz sadece kürk şapka yapımında kullanılıyor ve geyik de toplumun temel yiyecek ihtiyacını karşılıyorsa, geyik avlamak için, kunduz avlamada kullanılan emekten daha fazla emek tahsis edilecektir. Bu nedenle, hem mübadele oranının ve hem de emek dağılımının ne olduğu bilinmek istenirse, iki tür bilgiye ihtiyaç vardır: birincisi, kunduz ve geyiğin nispî emek maliyetinin ve ikincisi de, kunduz ve geyik talebinin nispî yoğunluğunun bilinmesi. Bu bilgilere sahipseniz, söz konusu toplumun genel iktisadî dengesinin ne olduğunu da ortaya koymak mümkün hale gelecektir. Bu bilgiler, temel koşulların değişmediği bir süreci tanımladığı için bir 'denge' durumudur ve devam edecektir ve bu bilgi, kunduz ve geyiğin nispî değerinin yanı sıra kunduz ve geyik üretim miktarlarının ve toplumun emek gücünün dağılımının saptanması açısından da 'genel'dir.

Niceliksel değer teorisi bu geniş anlamıyla ele alındığında, tüketici isteklerine dikkat edilmesi gerekir. Bununla birlikte, tam da bu noktada, Marx'a karşı sürdürülen ve talebi önemsememesi biçiminde geliştirilen suçlama, hedefi-

55) International Publisher ed., s. 26.
56) *Capital* I, s. 48.

ne ulaşamayacaktır. Aşağıda, *Kapital*'in III. cildinden alınan pasaj, Marx'a yöneltilen suçlamanın doğru olmadığını ve bu suçlamanın tam da tersini göstermesi açısından önemlidir.

> *Farklı üretim dalları arasında işbölümü orantılıysa, çeşitli üretim dallarının ürettikleri ürünler değerlerinden... ya da genel yasalar çerçevesinde değerlerinin değişik bir ifadesi olan fiyatlardan satılır. Gerçekte de, değer yasası kendini, tek tek meta ya da nesnelere göre değil, sosyal işbölümünün bağımsız hale getirdiği belli sosyal üretim alanının ürünleri biçiminde hissettirir. Her meta gerekli emek miktarını içermeli ve aynı zamanda da toplam sosyal emek zamanının sadece belli bir miktarı da çeşitli gruplara harcanmış olmalıdır. Şeylerin kullanım değeri zaten vardır. Her bir metanın kullanım değeri ise tatmin ettiği ihtiyaçlara göre değişir. Ancak, sosyal ürün kütlesinin (kullanım değeri, belli bir ürün çeşidinin belli bir miktarda sosyal ihtiyacı karşılama özelliğine dayanır. Böylece, emek, belli miktardaki sosyal ihtiyaçların karşılanması için farklı alanlar arasında belli oranlarda dağıtılmıştır...Sosyal ihtiyaç yani sosyal ölçek olarak kullanım değeri, bu noktada türlü alanlara arz edilecek sosyal emek miktarının belirleyici unsuru olarak ortaya çıkmaktadır...Örneğin, diyelim ki aşırı miktarda pamuk üretilmiş olsun. Bu aşırılığa rağmen, mevcut koşullarda söz konusu toplam ürünü üretmek için sadece gerekli emek zamanı harcanmıştır. Ancak harcanan sosyal emek miktarı çok fazladır, bir başka deyişle, bu ürünün belli bir kısmı yararlı değildir. Böylelikle, ürünün tümü sadece gerekli emek zamanı harcanarak üretilmiş gibi satılır. Bu noktada gerekli emek zamanının farklı anlamı da olsa, değer yasası geniş anlamda, çeşitli alanlarda kullanılan sosyal emek kotasının niceliksel sınırıyla ifade edilir. Bunun belli bir miktarı sosyal ihtiyaçların tatmin edilmesinde kullanılmıştır. Toplum, mevcut üretim koşullarında belli bir ürünün üretilmesi için, toplam emeğin belli bir kısmını kullanabilir.*[57]

Marx, sosyal emek dağılımının belirlenmesinde talebin rolünü bu kadar açık seçik ortaya koymasına rağmen, sistematik teorisi çerçevesinde talep unsurunu neden bu kadar kısa ve nedensellik temelinde ele aldığı sorusu soru-

57) Ibid. III, s.745-746. Aynı zamanda bkz., s. 209, 226.

labilir; tüketici tercihleri teorisini geliştiren çağdaşları Jevons, Walras ve Menger gibi neden Marx da aynı çizgide çalışmalarını sürdürmemiştir? Marx'ın bu konuyu ele almamasının iki temel nedeni vardır.

Bunlardan birincisi, kapitalizmde efektif talep, belli bir noktaya kadar tüketici isteklerini dikkate alır. İkincisi ve bundan daha önemlisi, üretim ilişkilerinin bir yansıması olan ya da bir başka deyişle, Marksistlerin toplumun sınıf yapısı dedikleri yapının bir yansıması olan gelir dağılımıdır. Marx ısrarla bu konu üzerinde durmaktadır:

> *Bu yolla 'sosyal talebin', bir başka deyişle, talebi düzenleyen unsurun, aslında farklı iktisadî sınıfların karşılıklı ilişkilerine ve nispî iktisadî konumlarına bağlı olduğunu gösterir; yani sosyal talebin önce toplam artı değerin ücretlere oranıyla ve sonra da artı değerin değişik kısımlara ayrılmasına (kâr, faiz, toprak rantı, vergiler, v.s.) göre belirlenir. Ve bu da, arz ve talep arasındaki bağlantının hangi temele dayandığı saptanmadan, arz ve talep ilişkisiyle asla hiçbir şeyin açıklanamayacağını bir kez daha ortaya koymaktadır.*[58]

Ve yine;

> *Bu çerçevede, talebin karşılayacağı, belli miktarda emtianın piyasada bulunmasını gerektiren ve tatmin edilmeyi bekleyen belli büyüklükteki sosyal ihtiyaçların [işçi sınıfının ihtiyaçları] bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu ihtiyaçlara ilişkin talep çok esnek ve değişkendir. Bunlar görünüşte sabittir. Geçimlik araçlar ucuzsa veya parasal ücretler yüksekse, işçiler daha fazla satın alacak ve bu tür emtiaya yönelen 'sosyal talep' artacaktır... Piyasada emtia ihtiyacının sınırları yani talep hem **fiili sosyal ihtiyaçtan** niceliksel olarak farklıdır ve hem de doğal olarak her mala göre değişir; bir başka deyişle, emtianın parasal fiyatı ya da paraya ilişkin başka gelişmeler veya alıcıların yaşam standartları değişik olsaydı, talep edilen emtia miktarıyla talep edecekleri miktar arasında fark oluşurdu.*[59]

Gelir dağılımının piyasa talebini şekillendirdiği kabul edildiğinde -ve bunun da en azından modern kapitalizmde inkâr edilmesi oldukça zordur - de-

58) *Capital* III, s. 214. Çeviride küçük değişiklikler yapılmıştır.
59) Ibid., s. 222-223.

ğer sorununun tüketicilerin öznel değerlemelerinden çok, üretim ilişkileri yoluyla ele alınması gereği kaçınmaz olarak ortaya çıkar. Son kısımda da ele aldığımız gibi, emek teorisi, basit meta üretimine has üretim ilişkilerinin tümünün hesaba katılmasıyla oluşturulmuştur. Bir sonraki kısımda da, artı değer teorisinin, meta üretim şeklinin gelişmiş şekli olan kapitalizmde bu yaklaşımın nasıl uygulanacağına değinilecektir.

Ancak tek başına bu düşünce, Marx'ın tüketici tercihlerini ne düzeyde göz önüne almadığını açıklamada oldukça yetersizdir. Tüketici tercihleri sınırlı öneme sahip olsa da, toplumun üretken güçlerinin dağılımında belli bir role sahip olduğu da bilinen bir gerçektir. Bir ikinci unsur da hesaba katılmalıdır. Birinci kısımda Marx'ın öncelikle sosyal değişim süreci üzerinde durduğu vurgulanmıştır: daha açıkçası, Marx *Kapital*'de 'modern toplumun iktisadî hareket yasalarını' araştırmıştır. Bu bakış açısından, nispî olarak istikrarlı ve sadece meydana gelen değişmelere tepki veren her şey, analitik analizde ikihcil öneme sahiptir. Marx'ın tüketici istekleriyle ilgili düşüncesi, bu isteklerin sosyal yaşamın tepkisel unsurları kategorisi içinde olduğudur. İstekler, temel biyolojik ve fiziksel ihtiyaçlar nedeniyle ortaya çıkmadığından, toplumun teknik ve örgütsel gelişiminin bir yansımasıdır. Ancak, bunun tersi doğru değildir. *'Maddî yaşamdaki üretim tarzı, yaşamın sosyal, siyasî ve tinsel süreçlerinin genel karakterini belirler. İnsan bilinci, insan varlığını değil, tam da tersine, insanın sosyal varlığı, insan bilincini belirler'.** İktisadî değişim ele alınırsa ve öznel unsurların değişim sürecinde esasen pasif rol oynadığı kabul edilirse, Marx'ın haklı olarak tüketicilerin istekleri üzerinde fazlaca durmamasına karşı çıkılması zorlaşır.

Değer teorisini, tüketici tercihleri teorisini kullanarak ele alan ortodoks iktisatçıların çoğu, iktisadî evrime ilişkin sorunları ne zaman çözmeye kalksalar, genellikle pratikte önceliği üretim ve gelir dağılımına vermeye mecbur kalmışlardır. Bu konuda Schumpeter örnek olarak ele alınabilir. *Business Cycles* (İş Çevrimleri) adlı çalışmasında şunları belirtmektedir:

> *Bundan sonra tüketicilerin zevkleri değiştirme önceliklerinin -genel teorinin 'fayda fonksiyonu' veya 'farksızlık çeşitlemeleri' kavram-*

---

* *Critique*, s. 12-13, Şunlarda önemlidir: Böylece üretim tüketimi yaratır: ilk olarak, tüketimi maddileştirir; ikincisi, tüketim davranışını belirler; üçüncüsü, tüketicilerde ürünlerini tüketim aracı olarak arzulanır hale getirir. Böylece, ürünün, tüketim şeklini ve tüketimin yaygın hale gelmesini sağlar. *Critique*, s. 280.

larından oluşan veri setini değiştirmesi- göz önüne alınmayabileceğini ve tüketici zevklerinde meydana gelen değişmenin, üreticilerin davranışlarına bağlı olarak ve bu çerçevede ortaya çıktığını kabul eden varsayıma göre davranacağız.[60]

Daha sonra Schumpeter tüketici tercihlerinde meydana gelen anlık değişmelerin reel gelirde kaymalara neden olmadıkça önemli olmayacağına işaret etmektedir. Esasen Schumpeter, ele aldığı sorunlarla -iş çevrimleri ve kapitalist sistemin gelişme eğilimleri- tüketici tercihleri teorisi arasında çok az bir ilişki olduğunu ya da hiçbir ilginin olmadığını da kabul etmektedir.

Günümüzde modern iş çevrimleri teorisini inceleyen analistlerin hemen hemen hepsi aynı çizgiyi izliyorlarsa da, sadece bir kaçı Schumpeter kadar bilinçli bir şekilde incelemelerini sürdürmektedirler. Örneğin, Keynesyenler*, Keynes'in 'pür teorisinden' söz etmenin dışında, sonraları gerçek hayatın dışında tutulan öznel değer sorunlarını fazlaca önemsememeleri, doğal olarak modası geçmiş fikirlerin son kalesi olma özelliğini taşımaktadır. Analizlerinde talebe büyük bir önem verseler de, aslında söyledikleri mevcut üretim ilişkileri anlamında gelir dağılımının egemen olduğudur. Keynesyenlerin yaptığı katkının temelde, Ricardo'dan sonra ilk kez ortodoks iktisadın kapitalist sürecin analizinde, gerçek kapitalist üretimi makul ölçülerde ele alması olduğunu söylemek abartılı bir yorum olarak kabul edilmemelidir. Keynesyenler yaptıklarının bu olduğunun farkına varsalar, bir adım daha atmış olacaklar†.

İktisadî düşüncenin son zamanlarda gösterdiği eğilimler, Marx'ın tüketici tercihleri üzerinde nispî olarak bir dereceye durmamasını bir hayli desteklendiğine tanık oluyoruz.

4. PLÂNLAMA İLKESİNE KARŞI DEĞER YASASI

Artık, meta üreten bir toplumda (a) emtia arasındaki mübadele oranlarını, (b) her üretilen metanın miktarını ve (c) emek gücünün değişik üretim dalla-

---

*Keynesyenler, J. M. Keynes'in temel doktrinleriyle aynı fikirde olanlardır. Keynes'in *The General Theory of Employment, Interest and Money* adlı kitabı, Ricardo'nun *Principles of Political Economy and Taxation* adlı kitabından sonra bir başka İngiliz tarafından yazılmış en önemli kitaptır. Keynes'in ve onu izleyenlerin yazdıkları, Anglo-Amerikan iktisadın yüzyıllık ataletinden nispî olarak kurtuluşunun bir ifadesidir. Bu olgunun, kapitalist gelişmenin son aşaması olduğunu söylemek gerekir.

† Marshall'ın, isteklerin şekillenmesinde üretimin öncelikli öneminin farkında olduğu belirtilmiştir. Talcott Parsons 'Wants and Activities in Marshall', *Quarterly Journal of Economics*, November 1931. Marshall bunun farkına varmış olsa da, teorisinin yapısı etkilenmemiştir.

60) J. A. Schumpeter, *Business Cycles* (1939), I, s. 73.

rı arasındaki dağılımını düzenleyen güçlerin özetlendiği ve Marx'ın 'değer teorisi yasası' adını verdiği konuyu ele alabiliriz. Değer yasasından söz edebilmek için olması gereken temel koşul, karşılıklı mübadelede bulunarak ihtiyaçlarını karşılayan özel üreticilerin oluşturduğu bir toplumun varlığıdır. Bir taraftan çeşitli üretim dallarındaki emek verimliliği ve gelir dağılımına göre değişen sosyal ihtiyaçlar ve diğer taraftan da rekabetçi arz ve talebi dengeye getiren piyasa güçleri, geçerli güçlerdir. Günümüzün ifadeleriyle söylemek gerekirse, değer yasası esasen öncelikle basit meta üretimine göre geliştirilip, daha sonra kapitalizme uyarlanmış bir genel denge teorisidir.

Bu, meta üreten bir toplumda merkezî ve koordineli karar alma süreci olmamasına rağmen değer yasasının ilk işlevinin, bir düzenin hüküm süreceğini ve basit bir kaosa girilmeyeceğini açıklığa kavuşturmak olduğu anlamına gelmektedir. Hiç kimse üretken çabanın nasıl dağıtılacağına ve çeşitli emtianın ne kadarının üretileceğine karar veremez. Ancak, buna rağmen sorun hem keyfî olmayan ve hem de anlaşılabilir bir biçimde çözümlenmiştir. Bunun nasıl olduğunu ve sonucunun ne olacağını açıklamak değer yasasının işidir. Marx, *Kapital*'in sonlarına doğru bu noktayı şu şekilde ifade etmiştir:

> *Kapitalistler, yalnızca emtia sahipleri olarak karşı karşıya gelerek kendisine ait metayı mümkün olduğu kadar yüksek fiyata satmak istediklerinden (üretimin düzenlenmesinde alenen kendi isteğiyle hareket etmektedir), içsel yasa etkisini sadece bunların rekabeti, birbirlerine karşı baskıları yoluyla göstermekte, sonuçta sapmalar dengelenmektedir. Değer yasası, bireylerin kör bir yasası ve içsel yasa biçiminde kendini burada hissettirir ve tesadüfî dalgalanmaların kargaşası içinde üretimin sosyal dengesini sürdürür.*[61]

Üretken faaliyetlerin dağılımı bilinçli bir şekilde kontrol edildiği sürece, değer yasası anlamını ve önemini yitirir; yerini planlama ilkesine bırakır.* Kapitalist bir toplum ekonomisinde değer teorisinin yeri ne ise, sosyalist bir toplum ekonomisinde de planlama aynı konumdadır. Değer ve planlama, benzer nedenlerle kapitalizm ve sosyalizm kadar birbirinin zıddıdır.

---

*Bu karşıtlık Sovyet iktisatçı Preobrashensky tarafından çok doğru bir biçimde ortaya konmuştur: 'Proleteryanın merkezî plânlamasının oluşturulduğu ve değer yasasının sınırlandığı ya da plânlama ilkesiyle değiştirildiği ülkemizde, öngörünün ve bilginin rolü, kapitalist ekonomiye oranla ölçülemeyecek kadar büyüktür'. E. Preobrashensky, *The New Economics* (1926, Rusça), s. 11, Bu alıntıya bakmama vesile olan Mr. Paul Baran'a müteşekkirim.

61) *Capital* III, s. 1026.

5. DEĞER VE ÜRETİM FİYATI

Marx'ın *Kapital*'in I. cildinde ele aldığı gibi fiyat, değerin parasal ifadesidir ve para teorisi çerçevesinde analiz edildiği için de bu kitapta ele alınmayacaktır. Ancak, *Kapital*'in III. cildinde 'üretim fiyatı' olarak ifade edilen oldukça farklı bir kavramdan söz edilmektedir. Üretim fiyatları denen kavram değerlerin *değiştirilmiş* halidir. Bununla birlikte, üretim fiyatları ve değerler arasındaki fark, kapitalizmin henüz ele almadığımız belli bir veçhesi nedeniyle ortaya çıktığından, konuya ilişkin tartışmaları daha sonraya bırakacağız (VII. kısma bakınız).

Bu bağlamda, bu noktada bir hususun belirtilmesi gerekiyor. Daha sonra da göreceğimiz gibi, üretim fiyatları genel kurallar çerçevesinde değerlerden türetilmektedir. Üretim fiyatlarının değerlerden sapması ise keyfî değildir ve açıklanabilir. Böhm-Bawerk'ten[62] bu yana Anglo-Amerikan Marx eleştirisine hakim olan görüş yani üretim fiyatları teorisinin değer teorisiyle çeliştiği görüşü, gerçek dışıdır. Üretim fiyatları teorisi, değer teorisiyle çelişmemektedir. Dahası, üretim fiyatları teorisinin temeli değer teorisidir ve gelişmiş bir değer teorisi olarak düşünülmelidir.

6. TEKEL FİYATI

İktisadî yaşamda tekel unsurlarının ortaya çıkmaya başlaması, niceliksel üretim ilişkisinin ve mübadelenin düzenleyici unsuru olan değer yasasının işleyişini engeller. Marx şöyle demektedir; 'tekel fiyatı dediğimizde, genel üretim fiyatları ve ürün değeri çerçevesinde belirlenen fiyattan bağımsız, sadece alıcıların satın alma istekleri ve ödeme *kabiliyetleri açısından belirlenen genel bir fiyattan söz ediyoruz*'.[63] Bir başka deyişle, tekelci arzı kontrol ederek, talep koşullarının yarattığı avantajlardan yararlanma fırsatını ele geçirir. Böylelikle, bu durumda talep özel bir öneme sahip olmakta ve hem fiyat ve hem de üretim miktarı (aynı zamanda emek dağılımı) rekabet koşullarında sahip oldukları düzeylerine nazaran farklılaşmaktadır. Dahası ve analitik açıdan tekelin en önemli tarafı, tekel fiyatıyla değer arasında ortaya çıkan farklılığın, üretim fiyatı ve değer arasında ortaya çıkan farklılığın genel kurallara bağlı olmasının aksine söz konusu genel kurallara bağlı olmamasıdır. Ancak, kapitalist toplumdaki tekelci eğilimleri araştırdığımızda, tekel koşullarında fiyatın belirlen-

62) E. v. Böhm-Bawerk, *Karl Marx and Close of His System*, (Orijinali 1896, İngilizce çevirisi 1898 tarihlidir). Özellikle III. kısım 'The Question of the Contradiction'.

63) *Capital* III, s. 900.

mesi sırasında ortaya çıkan bu keyfî durumun düşünüldüğü kadar sorun yaratmadığına tanık olmaktayız. Sistemin işleyişini bir bütün olarak ele aldığımızda, tekelin neden olduğu değişikliklerin türünün, tamamen olmasa da, bir ölçüde analiz edilebileceğini ve yorumlanabileceğini anlayabiliriz.*

Tekel fiyatı konusuna son vermeden önce, özellikle bir hususu daha vurgulamak gerekir. Tekel, niteliksel değer ilişkilerini etkilemezken, niceliksel değer ilişkilerini altüst eder. Bir başka deyişle, tekelin varlığı tek başına meta üretiminde geçerli olan sosyal ilişkileri yani emeğin ürettiği her ürünün birbiriyle mübadele edilmesini sağlayan üretim örgütlenmesini değiştirmez. Tekelin varlığı aynı zamanda emtianın ortak birimle ölçülebilme esasını yani her metanın toplam sosyal emek gücünün belli bir oranını temsil ettiği ya da Marx'ın terminolojisiyle söylersek, her metanın belli bir miktardaki soyut emeğin cisimleşmiş hali olduğu gerçeğini de değiştiremez. Bu nokta, değer yasasının gerektirdiği kesin niceliksel ilişkilerin ortadan kalkması gerçeğine rağmen tekel koşullarında bile emtiayı ve emtia kümelerini emek zamanı birimi cinsinden ölçebilme ve karşılaştırabilme imkânına sahip olduğumuzdan önemlidir.

* Bkz. XV. Kısım.

IV
ARTI DEĞER VE KAPİTALİZM

Genel olarak meta üretiminin kapitalizmle karıştırılmaması gerekir. 'Ürünlerin tümünün ya da büyük bir kısmının' sadece kapitalizmde 'emtiaya dönüştüğü' doğrudur.[64] Buna binaen, kapitalizmden söz ediyorsak kesinlikle meta üretiminden de söz etmemiz gerekir. Ancak, bunun tersi doğru değildir yani meta üretiminin gerçekleşebilmesi için illâki kapitalizmin varlığı gerekmez. Kapitalizmin ortaya çıkmasının önkoşulu, meta üretiminin çok yüksek düzeylere ulaşmasıdır. Bu nedenle, değer teorisini kapitalizmin analizinde kullanmak için öncelikle kapitalist üretim şeklini, genel olarak meta üretiminden ayıran belli veçhelerinin çok dikkatli bir şekilde araştırılması gerekir.

I. KAPİTALİZM

Buraya kadar dikkatimizi büyük ölçüde üzerinde yoğunlaştırdığımız basit meta üretiminde her üretici sahip olduğu ve kendine ait üretim araçlarıyla faaliyetlerini sürdürür; kapitalizmde ise üretim araçlarının mülkiyeti belli bir grup insanın elindedir ve işleri de bir başka grup insan yapmaktadır. Bunun yanı sıra hem üretim araçları ve hem de emek gücü birer metadır yani her ikisi de mübadele edilir ve bu nedenle de mübadele değerine sahiptir. Üretim araçlarına sahip olanların kendi aralarındaki ve üretim araçlarına sahip olan-

64) *Capital* I, s. 188.

larla olmayanlar arasındaki ilişki bir mübadele ilişkisidir. Üretim araçlarına sahip olanların arasındaki ilişki genelde meta üretiminin, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasındaki ilişki ise kapitalizmin ayırt edici niteliğidir. Bu çerçevede, emek gücünün alım ve satımı kapitalizmin *ayırt edici özelliğidir* (differentia specifica). Marx'ın da vurguladığı gibi;

> *para ve emtia dolaşımı, tek başına sermayenin tarihî koşulları değildir. Sermayenin yaşayabilmesi için, üretim araçları sahipleri ve geçimliğin yani tüketim mallarının, emek gücünü piyasada serbest bir şekilde satan işçiyle karşı karşıya gelmesi gerekir. Ve tek başına bu tarihî koşul, dünya tarihini oluşturur. Bu nedenle, sermaye ilk ortaya çıktığında sosyal üretim sürecinde yeni bir çağın başladığını ilan etmiştir.**

Basit meta üretiminde üretici ürününü, belli ihtiyaçları karşılayan ürünleri satın almak için satar. Emtia ile başlar, bunları paraya çevirir ve buradan da parayı tekrar emtiaya dönüştürür. Gerçekleştirilen işlemin başında ve sonunda emtia vardır. Bunun gerekçesi, söz konusu işlem sonunda elde edilen emtia ile bu işlemin başlangıcında vazgeçilen emtia arasında niteliksel bir farkın ortaya çıkmasıdır. Marx bu devreyi *C-M-C* biçiminde göstermektedir. Diğer taraftan, kapitalizmde kapitalist, piyasaya parayla girer, emtia satın alır (emek gücü ve üretim araçları) ve üretim gerçekleştikten sonra, paraya çevireceği ürünle birlikte piyasaya gelir. Bu devre *M-C-M* biçimindedir. Devre parayla başlamakta ve tamamlanmaktadır. Para niteliksel olarak homojen olduğu için ve hiçbir ihtiyacı karşılamadığından, *M-C-M* devresini haklı çıkaracak hiçbir gerekçe yoktur. Gerçekten, sürecin başındaki ve sonundaki *M* aynı olsa, tüm süreç anlamsızlaşır. Bu nedenle kapitalist açısından anlamlı olacak devre *M-*

---

* Bu husus, kapitalizmin kendinden önceki üretim şekillerinin aksine özgür emeğe dayandığı biçiminde ifade edilir. Bu ölçüt ile faşist ekonominin kapitalist olup olmadığı sorunu okuyucunun aklına gelebilir. Bunun cevabı tabii ki kesinlikle olumludur. Alman Nasyonel Sosyalizminin iyi bir incelemesi olan bir çalışmada bu durum şu şekilde ortaya konmuştur: 'İş sözleşmeleri serbestisinin anlamı öncelikle...çalışma ve boş zaman arasındaki arasındaki sınırdır. Bu sınır iş ilişkilerinde hesaplanabilme ve önceden kestebilme imkânlarını sağlar. Bunun anlamı, işçinin sadece istediği ya da kanunlarla belirtildiği süre için emeğini sattığıdır...Böyle bir iş sözleşmesi serbestisi Almanya'da halâ geçerliliğini sürdürmektedir. Çalışma ve boş zaman arasındaki ayırım, rejimin işçinin boş zamanını kontrol altında tutma çabalarının yoğunluğuna rağmen herhangi bir demokrasideki kadar kesindir...Nasyonel Sosyalist hukukçuların bir sözleşmeyi bir diğer hukukî araçla (toplu ilişkiler gibi) değiştirme çabaları başarı kazanamamış...ve işçiyle işveren ilişkilerinin tümü yine sözleşmeye bağlı kalmıştır'. Franz Neumann, Behemoth (1942), s. 339-339.

C-M' biçiminde gerçekleşmelidir. Zira *M'>M*. Üretimin amacı olan mübadele değerinin niceliksel olarak artması, kullanım değerinin niteliksel dönüşümünün yerini almaktadır. Bir başka deyişle, kapitalistin emek gücü ve üretim aracı satın alımı için para harcamasının nedeni, yapacağı bu alım nedeniyle daha fazla para kazanacak olmasıdır. Marx, *M'* ve *M* arasındaki farka yani parada meydana gelen bir artışa artı değer adını veriyor*; artı değer kapitalistin, bir kapitalist olarak elde ettiği geliri oluşturmakta ve 'üretimin doğrudan amacı ve belirleyici dürtüsü'[65] olmaktadır.

En önemlisi, bu analizin sonuçlarının küçümsenmemesidir. Marx için artı değer kapitalist üretimin belli tarihî bir şekli olması nedeniyle çok önemlidir. Aşağıdaki ifadeler bu noktayı çok net bir biçimde ortaya koymaktadır:

> *Basit emtia dolaşımı -almak için satmak- dolaşımdan bağımsız bir amacı yerine getirmek yani kullanım değerlerine sahip olmak, ihtiyaçları tatmin etme aracıdır. Paranın sermaye olarak dolaşımı, aksine, kendi başına bir amaçtır, bu hareket sürekli olarak yenilendikçe değer artacaktır. Bu nedenle sermaye dolaşımının sınırı yoktur. Bu hareketin bilinçli temsilcisi yani paranın sahibi, kapitalistleşir. Kişiliği ya da daha doğrusu cebi, paranın çıktığı ve geri döndüğü yerdir.* ***M-C-M dolaşımının nesnel temeli veya esas kaynağı olan değerin artması, kapitalistin öznel amacı haline gelir*** *ve gitgide daha fazla soyut servete sahip olma, faaliyetlerinin yegane itici gücü haline gelinceye kadar, bir kapitalist olarak yani kişiliğe ve bilinç ve iradeye bürünmüş sermaye olarak işlev görür.* ***Bu nedenle, kullanım değerlerine kapitalistin gerçek amacı olarak bakılmamalı ve tek bir işlemle de kâr elde edileceği sanılmamalıdır. Bitmek tükenmek bilmeyen kâr elde etme süreci, kapitalistin amaçladığı tek şeydir.***[66]

Artı değerin insanın doğasından kaynaklanan bir üretim teşviki olduğu (sözüm ona 'kâr güdüsü') biçiminde ortodoks iktisatçılarca evrensel olarak ortaya koyulan görüş, Marksist politik iktisatla ortodoks politik iktisat arasında ne denli bir uçurum olduğunu göstermeye tek başına yeterlidir. Bu noktaya, Marx'ın anlaşıldığına kani olduğumuzda, yeniden döneceğiz.

---

*Almanca bir kelime olan Mehwert'in sözlük karşılığı 'daha fazla değer' biçimindedir.

65) Ibid III, s. 1026.

66) Ibid I, s. 169-170, vurgular Sweezy'e aittir.

2. ARTI DEĞERİN KAYNAĞI

Artı değerin kaynağını bulmak için ilk önce emek gücü denen metanın değerini analiz etmek gerekir. Emek gücünün bir meta olduğunu söylediğimizde, emeğin bizzat kendisinin meta olduğunu söylemek istemiyoruz. Yapılan bu ayırım çok önemlidir ve unutulmamalıdır ve şu şekilde açıklanabilir: Kapitalist işçiyi, fabrikaya belli bir günde gelmesi ve kendisine verilen işi yerine getirmesi için kiralar. Bu şekilde kapitalist işçinin çalışma kapasitesini yani emek gücünü satın almıştır; ancak, buraya kadar emeği oluşturan kafa ve kol gücünün harcanması ele alınmamıştır. Emek, işçi belli bir işte çalışmaya başladığında sahnedeki yerini alır. Bir başka deyişle, Marx'ın benzetişimini kullanarak, nasıl ki sindirim, sindirim gücünün kullanılmasıysa, emek, emek gücünün kullanılmasıdır.

Kelimenin tam anlamıyla emek gücü bizatihi işçinin ta kendisidir. Köleci bir toplumda bu nokta çok açık bir biçimde görülür. Zira satın alınan kölenin ta kendisidir, emeği değil. Bununla birlikte, kapitalizmde iş anlaşmasının yasal olarak sınırlanması ya da yasal olmasa da, çalışma süresinin istenildiği gibi sınırlanması ya da her ikisinin birden uygulanabilmesi gerçeği, işçinin belirli bir süre için kendisini satıyor olması gerçeğini gizlemektedir. Bununla birlikte, işin gerçeği budur ve günlük emek gücü kavramı sadece bir günlük işçi biçiminde anlaşılmalıdır. Emek gücü bir meta olduğu için diğer emtia gibi değeri olmalıdır. Ancak, 'bu özel metanın' değeri nasıl belirlenecektir? Marx bu soruyu şu şekilde cevaplamıştır:

> *Emek gücünün değeri, her meta gibi, üretimi ve bunun bir sonucu olarak da yenidenüretimi için gerekli emek zamanıyla belirlenir... Bir kişinin emek gücü üretimi, kendisini yenidenüretebilmesi veya varlığının devamına bağlıdır. Böylelikle, emek gücünün üretimi için gerekli emek zamanı, geçimlik araçların üretimi için gerekli zamana indirgenir; bir başka deyişle, emek gücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan geçimlik araçlarının değeridir... İşçinin geçimlik araçları onun, çalışan bir kişi olarak normal yaşamını sürdürmesine yetecek kadar... olmalıdır. Yiyecek, giyecek, yakıt ve barınma gibi doğakl ihtiyaçları, yaşadığı ülkenin iklimi ve diğer koşullarına bağlı olarak değişir. Bir taraftan, zorunlu denen ihtiyaçlarının sayısı ve büyüklüğü... tarihî gelişiminin ürünü olup, büyük ölçüde ülkenin uygarlık düzeyine...bağlıdır.*[67]

67) Ibid. s. 189-190.

Bu soruna daha sonra değineceğiz; şu an için bir hususun özellikle belirtilmesi gerekir: emek gücünün değeri, aşağı yukarı belli bir miktardaki herhangi bir metanın değerine eşitlenebilir.

Şimdi, artı değeri analiz etmeye hazırız. Kapitalist elindeki parayla piyasaya gelir ve makine, malzeme ve emek gücü satın alır. Satın aldıklarını, piyasaya satılacak belli emtia kitlesi haline getirmek üzere üretim sürecine sokar. Marx, kapitalistin satın aldıklarıyla ve sattıklarının dengede olduğunu varsaymaktadır. Ve buna rağmen sonunda elde ettiği para başlangıçtaki paradan daha fazladır. Bu sürecin bir yerinde daha fazla değer -artı değer- yaratılmıştır. Bu nasıl olmuştur?

Artı değerin sadece emtia dolaşımı nedeniyle ortaya çıkamayacağı bellidir. Herkes kendi sattığının fiyatını diyelim ki %10 artırarak kâr elde etmeye kalkışırsa, satıcı olarak elde ettiği kazancı, alıcı olarak kaybedeceğinden, ortaya çıkan sonuç sadece her yerde fiyatların yükselmiş ve bundan da kimsenin kazançlı çıkmamış olmasıdır. Benzer şekilde, üretken süreçte kullanılan malzemenin de artı değerin kaynağı olamayacağı açıkça ortadadır. Malzemenin başlangıçta sahip olduğu değer süreç sonunda ürüne aktarılmıştır, fakat ortada, üretim sürecinde kullanılan malzemenin kendi değerini artıracak gizemli bir güce sahip olduğunu düşünmek için de hiç bir neden yoktur. Bu kadar açık olmasa da, aynı şeyler üretim sürecinde kullanılan binalar ve makineler için de söylenebilir. Binaların ve makinelerin malzemelerden farkı, binaların ve makinelerin değerlerinin nihaî ürüne yavaş yavaş ya da bir başka deyişle aşama aşama aktarılmasıdır, yani üretimde kullanılan malzemenin değeri nihaî ürüne bir üretim dönemi sonunda tümüyle ve bir kerede aktarılırken, binaların ve makinelerin değeri nihaî ürüne üretim dönemleri boyunca aşama aşama aktarılır. Tabii ki, malzemeler ve makineler *fiziksel* olarak üretkendir. Zira malzemeyi ve makineyi kullanarak üretim yapan işçi, bunları kullanmadan üretim yapan işçiden daha fazla üretir. Ancak, bu çerçevede kullanılan fiziksel üretkenlik, değer üretkenliğ(i)yle asla karıştırılmamalıdır. Değer açısından bakıldığında, malzemelerin veya makinelerin sahip oldukları değerden daha fazlasını ürüne aktarabileceğini düşünmek için bir neden yoktur. Bu nedenle geriye tek bir ihtimal kalıyor, o da artı değerin kaynağının emek gücü olması. Şimdi bunu daha yakından inceleyelim.

Daha önce de gördüğümüz gibi, kapitalist emek gücünü değeri karşılığında satın alır yani kapitalistin işçiye ödediği ücret, işçinin geçimlik araçlarının daha açıkçası fiziksel yaşamını sürdürmesi için gerekli tüketim mallarının değerine eşittir. Diyelim ki, bu değer yani verilen ücret 6 saatlik çalışma sonun-

da üretilen ürünün değerine eşit olsun. Bunun anlamı, üretim başladığı andan itibaren geçen 6 saat içinde işçi, bu sürede kullanılan malzemelere ve makineye -bu değerin üründe yeniden ortaya çıkacağını biliyoruz- kendi geçimlik araçlarını satın almaya yetecek düzeyde bir değer katmıştır. Üretim süreci tam da bu noktada sona erse, kapitalist bu sürede üretilen ürünü ancak yaptığı harcamaları telafi edecek biçimde satabilir. Ancak, kapitalist işçiyi bir işgünü çalıştırmak üzere kiralamıştır ve işin doğasında işgününü 6 saatle sınırlandıracak hiçbir hüküm yoktur. Bir işgününün 12 saat olduğunu düşünelim. Bu durumda işçi geriye kalan 6 saatte de değer aktarmaya devam edecektir, ancak, bu sefer aktardığı değer, kendisi için gerekli geçimlik araçları satın almak üzere harcadığı değerin üzerinde ve o değerden daha fazladır; kısaca bu, kapitalistin cebine giren artı değerdir.

> *Emtia mübadelesini düzenleyen yasalar çiğnenmeden, sorunun bütün koşulları çözümlenmiştir. Bir alıcı olarak kapitalist her metanın, pamuğun, iğin ve emek gücünün tam karşılığını ödemiştir. İpliğini... değerinden satmıştır. Dolaşımdan elde ettiği, başlangıçta yatırdığından... daha fazladır.*[68]

Bu düşüncenin en yalın mantığı, en basit şu şekilde ifade edilebilir: İşçi bir işgününde, kendisinin bir günlük geçimlik araç ihtiyacından daha fazlasını üretir. Sonuç olarak, işgünü gerekli emek zamanı ve artı emek zamanı olmak üzere iki kısımdan oluşur. Kapitalist üretim koşullarında gerekli emeğin ürettiği ürün işçiye ücret, artı emek zamanında işçinin ürettiği ürün kapitaliste artı değer biçiminde geri döner. Gerekli emek zamanının ve artı emek zamanının, insanoğlunun emek verimliliğinin çok düşük bir düzeyden çok yüksek bir düzeye çıkarıldığı günümüz toplumlarında yani en ilkel toplumlar dışındaki her toplumda, görülebileceğini belirtmek gerekir. Bunun ötesinde, birçok kapitalist olmayan toplumda (örneğin, kölecilik ve feodalizm) artı emeğin ürettiği ürünü, şu ya da bu şekilde, üretim araçlarını elinde bulunduran özel bir sınıf ele geçirir. Bu çerçevede, kapitalizme özgü olan şey nüfusun bir kısmının diğerini sömürmesi gerçeği değil, bu sömürünün aldığı şekil yani artı değer üretimidir.

---

68) Ibid, s. 217.

3. DEĞERİN BİLEŞENLERİ

Yaptığımız analiz çerçevesinde, kapitalist koşullarda üretilen bir ürünün değerinin üç kısma ayrılabileceği kolaylıkla anlaşılabilir. Üretimde kullanılıp tüketilen malzemelerin ve makinenin kullanılan kısmının değerini temsil eden birinci kısım, 'üretim sürecinde niceliksel değer değişimine uğramaz'[69] ve buna 'değişmeyen sermaye' adı verilir. Değişmeyen sermayeyi *c* harfiyle göstereceğiz. Emek gücünün değerini ifade eden ikinci kısım, hem kendi değerine eşit bir eşdeğeri yenidenürettiği ve 'hem de içinde bulunulan duruma göre değişebilecek bir fazlalığı yani artı değeri ürettiği için' değer değişikliğine uğrar.[70] Bu ikinci kısma 'değişen sermaye' adı verilir ve *v* harfiyle gösterilir. Üçüncü kısım, *s* harfiyle gösterilen artı değerdir. Bu durumda bir metanın değeri şu şekilde formüle edilebilir:

$$c+v+s = \text{toplam değer.}$$

Bunun ötesinde, bu formülün kullanılabilirliği tek bir meta değeri analiziyle sınırlı değildir, bir işletmenin ya da bir grup işletmenin ve ekonominin tümünün belli bir zaman diliminde, örneğin bir yılda, yarattığı çıktının analizini de kapsayacak bir şekilde kullanılabilir.

Bu bağlamda, iki şey söylenebilir: Bunlardan birincisi, yukarıda belirtilen formülün gerçekte günümüzde bir anonim şirketin gelir tablosunun basitleştirilmiş bir versiyonu olduğudur. Toplam değer, satışlardan elde edilen gayrisafi gelirin, üretimde kullanılan malzemeler ve amortisman toplamı olarak değişmeyen sermayenin, ücret ve maaş ödemeleri biçiminde değişen sermayenin, faiz ve dividant biçiminde yapılan bölüşümün ya da işletmede yeniden-yatırım biçiminde kullanılabilen artı değerin eşdeğeridir. Bu nedenle Marx'ın değer teorisi, diğer değer teorilerinden farklı olarak, kapitalist işletmelerin bugünkü muhasebe kategorilerine olan oldukça benzemesi nedeniyle de oldukça değerlidir.

İkincisi, formülü, ekonominin tümünü kapsayacak bir şekilde genişleterek, millî gelir adı verilen kavramsal çerçeveyi ele alabiliriz. Bununla birlikte, Marksist gelir kavramlarıyla, günümüzde çoğu araştırmacıların kullandığı kavramlar arasında ortaya çıkan farklara da dikkat edilmelidir. Derneşik miktarı ifade eden büyük harfleri kullandığımızda, modern teorisyenlerin gayrisafi millî hasıla dedikleri zaman çoğunlukla *V+S* ile sabit sermayenin aşınan ve yıpranan kısmı olan *C*'yi ifade ettiklerini söyleyebiliriz. Ancak, bu teoris-

69) Ibid., s. 232.
70) Ibid., s. 232-233.

yenler, *C*'nin geri kalan kısmını bu toplamın dışında tutmaktadırlar. Net millî gelir dendiğinde ise sadece kişilere yapılan tüm ödemeler ve işletme tasarrufları toplamını ifade eden *V+S*'den söz ederler. Marksist terminolojiyle klasik terminolojiyi karşılaştırdığımızda, farklı bir uyumsuzluk görürüz. Örneğin, Ricardo 'gayrisafi gelir' derken, günümüz teorisyenlerinin 'safi gelir' deyimini anlatmak istemektedir yani *V+S*. Buna karşılık Ricardo açısından 'safi gelir', sadece artı değer yani kârların ve rantların toplamıdır.*

4. ARTI DEĞER ORANI

Doğrusunu söylemek gerekirse *c+v+s* formülü, Marx'ın iktisat teorisinin belkemiğidir. Bu kısmın sonuna kadar söz konusu formülden türetilen belli oranları tanımlayacağız ve ele alacağız.

Bunlardan ilki olan artı değer oranıdır, artı değerin değişken sermayeye oranı olarak tanımlanır ve s' biçiminde gösterilmektedir:

$$s/v=s'= \text{artı değer oranı}$$

Artı değer oranı, Marx'ın sömürü oranı adını verdiği kavramın kapitalist jargonla söylenmesidir, yani artı emeğin gerekli emeğe oranı anlamına gelir. Bu çerçevede, 12 saatlik bir iş gününün 6 saatlik gerekli emek zamanı ve 6 saatlik artı emek zamanı toplamından oluştuğunu düşünelim. Artı emeğin yarattığı ürüne el koyan bir sömüren sınıfın bulunduğu herhangi bir toplumda sömürü oranı aşağıdaki oran biçiminde gösterilir:

$$6 \text{ saat}/6 \text{ saat} = \%100$$

Kapitalizmde, emek ürününün değer şeklini aldığı düşünülür. İşçinin bir saatte 1 dolarlık değer yarattığını düşünürsek, artı değer oranı,

$$6\$/6\$=\%100$$

olmaktadır ve tabiatıyla da sayısal olarak sömürü oranıyla özdeştir. Bu iki kavram yani sömürü oranıyla artı değer oranı sık sık aynı anlamda kullanılır. Ancak sömürü oranı kavramının, sömürünün geçerli olduğu tüm toplumsal yapılar için kullanılan genel bir kavram olduğu ve artı değer oranınınsa sadece kapitalizm söz konusu olduğunda kullanıldığını unutmamak gerekir.

Artı değer oranının büyüklüğünü doğrudan belirleyen üç faktör vardır: işgününün uzunluğu, reel ücretin satın alabildiği emtia miktarı ve emek ver-

* Değer formülü ve gelir kavramları arasında ilişki konusunda daha ayrıntılı bir açıklama için bkz., EK A.

imliliği. Birincisi, gerekli ve artı emek arasında bölüştürülecek toplam zamanı, ikincisi ve üçüncüsü ise toplam zamanın ne kadarının gerekli emeğe ayrılacağını belirler. Bu üç faktörden her biri kompleks güçlerin odak noktasıdır ve teorinin geliştirilmesi sırasında analiz edilmelidir. Artı değer oranı, ya işgününün uzatılmasıyla ya reel ücretin düşürülmesiyle ya emek verimliliğinin artırılmasıyla ya da her üçünün eşanlı bir bileşimi sağlanarak artırılabilir. Marx, işgününün uzatılmasıyla mutlak artı değer ve gerekli emek zamanının azalmasına neden olan reel ücret düşüşü ya da emek verimliliği artışıyla nispî artı değer üretiminin ortaya çıkacağını belirtmektedir.

Marx hemen hemen her zaman artı değer oranının, tüm endüstri dallarında ve bu endüstrilerin her birinde çalışan bütün firmalarda aynı olduğu yönünde basitleştirici bir varsayım yapmıştır. Bu varsayım, uygulamada pek de gerçekleşmesi mümkün olmayan belli koşulları ifade etmektedir. Bu varsayımın gerçekleşebilmesi için öncelikle homojen, bir işkolundan bir başka işkoluna geçebilen ve serbestçe hareket edebilen emek gücünün olabilmesi gerekir. Soyut emek kavramıyla ilintili olarak bu koşul üzerinde daha önce yeterince durduk.* Bu açıklama yeterli olmuşsa, artık *'işçiler arası rekabetten ve işçilerin bir üretim alanından bir başka üretim alanına doğru sürekli olarak göç etmeleri sonucunda gerçekleşen bir dengeden bahsedebiliriz'*.[71] İkincisi, her endüstride ve her endüstri içinde yer alan tüm firmaların, mevcut koşullarda sosyal olarak gerekli olan emek miktarını kullanmaları gerekmektedir. Bir başka deyişle, üreticilerin aşırı derecede yüksek ve aşırı derecede düşük teknoloji kullanmadıkları varsayılmaktadır. Bu koşul sağlanamazsa, bazı üreticiler sosyal ortalamadan daha yüksek (veya düşük) artı değer oranını elde edecekler ve bu farklılıklar emeğin endüstriler ve firmalar arasındaki yer değişebilirliği ve hareketliliğiyle giderilemeyecektir.

Eşit artı değer oranları varsayımının son analizde, kapitalist üretimin tam da belli eğilimlerine dayandığının iyice anlaşılması gerekir. İşçiler düşük ücretlerin verildiği yerlerden yüksek ücretlerin ödendiği yerlere giderler ve üreticiler de kendilerine yararlı olacak en gelişmiş teknik yöntemleri kullanmaya çalışırlar. Sonuç olarak, bu varsayımın, mevcut koşulların en ideal duruma getirilmesinden başkaca bir şey olmadığı söylenebilir. Marx'ın da ifade ettiği gibi:

> *Böylesi bir genel artı değer oranı -diğer iktisadî yasalar gibi, buna da bir eğilim olarak bakılmalıdır- teorik basitlik sağlamak amacıyla*

* bkz., Bölüm I/ 5 ve sonrası.

71) Ibid. III, s. 206.

düşünülmüştür. Ancak, gerçekte bu durum, İngiltere'de tarım işçilerine ait iskan yasaları gibi, az çok yerel farklılıklara neden olan uygulamaya ilişkin sürtüşmelerle bir ölçüde engellenmiş olsa da, kapitalist üretim tarzının gerçek bir öncülüdür. Ancak, teorik olarak, kapitalist üretim yasalarının pür haliyle işlediği varsayılagelmiştir. Gerçekte ise bu duruma yakın bir durum vardır. Buna rağmen, kapitalist üretim tarzı ne kadar fazla gelişmiş ve daha önceki iktisadî koşulların ardında bıraktığı artıklarla ne kadar az bozulmuş ve karışmışsa bu durumun olabilme imkanı o kadar fazladır.[72]

5. SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ

$c+v+s$ formülünden, üretimde kullanılan toplam sermayeyi oluşturan değişmeyen sermayeyle değişen sermaye arasındaki ilişkisinin derecesini ölçen ikinci oran elde edilir. Bu ilişkiye Marx sermayenin organik bileşimi adını vermektedir. Bu ilişkiyi ortaya koymaya çalışan birkaç oran daha olmasına rağmen bunlardan en uygun olanı, değişmeyen sermayenin toplam sermayeye oranı biçiminde ifade edilenidir. Bu oranı q harfiyle gösterelim. Böylece:

$$c/c+v = q = \text{sermayenin organik bileşimi.}$$

Teknik olmayan dilde, sermayenin organik bileşimi, emeğin üretim sürecinde ne ölçüde malzeme, araç gereç ve makineyle donatılmış olduğunun bir ölçüsüdür.

Artı değer oranında olduğu gibi, belli bir anda sermayenin organik bileşimini belirleyen faktörler çeşitli nedensel etkilere maruz kalmaktadır. İlerleyen bölümlerde sorunla ilgili kimi önemli görüşler ele alınacaktır. Şu an için reel ücret oranının emek verimliliğinin, geçerli teknik düzey (emek verimliliğiyle yakından ilgilidir) ve geçmişte yapılan sermaye birikim düzeyinin, sermayenin organik bileşimini belirlediğini bilmemiz yeterlidir.

Marx'ın sermayenin organik bileşimine ilişkin olarak yaptığı varsayımların kâr oranıyla bağlantısı birazdan ele alınacaktır.

6. KÂR ORANI

Kapitalist açısından önemli olan oran kâr oranı, bir başka deyişle, artı değer oranının toplam sermeye harcamalarına oranıdır. Kâr oranını p ile gösterirsek şu oranı yazabiliriz:

72) Ibid., s. 206.

s/c+v=p=kâr oranı

Bu oranla ilgili birkaç hususun belirtilmesi gerekmektedir. İlk olarak, artı değeri doğrudan kâr biçiminde tanımlarken, artı değerin çok az bir kısmının bile toprak sahibine rant biçiminde gitmediği varsayılmıştır. Bu varsayımı Marx ilk kez rant sorununa değinirken ve *Kapital*'in III. cildinin VI. kısmında ele almıştır. Marx, Engels'e yazdığı bir mektupta açıkladığı bu süreci *Kapital*'in başlangıç kısmına koymuştur. '*Bu bölümde* [bölümün başlığı (Genelde Sermaye) adını taşımaktadır] *toprak mülkiyeti sıfırdır yani halihazırda belli bir iktisadî ilişki olarak toprak mülkiyeti önemsizdir. Bu husus, belli ilişkiler çerçevesinde her şeyi ele almamanın tek yoludur*'.[73] Bu kitabın sınırlı çerçevesinde rant teorisini ele almak mümkün olmadığından, söz konusu varsayımı hiç değiştirmeden aynen kabul ediyoruz.

İkinci olarak, *s/c+v* oranı, tam anlamıyla, veri metayı üretmek için fiilen kullanılan sermayeyle elde edilen kâr oranını göstermektedir. Uygulamada kapitalist belli bir süreliğine örneğin bir yıllığına yaptığı toplam yatırımdan elde edeceği kâr oranını genellikle hesaplar. Ancak, toplam yatırım, genellikle bir yılda kullanılan sermayeye eşit değildir. Zira toplam yatırımı oluşturan değişik unsurların devir süresi büyük ölçüde farklıdır. Bu çerçevede, bir fabrika binasının ve bir makinenin kapitaliste geri dönüş süresi sırasıyla 50 ve 10 yılken, ücret ödemeleri her üç ayda bir geri dönmektedir. Teorik sunumu basitleştirmek ve kâr oranı formülünü alışılmış yıllık kâr oranı kavramıyla uyumlu hale getirmek için Marx, her türlü sermayenin yıllık devir süresinin (ya da analiz amacına yönelik olarak ne tür bir zaman birimi seçilmişse) özdeş olduğu varsayılmıştır. Bu varsayım, yılbaşında alınıp yılsonuna kadar tüketilen malzeme, makine ve emek gücünün kullanılması, üretilen ürünün satılması ve sonuçta da yapılan bütün harcamaların karşılıklarının artı değerle birlikte geri döndüğü bir üretken sürecin gerçekleşebilmesi için bir yılın gerekli olduğunu ifade etmektedir, Bu, Marx'ın değişen devir süresine ilişkin sorunlara karşı gösterdiği ilgisizliğinin, rant sorununa olan ilgisizliğinden daha fazla olduğu anlamına gelmez; tam da tersine, *Kapital*'in II. cildinin büyük bir kısmı, sermayeyi oluşturan değişik unsurların devir sürelerinin farklılıklarından doğan karmaşıklığı incelemeye ayrılmıştır. Ancak, burada yine, tartışmayı sınırlamak ve teorinin gerekli unsurlarına odaklanmak için, yukarıda ele alınan varsayımı bütün kitap boyunca aklımızdan çıkarmayacağız.

---

73) Marx-Engels, *Selected Correspondence*, International Publishers ed., s. 106.

Kâr oranlarını belirleyen faktörlere baktığımızda, bu faktörlerin, artı değer oranını ve sermayenin organik bileşimini belirleyen faktörlerle özdeş olduğu kolayca anlaşılacaktır. Matematiğin jargonuyla söylersek, kâr oranı, artı değer oranının ve sermayenin organik bileşiminin bir fonksiyonudur.

$s'=s/v$, $q = c/(c+v)$ ve $p = s/(c+v)$ tanımlarını hatırlarsak, basit bir manipülasyonla şunu elde ederiz;

$$p= s'(1-q).*$$

Böylelikle, kapitalistin davranışı açısından kâr oranının önemli bir değişken olması gerçeğine rağmen teorik analiz amaçları açısından kâr oranının, artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimi gibi iki temel değişkene bağlı olduğu kabul edilmelidir. Gerçekte, Marx'ın kabul ettiği ve daha sonraki incelemelerimizde izleyeceğimiz prosedür budur.†

Artı değer oranında olduğu gibi, kâr oranında da yine endüstriler ve firmalar arasında genel bir eşitlik olduğu varsayılacaktır. Gerekli koşullar bu iki durumda da tam anlamıyla birbirinin aynıdır. Emek, ücretin düşük olduğu alanlardan yüksek olan alanlara, sermaye de kârı düşük alanlardan yüksek olanlara doğru yönelir. Her iki durumda da, teknik düzeyde genel bir eşitliğin olması gerekir. Teknik yöntemlerle avantaj yaratabilen bir kapitalist, diğer kapitalistlerden daha yüksek bir artı değer oranı ve bu nedenle de daha yüksek kâr oranı elde eder. Bu nedenle söz konusu iki varsayımın gerekçesi de hemen hemen aynıdır. Ancak, uygulamada ve tekel koşulları geçerli değilken, sermayenin emekten daha homojen ve daha hareketli olduğu söylenebilir.

Bu noktada ilk kez ilginç bir teorik sorunla karşı karşıya geliyoruz. Artı değer oranı ve kâr oranı her yerde aynı olduğunda, emtia mübadelesi değer yasasına uygun olarak yapılıyorsa, sermayenin organik bilişiminin de her yerde aynı olması gerekir. Bu nokta, eşit değer ve artı değer oranına ve fakat farklı sermayenin organik bileşimlerine sahip iki emtiayla ispatlanabilir. Örneğin, A metasının değeri $10c+20v+20s$ =50 ve B metasının değeriyse $30c+10v+10s$ = 50 biçimindedir. Her iki emtiada da artı değer oranı % 100 ve özdeş olmasının yanı sıra tahminen de birbirleriyle birebir oranında mübadele edilirler. Durum bu olduğunda, A'yı üreten kapitalistin kâr oranı % $66^{2/3}$ ve B'yi üreten kapitalistin kâr oranı ise % 25 olacaktır. Bu da bir denge durumu değildir.

Artı değer oranı ve kâr oranı eşitliğinin, kapitalist üretimin rekabet gücü ne-

---

*$p=s/c+v=sv/v(c+v)=sc+sv-sc/v(c+v)=s(s+v)-sc/v(c+v) =s(c+v)/v(c+v)-sc/v(c+v)=s/v-s/v.c/c+v=s'(1-q)$.

† Özellikle VI. kısıma bkz.

deniyle ortaya çıkan fiilî eğilimlere dayandığı hatırlanmalıdır. Sermayenin organik bileşiminde de eşitliliğin sağlanması yönünde fiilen bir eğilim olduğundan, benzer bir varsayımla bu zorluğun üstesinden gelmek mümkün müdür? Cevap hayırdır. Belli bir endüstri dalında, sermayenin organik bileşiminin firmalar arasında eşitlenmesi yönünde bir eğilim şüphesiz vardır. Ancak, oldukça değişik yöntemler kullanarak tamamıyla farklı emtia üreten firmalar arasında böylesi bir eğilim yoktur. Örneğin, çelik sanayindeki değişmeyen sermayenin değişen sermayeye olan oranı ve dokuma endüstrilerindeki değişmeyen sermayenin değişen sermayeye olan oranıyla uyumlu hale getirilemez.

Bu çerçevede ortaya çıkan sonuç, değer yasasının kapitalist üretimin gerçek dünyasında doğrudan kontrol edilemeyeceğidir. Bununla birlikte, bu gerçekten hareketle, Marx eleştirilerine benzer sonuçlara ulaşmak yani değer teorisinin bir tarafa atılması ve kapitalist sistemin işleyişini analiz edecek yeni temeller arayışına girilmesi gereğini ifade etmek tamamen haksızlıktır.* Sermayenin organik bileşiminin her yerde eşit olduğu ve bu nedenle de değer yasasının işlediği bir kapitalist sistem varsayımı yapmak ve böyle bir sistemin işleyişini incelemek tamamıyla meşrudur. Bu sürecin geçerli olup olamayacağı hakkında *a priori*** karar verilemez; bunun anlaşılabilmesi için yapılması gereken şey, sermayenin organik bileşimlerinin eşit olduğu varsayımını bir yana koymak ve ulaşılan sonuçların ne ölçüde değiştirilmesi gerektiğini araştırmaktır. Yapılan değişiklikler önemli değilse, değer yasası temelinde yapılan analiz doğrulanmış olacaktır; diğer taraftan, yapılan değişiklikler, sonuçların temel karakterini değiştirecek kadar büyükse, gerçekte yapmamız gereken şey, değer teorisinden vazgeçerek yeni bir başlangıç noktası aramaktır.

Marx'ın yöntemi, çerçevesi çizilen bu prosedüre uymaktadır. Marx, *Kapital*'in ilk iki cildi boyunca, sermayenin organik bileşimlerindeki farklılığı önemsemez yani aralarında fark olmadığını varsayar. Daha sonra III. ciltte bu varsayımdan vazgeçer ve çözmeye çalıştığı sorun açısından ortaya çıkan sonuçların önemsenecek düzeyde olmadığını ortaya koyar. Şüphesiz, Marx'ın son belirtilen hususa getirdiği açıklamalar bir ölçüde tatmin edici değildir.

---

* Bu noktada diğerlerinden kat be kat iyi ifade Böhm-Bawerk'in *Karl Marx and the Close of his System* adlı kitabıdır. Böhm-Bawerk'ten sonra Marksist iktisada yönelik yapılan eleştiriler Böhm'ün söylediklerinin tekrarından başkaca bir şey olmadığını söylemek abartılı sayılmamalıdır. Bunun tek istisnası, kitabın ilerleyen kısımlarında ele alacağımız Ladislaus von Bortkiewicz'in birkaç noktada ortaya koyduğu eleştiridir.

** Önceden, (Ç.N).

† VII. kısma bakınız.

Buna rağmen, konuya ilişkin yeterli deliller yardımıyla Marx'ın hem kullandığı yöntemin ve hem de ulaştığı sonuçların sağlam olduğunu göstereceğiz.†

Marx'ın teorik yapısını eleştirenler arasında, değer yasasının önemini ve kullanışını tam manasıyla anlayan tek kişi de sadece Bortkiewicz'dir. Dahası, ileride de göreceğimiz gibi, Marx'ın yönteminin doğruluğunu mantıksal olarak itiraz edilemeyecek bir biçimde ispat etmenin temelleri de Bortkiewicz tarafından atılmıştır. Bortkiewicz'in bu özelliği onun, Marksist teoriyi eleştiren bir kişi olmasının yanı sıra bu teoriye katkıda bulunan kişi olarak da anılmasına vesile olmuştur. Analizin bu aşamasında Bortkiewicz'in söz konusu sorun hakkındaki ifadeleri ele alınmaya değer:

> *Değer yasasının kapitalist iktisadî düzende geçerli olmaması gerçeği, Marx'a göre, kapitalizmin özünü oluşturmaktan ziyade bu özü içinde gizleyen faktöre ya da faktörlere bağlıdır. Sermayenin organik bileşimi her üretim alanında aynı olsaydı, değer yasası emtia mübadelesini, işçilerin kapitalistler tarafından sömürülmesini engellemeden ve kapitalistin kâr elde edeceği üretim hacmini, yönünü ve tekniğini belirleyen unsuru ikame edecek başka bir itici güç aramadan, doğrudan kontrol edebilirdi.*[74]

Sermayenin organik bileşiminin neden eşit olması gerektiğini biliyoruz. Ancak, bu varsayımla, eşit artı değer oranı ve eşit kâr oranı varsayımları birbirine karıştırılmamalıdır. Eşit artı değer oranı ve eşit kâr oranı varsayımının gerekçesi, rekabetçi kapitalist ekonomide süren şu anki eğilimlerdir. Sermayenin organik bileşimlerinin eşit olması varsayımı, gerçek dünyada kesin olarak varolan koşullar çerçevesinde yapılan bir soyutlamadır. Bu nedenle, bunun böyle olduğu, bu konuyu ele almaktan vazgeçmemize neden olacak sonuçların incelendiği daha sonraki aşamada tam olarak ispatlanabilir.

---

74) L. v. Bortkiewicz, 'Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, July 1966, s. 30.

İKİNCİ KISIM

Birikim Süreci

V
BİRİKİM VE YEDEK ORDU

1. BASİT YENİDENÜRETİM

Teorik amaçlarla, yıllar yılı aynı kanallarda hiç değişmeden süren bir kapitalist sistem tasarlamak yararlı ve hatta gerekli olacaktır. Bu bize, sistemde geçerli olan ilişkilerin yapısını bir bütün olarak en açık ve en basit haliyle anlamamız imkânını verecektir. Bununla beraber, bu sürecin anlamı, yıllardır değişmeden kalmış veya kalacak olan bir kapitalist sistemin varlığını ifade etmemektedir. Gerçekte, değişikliğin olmadığı durumu incelediğimizde, varlıkları bilindiği halde kapitalizmin en önemli unsurlarının kesinlikle önemsenmemiş olduğu anlaşılacaktır.

Kapitalist üretimde geçerli olan ilişkilerin yapısını sistematik olarak sunma girişiminde bulunan ilk iktisatçı, Fizyokratların öncüsü olan François Quesnay'dir. 1758 yılında yazmış olduğu meşhur kitabı *İktisadî Tablo* (Tableau Economique), sırf yazılmış olması nedeniyle bile olsa, iktisadî düşüncenin gelişmesinde tek başına önemli bir kilometre taşıdır; Marx *İktisadî Tablo* için, '*politik iktisadın bu zamana kadar ele almaya unuttuğu en parlak fikir olduğu su götürmez*' demektedir.[75] Marx, Quesnay'den büyük ölçüde etkilenerek, kapitalizmin yapısını analiz etmede kullandığı ve 'Basit Yenidenüretim' adını ver-

75) *Theorien über den Mehwert I*, s. 92.

diği giriş niteliğinde olan kendi şemasını *Tablo*'nun geliştirilmiş versiyonu olarak addetmiştir.*

Basit Yenidenüretim, değişik kısımları arasındaki hacmini ve oranlarını hiç değiştirmeden sürdüren bir kapitalist sistemi ifade etmektedir. Bunun sürdürülebilmesi için kapitalistin yıpranan veya kullanılan sermayesini yenilemesi ve artı değerin tümünü tüketime yöneltmesi ve işçilerin de ücretlerinin tümünü tüketim amacıyla harcamaları gerekmektedir. Bu yapılmazsa, birikim gerçekleşecek ya da üretim araçlarında bir azalma meydana gelecektir. Ancak, bu durum, konuya ilişkin varsayımın dışında tutulmuştur. Basit Yenidenüretimi, son kısımda yaptığımız gibi simgesel anlatımıyla ortaya koyarsak, bu ifadelerle ne denmek istendiği daha kolay anlaşılacaktır.

Endüstrinin iki büyük departmana ayrıldığını düşünün: I. departmanda üretim araçları ve II. departmanda da tüketim malları üretilmektedir. Kimi amaçlar çerçevesinde, tüketim malları departmanını, işçilerin tüketim mallarını veya ücret malları denen malları üreten ve kapitalistlerin tüketim mallarını ya da lüks mallar adı verilen mallarını üreten iki alt departmana ayırmak uygun olacaktır.** VII. kısımda üç departmandan oluşan yenidenüretim şemasını ele alacak olmamıza rağmen, burada iki departmandan oluşan yenidenüretim şemasını kullanmak hem daha basit ve hem de şu anki amacımız çerçevesinde daha uygundur.

I. ve II. dalda yer alan değişmeyen sermaye c_1 ve c_2, değişen sermaye v_1 ve v_2, artı değer s_1 ve s_2 ve değer cinsinden ifade edilen ürün de w_1 ve w_2 olsun.

Aşağıdaki tablo, toplam üretimi ifade etmektedir:

$$I \quad c_1+v_1+s_1= w_1$$
$$II \quad c_2+v_2+s_2= w_2$$

Basit yenidenüretim koşullarının sağlanabilmesi için, değişmeyen sermayenin kullanılan kısmının, üretim malları departmanında yaratılan çıktıya ve kapitalistlerle işçilerin yaptığı tüketim harcamaları toplamının da, tüketim mal-

* Marx'ın 6 Temmuz 1863 tarihinde Engels'e yazdığı mektup şöyle başlamaktadır: '*Havanın sıcaklığı sana fırsat verirse, Quesnay'in Tablo'sunun yerine kullanmak üzere düzenlemiş olduğum 'Tableau Economique'e bir bak ve buna ilişkin bir itirazın olursa bana yaz. Tablo, tüm yeniden üretim sürecini kapsamaktadır*'. *Selected Correspondance*, s. 153. Marx, *Kapital*'de bu mektupta göndermiş olduğu şemanın diagramatik şeklini bir yana bırakmış olmakla beraber, şemaya ilişkin fikir geliştirmiştir. Özellikle *Kapital*'in I. cildinin XXIII. ve II. cildinin XX. kısımlarına bakınız. Quesnay'in tablosu ve Marx'ın yenidenüretim şemaları arasındaki ilişki için EK A'ya bakınız.

** Marx'ın yaptığı ayrım, 'yaşam için gerekli mallar' ve 'lüks mallar' biçimindedir. *Capital* II, XX. kısım, 4. ayrım.

ları departmanında yaratılan çıktıya eşit olması gerekir. Bununsa anlamı şudur:

$$c_1+c_2 = c_1+v_1+s_1$$
$$v_1+s_1+v_2+s_2 = c_2+v_2+s_2$$

c_1'i birinci denklemin ve v_2+s_2'de ikinci denklemin her iki tarafından çıkardığımızda,

$$c_2 = v_1+s_1$$

basit denklemi elde ederiz. Bu denklemin, Basit yenidenüretimin gerçekleşebilmesinin temel koşulu olduğunu ifade edebiliriz. Anlamı da kısaca, tüketim malları departmanında kullanılan değişmeyen sermayenin değerinin, üretim araçları üreten departmanda faaliyet gösteren işçilerin ve kapitalistlerin tükettikleri emtianın değerine eşit olduğudur. Bu koşul gerçekleşirse, üretim ölçeği her yıl değişmeden kalır.

Ele aldığımız konuya ilişkin daha öte bir açıklamaya girişmeden önce, yenidenüretim şemasını biraz daha detaylı bir biçimde inceleyelim. Yenidenüretim şemasının çok önemli olması belki de, klâsik iktisatçılarca sistematik olarak ve yeterince ele alınmamış bir sorun olan çıktı ve gelir arasındaki karşılıklı ilişkinin analizini tek bir çerçevede sağlamasında yatmaktadır. Üretim iki büyük kategoriye ayrılır: üretim araçları çıktısı ve tüketim araçları çıktısı. İki kategorinin çıktıları ise derneşik sosyal emtia arzını oluşturur. Diğer taraftan, gelirin de üç kategoriye ayrıldığı söylenebilir; bu kategorilerden ilki, kapitalistin varlığını sürdürebilmesi için üretim araçları alımına ayırması gereken gelir, ikincisi, kapitalistin kendi tüketimi için serbestçe harcayabileceği gelir (artı değer) ve üçüncüsü de, işçilerin gelirleridir (ücretler). Ancak, kapitalistler ve işçiler iki büyük üretim dalında da faaliyet gösterdiklerinden, gelirin her bir üretim dalında üçer kategoriden olmak üzere toplam altı kategoriye ayrıldığını belirtmek belki de daha doğru olacaktır. Bunların da hepsi birden derneşik emtia talebini oluşturur. Derneşik arz ve derneşik talep birbirlerine eşit olduğunda dengenin sağlanacağı söylenebilir ama söz konusu derneşik büyüklüklerin böylesi bir dengeyi sağlayacak değişik unsurları arasındaki ilişkinin ne olacağının kestirilmesi pek de mümkün görünmemektedir. Yenidenüretim şemasının en önemli işlevlerinden biri, bu soruna ışık tutmasıdır. Yenidenüretim şeması söz konusu işlevini yerine getirirken, üretim sürecinde kendini genel karışıklıklar biçiminde hissettiren derneşik arz ve derneşik talep arasındaki *sapmaların* analizi için ön hazırlık yaptığını belirtmek gerekir.*

* X. kısma bkz.

Yenidenüretim şemasında yer alan her bir kalemin kendini talep unsuru ve aynı zamanda arz unsuru biçiminde gösteren ikili bir karakteri vardır. Örneğin, c_1, üretim araçları departmanında gerçekleşen çıktı değerinin bir kısmını ve üretim araçlarının satışı nedeniyle I. departmanda yer alan kapitalistlerin elde ettikleri ve normal olarak da yeni üretim araçları satın almaya ayrılacak gelirin belli bir kısmını temsil etmektedir. Bu çerçevede c_1 üretim araçları arz ve talebi temsil eder. Gerekli değişiklikler her zaman I. departmanda yer alan kapitalistler arasında gerçekleşir; c_1 büyüklüğündeki bir değer, doğrusunu söylemek gerekirse, üretim araçları departmanının bir ucundan başlayıp, bir sonraki üretim döneminin başında aynı departmana geri dönen dairesel bir süreç izler. Bir sonraki kalem, üretim araçları çıktı değerinin ücretleri karşılayan kısmını temsil eden v_1'dir dolayısıyla da üretim araçları arzıdır. Diğer taraftan v_1, aynı zamanda üretim araçları üretiminde çalışan işçilerin ücretleri olup, tüketim araçları talebini oluşturmaktadır. Bu noktada arz ve talep eşitliğinden söz edilemez. Basit yenidenüretim varsayımı geçerliyken, v_1 için geçerli olanlar s_1 için de geçerlidir. Yanlızca burada karşımıza I. departmanda faaliyette bulunan kapitalistlerin artı değeri çıkmaktadır. I. departmana ilişkin analizimiz, v_1+s_1'e eşit ve fakat tümüyle satılamayan üretim araçları arzı, aynı büyüklükte ve tümüyle tatmin edilmemiş tüketim araçları talebi ele alınarak sonlandırılacaktır. Şimdi, tüketim araçları üretiminin yapıldığı II. departmana dönelim. Üretim araçlarının tüketim malına dönüşmesi sırasında kullanılan değerini ifade tüketim malları çıktısına eşit olan c_2, II. departmanda bulunan kapitalistlerin yeni üretim araçları talebine tekabül etmektedir. Burada da doğrudan bir arz ve talep eşitliğinden söz edilememektedir. Ancak, tüketim malları arz ve talebini ifade eden v_2 ve s_2'de durum başkadır. c_1'de olduğu gibi gerekli değişiklikler tümüyle bir departmanda, şu anki ele alışımız çerçevesinde de II. departmanda, meydana gelebilir. Bu durumda II. departmanda c_2'e eşit 'satılmamış' tüketim malları arzı ve aynı büyüklükte karşılanmayan üretim araçları talebi ortaya çıkar.

Şimdi, iki departman arasındaki ilişkiye baktığımızda, I. departmanda üretim araçları arzı ve v_1+s_1'e eşit bir tüketim araçları talebi ve II. departmanda da üretim araçları talebi ve c_2'ye eşit bir tüketim araçları arzı gerçekleşmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, iki departman karşılıklı işleyecek ve v_1+s_1, c_2'ye eşit olduğunda, her zaman yaptıkları gibi üretim araçları ve tüketim araçları mübadelesi sonucunda piyasa dengesizliği olmayacak ve derneşik arz ve derneşik talep dengeye gelecektir.

Bu mantık, basit yenidenüretim şemasının, kendi mantığı çerçevesinde ye-

niden dengeye gelmesini sağlayacaktır. Yenidenüretim şeması özü itibarıyla, kapitalist ekonomideki arz ve talep yapısını, üretilen emtia çeşidi ve geliri elde edenlerin fonksiyonu cinsinden ifade etme aracıdır. Bununla beraber, şemadan bu tür bir nedensel sonuç çıkarılmamalıdır; şema, daha ileri düzeyde yapılacak araştırmaların yerine geçecek bir unsur olmaktan çok söz konusu araştırmaların çatısı niteliğindedir.

2. BİRİKİMİN KÖKENLERİ

Okuyucu, hayali basit yenidenüretim dünyasında yaşayan kapitalistin, bir önceki bölümde ele alınan kapitalistin özelliklerini yansıtmadığını söyleyecektir. O kısımda 'kapitalistin gerçek amacının kullanım değeri olmadığı' vurgulanmasına rağmen burada, her yıl gelir eden ve bunu da son kuruşuna kadar harcayan kapitalistlerin bulunduğu bir sistem kurguladık. Bu koşullarda, kapitalistin amacının kullanım değeri olduğu çok açıktır.

Basit yenidenüretim, kapitalist için en gerekli olan şeyden yani sermayesini artırma isteğinden soyutlanmıştır. Kapitalist bu niteliğini, artı değerin bir kısmını -sık sık büyük bir kısmını- ilâve sermayeye dönüştürerek gösterir. Artan sermaye kapitalistin daha fazla artı değeri ele geçirmesini sağlar ve bu artı değer daha sonra ilâve sermaye dönüşecektir. Bu süreç böyle sürüp gider. Sermaye birikimi denen süreç budur ve kapitalist gelişmenin dinamiği de bu süreçtir.

Kapitalist, Marx'ın da ileri sürdüğü gibi, *'cimrinin, salt servet olduğu için servete tapma duygusunu paylaşır. Ancak, cimrideki yalnızca huy ve yaratılış halindeki bu tutku, kapitalistte, yalnızca çarklardan birisi olduğu toplumsal mekanizmanın sonucu ve eseridir'*.[76] Bu noktanın kavranması çok önemlidir. Kapitalistin kilit noktasını oluşturduğu *M-C-M'* devresi, nesnel olarak değer artışı sürecidir. Bu gerçek, dışarıya, kapitalistin öznel amacı olarak yansır. Bu, tamamen, insanoğlunun eğilimleri ya da içgüdüleri sorunu da değildir; kapitalistin, kontrol ettiği değeri artırma arzusu (sermaye birikimi), belli bir sosyal organizasyon sürecindeki özel konumundan kaynaklanmaktadır. Bir an için durup düşünürsek, bunun tersinin olması mümkün değildir. Kapitalist, sermayenin sahibi ve temsilcisi olduğu sürece bir kapitalisttir ve de toplumun önemli bir kişisidir. Sermayeyi elinden aldığınızda, bir hiçtir. Sermaye bir nitelik yani sahip olunan bir büyüklüktür ve bu noktadan hareketle de bir kapitalist sahip olduğu sermayenin büyüklüğü ölçüsünde diğerlerinden ayrılır.

76) *Capital* I, s. 649.

Daha büyük sermayeye sahip olanın sosyal statüsü, daha küçük sermayeye sahip olana göre daha yüksektir; konum, prestij ve güç, paranın niceliksel ölçüsüne indirgenmiştir. Bu nedenle, kapitalist bir toplumda başarı, sermayeyi artırmaktan geçer. Marx'ın da vurguladığı gibi *'biriktirmek, dünyaya ait sosyal serveti ele geçirmek, sömürülen insanoğlu sayısını ve böylece kapitalistin nüfuzunu dolaysız ya da dolaylı olarak artırmaktır'*.[77]

Birikim yapma ısrarı veri iken, ilâve bir güçlendirici faktör de kapitalistin motivasyonunu azımsanmayacak ölçüde etkiler. Artı değerin daha büyük bir kısmı ve dolayısıyla da daha fazla birikim yapma gücü, en ileri ve en teknik yöntemleri kullanan kapitaliste doğru yönelir; sonuçta da, gelişme genel bir çabaya dönüşür. Ancak, yeni ve daha iyi üretim yöntemleri yapılacak daha fazla sermaye yatırımlarını gerektirir ve mevcut üretim araçlarını demode ve değersiz hale getirir. Marx'ın ifadeleriyle,

> *Kapitalist üretimin gelişmesi, veri bir sanayiye yatırılan sermayenin sürekli olarak artmasını gerekli hale getirir ve rekabet, kapitalist üretimin özünü teşkil eden yasaların, her bir kapitalist tarafından dışsal zorlayıcı yasalar olarak hissedilmesini sağlar. Sermayesini koruyabilmesi için, kapitalisti, durmadan sermayesini genişletmeye mecbur bırakır. Fakat kapitalistin sermayesini artırması ancak aşama aşama gerçekleşecek bir birikim süreci çerçevesinde mümkün olabilir.*[78]

Marksist analizin sermaye birikimini, kapitalist üretimin belli tarihî şekliyle ilişkilendirdiğini gördük. Başarı ve sosyal olarak yükselme ancak birikimle olur ve birikim yarışına girmeyi reddeden, her şeyi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

Yaptığımız birikim analizine paralel olarak Marx, kapitalist tüketim teorisinin çerçevesini ana hatlarıyla çizmiştir:

> *Kapitalist üretimin tarihî şafağında -bu tarihî aşamadan geçmek zorunda olan ve bu işe yeni başlayacak her kapitalist- tamah ve zenginleşme hırsı, egemen tutkulardır. Ancak, kapitalist üretimin gelişmesi zevkler dünyası yaratmanın yanı sıra spekülasyon ve kredi sistemiyle, çabuk yoldan zenginleştirecek binlerce kaynağın yolunu da*

77) Ibid.
78) Ibid.

gösterir. Belli bir gelişme aşamasına ulaşıldığında, bir servet gösterisi ve dolayısıyla da itibar kaynağı olan alışılagelmiş bir israf, 'talihsiz' kapitalist için iş gerekliliği haline gelir. Lüks, sermayenin temsil masrafları arasına girer... Bu nedenle, kapitalistin israfı, eli açık feodal beyin yaptığı israfın iyi niyetli özelliğini asla taşımaz. Tam da tersine, kapitalistin yaptığı israfın altında en pis cinsten tamahkârlık ve en açgözlü hesap kitap yatmakla birlikte, bir başkasını engellemeksizin, harcamaları da birikimiyle birlikte büyür. Bu büyümenin yanı sıra kalbinde, biriktirme tutkusuyla zevk arzusu arasında Faustça bir çatışma da filizlenip büyür. *

Böylece, birikim ilkel düzeyde kalsa da, benzer biçimde, kısmen de olsa, tüketimi artırma isteği vardır.

Marx'ın kapitalist birikimin ve tüketiminin nedenleri hakkındaki fikirlerini, 'imtina' ve 'bekleme' temelinde gelişen modern ortodoks teorileriyle karşılaştırmak çok ilginç olacaktır. İmtina teorisine göre, birikim yapabilmek için tüketimden imtina etmek kapitalist açısından acı vericidir ve dolayısıyla da sermayenin getirisi olarak faiz de, imtina etmenin karşılığı verilen ödül olarak ele alınmalıdır. Buna karşılık Marx, sermaye birikimini, doğrusunu söylemek gerekirse, kişinin servetindeki artışı, sonucu olumlu olan ve kapitaliste en az tüketim kadar 'zevk' verici bir davranış biçimi olarak değerlendirir.

*Vulgar iktisatçı, her insan davranışına, bu davranışın zıddından 'imtina' edeceği düşüncesini hiç aklından geçirmemiştir. Yemek yemek oruçtan imtina etmektir, yürümek durmaktan imtina etmektir, çalışmak avarelikten imtina etmektir, avarelik çalışmaktan imtina etmektir v.s. Bu beyler Spinoza'nın '**Determinatio est negatio**'[79] olarak belirttiği ifade üzerinde biraz düşünüp taşınmak gerekir.*[80]

Kısaca, kapitalist hem biriktirmek hem de tüketmek ister; bunlardan birini yapmak istediğinde, diğerinden imtina eder. Fakat konuya bu şekilde yaklaşmak hiçbir şeyi çözmez.

---

* *Capital* 1, s. 650-651. 'Lüks, sermayenin temsil masrafları arasına girer' fikri, Thornstein Veblen'in *The Theory of Leissure Class* adlı çalışmasında açıklanan 'gösteriş tüketimi' doktrininin ilginç bir biçimde habercisidir.

79) Belirleme olumsuzlamadır (Ç.N).

80) Ibid. s. 654'deki dipnot.

En önemli savunucusu Alfred Marshall olan 'bekleme' teorisini ele aldığımızda, en azından durum daha da kötüleşir. Burada ana fikir, kapitalistin en nihayette sahip olduğu her şeyi tüketmek isteyeceğidir. Ancak, şimdilik tüketmezler. Bunun nedeni, bekledikleri takdirde gelecekte faiziyle birlikte tüketebilme imkânına kavuşacak olmalarıdır. Bu husus, her şeyi, tüm iktisadî davranışların tüketim ihtiyacını tatmin etmek üzere şekillendirileceği varsayımına indirgemek demektir. İmtina teorisi, kapitalistin servet birikimi üzerinde üstünkörü durmakta, bekleme teorisiyse imtina teorisini tümüyle reddetmektedir.

İmtina teorisinin ilk kez Nassau W. Senior tarafından ortaya atıldığı ve ondan önceki iktisatçılar tarafından da genellikle birikimin bağımsız itici gücü olarak ele alındığı unutulmamalıdır. Bu çerçevede Ricardo bir seferinde Malthus'a şunları yazmıştır: '*İnsanların isteklerinin ve zevklerinin sınırsız olduğunu düşünüyorum.* ***Tüketim alınan zevkleri, birikim gücü artırır*** *ve talebi de aynı düzeyde kamçılar*'.[81] Her zamanki gibi, kapitalist üretimin veçhesini evrenselleştirerek bunu genelde tüm insanlar için genellemiştir. Ancak, Ricardo'da imtina teorisine ilişkin hiçbir ize rastlanmaz. Politik iktisatçılarda meydana gelen bu ani değişikliği nasıl açıklayabiliriz? Bunun cevabı, imtina teorisinin ve bu teorik yaklaşımdan sonra geliştirilen bekleme ve zaman tercihi teorilerinin, artı değere ve dolayısıyla da statükoya karşı kullanılmasında aranmalıdır. Genel olarak söylemek gerekirse, 1830'dan önce -Marx, Fransa'daki Temmuz devriminin bu işin dönüm noktası olduğunu düşünmektedir- tamamıyla olmasa da, kapitalizm statükonun birçok yönüne saldıran bir güç olmuştur. Ancak, zafer kazanıldıktan sonra, savunmaya geçilmesi gerekir. Klâsik iktisatçıların ve onları izleyenlerin doktrinleri arasındaki birçok farklılık sadece bu gerçek hatırlanırsa anlaşılabilir; birikime ilişkin olarak ortaya atılan imtina teorisi, şüphesiz bu farklılıkların en belirgin ve büyük olanı değildir.

3. BİRİKİM VE EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ-SORUNUN ORTAYA KONUŞU

Bu noktada, Marx'ın genişletilmiş yenidenüretim adını vererek basit yenidenüretime karşı geliştirdiği ve birikim hesaba katıldığında arz ve talep arasındaki karşılıklı ilişkiyi gösteren bir yenidenüretim şemasını ortaya koymak mümkündür. Basit yenidenüretimde artı değerin tümüyle tüketilmesine karşın, şimdi ele alınacak şemada artı değer; kapitalistlerce tüketilen, değişme-

81) Ricardo, *Letter to Malthus*, 1910-1823, Bonar ed., s. 45. Vurgular Sweezy'e aittir.

yen ve değişken sermayeye yapılan ilâveler biçiminde üçe ayrılmaktadır. Fakat genişletilmiş yenidenüretim şemasını, X. kısımda ve iktisadî kriz biçiminde ortaya çıkan sonuçlarını daha yakından incelemeye hazır olduğumuzda ele almak daha akıllıca olacaktır. Şimdilik, artan değişen sermaye miktarının etkilerini araştıracağız ya da aynı anlama gelmek üzere, birikim sürecinde zımnî olarak yer alan emek gücü talebindeki artışı ele alacağız. Bu amaçla, şemanın biçimsel yapısına hiç girmeden, genişletilmiş yenidenüretim dengesini sağlayacak arz ve talebin niceliksel ilişkilerini basit olarak ele alacağız.

O zaman işe, birikimin emek talebi artışını gerektirdiği biçiminde ortaya konan ve asla şüphe edilemeyecek bir gerçekten hareket ederek başlayacağız. Şimdi, herhangi bir metanın talebi artarsa, fiyatı da artar; bu da fiyatın değerden sapması sonucunu doğurur. Herhangi bir meta söz konusu olduğunda, örneğin pamuklu kumaş, fiyatı değere uyduracak güçlerin devreye girdiğini biliyoruz: pamuklu kumaş imalâtçıları anormal düzeyde yüksek kâr elde etmeye başlar. Yüksek kârların varlığı, başka endüstrilerde faaliyette bulunan kapitalistleri, bu endüstriye doğru yönlendirecektir. Bu durumda, pamuklu kumaş arzı artacak ve fiyat değere bir kez daha eşit oluncaya ve kârlar normal düzeye gelinceye kadar düşecektir. Genel ilkeyi bu şekilde belirttikten sonra, çarpıcı bir gerçekle karşı karşıya gelmekteyiz: emek gücü sıradan bir meta değildir! Emek gücü fiyatı arttığında, emek gücü üretecek bir kapitalist henüz anasından doğmamıştır; esasen, pamuklu kumaş endüstrisi gibi 'emek gücü endüstrisi yoktur'. Sadece köleci toplumda, örneğin iç savaştan[82] önce güneyde kâr elde etmek amacıyla köle yetiştirilmesi gibi bir emek gücü endüstrisinden söz edilebilir. Genellikle kapitalizmde, emek gücü arz ve talebini dengeye getirecek bir mekanizma yoktur.

Basit yenidenüretim şemasında, emek gücünün değerinden satıldığını söyleyebiliriz. Emek gücünün fiyatı ve değeri arasında sapmaya neden olacak güçler olmadığından, böylesi bir varsayımın yapılmasında çelişki bir durum yoktur. Ancak, birikim işin içine girdiğinde bu durum ortadan kalkmıştır. Birikim emek gücü talebini artırır dolayısıyla ücretler ve emek gücü arasında eşitlik olduğunu varsaymak meşruiyetini yitirir. Dahası, az önce gördüğümüz gibi, emtianın tamamıyla kâr amacıyla üretilmesi durumunda, bu eşitliğin yeniden kurulmasını sağlayacak mekanizma, emek gücü işin içine girdiğinde işlememektedir. Bunun sonucu olarak da, değer yasasının bir meta olarak emek

82) Amerikan İç Savaşı, (Ç.N).

gücüne uygulanmasında belli zorluklarla karşılaşılır.*

Bu noktada terminolojik tarzda verilecek bir cevaptan daha öte bir durum söz konusudur. Gerçekte, Marx'ın tüm teorik yapısının geçerliliğinin kabul edilmediğini söylediğimizde işi abarttığımız düşünülmemelidir. Bunun neden böyle olduğunu anlamak için, kapitalizmin var olabilmesi için gerekli olan artı değerin, emek gücünün değeri ve işçinin üretmiş olduğu metanın değeri arasındaki farkın varlığına bağlı olduğunu hatırlamak gereklidir. Ücretleri emek gücünün değerine eşitleyecek güçler yoksa neden ücretlerle ürünün değeri arasında bu kadar önemli bir fark olduğunu varsayıyoruz? Bu fark kapanıncaya kadar, birikim nedeniyle ücretlerin artacağını da varsayamaz mıyız? Marx'ın bu sorulara verdiği cevapları ele almadan, ücretlerle emek gücünün değeri arasındaki ilişkiye ilişkin olarak ortaya konan Rikardiyen çözümlemeyi kısaca analiz edelim. Bunu yaptığımızda, iktisat teorisinin diğer sorunlarında da olduğu gibi, bu konuda da Marx, Ricardo'yla karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

Ricardo'nun niceliksel değer teorisi ve kâr, terminolojik olmasa da, Marx'ınkine çok benzemektedir. Ücret teorisi konusunda da buna benzer bir paralellik söz konusudur. Ricardo'ya göre, '*emeğin, satın alınan, satılan ve miktarı azaltılıp çoğaltılabilen her şey gibi, doğal ve piyasa fiyatı vardır. Emeğin doğal fiyatı, işçiyi kimseye muhtaç etmeden geçimini ve neslini, iyileştirmeden ya da kötüleştirmeden, sürdürebilmesi için gerekli olan fiyattır*'.** Ricardo, piyasa fiyatlarının doğal

---

* Marksistler değer yasasının bir meta olarak emek gücüne uygulanmasında ortaya çıkan mantıksal zorluğu görmemezlikten gelmişlerdir. Ve işin acayibi, Marx'a yönelik olarak yapılan eleştiriler de benzer şekilde bu önemli noktayı da dikkate almamıştır. Bortkiewicz, diğer konularda olduğu gibi bu konuda da, özel bir durumu ortaya koymaktadır. İşin zorluğunun yeterince farkındadır ve aşağıdaki ifadeler de bu zorluğu ortaya koymaktadır: 'Marx'ın yaptığı gibi, ücretlerin genel değer yasasına göre belirlenmesine izin verilmez. Zira yasanın geçerliliği üreticiler arasındaki rekabete dayandırılmaktayken, bir meta olarak emek gücü bu işin dışında tutulmuştur'. 'Wertrechhnung und Preisreechnung im Marxschen System', *Archiv für Sozialwissenschaft*, September 1907, s. 493. Buna rağmen Bortkiewicz, emek gücünün diğer emtia gibi bir meta olduğu düşüncesinden vazgeçerek ve reel ücretin sabit olduğunu varsayarak bu zorluğun üstesinden gelinebileceğini düşünmüştür. Ancak, birikim işin içine girince bu varsayımın geçerliliğini kaybedeceği hiç aklına gelmemiştir.

Oscar Lange, değer yasasını, bir meta olarak emek gücüne uygulama zorluğunu vurgulayan ve bildiğim kadarıyla da, Marx'ın teorik yapısına ilişkin olarak ortaya çıkan sorunun sonuçlarını ilk olarak ele alan kişi olmuştur. 'Marxian Economics and Modern Economic Theory', *Review of Economic Studies*, June 1935.

** *Principals of Political Economy*, s. 71. Ricardo'nun 'doğal emek fiyatı' dediği şey, Marksist 'emek gücünün değeri' kavramının karşılığıdır. Klâsikler ve Marx'ın iktisat üzerine yazdığı ilk çalışmalarında, Wage, *Labor and Capital* (1847), emek ve emek gücü kavramları arasında farklılık yoktur; emek kavramını hem emek ve hem de emek gücü anlamında kullanmışlardır. Emek kelimesinin her iki anlamda da kullanılmış olmasından doğan karışıklık çok fazladır.

fiyatlarla aynı düzeyde olmasını sağlayan güçler konusunda oldukça nettir:

> *Emeğin piyasa fiyatı, doğal fiyatından çok sapsa da, diğer emtia gibi, doğal fiyatına doğru hareket etme eğilimine sahiptir. Emeğin piyasa fiyatı doğal fiyatından yüksekse, işçinin durumu iyileşir ve mutlu olur. Daha fazla ihtiyacını karşılar ve yaşamdan daha fazla tat alır...* ***Bununla birlikte, ücret artışının nüfus artışını tetiklemesi sonucunda, işçi sayısı artar, ücretler doğal fiyata geri döner ve bazen bunun altına da düştüğü bir gerçektir.***[83]

Kısaca, Ricardo'ya göre, ücretlerin geçimlik düzeyde kalmasını sağlayan mekanizma nüfus teoridir. Bundan başka, Ricardo'nun düşündüğü nüfus teorisi, 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de rağbette olan meşhur Maltusyen nüfus teorisinin özel bir durumudur. Bu çerçevede, klâsik şemada tüm emtia arzı, kapitalistler arasında fiyatları değerlere eşitleyecek bir biçimde gelişen rekabetle sağlanırken, emek arzı söz konusu olduğundaysa aynı işlev özellikle nüfus teorisinin görevidir. Bu anlamıyla, nüfus teorisi, klâsik politik iktisadın teorik yapısının mütemmim cüzüdür.

Marx, nüfusun büyüklüğünü belirleyen faktörler üzerinde hiç durmamıştır. Bu öylesine kesin bir husustur ki, Maltusyen teorinin ya da söz konusu teorinin farklı bir biçimini kullanmamıştır. Nüfus teorisine Marx 'iktisatçıların dogması'[84] adını vermiş ve bu konuya sadece küçümsemek amacıyla değinmiştir. Malthus'un *Essay on Population* (Nüfus Üzerine Deneme) adlı kitabını 'insan ırkına yapılmış iftira'[85] ve içerdiği doktrininin ise 'Maltusyen nüfus fantezisi'[86] biçiminde nitelemiştir: "*Essay'in yaratmış olduğu büyük sansasyon, kitabın orijinalliği ve bilimsel olarak ilgi çekici olması nedeniyle değil (her ikisinden de yoksundur), 'sadece parti çıkarı nedeniyle' ilgi görmüştür*".[87] Marx'ın tüm çalışmalarında, klâsik nüfus doktrinine ilişkin olarak yazmış olduğu dişe dokunur bir şey bulmak pek mümkün değildir. Marx'ın bu yöntemi kullanarak, bir meta olarak emek gücünün yegâne özelliğini bu tür bir değer teorisiyle bağdaştırmamış olduğu açıktır.

---

83) *Principles*, s. 71. Vurgu Sweezy'e aittir.
84) *Capital* I, s. 699. Bu bağlamda, bu sayfa oldukça önemlidir.
85) "Letter to Schweitzer", *Selected Correspondence*, s. 170.
86) "Letter to Kugelmann", ibid., s. 201.
87) *Capital* I, s. 675'deki dipnot.

4. MARX'IN ÇÖZÜMÜ-YEDEK İŞÇİ ORDUSU

Marx, sermaye birikiminin etkisiyle ücretlerin artış eğilimine gireceğini şüphesiz çok iyi biliyordu.

> *Sermaye birikimi talebi, emek gücü ya da işçi sayısı artışından fazla olabilir yani işçi talebi işçi arzından fazla olabilir ve bunun sonucunda da ücretler artabilir. Bu koşulların devam etmesi halinde, ulaşılması gereken durum da budur. Her yıl çalıştırılacak işçi sayısı, bir önceki yılda çalıştırılan işçi sayısından fazla olması gerektiğinden, birikim talebi, eninde sonunda, alışılmış emek arzı düzeyini aşacak ve bu nedenle de ücret artışları ortaya çıkacaktır.*[88]

Bununla birlikte, Marx, ücretlerde meydana gelen böylesi bir artışın 'sistemin kendisini tehdit edecek bir düzeye asla ulaşmayacağından' oldukça emindir. Bu durumda Marx şunu sormaktadır: Artı değerin ve birikimin kapitalist üretimin karakteristiği ve temel veçhesi olmaya devam edebilmesi için, ücretleri kontrol altında tutan şey nedir? Bu soru, yukarıda -ücretlerin, emek gücünün değerine eşit olmasını sağlayan nedir?- biçiminde ortaya konan sorunun bir başka şekilde ifade edilmesidir. Bu nedenle, bu sorulardan birinin cevaplanması diğer sorunun da cevaplanması anlamına gelir.

Marx'ın soruna getirdiği çözüm, meşhur 'yedek işçi ordusu' ya da 'nispî artı nüfus' olarak adlandırdığı kavram çerçevesinde ortaya konmaktadır. Yedek ordu, emek piyasasında rekabet etmeleri nedeniyle ücret düzeyini sürekli olarak aşağıya doğru baskılayan işsizlerdir.

> *Yedek sanayi ordusu, durgunluk ve ortalama refah dönemlerinde aktif emek ordusunu baskı, aşırıüretim ve çöküş dönemlerinde ise söz konusu aktif emek ordusunun isteklerini kontrol altında tutar.* ***Bu nedenle, emek arz ve talep yasasının işleyişi nispî artı nüfus ekseninde gerçekleşir.*** *Bu eksen de, bu yasanın işleyişini, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetleriyle mutlak olarak uyumlu sınırlar içinde tutar.*[89]

Yedek ordu esasen makinenin işçinin yerini alması sonucunda ortaya çıkar. '*Yedek ordu, hâlihazırda çalışmakta olan işçilerin işten atılması biçiminde çok çar-*

88) Ibid., s. 672.

89) Ibid., s. 701. Vurgular Sweezy'e aittir.

pıcı bir şekilde ortaya çıkabileceği gibi, daha az rastlanmasına rağmen ilâve işçi nüfusunun her zamanki kanallarla massedilme zorluğuyla karşılaşılması gibi daha gerçekçi bir biçimde de kendini gösterebilir'.(90) Marx'ın, emek tasarrufu sağlayan makinelerin kullanılmaya başlanmasının, kapitalistlerin ücret artışlarına karşı üç aşağı beş yukarı verdikleri dolaysız bir cevap olduğunu belirttiği görüşü aşağıda ifade edilmiştir:

> *1849 ve 1859 yılları arasında İngiltere'nin tarımsal bölgelerinde ücretlerde pek de önemsenmeyecek bir artış olmuştur... Ücretlerdeki bu artış, savaş talepleri, demiryollarının yaygınlaşması, fabrikalar, madenler v.s. nedeniyle tarımsal artı nüfusta meydana gelen olağanüstü bir göçün sonucuydu...Çiftçiler her yerde feryat ediyorlar ve açlığa neden olacak bu ücret düzeyine değinen London Economist yaşananlara ciddi ciddi 'genel ve önemli gelişme' diyerek saf saf ifadelerde bulunuyordu. Bu durum karşısında çiftçiler ne yaptılar? Çiftçiler, tarım işçilerinin bu yüksek ücretler nedeniyle sayılarının artması ve katlanması sonucunda ücretlerin, dogmatik iktisatçı kafalarının ifade ettiği gibi, düşmesini mi beklediler? Çiftçiler daha fazla makine kullanmaya başladılar ve tarım işçileri sayısı bir anda nispî olarak çiftçilerin ihtiyacını karşılayacak düzeye tekrar erişti. Şimdi tarıma öncesine göre 'daha fazla sermaye', daha üretken bir şekilde yatırıldı. Bu nedenle, emek talebi nispî ve mutlak olarak azaldı.*(91)

Her kapitalist ücret düzeyini veri alıp, kendisi için yapabileceğinin en iyisini yapmaya çalışır. Makine kullanmaya başlayarak, ücret giderini azaltmak ister. Ancak, 'tüm kapitalistlerin' bu şekilde davranmaları işsizliğe neden olur ve dolayısıyla da ücret düzeyini etkiler. Bunun sonucunda da, ücretlerin yükselme eğilimi ne kadar güçlüyse, yedek ordunun zıt yönde ortaya koyduğu baskı da o kadar güçlü olacaktır ya da tersi.

Toplam sosyal sermaye hareketi açısından mekanizasyonun anlamı, sermayenin organik bileşimin artması yani kapitalistlerin makine ve malzemelere yaptığı harcamaların, emeğin zarar görmesine neden olacak biçimde artması anlamına gelir. Bu durum, emek talebinin mutlak olarak azalması ya da emek talebinin toplam sermaye artışının gerisinde kalması anlamındadır. Emek ta-

90) Ibid., s. 691.
91) Ibid., s. 700.

lebi toplam sermaye artışının gerisinde kaldığında, nüfus hangi nedenle olursa olsun artıyorsa, yedek ordunun toplam iş gücünün üç aşağı beş yukarı sabit bir oranına eşit bir oranda artması tam anlamıyla mantıkîdir. Marx da kafasından çoğunlukla bu tür şeyleri geçirdiği izlenimini yaratmaktadır. Böylesi bir izlenim elde edilmesinin nedeni, gerçekte, 19. yüzyılın ortalarında yazdıklarıdır. Ancak, yedek ordu ilkesinin herhangi bir nüfus varsayımıyla ilgisi yoktur ve değişmeyen ya da azalan nüfus söz konusu olduğunda bile işlevini çok iyi bir biçimde yerine getirir. Bu gerçek, Marx'la kendinden önceki klâsik iktisatçılar arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır. Bu konuya daha sonra tekrar döneceğiz.

Bu bağlamda, Marx'ın makinenin emeğin yerine geçme ihtimalini ilk keşfeden ya da şimdi olduğu gibi o zaman da, ortodoks iktisatçılar ve siyaset bilimciler arasında yaygın olarak kabul edilen tazmin teorisinin yanlışlığını ilk sergileyen kişi olmadığı bilinmelidir. Ricardo (diğer iktisatçılar arasında) *Principles* (*İlkeler*) adlı kitabının[92] üçüncü baskısında ilk kez yer alan 'Makinalar Üzerine' adlı ünlü kısmında çok önemli bir teorik çalışmayı ortaya koymaktadır. Bu kısımda Ricardo, pek sağlam bir yapıda olmasa da, mantıken kusursuz bir şekilde, emek tasarrufu sağlayan makinelerin işçileri 'özgürleştirirken', değişken sermayenin başka bir yerde kullanılmasına izin vermeyen ve dolayısıyla da emek tasarrufu sonucu işlerinden olanların yeniden istihdam edilmelerinin ilave birikimle mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Ricardo tam da bu şekilde söylemese de, onun düşünce tarzından hareketle, işten çıkarma oranının, yapılan yeni birikim nedeniyle işe alınanların oranından fazla olacağını düşünebiliriz. Marx, bu ilkeyi, Maltusyen nüfus dogmasından kurtaracak bir biçimde genel bir sermaye birikimi teorisiyle bütünleştirerek büyük bir başarı elde etmiştir.

Şüphesiz, birikim oranının ya da emek tasarrufu sağlayan makinelerin üretimde kullanılmaya başlamasının, eşanlı olarak ücretlerle artı değer arasında iyi bir dengenin korunmasını sağlayacağını düşünmek yanlış olur. Aksine, 'birikim ve bunun sonucunda emek verimliliğinin artmasıyla birlikte sermayenin aniden genişleme gücü de artar'.[93] Sermaye birikiminde meydana gelen hızlı bir artış, yeni bir pazarın açılması veya yeni bir sanayinin kurulması nedeniyle ortaya çıkar. Böylesi bir gelişme gerçekleştiğinde, ortada yedek ordu diye bir şey kalmaz ve ücret kontrolleri kaldırılır ve artı değer de önemli öç-

92) Kitabın tam adlı *Principles of Political Economy and Taxation*'dır.
93) Ibid., s. 693.

lüde azalır. '*Ancak, bu azalma, sermayeyi besleyen artı emek artık normal miktarlarda sağlanamadığında bir tepki gelişir. Gelirin küçük bir kısmı sermayeye ilâve olur, birikimde gecikmeler ortaya çıkmaya başlar ve ücretlerde artış yönünde seyreden gelişme kontrol altına alınır*'.[94] Marx burada krizlerin temel nedenlerinden birini ortaya koymaktadır. Makinenin emeğin yerini almasının yanı sıra krizler ve depresyonlar, yedek işçi ordusu tehlikeli bir biçimde azaldığında, söz konusu ordunun yenilenmesi açısından kapitalist sisteme özgü bir mekanizma olarak ortaya çıkar. Bu konu daha sonra ele alınacaktır.* Burada sadece belirtmemiz gereken şey, yedek orduyla olan ilişkisi nedeniyle, krizler sorununun Marx'ın teorik yapısında merkezî bir rol üstlendiğidir. Marx'a göre, son tahlilde, krizlerin yaşanmadığı bir kapitalizm mümkün değilken, klâsik teorisyenler açısından krizler mazur gösterilecek bir sorundur.†

Yedek ordu teorisi basit bir şemayla anlaşılır hale getirilebilir. Şekil I sanayi sürecini göstermektedir. Şemanın en üstünde sanayide istihdam edilen işçi kütlesi yer almaktadır. Bir taraftan kapitalist sanayide ilk kez iş bulan işçi akımı (A) ve diğer taraftan da yedek ordudan gelen işsizlerin sanayide massedilmesi (D) bu kütleyi besleyen unsurlardır. Sanayide çalışan işçiler söz konusu alandan iki nedenle ayrılırlar. Bunlardan birincisi, üretkenliklerini yitiren işçilerin emekli olmaları (F) ve ikincisi de, sanayide faaliyette bulunan işçilerin işten çıkarılmasıdır (C). Bunlar yedek orduya katılırlar. Konunun bütünselliği açısından, iki unsurun daha şemaya eklenmesi yararlı olacaktır. Bu unsurlardan ilki, iş bulamadıkları için yedek orduya katılan yeni işçiler (B) ve ikincisi de, bir süre işsiz kaldıktan sonra iş aramaktan vazgeçip emekli olanlara katılanlardır (E).

İş çevriminin refah evresinde, sanayi istihdamı artıp, yedek orduyu oluşturanların sayısı azalır. Bunun aksine, kriz ve depresyon evresinde, sanayi istihdamı azalmaya ve Yedek Orduyu oluşturanların sayısı artmaya başlar.

Klâsik sanayi sürecinin benzer bir şekilde şematik olarak gösteriminde, gelen yeni işçiler ve emekliye ayrılan işçiler yer alır. Bu görüşe göre, ücret düzeyi, nüfus artışının bir fonksiyonu olarak yeni işçi akımının büyüklüğüne bağlıdır. Böylece, üretim sistemi sanayi istihdamıyla birlikte ele alındığında, klâsik görüşe göre ücretlerin sonuç itibarıyla sistem dışı faktörler (nüfus) ta-

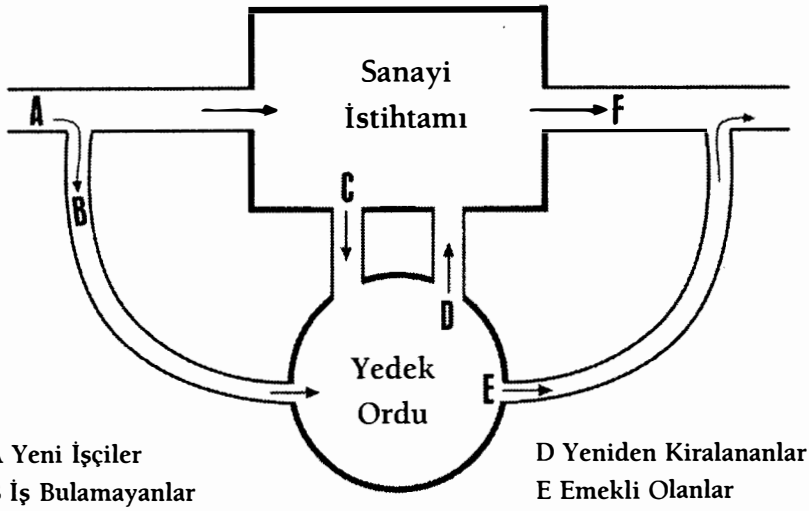
---

* Bkz. IX. kısım.

† Faşizmde, bu ilke büyük ölçüde değişir. Bkz. 337-341.

94) Ibid., s. 680.

Şekil 1: Sanayi Süreci

rafından düzenlendiği görülür.

Bununla birlikte, Marx'ın teorisinde, sanayi istihdamı ve Yedek Ordu üretim sistemine dâhildir. Sistem dışı faktörlerle (nüfus) ilgili olarak ne türlü bir varsayım yaparsak yapalım, sistemin kendiliğinden ücret düzeyini düzenleme ve dolayısıyla kârları aynı düzeyde tutma mekanizmasını içinde barındırdığı gerçeği ortada durmaktadır.*

Bunun ötesinde, Şekil I'de yer alan akımlar, süren akımlar olarak ele alındığından, teknolojik işsizliğin sadece geçici bir olgu olduğu ve dolayısıyla da üretken sistem teorisinin bir parçası olmadığı tartışmasına girilemez.

5. KAPİTALİST SÜRECİN DOĞASI

Ağırlıklı olarak Maltusyen nüfus teorisine dayanan klâsik politik iktisat, her zaman iktisadî gelişmenin sonunun geleceği kehanetinde bulunma eğilimindeydi. İşin mantığı, basitliği çerçevesinde muhteşem ve inandırıcıdır. Birikim

*Bu husus, nüfus büyüme oranının pratik ve teorik öneminin inkâr edilmesi anlamına gelmez. Bu sorun, daha düşük bir soyutlamayla ele alındığında önem kazanır. Bkz. 223-224.

dolaylı olarak nüfus artışını hızlandırır. Bu artış daha az verimli toplama doğru gidilmesini zorunlu hale getirir. Bu nedenle, yaşam için gerekli olan şeyler emek zamanı cinsinden giderek artan bir maliyetle üretilebilir. Bunun anlamı, emeğin değerinin dolayısıyla da toplam üretim içinde ücretlerin payının yükselmesi* ve toplam üretim içinde kârın azalmasıdır. Mutlak kâr miktarı da er geç azalacaktır. Sonuç olarak, kapitalist üretim sürecinin lokomotifi olan birikim, '*elde edilen kârlar kapitalistlerin katlandıkları zorlukları telâfi edemeyecek ve göze aldıkları riski azaltmayacak kadar düşük olduğunda tamamen gerileyecektir*'.[95] Karşı konulmaz bu olumsuz evrim süreci, yaşam için gerekli olan şeylerin üretimini ucuzlatan teknik ve bilimsel buluşlarla geçici olarak kontrol altına alınır. Ancak, er geç kendi mantıkî sonucuna yani durağan duruma ulaşmalıdır. Sonuç itibarıyla şu iki önemli ve değişmez doğal yasayla iktisadî gelişmenin önü kesilecektir. Bu iki yasaysa, nüfus yasası ve azalan verimler yasasıdır. Bu bağlamda, John Stuart Mill şunları söylemektedir. '*Nihaî olarak durağan durumdan uzak duramamak, sonuç itibarıyla, insan sanayi akımını yutacak bir durgun denizin kaçınılmazlığıdır*'.[96]

Bu, açıkça edinilmiş birkaç başlangıç ilkesinden mantıkî doğruluk çerçevesinde çıkarılmış bir iktisadî evrim teorisidir. Klâsik politik iktisadın kapitalist sistemin temel eğilimlerine ilişkin söylediği son söz, bu sistemin asla inkâr edilemeyecek bir entelektüel güce sahip olduğudur. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına doğru, gerçekler, karıncaların görkemli bir konağın temellerini kemirmesi gibi, tüm yapıyı yerle bir etti. 1870'li yıllarda gelişmiş batı ülkelerindeki doğum oranları trendinin azalması karşısında Maltusyen nüfus teorisinin savunulacak bir tarafı kalmamıştır. İktisatçılar yavaş yavaş ve istemeye istemeye nüfus teorisini ve klâsik iktisadî evrim teorisini terk etmek zorunda kaldılar.

Koşullar karşısında bu kaçınılmazdı. Ancak, iktisatçılar nüfus ve klâsik iktisadî evrim teorisinden gereğinden fazla uzaklaştılar. İtibarını yitiren klâsik teorinin yerine tatmin edici bir iktisadî evrim teorisi geliştireceklerine, söz konusu evrim sürecinin sorunlarını sistematik bir teori oluşturma hamlesinin dışında tuttular. Şimdilerde teorisyenler 'statik ve dinamik' olma bakış açısı üzerinde yoğunlaşıp, örneğin iş çevrimlerini bir yöntem sorunu ya da en iyi ihtimalle yasama organının para ve bankacılık konularına ilişkin doğru ilkeleri anlama yetersizliğinin bir yan ürünü olarak gördüler.

---

* Tabii ki bu durum, reel ücret oranının artması anlamına gelmez.

95) Ricardo, *Principles*, s. 101.

96) J.S.Mill, *Principles of Political Economy*, Ashley ed., s. 746.

Bunlar, klâsik teorinin çöküşünün hüzün verici sonuçlarıydı.

Ancak, Marx'ın iktisat teorisinin gelişimi, böylesi sonuçlarla karşılaşamazdı. Marx, daha işin başında Maltusyenizmi reddederek, kendini bu çöküşün yaratacağı olumsuz etkilerin uzağında tuttu. Bunun ötesinde, teorik yapısında nüfus teorisi yerine yedek ordusu ilkesine yer vererek, hem klâsik gelenekten uzaklaştı ve hem de iktisadî evrim sorunlarına yönelik olarak yeni ve inanılmaz derecede güçlü bir saldırının temellerini attı.

Klâsik teoride üretim yöntemlerinde meydana gelen değişmeler temelde rastlantısal olarak yapılan yatırımlar ve keşiflere bağlı iken, Marx'ın teorisinde yatırımlar ve keşifler, kapitalist üretimin sürekliliği açından olması gereken koşullardır.

Emek tasarrufu sağlayan teknolojik yenilikler sonucunda yedek ordu ortaya çıkar ve yedek ordu sayesinde de artı değer ve artı değere ele koyan sınıf varlığını sürdürür. Ancak iş burada bitmez. Üretim tekniklerinde meydana gelen değişikliklerin toplumun kurumsal ve ideolojik yapısını derinden etkileyeceği tezini benimsemek için Marx'ın tarihî materyalizm teorisini kabul etmek gerekmez.

Marx, *Komünist Manifesto*'da şöyle demektedir. '*Burjuvazinin, üretim araçlarını, dolayısıyla da üretim ilişkilerini ve buna binaen de toplumdaki tüm ilişkileri sürekli olarak kökten değiştirmeden varlığını sürdürebilme imkânı yoktur*'. *Kapital*'de de bu görüşü iktisat teorisine oturtturmuştur. Bu yolla Marx, *Kapital*'de açıklamaya çalıştığını söylediği kapitalizmin en önemli yasalarından biri olan 'hareket kanunlarını' keşfetti.

Marx'ın iktisadî evrim teorisini henüz tüm ayrıntılarıyla açıklayabilmiş değiliz. Bununla birlikte, yaptığımız şey, böylesi bir teorinin temellerini yani üretim yöntemlerinde meydana gelen değişmelerin sonucunda bitmek tükenmek bilmeyen birikime sahip olan temel kapitalist süreçle ilgili temel görüşü ortaya koymak oldu. İlk bakışta, kapitalist süreçle ilgili olarak ortaya konan görüşün, klâsik iktisadî evrim teorinde yer alan görüşten tamamen farklı olduğu anlaşılacaktır. Klâsik teori, ilke olarak üretim yöntemlerinde meydana gelen değişmelerle ilgilenmez. İktisadî gelişme münhasıran nüfusta, sermayede, ücretlerde, kârlarda ve rantta niceliksel değişikler cinsinden ele alınır. Sosyal ilişkiler etkilenmez.

Son nokta, söz konusu tüm değişim oranlarının sıfıra eşit olması halidir. Marksist görüşün, öncelikle üretim yöntemlerinde meydana gelen değişmeler üzerinde durması, sosyal organizasyonda ve sosyal ilişkilerdeki niteliksel ve az önce yukarıda belirtilen iktisadî değişkenlerde meydana gelen niceliksel

değişmeyi ifade etmektedir. Bu çerçevede düzenlenen yol, 'nihaî son' olması açısından durağan bir durum olmaktan çok, toplumun devrimci bir şekilde yeniden kurulmasıdır.*

---

* Modern ortodoks iktisatçıların sistematik teorik yapılarında evrimci sürece yer vermedikleri biçiminde ortaya konan görüşün önemli bir istisnasını belirtmek gerekir. Bu istisna J.A. Schumpeter'dir. *Theory of Economic Development* (1. Almanca baskısı 1912, İngilizce çevirisi 1936) adlı kitabı, bu bağlamda, diğerlerinden oldukça farklıdır.

Schumpeter'in teorisi, Marx'ın teorisine şaşılacak derecede benzerlik göstermektedir. O da, Marx'ın Basit Yenidenüretim şemasına tekabül eden ve 'Dönen Akım' olarak ifade ettiği şemada kâr ve faize yer vermemiştir. Hatta Schumpeter, birikimin söz konusu olmadığı bir durumda bile, müteşebbisin elde ettiği kâr ve faizin kaynağı olan gelirin maliyet üzerinde kalan kısmını sıfırlayacak güçlerin olduğu görüşünü ifade edecek kadar ileri gitmiş gibi görünmektedir. Bir başka deyişle, değişmenin olmadığı bir durumda, gelir tümüyle orijinal yani ilk üretim faktörleriyle hesaplanacaktır yani makineler kendi maliyetlerini karşılayacak ve bu makinelere sahip olanlara da hiçbir şey kalmayacaktır.

Bununla birlikte, müteşebbisler durağan bir toplumda kendilerini bekleyen kötü kaderden maliyetlerini azaltarak, yeni pazarlar bularak, yeni ürünler bularak veya bu ürünlerin herkes tarafından satın almasını sağlayarak -genelde, 'yeni icatları' uygulayarak- kurtulmanın yollarını ararlar. Bunda başarılı olanlar, geçici olarak, müteşebbis kârının kaynağı olan tekel konumuna gelirler. Para sermaye kaynakların alışılmış kullanım kanallarından zorla çekip alınması ve söz konusu kaynakların yeni kullanım alanlarına yöneltilmesi imkânını sağladığından -yenilikler bu şeklide gerçekleşir- müteşebbisler bu süreci kontrol etmek için faiz ödemeye hazırdır. Münhasıran parasal bir olgu olan faiz bir kez sistemin bir parçası olarak ortaya çıktığında, sistemin tümüne yayılır. Rekabetin önünde sürekli engellerin olduğu varsayımı çerçevesinde kâr kaynakları kesinlikle geçicidir. Ancak, yeni buluşların ortaya çıkması nedeniyle, kâr ve faiz hiçbir zaman ortadan kalkmaz. Buluşlar sessiz sedasız ve sürekli olarak değil, kümeler veya gruplar halinde ortaya çıkar. Buluşların süreklilik göstermemesi, iş çevrimleri olarak bilinen olgunun ortaya çıkmasına neden olur.

Schumpeter'in teorisinin kısaca incelenmesi, onun da, Marx gibi, üretim yöntemlerindeki değişmelerin, iktisadî süreçte üç aşağı beş yukarı rastlantısal olarak ortaya çıkarak etkisini gösteren ikincil bir olay değil de, kapitalizmin temel veçhesi olduğunu kabul ettiğini göstermek için yeterlidir.

Bu görüşle Marksist görüş arasındaki bu belirgin benzerliklere rağmen -Schumpeter de bu noktayı açıkça kabul etmektedir- ortada temel teorik farklılıklar da mevcuttur. Örneğin, Schumpeter'de Yedek Ordu'yla benzetişim yapılacak bir şey yoktur ve sermaye-emek ilişkisini ele alış tarzı da Marx'ın ele alış tarzından tamamıyla farklıdır. Dahası, Schumpeter, üretim yöntemlerinde meydana gelen gelişmeden tutun da, 'iktisadî organizasyon, iktisadî gelenek v.b. konulardan' söz etmek istemez (s. 61 ve sonrası). Sonuçta, '*düşünce yapım*, (Marx'ın) *düşünce yapısının belli bir kısmının özümsenmesidir*' diyerek inkâra yönelmez (s. 60 ve sonrası).

Şu noktayı önemle belirtmek gerekir ki, Schumpeter'in iktisadî gelişme teorisi ortodoks çevrelerde hak ettiği ilgiyi görmemesinin ötesinde, büyük ölçüde yanlış anlaşılmış ve yanlış yorumlanmıştır. Schumpeter'in teorisi, kapitalist evrim teorisinin temelleri olarak değil de, iş çevrimleri teorisi olarak kabul görmüştür. Bu nedenle, son analizde, Schumpeter örneği, Marx'ın kapitalizmin 'hareket yasaları' adını verdiği konuya modern ortodoks iktisatçıların ilgisizliğini vurgulaması anlamında önemlidir.

VI
AZALAN KÂR ORANLARI

1. MARX'IN YASAYI FORMÜLE EDİŞİ

Bir önceki kısımda, sermaye birikiminin, üretim sürecinde artan mekanizasyona koşut bir biçimde sürdüğünü görmüştük. Daha iyi ve etkin araçla üretim yapan işçi, daha fazla mal ve dolayısıyla da artan miktarda nihaî mal üretir. Bu durum, bir açıdan, emek üretkenliğinin sürekli olarak artması ve bir başka açıdan da, sermayenin organik bileşiminin (kapitalistlerin malzeme ve makinelere yaptıkları harcamaların, toplam harcamalara oranı) sürekli olarak artan bir eğilime girmesi anlamındadır. Tartışılması bile yapılmayacak bu eğilimlerden hareketle Marx meşhur 'azalan kâr oranları yasasına'na ulaşmıştır.

Daha önce yukarıda*, kâr oranının, artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimi cinsinden,

$$p = s'(1-q)$$

biçiminde formüle edilebileceğini göstermiştik.

Bunun anlamı, artı değer oranının (s') sabit olduğunu varsayarsak, kâr oranının (p), sermayenin organik bileşimiyle (q) ters yönde değiştiğidir. Bir başka deyişle, q artarsa, p azalır. Daha önce, kapitalist gelişme sürecinde q'nun artan bir eğilim gösterdiğini saptadık. Bu çerçevede, p'nin de en azından azalma eği-

* Bkz. s. 76.

liminde olması gerekmektedir. Birazdan da göreceğimiz gibi, artı değer oranında (*s'*) meydana gelen değişmeler, sermayenin organik bileşiminde (*q*) meydana gelen değişme oranına eşit ya da söz konusu değişme oranından daha fazla bir oranda olabileceğinden, bu durum sadece bir eğilim olarak ortaya çıkar.

Marx'ın 'Yasanın Teorisi' dediği teorinin özü kısaca budur (Cilt III, XIII. Kısım). Marx için bu teorinin önemi büyüktür. Söz konusu teori, kapitalist üretimin sınırsız bir biçimde gelişmesinin kendi içinde belli engellerinin olduğunu ortaya koymuştur. Sermayenin organik bileşiminin artması, emeğin verimliliğinin artmasının bir ifadesidir. Ancak, kâr oranlarının, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen bu artışın sonucunda azalması, eninde sonunda kapitalist girişim kanallarının önünü tıkayacaktır. Marx, Ricardo'nun kâr oranları eğilimini ele alırken, bu durumu çok açık bir biçimde ifade etmiştir:

> *Kâr oranı, kapitalist üretimin itici gücüdür ve nesneler kâr elde edildiği sürece üretilir. İngiliz iktisatçıların kâr oranlarının azalmasından korkuyor olmaları bu nedenledir. Böylesi bir ihtimalin bütün çıplaklığıyla Ricardo'yu kaygılandırıyor olması, onun, kapitalist üretim koşullarını ne kadar derinden kavradığını göstermektedir. Ricardo'nun, insanoğlunun yaptığı fedakârlıklara ve sermaye değerinde meydana gelen değişmelere aldırmaksızın gözlerini sadece ve sadece üretici güçlerin gelişmesine diktiği biçiminde ortaya konan suçlama, ele aldığı konulardaki gücünün bir ifadesidir. Sosyal emeğin üretken güçlerinin gelişmesi, sermayenin tarihî görevi ve varoluş nedenidir. Bu yolla, sermaye, daha yüksek bir üretim tarzının maddî gereklerini bilinçsiz bir şekilde yaratır. Ricardo'yu kaygılandıran gerçek, kapitalist üretimin teşvik edici unsuru, birikimin öncülü ve itici gücü olan kâr oranının, sırf üretimin gelişmesiyle birlikte tehlikeye girecek olmasıdır. Ve burada, niceliksel oran her şey demektir. Aslında, bunun ardında, Ricardo'nun belli belirsiz hissettiği daha derin bir şey var. Bu da, burada, tamamıyla iktisadî ve burjuva bakış açısından, kapitalist yaklaşımın sınırları içerisinde ve kapitalist üretim mantığı ile üretimin maddî koşullarının gelişiminde belli ve sınırlı bir zaman dilimine denk düşen, mutlak olmamakla birlikte, belli sınırları olan ve nispî özellik taşıyan tarihî bir üretim tarzından başkaca bir şey olmadığı gösterilmiştir.*[97]

97) *Capital* III, s. 304.

2. ZIT YÖNLÜ NEDENLER

Marx, azalan kâr oranları yasasını 'engelleyen ve bozan' ve ona 'yalnızca kendine has bir eğilim niteliği veren' 'zıt yönlü' altı 'neden' sıralar.[98] Bunlardan altıncısı, kâr oranının hesaplanmasıyla ilgilidir ve burada ele alınmayacaktır. Diğer beşi ise her birinin yarattığı etkinin sermayenin organik bileşiminin artmasına izin verip vermemesine veya artı değer oranını yükseltip yükseltmemesine göre sınıflandırılabilir.* Birinci grupta, Değişmeyen Sermayeyi Oluşturan Unsurların Ucuzlaması, ikinci grupta ise Sömürü Yoğunluğunun Artışı, Ücretlerin Değerlerinin Altına Düşmesi ve Nispî Aşırınüfus yer almaktadır. Dış Ticaret her iki başlık altında da yer almaktadır. Şimdi de kısaca bu faktörlerin nasıl işlediğine bir göz atalım.

Değişmeyen Sermayeyi Oluşturan Unsurların Ucuzlaması. Emek verimliliğindeki artış sonucunda makinelerin artan ölçüde kullanılmaya başlanması, değişmeyen sermayenin birim başına düşen değerini azaltır. '*Bu surette değişmeyen sermayenin değeri sürekli olarak artsa da, maddî hacmi oranında artması önlenmiş yani üretim araçlarının maddî değeri, aynı miktarda emek gücüyle yer değiştirmiş olur. İstisnai olarak, değişmeyen sermayeyi oluşturan unsurların kütlesi, değeri değişmeden kaldığında ya da düştüğünde artar*'.[99] Bir başka deyişle, değişmeyen sermayenin değerinin azaltılmasıyla sermayenin organik bileşiminde meydana gelen bir artış, kendi üzerinde bir ölçüde düzeltme etkisi yapmış olur. Marx'ın da belirttiği gibi, bu dengeleme çok büyük, hatta meydana gelen ilk artışı bile tamamen süpürecek kadar önemli bir ölçüde olabilir.

Sömürü Yoğunluğunun Yükseltilmesi. Marx bu konuyla ilgili olarak işgününün uzatılması ve bugünlerde 'hızlandırma' ve 'uzatma' olarak adlandırılan hususları vurgulamaktadır. İşgününün uzatılması, gerekli emek miktarında bir değişikliğe neden olmadan artı emek miktarının artırılmasıyla artı değer oranını doğrudan yükseltir. Diğer taraftan, 'hızlandırma' ve 'uzatma' işin içine girdiğinde, toplam işgününün gerekli emek zamanı için ayrılan kısmının azaltılması, artı değer oranının yükselmesine neden olur ve bu çerçevede de, toplam işgününün daha büyük bir kısmı artı emek zamanına ayrılmış olur. Her iki durumda da kâr oranı eskisine nazaran daha yüksektir. Artı değer oranının bu yöntemlerle yükseltilmesi sermayenin organik bileşiminin yükselme-

* p= s'(1-q) formülünü hatırlarsak, kâr oranlarını etkileyen tüm güçlerin, bu sınıflamalardan birine ya da diğerine ya da her ikisine birden girdiğini görürüz.

98) Ibid., s. 272.

99) Ibid., s. 277.

siyle değil de, mümkün ve uygulanabilir olduğunda kâr oranlarında meydana gelen düşmeyi dengelemek üzere kapitalistlerce uyarlanan araçlarla ilgidir.

Ücretlerin Değerlerinin Altına Düşmesi. Marx, kapitalistlerin fırsat bulduklarında uyguladıkları ücret indirimleri konusuna sadece şöyle bir değinmiştir. Zira Marx, tüm fiyatların ve ücretlerin piyasada belirlendiğine ilişkin genel varsayıma inanmaktadır ve bu varsayım da, kapitalistlerin saldırgan bir ücret politikası izleme ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Marx, bu faktör '*kapitalizmin genel analiziyle ilgili olmayıp, bu çalışmamızda ele alınmayacak rekabet koşullarına ilişkindir*'[100] demektedir.

Nispi Aşırınüfus. Son kısımda, daha yüksek bir sermayenin organik bileşimi anlamına gelen artan makine kullanımının, işçileri nasıl işsiz bıraktığını ve dolayısıyla bunun da 'nispi aşırınüfus' veya 'yedek ordu' oluşumuna neden olduğunu görmüştük. Marx, işsizlerin, sermayenin organik bileşiminin nispi olarak daha düşük olduğu ve dolayısıyla da nispi olarak daha yüksek kâr oranının elde edildiği yeni endüstrilerin kurulmasına neden olacağını vurgulamaktadır. Yeni endüstrilerde elde edilen ve nispî olarak yüksek olan kâr oranları ve eski endüstrilerde elde edilen kâr oranlarının ortalaması alındığında, yeni endüstrilerin ekonomideki kâr oranlarını yükselttiği görülür.* Ancak, son kısımda da ele alındığı gibi, yedek ordunun yarattığı daha önemli sonuç, aktif emek gücüyle rekabet ederek ücret oranlarını düşürmek ve bu yolla da artı değer oranını yükseltmektir. Bu nedenle, nispî aşırınüfusu, artı değer oranının yükselme eğilimine girmesine neden olan faktörlerden biri olarak sınıflandıracağız.

Dış Ticaret. Dış ticaret yoluyla yaşam için gerekli hammaddeleri ve ihtiyaçları ülkede üretilenden daha ucuza almak mümkündür. '*Dış ticaret, kısmen değişmeyen sermayenin unsurlarını ve kısmen de değişen sermayenin satın aldığı yaşam için gerekli ihtiyaçları ucuzlattığı ölçüde, artı değer oranını yükselterek ve değişmeyen sermayenin değerini düşürerek kâr oranının yükselme eğilimine girmesine neden olur*'.[101] Bu nedenle, bu faktör, zıt yönlü nedenlerle ilgili olarak yapılan her iki sınıflamaya da girebilecek bir niteliğe sahiptir. Ancak, burada, bir kez daha, dış ticaret imkânlarıyla, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmeler arasında illâki zorunlu bir bağın olması gerekmediğini belirtmek gerekir. Bu nedenle, bu noktada dış ticaret, analizin bir parçası olarak de-

---

* Genel kâr oranlarının oluşumu bir sonraki kısımda ele alınacaktır.

100) Ibid., s. 278.

101) Ibid., s. 276.

ğil de, sadece bir dipnot niteliğinde ele alınmıştır.

Başlıca zıt yönlü nedenlerle ilgili olarak yapılan bu kısa özetten de açıkça görüleceği gibi, Marx'ın analizi ne sistematik ve ne de ayrıntılı bir analizdir. *Kapital*'in III. cildinde yer alan birçok konu gibi, bu konu da bir sonuca bağlanmamıştır. Marx elyazmalarını düzelterek baskıya hazır hale getirebilecek kadar yaşamış olsaydı, birçok noktayı kapsamlı bir şekilde geliştirebilir ve gözden geçirip düzeltebilirdi. Bu nedenle, azalan kâr oranları eğilimi sorununu, Marx'ın tüm teorik sistemi çerçevesinde daha derinlemesine incelememek için hiçbir neden yoktur. Azalan kâr oranları eğilimi yasası hem Marx'ın yandaşları ve hem de karşıtları tarafından çok sayıda eleştiriye maruz kaldığından, bu incelemeye yönelmek daha da gerekli hale gelmektedir.

3. YASANIN ELEŞTİRİSİ

Kâr oranlarını etkileyen güçlerin, artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimi gibi iki karmaşık değişkenden oluşan bir formülle özetlenebileceğini gördük. Bunun yanı sıra Marx'ın azalan kâr oranları eğilimini, artı değer oranı sabitken sermayenin organik bileşiminin yükseleceği varsayımına dayandırdığını da görmüştük. Sermayenin organik bileşiminin yükseleceği varsayımında bulunmak da su götürmez bir gerçektir. Ama buna karşılık, artı değer oranının da *aynı zamanda* değişmeden kalacağı varsayımının haklı görülebilecek bir yanı var mıdır?

Son belirtilen varsayımın sonuçlarından emin olmak gerekir. Sermayenin organik bileşiminin yükselmesiyle emek üretkenliğindeki artış eşanlı olarak ortaya çıkar. Artı değer oranı değişmeden kalırsa, bunun anlamı, reel ücretlerin, emek üretkenliğinde meydana gelen artış oranında yükseleceğidir. Emek verimliliğinin ikiye katlandığını yani işçinin aynı sürede verimlilik artışı olmadan öncekine göre iki kat daha fazla ürettiğini düşünün. Artı değer oranının değişmemiş olması, işçinin kendisi ve kapitalist için eskiden olduğu kadar çalışması anlamına geldiğinden, hem ücret biçiminde ifade edilen fiziki çıktı ve hem de artı değer biçiminde ifade edilen fiziki çıktı ikiye katlanmış olur.

Bir başka deyişle, emek verimliliğinde meydana gelen artıştan, işçi ve kapitalist eşit oranda yararlanır. Bu sonucun ortaya çıkmasına neden olan varsayıma karşı mantıki bir itiraz yapılamasa da, sonucun doğruluğuna ilişkin şüphe duyulmasına neden olacak gerekçeler vardır.

İlk etapta, buraya kadar yaptığımız analiz bizi, artı değer oranında bir yükselmenin ortaya çıkacağı beklentisine götürür. Kapitalist koşullarda emek verimliliğindeki artışla birlikte doğal olarak ortaya çıkan sonuçlardan biri, üc-

retleri azaltma yönünde baskılayıp, artı değer oranını yükselme eğilimine yönelten bir yedek sanayi ordusunun yaratılmış olmasıdır. Bu husus, kapitalizmin, değişmeyen sermaye biçimindeki ölü emeğin, canlı emekle rekabet ilişkisi içinde olması ve canlı emek taleplerinin kontrol altında tutulması şeklinde ortaya çıkan ayırt edici özelliklerinden biridir. Değişmeyen artı değer oranı ve artan emek verimliliği varsayımı, söz konusu etkiyi pek önemsemeyecek izlenimini vermektedir.

Marx'ın bu sorunu, nispi aşırınüfusu, kâr oranını düşüren zıt yönlü nedenler arasında değerlendirerek ele aldığı söylenebilir ve bu görüş biçimsel olarak kabul edilebilir. Ancak, bunu, tek başına verimlilik artışı sürecinin bir parçası ve dengeleyici unsuru olarak görmek mümkün değildir yani daha işin başında artan verimliliğin, artı değer oranının daha yüksek olmasına neden olduğu anlaşılmalıdır. Bunun ötesinde, zaten Marx'ın da yaptığı esasen budur. *Kapital*'in I. cildinin değişik kısımlarından yapılan iki alıntı, Marx'ın soruna ilişkin yaklaşımını göstermektedir:

> *Emek verimliliğinde meydana gelen diğer bütün artışlar gibi makine de, metanın ucuzlatılması ve işçinin bir işgününde kendisi için çalışmaya ayırdığı zaman dilimini kısaltarak, işgününün geri kalan kısmının karşılığını almadan kapitalistin yararına olacak bir biçimde uzatılması amacıyla kullanılır.*[102]

Bu noktayla ilgili olarak, daha da dikkat çekici bir ifade söz konusudur:

> *Ancak, daha önce de gördüğümüz gibi, emek verimliliğindeki artışla emeğin ucuzlaması aynı anda ortaya çıkan bir gelişme olduğundan, reel ücretler arttığında bile daha yüksek bir artı değer oranıyla karşılaşılır.* ***Reel ücretler, emek verimliliğinde meydana gelen artışla aynı oranda asla yükselmez.***[103]

Aynı genel görüşü yansıtan birçok alıntı yukarıdakilere eklenebilir. *Kapital*'in I. cildinin IV. kısmı ('Nispî Artı Değer Üretimi') 200 sayfadan fazladır ve büyük bir kısmı, emek üretkenliği ve artı değer oranı arasındaki sıkı ilişkinin büyük bir özenle incelenmesine ayrılmıştır.

---

102) Ibid. I, s. 405.

103) Ibid., s. 662, Vurgular Sweezy'e aittir.

Bu nedenle, Marx'ın, değişmeyen bir artı değer oranının yanı sıra artan bir sermayenin organik bileşiminin eşanlı olarak gelişme gösterdiğini varsaymasının, kendi teorik sistemi çerçevesinde bile, savunulacak bir yanı yoktur. Sermayenin organik bileşiminde meydana gelen bir artış, emek verimliliğinde meydana gelen bir artış anlamına gelmelidir. Marx'ın konuyla ilgili olarak ortaya koyduğu ifade, daha yüksek bir verimlilikle birlikte daha yüksek bir artı değer oranına ulaşılacağı biçimindedir. Bu nedenle, genel olarak, artan bir sermayenin organik bileşiminin, artan bir artı değer oranıyla birlikte *pari passu** sürdüğünü varsaymak zorundayız.

Sermayenin organik bileşimi ve artı değer oranı değişken olarak varsayılırsa ki bunun böyle olması gerektiğini düşünüyoruz, kâr oranın ne yönde değişeceğini bilmenin imkânı yoktur. Söyleyebileceğimiz tek şey, artı değer oranında meydana gelen yüzde artışın, değişen sermayenin toplam sermaye içindeki payında meydana gelen yüzde azalıştan daha küçük olması halinde kâr oranının düşeceğidir.** (Değişen sermayenin toplam sermayeye oranı, bir eksi sermayenin organik bileşimi'ne eşittir. Sermayenin organik bileşimi arttığında, değişen sermayenin toplam sermayeye oranı azalır).

Bu koşulun genel olarak gerçekleşme ihtimali olduğundan söz edebilir miyiz? Bir başka deyişle, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişimle ilgili olarak, bu değişimin artı değer oranında meydana gelen değişmeden her zaman nispî olarak büyük olduğu ve dolayısıyla da kâr oranını belirlediği varsayımını yapmak ne kadar meşru ve doğrudur? Bu meşru ve doğru bir varsayımsa, Marx'ın değişmeyen artı değer oranı varsayımının, dikkatlerin bu durumun en önemli unsuru üzerinde toplanması için kullanılacak yararlı bir araç olduğu düşünülmelidir. Böylece, artı değer oranındaki değişmeleri 'zıt yönlü nedenler' olarak ele almanın haklılığı ortaya çıkmış olur.

Marx da muhtemelen bu şekilde düşünmüş ve bu nedenle de kâr oranı sorununu kendi formüle ettiği hale getirmiştir. Marksist yazarların büyük bir çoğunluğu da benzer şekilde düşünmektedir ve yazdıklarından elde edilen genel izlenimse, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmelerin uzun dönemde artı değer oranında meydana gelecek olası telâfi edici etkileri

---

* Aynı hızla, eşit düzeyde (Ç.N).

** $p = s'(1-q)$ eşitliğini biliyoruz. $1-q$, değişen sermayenin toplam sermayeye oranı olsun ve bunu q_ ile gösterelim. Bu durumda denklem, $p = s'q'$ biçiminde yazılabilir. Buradan, $dp = s'dq'+q'ds'$ elde edilir. Bunun anlamı, $s'dq'$ (çoğunlukla negatiftir) $q'ds'$ değerinden (çoğunlukla pozitiftir) sayısal olarak daha büyükse, dp negatiftir yani kâr oranı düşmektedir. Bu koşul, kitapta verilen şekliyle $[ds'/s]< [dq'/q]$ biçiminde de yazılabilir.

bertaraf edecek kadar büyük olacağı biçimindedir.*

Bu görüş bana savunulamaz gibi görünmektedir. Son bir buçuk yüzyılda, işçi başına düşen makine ve malzeme miktarının *fiziksel* olarak hızlı bir büyüme eğilimine girmiş olduğu kesinlikle doğrudur. Ancak, sermayenin organik bileşimi bir *değer* ifadesidir ve emek verimliliğinde meydana gelen sürekli artış nedeniyle işçi başına düşen makine ve malzeme hacminde meydana gelen büyüme, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmelerin göstergesi olarak değerlendirilmemelidir. Aslında, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen hızlı büyüme, genel olarak oldukça abartılmış olduğu izlenimini yaratmaktadır.

Sermayenin organik bileşimindeki değişmeyi, Marx'ın 'zıt yönlü nedenler' olarak değerlendirdiği değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlaması hususunu tümüyle hesaba kattıktan sonra ele aldığımıza dikkat edilmelidir. Bu nedenle, önce sermayenin organik bileşiminde meydana gelen 'ilk' artışa ve bunun kâr oranı üzerinde yarattığı etkiyi gözlemlemek için bakılması ve ancak ondan sonra 'ilk' artışla birlikte verimlilik artışı sonucunda değişmeyen sermayenin unsurlarının ucuzlaması hususunun hesaba katılması tercih edilebilirmiş gibi gelebilir. Bu yapılmış olsaydı, sermayenin organik bileşimindeki artış oranının daha büyük olduğu ve bu nedenle de 'zıt yönlü nedenlerden' sadece bir tanesi sonucunda istatistiklerde yer verilmediği savunulabilirdi. Ancak, böylesi bir çaba harcayarak, Marx'ın, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen ilk artışla, değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlaması nedeniyle ortaya çıkan zıt yönlü azalma (fakat daha az) arasında yapmış olduğu ayrımın aynen korunabileceği şüphelidir. Bu zamana kadar ileri sürülebilen tek şey, söz konusu iki gücün sonucunda sermayenin organik bileşiminde meydana gelen net değişikliklerdir. Bu nedenle, 'sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmeler', değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlamasının da hesaba katılmasıyla gerçekleşen net değişme anlamında kullanıldığında daha iyi olacaktır. Bu yapılabilirse, sermayenin organik bileşiminin değer olarak değil de fiziksel olarak ele alınmasına yönelik sürdürülen itirazlar belki de azalacaktır.

---

* Bu durum, örneğin, Otto Bauer'in ('Die Akkumulation des Kapitals', *Neue Zeit*, Jhrg. 31, Bd. 1) geliştirdiği ve artı değer oranı sabitken, değişmeyen sermayenin, değişken sermayeden iki kat daha fazla büyüyeceğinin varsayıldığı genişletilmiş yenidenüretim şemasında çok açık bir biçimde görülebilir. Bu şema Henryk Grossmann'dan (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, 1929) alınmış ve kapitalist çöküş teorisinin temel taşı haline getirilmiştir. Bauer ve Grossmann'ın şemada, sermayenin organik bileşiminde olağanüstü hızlı büyüme biçiminde ortaya çıkan sonuçları kabul etmiş oldukları çok açıktır.

Bunlar ses getirebilecek iddialarsa, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişmelerin, artı değer oranında meydana gelen değişmelerden nispî olarak daha büyük olacağına ilişkin bir genel varsayımdan söz edilemez. Zira sermayenin organik bileşiminde meydana gelen değişiklikler, kâr oranındaki hareketleri de kontrol etmek zorunda kalacaktır. Buna karşılık, bu iki değişkene de aşağı yukarı aynı derecede önem vermemiz gerekir. Bu nedenle, Marx'ın azalan kâr oranları eğilimi yasası pek de inandırıcı değildir. Bunun yanı sıra sermayenin organik bileşiminin artışıyla birlikte kâr oranlarının da artacağı görüşü de benzer biçimde inandırıcılıktan uzaktır.*

Bütün bu söylediklerimizden azalan kâr oranları eğilimi gibi bir eğilimin olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Sadece Marx değil, klasik ve modern teorisyenler de azalan kâr oranları eğiliminin kapitalizmin temel veçhesi olduğu konusunda birleşmektedirler. Burada göstermeye çalıştığım şey, sermeyenin organik bileşiminin yükselişini analiz ederek azalan kâr oranları eğilimini gösterebilme imkânının olmayışıdır. Bununla beraber, sermayenin organik bileşiminin yükselişinin, kâr oranlarını etkileyen uzun süreli nedensel gelişmelerle ilişkili olduğu düşünülürse, bu somut ikilem ortadan kalkacaktır. Sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin altında sermaye birikim süreci yatmaktadır ve kâr oranlarını baskı altında tutan güçleri burada aramamız gerekir.

Bir önceki kısımda, sermaye birikiminin tek başına emek gücü talebini nasıl artırdığı ve dolayısıyla da ücretleri nasıl yükselttiği açıklanmıştı. Diğer şeyler değişmeden kaldığında, ücretlerde meydana gelen böylesi bir artış, artı de-

---

* Bunlardan en ilginç olanı Bortkiewicz'in ('Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, September 1907) adlı makalesidir. Bu makalede Bortkiewicz, 'Marx'ın azalan kâr oranları yasasını ispat ederken yaptığı yanlış, emek verimliliği ve artı değer oranı arasındaki matematiksel ilişkiyi hesaba katmamış olmasıdır' demektedir (s. 466). Bunun ötesinde, Bortkiewicz, bu ilişki hesaba katılsaydı, sürecin artan kâr oranları biçiminde sonuçlanacağını ispatlamaya çalışmıştır. Kâr oranlarının artacak olduğunu görmediği sürece, kapitalistin daha yüksek bir sermayenin organik bileşimi sonucunu yaratan üretim yöntemlerini kullanmayacağı, ispatının özüdür. Bu husus tek tek her bir kapitalist için doğrudur. Ancak, kapitalist sınıf bir bütün olarak ele alındığında, kâr oranının değişmesi, her bir kapitalistin niyet ettiğinden oldukça farklı bir biçimde gelişen hareketlerinin bir sonucudur. Benzer bir biçimde, kapitalistler emek gücünün fiyatını artırdığında, her biri kendi durumunu düzeltmeye çalışır ama ortaya çıkan net sonuç çoğunun durumunun kötüleşmesidir.

Bu konuya ilgi duyan okuyucu aşağıdaki kaynaklara başvurabilir: Kei Shibata, 'On the Law of Decline in the Rate of Profit', *Kyoto University Economic Review*, July 1934, Kei Shibata, 'On the General Profit Rate', *Kyoto University Economic Review*, January 1939 ve Hans Neisser, 'Das Gesets der Fallenden Profirrate als Krisen- und Zusammenbruchsgesetz', *Die Gesellschaft*, January 1931.

ğer oranında bir azalmaya neden olur ve bu da kâr oranında meydana gelen bir düşme biçiminde kendini gösterir. Marx da tekrar ve tekrar *'kapitalist üretim süreci aslında bir birikim sürecidir'*[104] demesinden çıkarılacak tek sonuç, kâr oranlarının sürekli olarak düşme eğiliminde olacağıdır. Bununla beraber, geçen kısımda, kapitalistlerin yaptıkları birikim sonucunda elde ettikleri kâr oranına tecavüz edilmesine boyunlarını büküp teslim olmayacaklarına tanık olunur. Buna karşılık, makine ve emek tasarrufu sağlayan araçları kullanarak kâr oranını ilk düzeyinde tutabilmek veya bu düzeyin üstüne çıkarabilmek için koşturup dururlar. Sermayenin organik bileşiminin yükselişi tam da bu noktada devreye girer. Burada ortaya koyduğumuz analiz doğruysa, kapitalistlerce ortaya konan tavır kâr oranını yeniden canlandırmada başarılı olup olmayacağı ya da söz konusu oranın düşmesini hızlandırıp hızlandırmayacağı, genel teorik çerçevede üzerinde karar verilecek bir husus değildir. Bununla beraber, bir husus oldukça açıktır. Bu da, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen bir artışın, artı değer oranını yeniden canlandırmaya başlayacağı ve bu yolla da, sermayenin organik bileşiminde meydana gelen bir yükselişin olmadığı durumla karşılaştırıldığında, artı değer kütlesini büyüteceğidir. Bu nedenle sonuç, kâr oranının daha da bastırılması söz konusu olsa bile, kapitalistlerin sermayenin organik bileşimini yükseltmek için ortaya koydukları tavrın kapitalist sınıf açısından belli bir nesnel haklılığının olduğudur.

Bu kısımda ifade edilenlerin, azalan kâr eğiliminin teorik temellerini tam anlamıyla ortaya koyduğu söylenemez. Böylesi bir eğilimin varlığını ya da temel önemini inkâr edecek bir düşünce yoktur. Marx'ın 'zıt yönlü nedenler' olarak ortaya koyduklarının değerini inkâr etme niyetinin olduğu da söylenemez. Pratikte, bunlardan birinin yani sömürü yoğunluğun yükseltilmesi ('hızlandırma', 'germe', Taylorizasyon v.s.) özellikle çok önemlidir. Bu husus, belli bir zaman dilimine daha fazla emek sıkıştırma yöntemidir. Örneğin, 5 saatte yapılan bir iş, makinenin hızının artırılmasıyla 4 saatte gerçekleştirilir. Diyelim ki, 5 saati gerekli emek zamanından ve 5 saati de artı emek zamanından oluşan 10 saatlik bir işgünü, artık 4 saatlik gerekli emek zamanına ve 6 saatlik artı emek zamanından oluşmaktadır. Artı değer oranı %100'den %150'ye yükselmiştir. Bunlar sadece birer örnektir ama gerçek dışı değildir ve çalışma süresinin biraz hızlandırılmasıyla artı değer oranında nispî olarak ne kadar büyük değişmelerin ortaya çıkacağını göstermektedir. Kapitalistler artı değer oranını bu şekilde artırmak için daima her türlü girişimde bulunur-

104) Bu ifadeler, *Capital* III, s. 255'den alınmıştır.

lar. Bu girişimin, azalan kâr oranı eğilimini sürekli olarak dengelemesinin sürekli ve zaman zaman da önemli bir unsur olduğu hususunda hiç şüphe yoktur. Bu faktör dikkate alınmazsa, kapitalist üretimin bugünkü eğilimleri tam manasıyla kavranamaz.

Son olarak, kâr oranının değişmesi konusunu bitirmeden önce, incelediğimiz konuyla ilgili olarak ve buraya kadar ele alınan güçlerden başka diğer önemli güçlerin de bulunduğunu vurgulamak gerekir. Bu güçler, kâr oranını baskılayan ve yükselten güçler olarak sınıflandırılabilir. Kâr oranlarını baskılayan güçler arasında (1) sendikalar ve (2) devletin emek lehine yaptığı girişimler ve kâr oranlarını yükselten güçler arasında da (3) işveren örgütleri, (4) sermaye ihracı, (5) tekellerin ortaya çıkışı ve (6) devletin sermayenin lehine yaptığı girişimler sayılabilir. (Şüphesiz, bu sıralananlardan başka güçler de vardır). Bunları sırasıyla kısaca ele alalım:

1. Sendikalar. Bir taraftan azalan kâr oranıyla savaşan kapitalistler diğer taraftan da ücretleri düşürme çabası içindedir. Az önce de gördüğümüz gibi, kapitalistlerin ücretleri düşürme yönünde sürdürdükleri bu savaştaki en önemli müttefiki yedek sanayi ordusudur. Yedek sanayi ordusunun emek piyasasında başlattığı rekabet kapitalistlerin izni dışında olsaydı ya da kapitalistlerce engellenmeseydi, işçilerin reel ücretleri geçimlik düzeyde kalır ve kapitalistler de, çıktı değerinin daha büyük bir kısmına ve reel ücret artışının tamamına el koyarak, verimlilik artışının sağladığı tüm nimetlerden yararlanırdı. Bu nedenle, yedek ordu, sanayideki gelişmelerden pay almak isteyen işçilerin önündeki en önemli engeldir. Bu engeli ortadan kaldırmak isteyen işçiler, sendikalar aracılığıyla bir araya gelir ve bu yolla emek arzını ellerinden geldiğince kontrol etme imkânını eline geçirir. Bu nedenle sendikalar, işçilerin, kapitalist üretim koşullarında durumlarını daha iyi hale getirmek için kullandıkları en önemli araçtır. Ancak, sendika, aynı zamanda ve aynı nedenlerle, kâr oranını baskı altında tutar.

2. Devletin emek lehine yaptığı girişimler. Bu husus, temelleri tüm detaylarıyla daha sonra (XIII. Kısım) ele alınacak çok önemli bir faktördür. Değişik şekillerde gerçekleştirilebilir; örneğin, işgününün yasal yollardan sınırlanması, işsizlik sigortası ve de şu günlerde de Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi, toplu sözleşme hakkının korunmasını amaçlayan yasal düzenlemeler. Bunlardan ilki genel olarak (zorunlu olmamakla beraber) artı değer oranın azalmasına neden olur. İkincisi ve üçüncüsü ise işçilerin ücret standartlarını sürdürmesine yardımcı olması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, bunlardan başka birçok şekilde ortaya çıkan devlet girişiminden söz edilebilir. Bun-

ların çoğu kâr oranını azaltma eğilimindedir.

3. İşveren Örgütleri. Bu örgütler, sermayenin emek karşısındaki pazarlık gücünü artırmak için kurulan örgütlerdir. Yarattığı etki, kâr oranını artırması yönündedir.

4. Sermaye ihracı. Marx, sermaye ihracı üzerinde, bu faktörün önemsiz olması nedeniyle değil de, teorik sistemini tamamlayacak kadar yaşayamamış olmasından dolayı fazlaca durmamıştır. Bu faktörün ülke ekonomisi üzerinde yarattığı doğrudan etki, ülkedeki emek piyasası üzerindeki baskının hafifletilmesi ve bu yolla da birikimin kâr oranlarını azaltıcı etkisinin önüne geçilmesi biçimindedir. Sermaye ihracına ilişkin daha etraflı açıklamalar, XVI. kısımda dünya ekonomisi konusu ele alınırken yapılacaktır.

5. Tekellerin ortaya çıkışı. Her kapitalistin, kâr oranını artırmak umuduyla tekelleri yarattığı çok açıktır. Bundan başka, tekellerin ortaya çıkışı genel kâr oranını yükseltebilir. Ancak, tekelin kâr oranı üzerinde yarattığı etki, daha sonra detaylı bir biçimde ele alınması gereken karmaşık bir konudur (XV. kısım).

6. Devletin sermayenin lehine yaptığı girişimler. Bunun en iyi örneği korumacı gümrük tarifeleridir. Tekel durumunda olduğu gibi, korumacı gümrük tarifeleri de genel kâr oranını yükseltir. Ancak, ortaya çıkan etki yine karmaşıktır ve daha sonra ele alınacaktır (XVI. Kısım)

Kâr oranını etkileyen faktörlerin tamamı olmasa da bir kısmının sıralamış olması, birbirinden çok farklı ve aralarında hiçbir bağlantı olmayan güçlerin, kâr oranını etkilemek için ortak bir noktada birleştiklerini göstermeye yaramaktadır. Kâr oranındaki hareketlerin eninde sonunda kapitalist sistemin işleyişini etkilediğini ortaya koyan görüş doğruysa, çok önemli bir birleştirici ilkeye sahip oluruz. Kapitalizmin analizinde her şey, kâr oranları üzerinde yarattığı etkiler açısından ince elenip sık dokunmalı ve test edilmelidir. Bu yapıldığında, politik iktisat, olayların anlaşılmasında hem daha tutarlı ve hem de daha güçlü bir araç haline gelir.

VII
DEĞERLERİN FİYATLARA DÖNÜŞÜMÜ

1. SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Engels'in *Kapital*'in III. cildini 1894 yılında yayınlamasından bu yana Marksist iktisatçıların yaptıkları tartışmaların çoğunun merkezi olan bir sorunu ayrıntılı bir biçimde incelemenin artık zamanı geldi.

Marx, *Kapital*'in I. cildinin başından sonuna kadar analizini, değer yasasının tüm emtianın fiyatlarını doğrudan kontrol eden bir yasaymış gibi ele alarak sürdürmüştür. Bu ele alış tarzı, sermayenin organik bileşiminin her üretim dalında aynı olduğu varsayımı altında meşruiyet kazanır. Ancak, bu varsayım geçerliliğini bir kez yitirirse, ciddi ve oldukça vahim sonuçlara neden olacak güçlüklerle karşılaşılır.*

Sanayiyi, V. kısmın ilk alt başlığı altında yapılan ikili ayırıma uygun bir şekilde, üç ana dala ayıralım. I. departman üretim araçlarını, II. departman işçilerin tüketim mallarını (ücret malları) ve III. departman da kapitalistlerin tüketim mallarını (lüks mallar) üretmektedir. Basitlik sağlamak açısından, yapacağımız analiz boyunca, bir departmanda faaliyette bulunan bütün sanayilerde sermayenin organik bileşiminin aynı olduğunu varsayacağız. Değer yasasının hangi koşullarda geçerli olduğunu örneklemek amacıyla, sermayenin organik bileşiminin departmanlar arasında da aynı olduğunu varsayacağız. Artı

---

* Bkz. s. 77-78.

değer oranına da %100 dersek, Tablo I'de görülen durum ortaya çıkacaktır.

Her şey yolunda gitmektedir. Tüm emtia değerinden satılmaktadır. Basit yenidenüretim koşulları sağlanmıştır: değişmeyen sermayeye yapılan yatırım miktarı (400), üretilen değişmeyen sermaye miktarına (400) eşittir. Toplam ücretler (200), üretilen ücret mallarını (200) satın almaya yetecek düzeydedir. Tüm departmanlarda yaratılan artı değer (200), lüks mallar departmanında üretilen çıktıya (200) eşittir. Son olarak da, tüm kapitalistler aynı kâr oranıyla (yüzde $33^{(1/3)}$) faaliyetlerini sürdürdüklerinden, hiçbiri bir üretim alanından bir başka üretim alanına kaymamaktadır.

Ancak, hayatın gerçekleri, sermayenin organik bileşiminin tüm sanayilerde aynı olmadığını gösterir. Örneğin, sermayenin organik bileşimi elektrik sanayiinde yüksek, dokuma sanayiinde düşüktür. Bu gerçeği gözler önüne serebilmemiz için varsayımlarımızı değiştirmemiz gerekmektedir. Tablo II'de, III. departmana ilişkin değerler değiştirilmemiştir. Buna karşın sermayenin organik bileşiminin I. departmanda daha yüksek ve II. departmanda daha düşük olduğu varsayılmıştır.

Önceki gibi, toplam üretim 800'dür ve işe üç departmana ilişkin çıktı açısından bakıldığında, Basit Yenidenüretim Şeması'nın tüm koşullarının geçerliliğini sürdürdüğü görülür. Ancak, sermayenin organik bileşimindeki değişmenin etkisi, yeni kâr oranları biçiminde ortaya çıkmaktadır. Daha önce her üç departmanda da $\%33^{1/3}$ olan kâr oranı, şimdi sırasıyla I. departmanda %23, II. departmanda %60 ve III. departmanda $\%33^{1/3}$'tür.

Bunun bir denge durumu olmadığı açıkça görülmektedir. Kapitalistlerin istedikleri, daha yüksek bir kâr oranını paylaşmak amacıyla ücret malları üre-

TABLO I Değer Hesaplaması

Departmanlar	Değişmeyen Sermaye *c*	Değişen Sermaye *v*	Artı Değer *s*	Değer *c+v+s*	Artı Değer Oranı *s/v*	Sermayenin Organik Bileşimi *c/c+v*	Kâr Oranı *s/c+v*
I	200	100	100	400	% 100	$\%66^{2/3}$	$\%33^{1/3}$
II	100	50	50	200	% 100	$\%66^{2/3}$	$\%33^{1/3}$
III	*100*	50	50	200	% 100	$\%66^{2/3}$	$\%33^{1/3}$
Toplam	400	200	200	800	% 100	$\%66^{2/3}$	$\%33^{1/3}$

TABLO II Değer Hesaplaması

Departmanlar	Değişmeyen Sermaye *c*	Değişen Sermaye *v*	Artı Değer *s*	Değer *c+v+s*	Artı Değer Oranı *s/v*	Sermayenin Organik Bileşimi *c/c+v*	Kâr Oranı *s/c+v*
I	250	75	75	400	% 100	%77	%23
II	50	75	75	200	% 100	%40	%60
III	*100*	50	50	200	% 100	%66⅔	%33⅓
Toplam	400	200	200	800	% 100	%66⅔	%33⅓

timine yönelmektir. Sermayenin bazı sanayilerden diğerlerine doğru akması tüm şemayı altüst edecektir. Denge, sistemdeki tüm sanayilerde elde edilen kâr oranlarının eşit olmasıyla gerçekleşir. Marx da bu noktayı, *'gereksiz, tesadüfi ve birbirini karşılıklı olarak dengeleyen farklılıklar bir yana konursa, 'gerçekte, ortalama kâr oranlarının farklı olduğu üretim dalları yoktur ve tüm kapitalist üretim sistemi ortadan kaldırılmadıkça da olamaz'** dediğinde çok sağlam bir biçimde ortaya koymuştur.

Sermayenin organik bileşiminin bir sanayiden diğerine farklılaştığı bir durumda, değer yasasını uygulamaya girişimek boşa gidecek bir çabadır. Marx, *'değer teorisi sanki gerçek üretim olgusuyla bağdaşmıyor gibi görünmektedir, bu nedenle bu olguyu anlama çabasından vazgeçmeliyiz'* demektedir.[105] Marx'ı eleştirenler bu ifadeyi bir başka şeklide basitleştirmişlerdir: 'Değer teorisi, gerçek üretim olgusuyla bağdaşmaz'.

Bununla beraber, Marx bu konuyla ilgili olarak karamsar değildir. Değer teorisinin yarattığı ikilemin farkındadır. Şimdi de, Marx'ın konuya ilişkin bir çıkış yolu bulmak için gösterdiği çabaları inceleyelim.†

---

* *Capital* III, s. 181. Daha sonra da göreceğimiz gibi, ekonomi tekel unsurlarını içerdiğinde, söz konusu durum geçerliliğini yitirir.

† Marx'ın şimdi ele aldığımız sorunun varlığından, *Kapital*'in I. cildi yayınlanıncaya kadar habersiz olduğu ve konuyu III. ciltte üretim fiyatları başlığı altında ele almasının, önceden farkına varamadığı hatayı örtbas etmek için gösterdiği beyhude bir çaba olduğu söylenmektedir. Örneğin, Marksizm hakkında çok yaygın hatalı yorumları bir araya getiren H.B. Parkes'in *Marxism: an Autopsy* (1939) adlı kitabında bu husus şu şekilde açıklanmaktadır: 'Marx'ın *Das Kapital*'in III. cildini yazmaya başlayıncaya kadar fiyatları açıklamaya çalışmamıştır denmesinin nedeni, I. ciltte geliştirmiş olduğu bazı teorilerin uygulama imkânının olmadığını keşfetmesidir...' Oysaki *Kapital*'in III. cildinin müsveddeleri, I. cilt yayınlamadan önce tamamlanmıştır. Engels'in III. cilde yazdığı Önsöz'e bakınız.

105) *Capital* III, s. 181-182.

2. MARX'IN ÇÖZÜMÜ

Marx'ın yöntemini anlamak için, uyum sürecinin Tablo II'de ortaya konan durumdan başladığını varsaymak yerinde olacaktır. Kapitalistler en yüksek kâr oranını elde etmenin yollarını aramaya başlarlar. Söz konusu arayışları, mevcut durumlarını bir adım daha iyiye götüremeyecek hale gelinceye kadar devam edecektir. Bu ise kâr oranları her sanayi dalında aynı olduğunda gerçekleşecektir.

Marx'a göre, harcanan toplam emek saati değişmediğinden, yaratılan değer toplamı yani 800, eskiden olduğu düzeyde kalacaktır. Dahası, toplam sermaye ve toplam artı değer miktarı değişmeyecektir. Ancak, emtia fiyatları ve artı değerin kapitalistler arasındaki dağılımı farklı olacaktır. Bir başka deyişle, artı değer havuzundan eskiden olduğu gibi değişken sermayeleri ölçüsünde değil de, toplam sermayeleri ölçüsünde pay alacaklardır. Emtia fiyatları (Marx buna 'üretim fiyatları' adını vermektedir), üretimde harcanan sermaye artı sermaye harcamalarının bir yüzdesi olarak eklenecek kârdan oluşacaktır. Bu yüzde, ortalama kâr oranıdır ve toplam artı değerin, toplam sosyal sermayeye bölünmesiyle bulunur.

Değer cinsinden sistem şöyledir:

$$\begin{array}{ll} I & c_1+v_1+s_1=w_1 \\ II & c_2+v_2+s_2=w_2 \\ III & c_3+v_3+s_3=w_3 \\ \hline & \text{Toplam } C+V+S=W \end{array}$$

Ortalama kâr oranı, p, toplam artı değerin, toplam sermayeye oranıdır. Yani,

$$P = S/C+V$$

Bunları fiyat cinsinden göstermeye çalışırsak,

$$\begin{array}{ll} I & c_1+v_1+p(c_1+v_1) = P_1 \\ II & c_2+v_2+p(c_2+v_2) = P_2 \\ III & c_3+v_3+p(c_3+v_3) = P_3 \\ \hline & \text{Toplam } C+V+p(C+V) = P \end{array}$$

Ancak, tabii ki, $p(C+V) = S$ eşitliği söz konusudur. Bunun anlamı, toplam artı değerle, toplam kârın özdeş olduğudur ve bunun ötesinde, toplam fiyat toplam değere eşittir. Bununla birlikte, genelde, fiyatlar ve değerler birbirinden farklıdır.

Şimdi de, bu dönüşüm yöntemini Tablo II'deki verilere uygulayalım. Tablo II'nin ilk 4 sütunundaki veriler, Tablo III'ün ilk 4 sütununda yer almaktadır. Geriye kalan 4 sütunda, dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Örnekte, p 200/600 veya $33^{1/3}$'e eşittir.

Tablo III'ü, Tablo II'yle karşılaştırdığımızda, I. departmanda üretilen emtia fiyatlarının $33^{1/3}$ oranında yükseldiğini, II. departmanda üretilen emtia fiyatlarının aynı oranda düştüğünü ve III. departmanda üretilen emtia fiyatlarınınsa değişmediğini görürüz. Bu gelişmeye karşılık, kâr oranlarında I. departmanda bir artış ve II. departmanda da bir azalış meydana gelmiştir. Ancak, her üç departmandaki kârın toplamı ve fiyatlar sırasıyla bir önceki artı değer ve değer toplamlarına eşittir.

Marx'ın değerleri fiyatlara dönüştürme yöntemi budur. Konuya ilişkin bir değerlendirmeye yönelmeden önce, ortaya çıkan sonuçların iç tutarlılığını test etmek gerekir. Tablo I ve Tablo II basit yenidenüretim hipotezine göre düzenlenmiştir: I. departmanda üretilen ürününün, kullanılan değişmeyen sermaye miktarına, II. departmanda üretilen ürününün, toplam ücretlere ve III. departmanda üretilen ürününün, toplam artı değere eşit olduğu varsayılmıştır. Değerlerin fiyatlara dönüştürülmesi sürecinde işletilen prosedürün tatmin edici olduğu düşünülüyorsa, basit yenidenüretim koşullarında bir aksaklığın olmaması gerekmektedir. Değer hesaplamasından fiyat hesaplamasına başvurulmasıyla, iktisadi sistemin bir bütün olarak durağan ya da genişleme evresi içinde olup olmaması arasında hiçbir bağlantı yoktur. Bu soruna ilişkin olarak şu ya da bu şekilde bir tarafgirlik yapmadan da bu geçişi gerçekleştirebilmek mümkündür.

TABLO III Marx'ın Fiyat Hesaplaması

Departmanlar	Değişmeyen Sermaye c	Değişen Sermaye v	Artı Değer s	Değer $c+v+s$	Kâr $p(c+v)$	Fiyat $c+v+p(c+v)$	Fiyatların Değerden Sapması
I	200	75	75	400	$108^{1/3}$	$433^{1/3}$	$+33^{1/3}$
II	50	75	75	200	$41^{2/3}$	$166^{2/3}$	$-33^{1/3}$
III	100	50	50	200	50	200	0

TABLO III*a* Marx'ın Fiyat Hesaplaması				
Departmanlar	Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Kâr	Fiyat
I	250	75	$108^{1/3}$	$433^{1/3}$
II	50	75	$41^{2/3}$	$166^{2/3}$
III	100	50	50	200
Toplam	400	200	200	800

Tablo III'ü bu bakış açısıyla inceleyelim. Tablo III'te yer alan ve konuyla ilgili kimi kalemler, Tablo III*a*'yı düzenlemek için seçilmiştir. Bunun yanı sıra Tablo III'de kullanılmayan toplamlar da Tablo III*a*'da kullanılmıştır.

Tablo III*a*, Marksist dönüşüm yönteminin, basit yenidenüretim dengesinin bozulmasına neden olduğunu göstermektedir. Üretimde kullanılan toplam değişmeyen sermaye miktarı hâlâ 400 olmasına karşın, I. departmanda üretilen değişmeyen sermayenin fiyatı $433^{1/3}$'tür. Aradaki fark $33^{1/3}$'tür. Benzer şekilde, üç departmanda yapılan ücret ödemeleri toplamı 220 olmasına rağmen, II. departmanın ücret mallarının fiyatı $166^{2/3}$'tür. Yine $33^{1/3}$'lük bir fark söz konusudur. Toplam artı değerin üretilen lüks mal miktarına eşit olması, sadece tablonun düzenlenmesiyle ilgili olarak ortaya çıkan tesadüfi bir durumu yansıtmaktadır.

Tablo III*a*'da ortaya çıkan farklar, ancak ve ancak, işçilerin gelirlerinin $33^{1/3}$'ünü biriktirdiği varsayıldığında kabul edilebilir bir husus olabilir. Ancak, ortada böylesi bir varsayım yapmamızı gerektirecek bir neden yoktur ve söz konusu varsayımın zorlamasıyla değerlerin fiyatlara mekanik bir şekilde dönüştürülmesi de makul bir şey değildir. Söylenebilecek tek şey, Marksist dönüşüm yönteminin mantıken yetersiz olduğudur.

3. ALTERNATİF ÇÖZÜM*

Marx'ın yaptığı hatanın kaynağını bulmak zor değildir. Düzenlediği fiyat şemasında, kapitalistlerin değişmeyen ve değişken sermaye harcamaları, tamı

* Bu konuda temel çalışma Bortkiewicz'in 'Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des "Kapital" ', *Jahrbücherfür Nationalökonomie und Statistik*, July 1907, Bu kısım, Bortkiewicz'in ortaya koyduğu tartışmanın kısa bir anlatımı olduğundan, bazı referanslar verilmemiştir.

tamına değer şemasındaki haliyle yer almaktadır. Bir başka deyişle, üretimde kullanılan değişmeyen ve değişken sermaye değer cinsinden ifade edilmektedir. Buna karşılık üç departmanın çıktıları fiyat cinsinden ortaya konmaktadır. Fiyat sisteminin evrensel olduğu bir sistemde, üretimde kullanılan sermaye ve ürün, fiyat cinsinden ifade edilmelidir. Sorun, Marx'ın değerlerin fiyatlara dönüşümü konusunda işin sadece yarısına kadar gelmiş olmasındandır. Bu sürecin de çelişkili sonuçları beraberinde getireceğine şaşmamak gerekir.

Marx da bu hatanın kaynağının farkındadır. *Kapital*'in III. cildinde dönüşüm sorunuyla ilgili olarak şunları belirtmiştir:

> *Üretim fiyatı, metanın değerinden farklı olabileceği için, üretim fiyatını da kapsayan bir başka metanın maliyet fiyatı (değişmeyen+değişken sermaye), bu metanın toplam değerinin bir kısmını oluşturan ve söz konusu metayı üretiminde kullanılan üretim araçlarının değerinin üstünde ya da altında olabilir. Maliyet fiyatının bu değiştirilmiş anlamı hatırdan çıkarılmamalı ve belli bir alanda üretilmiş emtianın maliyet fiyatının, emtiayı üretmek için kullanılan üretim araçlarının değerine eşit olduğunu varsaymanın, her zaman için hata yapma ihtimalini de beraberinde getireceği unutulmamalıdır.*[106]

Ancak, bu noktada Marx, '*burada yaptığımız analiz, bu noktanın daha yakından ele alınmasını gerektirmez*' diyerek konuyu ele almaktan vazgeçmiştir. Bununla beraber, bu konunun Marx'ı rahatsız etmiş olduğu apaçık ortadadır. Çünkü bu konuya *Artı Değer Teorileri* adlı kitabında iki tam sayfa ayırarak, 'değerlerin, üretim fiyatlarına dönüşümünün', belli bir sanayide elde edilen kâr oranlarının ve üretim fiyatı adını verdiği girdi fiyatlarının değiştirilmesi biçiminde ortaya çıkan 'ikili işleyişinin' nasıl gerçekleştiğini göstermiştir.[107] Buna rağmen, Marx, üretim fiyatlarının değerlerden türetilebileceğine olan inancını yinelemiştir: '*Üretim fiyatlarının değerlerden bu derecede sapması -kapitalist üretimin bir sonucudur- önceden olduğu gibi, üretim fiyatlarının değerler tarafından belirleneceği gerçeğini değiştirmez*'.[108] Marx *Kapital*'in III. cildini yeniden yazacak kadar yaşamış olsaydı, bu konuyu belki o zaman daha tatmin edici bir biçimde ortaya koyabilecekti. Ancak, Marx'ın hiçbir zaman bu tezi-

106) Ibid., s. 194.
107) *Theorien über den Mehrwert* III. s. 200-201.
108) Ibid., s. 201.

ni mantıken tatmin edici bir biçimde ispat edemediğini söylemek gerekir. Şu andan itibaren bu konuyla ilgili olarak, değerlerin fiyatlara dönüşümü hususunda, Marx'ın yöntemine yöneltilen itiraz gibi bir itirazın yapılamayacağı yeni bir yöntem geliştireceğiz.

İlk adım olarak, değişmeyen sermayenin bir biriminin fiyatının değerinin x katı, ücret mallarının bir biriminin fiyatının değerinin y katı ve lüks mallarının bir biriminin fiyatının değerinin z katı olduğunu varsayalım. Genel kâr oranını da r ile gösterelim. r'nin yani genel kâr oranının, Marx'ın kâr oranını tanımladığı biçimde tanımlanmadığı bilinmelidir ve dolayısıyla da aynı sembolü her iki kavramın karşılığı olarak kullanmamak gerekir.

Aşağıda, basit yenidenüretim koşullarını tanımlayan üç denklem değer cinsinden şu şekilde yazılabilir:

$$\begin{aligned} &I. && c_1+v_1+s_1 = c_1+c_2+c_3 \\ &II. && c_2+v_2+s_2 = v_1+v_2+v_3 \\ &III. && c_3+v_3+s_3 = s_1+s_2+s_3 \end{aligned}$$

Bu denklemler fiyat cinsinden gösterildiğinde şu şekilde yazılabilir:

$$\begin{aligned} &I. && c_1x+v_1y+r(c_1x+ v_1y)= (c_1+c_2+c_3)\ x \\ &II. && c_2x+v_2y+r(c_2x+v_2y)= (v_1+v_2+v_3)\ y \\ &III. && c_3x+v_3y+r(c_3x+v_3y)= (s_1+s_2+s_3)\ z \end{aligned}$$

Bunlar da aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\begin{aligned} &I. && (1+r)\ c_1x+v_1y = (c_1+c_2+c_3)\ x \\ &II. && (1+r)\ c_2x+v_2y = (v_1+v_2+v_3)\ y \\ &III. && (1+r)\ c_3x+v_3\ y = (s_1+s_2+s_3)\ z \end{aligned}$$

Bu üç denklemde, dört bilinmeyen nicelik vardır. Bunlar da sırasıyla x, y, z, ve r'dir. Tek bir çözüm elde edebilmek için bilinmeyen sayısı kadar denklemin olması gerekir. Bu nedenle ya bir denklem daha ekleyeceğiz ya da bir bilinmeyen niceliği çıkaracağız. Biz de, Marx'ın yaptığı gibi, toplam değeri, toplam fiyata eşitlemeliyiz. Böylece dördüncü denklemi elde edeceğiz:

$$\begin{aligned} &(c_1+c_2+c_3)x+(v_1+v_2+v_3)y+(s_1+s_2+s_3)z = \\ &(c_1+c_2+c_3)+(v_1+v_2+v_3) +(s_1+s_2+s_3) \end{aligned}$$

Bu denklemin iktisadi anlamı çok açıktır. Buraya kadar değer şemamızda her şeyi emek zamanı cinsinden ele almıştık. Bir başka deyişle, bir saatlik emek, hesap birimidir. Değer cinsinden ifade edilen toplam çıktının, fiyat cinsinden ifade edilen toplam çıktıya eşit olduğunu varsaymakla, aynı hesap birimini fiyat şemasında da ele alacağımızı kabullenmiş oluyoruz. Konuyu bu şekilde sürdürmeye karşı mantıkî bir itiraz olmaz. Ancak, matematiksel açıdan, daha basit ve daha çekici bir alternatif yöntem vardır.

Değer şemasını birim emek zamanı cinsinden hesaplamak yerine para birimi cinsinden hesaplayabilirdik. Bu nedenle, her metanın değeri emek birimi cinsinden değil de, mübadelesine temel teşkil edecek para birimi cinsinden ifade edilebilirdi. Bir birim para meta üretmek için gerekli emek birimi sayısı, iki muhasebe sistemi arasında doğrudan bir bağın kurulmasını sağlar. Değer şemasının para cinsinden düzenlenmiş olduğunu ve lüks mal olarak sınıflandırabileceğimiz altının da para meta olarak seçilmiş olduğunu varsayalım. Bu durumda, bir birim altın (bir onsun otuz beşte biri olsun diyelim), bir değer birimidir. Basitlik sağlamak amacıyla, diğer lüks malların birimleri de, altınla birebir mübadele edilebilecek biçimde seçilmiş olsun. Bir başka deyişle, altın da dâhil olmak üzere bütün lüks malların birim değeri 1'e eşittir. Değer şemasından fiyat şemasına geçerken, bir ons altının otuz beşte biri de hesap birimi olsun. Bu nedenle, her iki şemada da altın birim olarak 1'e eşit ve varsayılan koşullar çerçevesinde aynısı bütün lüks mallar için de geçerli olacaktır. Lüks malların bir biriminin fiyatının değerinin z katı olduğunu varsaydığımızdan;

$$z = 1$$

olarak gösterilebilir ve bilinmeyen sayısı da üçe iner. Üç denklem kaldığı için artık sistem tam olarak belirlenebilir.

1+r=m olduğunda, üç denklem şu hale gelir:

$$I. \quad m(c_1x+v_1y)= (c_1+c_2+c_3)x$$
$$II. \quad m(c_2x+v_2y)= (v_1+v_2+v_3)y$$
$$III. \quad m(c_3x+v_3y)= s_1+s_2+s_3$$

Bu denklemin çözümü cebrin işidir. Bizi ilgilendiren sonuçtur. Sonucu daha uygun bir biçimde ifade edebilmek için altı eşitlik yazılmıştır:

$$f_1=v_1/c_1 \qquad g_1=v_1+c_1+s_1/c_1$$

$$f_2 = v_2/c_2 \qquad g_2 = v_2+c_2+s_2/c_2$$
$$f_3 = v_3/c_3 \qquad g_3 = v_3+c_3+s_3/c_3$$

Aşağıdakileri hatırladığımızda,

$$c_1+c_2+c_3 = c_1+v_1+s_1$$
$$v_1+v_2+v_3 = c_2+v_2+s_2$$
$$s_1+s_2+s_3 = c_3+v_3+s_3$$

denklemler aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir:

$$I. \quad m(x+f_1y) = g_1x$$
$$II. \quad m(x+f_2y) = g_2y$$
$$III. \quad m(x+f_3y) = g_3$$

Bu durumda ortaya çıkan çözüm* aşağıdaki gibidir:

$$m = \frac{f_2g_1+g_2-\sqrt{(g_2-f_2g_1)^2+4f_1g_1g_2}}{2(f_2-f_1)}$$

$$y = g_3/g_2+(f_3-f_2)m$$
$$x = f_1ym/g_1-m$$

m, r+1'e eşittir ve bu çerçevede r (kâr oranı) aşağıdaki gibidir:

$$r = m-1$$

Bu formüller güçlük yaratacakmış gibi görünse de, uygulaması aslında zor değildir. Fiyatların değerlerden nasıl türetildiğine örnek olması açısından Tablo II'de yer alan temel verilerde gerekli değişiklikleri yapalım. Değer şeması aşağıdaki gibidir:

---

* Denklemler ikinci dereceden ve alışılmamış biçimdedir. Bunu çözmenin en iyi yolu, ilk ikisini, x ve y cinsinden lineer denklemler biçiminde yeniden yazmaktır. Bir çözüm varsa,

$$\begin{vmatrix} (m-1) & mf_1 \\ m(mf_2-g_2) & \end{vmatrix} = 0$$

olması koşulu sağlanmalıdır. m'nin buradan elde edilmesi kolaydır ve bu açıdan çözüm sağlanmıştır.

$$I.\ 250(c_1) + 75(v_1) + 75(s_1) = 400$$
$$II.\ 50(c_2) + 75(v_2) + 75(s_2) = 200$$
$$III.\ 100(c_3) + 50(v_3) + 50(s_3) = 200$$

x,y ve z formüllerini kullanarak aşağıdakileri elde ederiz:

$$x = 9/8$$
$$y = 3/4$$
$$m = 4/3$$

Bu sonuç, %33$^{1/3}$'lük bir kâr oranını (*m-1*) ifade etmektedir.

Yapılması gereken, elde edilen büyüklüklerin, nihaî fiyat denklemlerine konmasıdır. Bu durum, Tablo III*b*'de gösterilmiştir.

Tablo III*b*'de gösterilen ve Bortkiewicz yöntemi olarak adlandırılan fiyat hesaplamasının, basit yenidenüretim dengesini bozmadığı çok açıktır. I. departmandaki çıktı, kullanılan değişmeyen sermaye miktarına, II. departmanda gerçekleşen üretim ödenen ücretlere ve III. departmandaki çıktı ise kapitalistlere giden toplam artı değeri massetmeye yetecek düzeydedir. Bunun ötesinde, tüm kapitalistler yaptıkları yatırımlar üzerinden %33$^{1/3}$ oranında kâr elde etmektedirler. Sermayenin organik bileşiminin tüm sanayi dallarında eşit olduğu varsayımı çerçevesinde değer şemasını gösteren Tablo I'de olduğu gibi, şimdi de her şey yolundadır.

Bu noktaya kadar üzerinde çalışılan ve ilk kez Tablo II'de yer alan örnekler, basit ve kontrol edilebilir olmaları nedeniyle seçilmiştir. Bununla beraber, bu sayısal örneklerin, yanlış anlamaya neden olabilecek belli tesadüfî özellikleri vardır. Tablo III*b*'de 800 olan toplam fiyat, önceki tablolarda yer alan toplam

TABLO III*b* Fiyatların Doğru Bir Biçimde Hesaplaması

Departmanlar	Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Kâr	Fiyat
I	281$^{1/4}$	56$^{1/4}$	112$^{1/2}$	450
II	56$^{1/4}$	56$^{1/4}$	37$^{1/2}$	150
III	112$^{1/2}$	37$^{1/2}$	50	200
Toplam	450	150	200	800

TABLO IV Değer Hesaplaması*				
Departmanlar	Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Artı Değer	Değer
I	225	90	60	375
II	100	120	80	300
III	50	90	60	200
Toplam	375	300	200	870

* Artı değer oranının %66$^{2/3}$ olduğu varsayılmıştır.

değer düzeyindedir. Buradan hareketle, genelde Bortkiewicz'in değerlerin fiyatlara dönüştürülmesinde kullandığı yöntemin toplam büyüklükleri değiştirmediğini sonucuna ulaşılabilir. Ancak, bu böyle değildir ve bu noktanın açıklığa kavuşturulabilmesi ve Bortkiewicz'in bu dönüşüm yöntemini gösterebilmek amacıyla bizzat kullandığı tablolara benzer tabloları yeniden düzenlemek yararlı olacak gibi görünmektedir. Tablo IV değer şeması ve Tablo IV*a* değer şemasına tekabül eden fiyat şemasıdır.

Tablo III'ün Tablo II'den türetilmesi gibi, Tablo IV*a*'da Tablo IV'ten türetilmiştir. Basit yenidenüretimin tüm koşullarının bu dönüşüm yöntemiyle sağlanmış olduğunu bir kez daha görmekteyiz. Ancak, bu dönüşümün öncekinden bir farkı vardır. Tablo IV*a*'daki fiyat toplamı (1000), Tablo IV'deki değerler toplamından (875) sapmaktadır. Oysaki önceki örnekte söz konusu iki toplam da aynıydı. Bu farklılığa ilişkin yapılacak kısa bir açıklama, bir önce-

TABLO IV*a* Fiyat Hesaplaması				
Departmanlar	Değişmeyen Sermaye	Değişen Sermaye	Kâr	Fiyat
I	288	96	96	480
II	128	128	64	320
III	64	96	40	200
Toplam	480	320	200	1000

ki örneğin özel bir durumu ve sonraki örneğin de her zaman geçerli olan bir durumu yansıttığı anlaşılacaktır.

Sorun, fiyat cinsinden dönüşüm gerçekleşmeden önce geçerli olan toplam sosyal sermayenin organik bileşimi sorunundan ziyade, altın sanayiinde kullanılan sermayenin organik bileşimi sorununa dönüşmektedir. Bunun böyle olduğu kolayca ortaya konabilir. Birincisi, altın sanayiinde sermayenin organik bileşimi nispî olarak yüksek bir düzeydeyse, altın fiyatının değerinden daha yüksek olacağı çok açıktır. Bu durum, fiyat hesaplamasında kârın toplam sermayeye oranı ele alınırken, değer hesaplamasında sadece değişen sermayeye oranı biçiminde değerlendirilmesinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak, diğer bütün emtia altın cinsinden ifade edilmişse, tüm emtianın fiyatlarının toplamı değerlerinin toplamından az olmalıdır. Bu durum, şu şekilde de ortaya konabilir: *ex hypothesi** bir birim altının fiyatı ve değeri bire eşit olduğundan, fiyatının değerinden 'daha yüksek' olmasının nedeni ancak ve ancak diğer tüm emtianın ortalama fiyatı, ortalama değerinden daha düşük olması gerçeğiyle açıklanabilir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, sermayenin organik bileşimi altın sanayiinde nispî olarak daha yüksekse, değerinin fiyata dönüşmesiyle birlikte altını satın alma gücü de yükseltecektir. Aynı mantık, *mutatis mutandis***, altın sanayiinde sermayenin organik bileşiminin nispî olarak düşük olduğu durumlarda da kullanılabilir. Bu durum söz konusu olduğunda fiyat toplamı, değer toplamından daha yüksek olacaktır. Altın sanayinde geçerli olan sermayenin organik bileşimi, sermayenin organik bileşiminin sosyal ortalamasına tam olarak eşit olduğunda, fiyat toplamı ve değer toplamı özdeş olacaktır.

Bu ilkeler az önce ortaya konan sayısal örneklerle de sınanabilir. Tablo II'de lüks mallar departmanında sermayenin organik bileşimi (dolayısıyla altın sanayiinde) 100/150 veya $66^{2}/_{3}$, toplam sermayenin organik bileşimi ise 400/600 veya $66^{2}/_{3}$'tü. Bundan dolayı, fiyat dönüşümü (Tablo III*b*), fiyat toplamı ve değer toplamı eşitliğiyle sonuçlanmıştır. Bununla beraber, Bortkiewicz'den alınan örnekte, sosyal sermayenin organik bileşimi 375/675 veya $55^{5}/_{9}$ iken, lüks mallar departmanında sermayenin organik bileşimi 50/140 veya $35^{7}/_{7}$ düzeyindedir. Bu durumda altın sanayiinde sermayenin organik bileşimi nispî olarak düşük olduğundan, değerlerin fiyatlara dönüşümü, fiyat toplamının değer toplamından daha büyük olması biçiminde ortaya çıkmıştır.

---

* Geçerli olan varsayım, (Ç.N).

** Gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra, (Ç.N).

Altın sanayiindeki sermayenin organik bileşiminin, sosyal sermayenin organik bileşiminin ortalamasına eşit olduğunu varsaymanın hiçbir gerekçesi olmadığından, genelde Bortkiewicz yöntemi, fiyat toplamının değer toplamından farklı olması sonucunu yaratır.

Fiyat toplamının değer toplamından sapmasına neden olacak önemli teorik bir sorun yoktur. Bu sadece bir hesap birimi sorunudur. Değer ve fiyat şemalarında birim emek zamanını hesaplama birimi olarak kullansaydık, değer ve fiyat toplamları aynı olacaktı.* Altını (parayı) hesaplama birimi olarak seçtiğimiz için, toplamlar birbirinden sapmaktadır. Ancak, her iki durumda da fiyat şemasının oranları (toplam kârın fiyat toplamına oranı, değişmeyen sermaye çıktısının ücret malları çıktısına oranı v.s.) aynı olacaktır ve bu da, önemli olduğu söylenen mutlak sayılardan ziyade sistemin değişik unsurları arasındaki var olan ilişkidir.

Bortkiewicz yöntemiyle fiyat hesaplama sisteminin değer hesaplama sisteminden elde edilebileceğini gösterdik. Marx'ın gerçekten üzerinde durduğu sorun da bu olmuştur. Marx bu konuyu, değer büyüklerinden doğrudan hesaplanabilen ortalama kâr oranını kullanarak çözebileceğine inanmıştır. Bu bir hataydı. Ancak, bu hata sorunu doğru bir biçimde ortaya koyma başarısının yanında önemsizleşir. Zira Marx, emek değer teorisiyle ilgili şüpheleri ortadan kaldırarak, tüm teorik yapısını sağlam temeller üzerinde sürdürecek zemini hazırlamıştır.**

4. BORTKIEWICZ YÖNTEMİNİN SONUCU

Yukarıda elde edilen kâr oranı formülü çarpıcı bir gerçeği ortaya koymaktadır. Hatırlanacağı gibi, söz konusu formül,

$$f_1 = v_1/c_1 \qquad g_1 = v_1+c_1+s_1/c_1$$
$$f_2 = v_2/c_2 \qquad g_2 = v_2+c_2+s_2/c_2$$
$$f_3 = v_3/c_3 \qquad g_3 = v_3+c_3+s_3/c_3$$

ilişkisi geçerliyken aşağıdaki gibiydi:

---

* Birim emek zamanının değer ve fiyat şemalarında hesaplama birimi olarak kullanılması, Natalie Moszkowska'nın *Das Marxsche System* (1929) adlı çalışmasının özellikle s. 3-19 arasında ustaca gerçekleştirdiği dönüşüm yönteminin temelidir.

** Bu kısmın son iki alt başlığında, dönüşüm sorununun önemi ele alınacaktır.

$$r = \frac{f_2 g_1 + g_2 - \sqrt{(g_2 - f_2 g_1)^2 + 4 f_1 g_1 g_2}}{2(f_2 - f_1) \ -1} \ -1$$

Formülde, ne f_3 ve ne de g_3 yer almaktadır. Bir başka deyişle, III. departmandaki (lüks mallar) sermayenin organik bileşiminin kâr oranlarının belirlenmesinde doğrudan bir rolü yoktur.

Bu sonuç, teorik olarak önemlidir. Aslında bunun anlamı, kâr oranının, sadece reel ücretlerin oluşumunu doğrudan ya da dolaylı etkileyen sanayilerin mevcut üretim koşullarına bağlı olduğudur. Sadece kapitalistlerin tüketim mallarını üreten sanayilerde geçerli olan koşullar, ancak ücret malları sanayilerindeki koşulları etkileme gücü ölçüsünde bu konuda rol oynar. Marx, bu ifadenin artı değer oranıyla ilgili olarak geçerli olabileceğini benimsese de, değerlerin fiyatlara dönüşümünde kullandığı yöntem nedeniyle kâr oranlarına uygulamayacağını benimsemiştir. Ancak, Bortkiewicz'in de belirttiği gibi, sonuç Ricardo'nun kâr teorisiyle uyumludur ve Marx'ın konuyla ilgili olarak Ricardo'ya yönelttiği eleştiri de haksız bir eleştiridir.*

Bortkiewicz kâr oranıyla ilgili olarak bu teoremi iki yönde geliştirmiştir. İlk önce, bu teoremi, kâr oranlarının artı emekten elde edileceği biçiminde ortaya konan Marksist görüşün destekleyicisi olarak görmüştür. Bu bağlamda, Bortkiewicz, Marx'ın 'sömürü teorisinin' (*Ausbeutungstheorie*) yerine nötr bir ifade olan 'tümdengelim teorisi' (*Abzugstheorie*) kavramını kullanmıştır. Bu teoremin ışığı altında,

> *Böylesi bir kârın nedeninin, sermayenin üretken gücünde değil de, ücret ilişkisinde aranması gerektiği oldukça açıktır. Böylesi bir kârın nedeni sermayenin üretken gücü olsaydı, belli üretim dallarının neden yüksek kârların etkisinde kalmadığının açıklaması yapılamazdı.*[109]

İkinci olarak Bortkiewicz, kâr oranıyla ilgili bu teoremin, Marx'ın azalan kâr oranları yasasının genel olarak kabulünü nasıl dayanaktan yoksun bıraktığını göstermiştir. Toplam sosyal sermayenin ortalama organik bileşimindeki değ-

---

* Bortkiewicz, Ricardo'yu Marx'a karşı savunurken zorlanmıştır.

109) 'Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, September 1907, s. 446-447.

şiklikler ve ortalama kâr oranı arasında herhangi bir zorunlu ilişki olmadığını göstermek için, III. departmanda geçerli olan sermayenin organik bileşiminin, diğer unsurlar değişmeden kaldığında, yükseldiğini varsaymak yeterli olacaktır. Sermayenin ortalama organik bileşimi yükselir ama kâr oranı değişmez.

Bu eleştirinin pratik bir önemi yoktur. Genelde, lüks malları üreten sanayilerdeki sermayenin organik bileşiminin, diğer tüm sanayilerin sermayenin organik bileşimi ortalamasından daha hızlı artma eğiliminde olduğunu varsaymak için ortada hiçbir neden yoktur. Bundan başka, gerçek yaşamda, kapitalistlerin tüketimine giden malları üreten sanayiler birkaç tanedir ve nispî olarak da önemsiz sanayilerdir. Tüketim malları üreten sanayilerin büyük bir çoğunluğu hem II. ve hem de III. departmanda yer almaktadır.

Bazı yazarlar, Bortkiewicz'in azalan kâr oranları eğilimi yasasına yönelttiği eleştirinin asıl vurgusunun, yukarıdaki açıklamalarımıza dayandığını kabul etmektedirler.* Bu nedenle, bunun böyle olduğu, Bortkiewicz'in 'On the Rectification of Marx's Fundamental Theoritical Construction in the Third Volume'[110] adlı makalesine bakıldığında görülmektedir. Ancak, Bortkiewicz'in, Marksist iktisat üzerine yazmış olduğu 'Value Calculation and Price Calculation in the Marxian System'[111] adlı makalesinde asıl vurgusu, Marx'ın 'emek verimliliğiyle artı değer oranı arasındaki matematiksel ilişkiyi'† ihmal etmesine ilişkindir. Marx'ın azalan kâr oranları eğilimi yasasını formüle edişine karşı yapılan bu son itiraz, bu konuda yapılan iki itirazdan en önemli olanıdır. Bundan başka, bu itirazın, değerlerin fiyatlara dönüştürülmesinde kullanılan işlemle hiç alakası yoktur.

5. FİYAT HESABININ ÖNEMİ

Buraya kadar değerleri fiyatlara dönüştürme sorununun teknik yanını ele aldık. Marx'ın yönteminin hatalı olduğunu gördükten sonra, hatasının kaynağını tespit ettik ve bu sorunun mantıksal olarak tatmin edici bir şekilde çözümlenebileceğini gösterdik. Şimdi, bütün bu sorunun önemi nedir?

Marx'ın fiyat hesabı sorununu, ikincil derecede önemli bir sorun olarak değerlendirdiği açıkça ortadadır. Durum bu iken, ekonominin iki yönü bu sorunun önemini sınırlı bir hale getirmektedir: bunlar, (1) her bir metanın fiyatı ve (2) her bir kapitalistin birbirlerine karşı elde ettiği nispî kâr. Günümü-

* S. 109'daki dipnottaki Shibatanın makalelerine bkz.

† Bkz s. 109 dipnot.

110) *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, July 1907.

111) *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozial Politik*, July 1906, July 1907, September 1907.

zün ifadeleriyle söylemeye çalışırsak, bunlar mikroskopik nitelikteki iktisadî sorunlardır. Bu sorunlar sistemin bütününe ilişkin sorunlar olmayıp, söz konusu sistemi oluşturan unsurların her biriyle ilgili sorunlardır. Bununla beraber, Marx, iktisadî makroskopiklerle daha doğrusu derneşik büyüklerle ilgilenmiştir: toplam gelir, bunun sosyal sınıflar arasındaki dağılımı ve kapitalist sistemin gelişme sürecinde söz konusu derneşik miktarların davranış biçimi. Daha kapsamlı konuları göz önüne aldığımızda, değer hesabına karşı fiyat hesabı sorunu sadece, Marx'ın çok kolaylıkla göz ardı edebileceği, tesadüfi öneme sahiptir.

Marx'ın dönüşüm sorununu çözmede kullanmış olduğu yöntem doğru olsaydı, bunun tamamen doğru bir çözümleme olduğu konusunda hiçbir şüphe kalmayacaktı. Marx'ın yöntemine göre, toplam çıktı, toplam artı değer, toplam ücretler, artı değer oranı ve kâr oranı, değer cinsinden fiyat cinsine geçişte değişmeden kalmaktadır. Bundan başka, kapitalistlerin geliri ve serveti artırmak için giriştikleri biteviye hamlelerin sonucunda ortaya çıkan güçler, sistemin değer hesabı veya fiyat hesabı çerçevesinde oluşup oluşmamasından bağımsız olarak, oldukça güçlü ve aynı genel etkileri yaratacak biçimde işlemektedir.

Bununla beraber, yaptığımız araştırmalar Marx'ın kullandığı yöntemin tatmin edici olmaktan uzak olduğunu göstermiştir yani her bir meta fiyatı ve her bir kapitalistin elde ettiği kâr ve derneşik büyüklükler ve bu büyüklükler arasındaki ilişkiler, değerden fiyata dönüşüm sırasında etkilenebilmektedir. Ortaya çıkan bu güvensizlik, daha önceki bölümlerde sermayenin organik bileşimlerinin sistemin tümünde eşit olduğu varsayımı çerçevesinde ulaşılan sonuçları, tümüyle olmasa da, ne ölçüde etkiler?

Bu soruya cevap vermek için, sermayenin organik bileşimlerinin genel olarak eşit olduğu varsayımına dayanan bir değer şeması olduğunu düşünelim. Bu değer şemasını *V* ile gösterelim. Böyle olduğunda, fiyat şeması değer şemasıyla özdeştir. Şimdi de, her kapitaliste ait sermayenin organik bileşimini, sermayenin ortalama organik bileşiminin değişmeden kalmasını sağlayacak biçimde değiştirelim. Fiyat şemasını da *P* ile gösterelim. *V* ve *P*'nin bazı özel durumlarda farklı olacağını biliyoruz. Örneğin, diyelim ki, P'deki toplam artı değer ve kâr oranı, *V*'deki toplam artı değerden ve kâr oranından daha küçük olabilir. Şemalardaki sayısal büyüklükler bir tarafa, her iki şemadaki ilişkilerin özdeş olduğu görülür. Kapitalist kâr ve işçi de ücret elde eder. Basit yenidenüretimin koşulları her ikisinde de aynıdır. *V*'den *P*'ye geçerken sistem sadece boyutlarının etkilendiği bir dönüşüme maruz kalır. İki denge durumu

karşılaştırıldığında, bu durumun da tek başına önem taşımadığı görülür.

Şimdi, her iki sistem de birikiminin etkisi altında kalsın. Her iki sistemin sahip olduğu eğilimlere ilişkin özellikler önemli ölçüde değişecek midir? Bu husus, sorunun püf noktasıdır.

Oldukça dikkat çekici farklılıklar iki kaynak nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Birincisi, *P*'de altın sanayiinde sermayenin organik bileşimi bambaşka bir yol izleyebilir. Diyelim ki bu gelişme, diğer sanayilerin ortalamalarından daha yüksektir. Buna karşılık, *ex hypothesi V*'de tüm sanayiler bu bağlamda aynı davranış biçimi içindedir. Böyle bir durumda, paranın satın alma gücü iki sistemde de farklı olacaktır ya da soruna bir başka açıdan bakıldığında, toplam fiyat giderek toplam değerden sapacaktır. Bununla beraber, bu husus, daha önce de belirttiğimiz gibi, sadece hesaplama birimi sorunudur ve çok derin bir teorik önemi yoktur. Ortaya çıkan gelişme, ilk farkın yaratacağı ciddi sonuçlardan korkmadan göz ardı edilebilmesidir.

V ve *P* eğilimleri arasındaki ikinci fark, *P*'de yer alan sanayiler arasında sermayenin organik bileşiminin nispî olarak yer değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Varsayım gereği bu yer değişmelere neden olacak gelişmeler *V*'de yoktur. Ortalama, her ikisinde de eşanlı olarak aynı ölçüde artacaktır. Buna rağmen, *P*'de kimi sanayilerdeki artışın hızlı, diğerlerinde yavaş ve belki de hiç gerçekleşmemiş olduğu düşünülebilir. Ancak, genel eğilimlerde ortaya çıkan farkı gösterebilmek için, bu sistemde içsel nedenlerle *P*'de sermayenin organik bileşiminde ortaya çıkan yer değiştirmeler belli türde olabilecek ve ücret malları üreten sanayileri, lüks malları üreten sanayilerden tamamen farklı bir biçimde etkileyecektir. Zira belli bir nedenle ortaya çıkan hızlı bir yükseliş kadar başarısızlıkların da artması sanayide aşağı yukarı tesadüfi bir biçimde yayılmışsa, konuyla ilgili derneşik miktarlar üzerinde belli bir etkinin ortaya çıkacağını varsaymak için ortada hiçbir neden yoktur.

Ücret malları sanayini özel olarak etkileyecek yer değiştirmelerin olmadığı söylenemez. Bundan başka, ilke olarak bu yer değiştirmeler, ücret malları üretiminin dolaysız veya dolaylı olarak daha önemli olduğu sanayiler üzerinde, lüks mallar üretiminin nispî olarak daha önemli olduğu sanayilere nazaran, daha fazla etkide bulunan yer değiştirmelerdir. Sonuç olarak, *P*'de ortaya çıkan ve *V*'de bulunmayan güçleri kabul etmek zorundayız.

Tam da burada, bir soru sormak yerinde olacaktır. *V*'nin belli eğilimler sergilediğini biliyoruz. Bu eğilimler *P*'ye dönüşmekle ortadan kalkmaz, en fazla değişikliğe uğrar. Ancak, hangi yönde değişecektir? Güçlenmiş midir? Zayıflamış mıdır? İşin gerçeği, bu soruya belli bir bilgiye dayanarak cevap verme

imkânının olmadığıdır. Bu koşullarda tavsiye edilebilecek tek bir genel varsayım vardır. Bu da, sermayenin organik bileşimlerindeki farklı oranlardaki değişmelerin, sanayinin değişik dalları arasında aşağı yukarı tesadüfî bir biçimde dağıtılmış olmasıdır. Bu durum, sanayiler arasında sermayenin organik bileşiminin değişme oranının, öncelikle ele aldığımız derneşik büyüklüklerin eğilimine göre nötr varsayılması anlamına gelmektedir. Bu da, sonuç olarak, farklı oranlarda ortaya çıkan değişmelerin tümüyle soyutlanması demektir. Bu husus, daha önceki kısımlarda yapılan açıklamalar anlamında yapılan yerinde bir soyutlamadır.*

Bu soyutlama yapıldığında, *V* ve *P*'nin izleyeceği gelişme modelleri arasındaki fark çok küçük detaylar biçiminde ortaya çıkacaktır. Bir başka deyişle, kapitalist sistemin hareket yasaları, ilke olarak, değer ya da fiyat hesaplamasıyla ortaya çıkarılabilir ve analiz edilebilir. Değer ve fiyat hesaplamasının özdeş olduğunu meşrulaştırma girişimi yapılması gereken bir husustur.

Bu nedenle, dönüşüm sorununun olması gerektiği gibi doğru bir biçimde kavranmış olması, kapitalist gelişmenin daha önceki kısımlarda ulaşılan kanunlarını etkilemez.

6. NEDEN FİYAT HESAPLAMASIYLA BAŞLANMAMALI?

Değer hesaplaması ve değerlerin fiyatlara dönüşmesiyle ilgili tüm sorunların oldukça gereksiz olduğu söylenebilir. Gerçek dünyada asli olan fiyat hesaplaması olduğuna göre, baştan beri işe neden fiyat cinsini ele alarak başlamadık?

Bir Marksist, bu noktayla ilgili olarak bazı şeyleri kabullenebilir. Bu zamana kadar çözüm bekleyen sorunların iktisadî sistemin farklı unsurlarının davranışını ele alması (her bir metanın fiyatı, kapitalistlerin kârları, bir firmadaki üretken faktörlerin bileşimi, v.s.), değer hesaplamasının sorunun çözümüne katkısının pek de olmadığını göstermektedir. Ortodoks iktisatçılar son elli yıldan fazla bir süredir bu tür sorunlar üzerinde yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Bu çalışmaların sonunda da bu alanda, Marx'ın veya onu izleyenlerin ortaya koyduklarından daha kullanışlı bir fiyat teorisi geliştirmişlerdir.

Geçerli bakış açısından hareketle bu konuyla ilgili olarak bir adım daha atılarak, bir bütün olarak sistemin işleyişinin analizinde bile değer hesaplamasından vazgeçmenin de mümkün olabileceği sonucuna varılır. Bununla birlikte, bunun yanlış bir görüş olduğuna inanmamızı sağlayacak önemli bir ne-

* Bkz. s. 32.

den vardır. Tüm sosyal çıktı insan emeğinin bir ürünüdür. Kapitalist koşullar geçerli olduğunda, söz konusu sosyal çıktının bir kısmını, toplumda üretim araçlarına sahip olanlar alır. Bu husus ahlaki bir karar olmayıp, sosyal gruplar arasındaki gerçek iktisadî ilişkilerin temelini tanımlayan bir yöntemdir. En açık teorik ifadesini de artı değer teorisinde bulmuştur. Değer hesaplamasını aklımızda tuttuğumuz sürece de, toplam sosyal emeğin ürününden elde edilen kârın kaynağı ve niteliği aydınlanmaktadır. Parasal kategorilerin sosyal kategorilere çevrilişi büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Kısaca, değer hesaplaması, yüzeysel bir olgu olan para ve emtianın altında yatan insanlar ve sınıflar arasındaki ilişkilere bakma imkânını sağlamaktadır.

Diğer taraftan, fiyat hesaplaması, kapitalist ilişkilerin altında yatan sosyal ilişkilerin anlaşılmasını güçleştirir. Kâr, sermayeden elde edilen bir gelir olarak ele alındığından, sermayenin de bir ölçüde 'üretken' olduğu sonucu kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Şey, kendinden bağımsız güçle donatılmış gibi görünür. Değer hesabı açısından bu noktayı, meta fetişizminin en uç şekli olarak ele alabiliriz. Buna karşılık fiyat hesaplaması açısından bakıldığında, bu nokta doğal ve kaçınılmaz bir sonuçtur.* Bununla birlikte, bu husus, sadece kapitalist üretimin temel sosyal ilişkilerinin perdelenmesi sorunu değildir. Fiyat hesaplamasından hareketle geliştirilen kâr teorilerinin her biri ciddi itirazlara açık bir yapıya sahiptir. Marx'ın değer teorisinin en büyük düşmanı olan Böhm-Bawerk, açıklayıcı bir unsur olarak sermayenin üretkenliğiyle ortaya konan teorileri yerden yere vurmuştur. Bununla birlikte, kendisine ait olan zaman tercihi teorisinin de sağlam temeller üzerinde yükseldiği söylenemez.** Belki de söylenmesi gereken bir önemli nokta, günümüz teorisyenlerinin büyük ölçüde kârın kaynağının ne olduğunu açıklamadan vazgeçip,

---

* Yukarıda sf. 47 dipnot.

** Böhm-Bawerk kendi teorisinin verimlilik ve zaman tercihi unsurlarını bir araya getirdiğini zannederek, bu yolla 'naif' üretkenlik teorileri adını vererek karşı çıktığı teorik yaklaşımların düştüğü yanlışlıktan uzak durmak istemiştir. Bununla birlikte, Bortkiewicz, Böhm-Bawerk'in yaptığı katkının sadece zaman tercihi olduğunu ortaya koymuştur.

Marx'ı eleştirenler arasında sadece Bortkiewicz, 'tümdengelim' yöntemiyle ortaya konan kâr teorisini ve değer hesaplamasıyla fiyat hesaplamasının bir arada ele alınmasını, Marx'ın iktisat teorisine yaptığı en önemli katkı olarak değerlendirmiştir. Bortkiewicz'in böylesi bir tavır takınmasının nedeni, diğer kâr teorilerini yetersiz bulmasıdır. Bu görüşlerini, hak ettiği değeri elde edememiş bir dizi makalesinde geliştirmiştir. Bortkiewicz'in şu çalışmalarını da göz önünde bulundurmak gerekir: 'Der Kardinalfehler der Böhm-Bawerkschen Zinstheorie', *Schmoller's Jahrbuch*, 1906; 'Zur Zintheorie, ibid., 1907; ve 'Böhm-Bawerk's Hauptwerk im seinem Verhälmis zur Sozialistischen Theorie des Kapitalzinses', *Archiv für die Geschiche des Sozialismus und der Arbeiterbewegang*, 1923.

kendilerinin kâr düzeyinde meydana gelen değişmeleri ve kârın girişimciler ve faiz elde edenler arasındaki dağılımını analiz etmekle yetinmeleridir.

Günümüz teorisyenleri kârın kaynağı ve doğası karşısında kayıtsız kalsalar da, ortaya konan sorunlar çok önemlidir. Bunlar, içinde yaşadığımız iktisadî sisteme karşı geliştirdiğimiz davranışın yanı sıra bunu anlamak için kullanacağımız teorik araçların seçimini de etkileyecektir. Bu nedenle, fiyat hesaplamasına karşı değer hesaplaması üzerinde yapılan tartışmaların gerçek önemi ortaya çıkmaktadır. Marx ve büyük klasik iktisatçılar gibi kârın, sosyal emeğin ürününden elde edilen bir sonuç olduğuna inanıyorsak, değer hesaplamasından ve değer hesaplamasının dayandığı emek değer teorisinden vazgeçmenin imkânı yoktur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Krizler ve Depresyonlar

VIII
KAPİTALİST KRİZLERİN DOĞASI

Marx kriz sorununu hiç gözden kaçırmamıştır. İlk çalışmalarından biri olan *Manifesto*'da, '*periyodik olarak tekrarlanan ticari krizler, burjuva toplumunu her defasında daha ciddi bir biçimde tehdit etmektedir*' demektedir. Hayattayken, *Kapital*'in I. (1873) cildine 'İkinci Baskıya Son Not' başlığı altında yazdıkları da benzer ifadelerle tamamlanmaktadır:

> *Kapitalist topluma özgü çelişkinin, burjuva pratiği üzerindeki en çarpıcı etkisi, modern sanayinin faaliyet gösterdiği ve tepe noktasında genel krizlerin ortaya çıktığı periyodik çevrim değişmelerinde ortaya çıkar. Henüz başlangıç aşamasında olsa da, böylesi bir kriz bir kez daha yaklaşmaktadır. Ortaya çıkan durumun evrenselliği ve hareketinin yoğunluğu, diyalektiği, yeni kutsal Prusya-Cermen İmparatorluğu'nun başındaki türedi asalakların kafalarına bile sokacaktır.*[112]

Bunun ötesinde, üçer ciltten oluşan *Kapital* ve *Artı Değer Teorileri*'nde (Theories of Surplus Value) kriz sorunu tekrar tekrar ele alınmıştır. Bununla beraber, Marx'ın çalışmalarında konuya ilişkin olarak tamamlanmış veya sistematik bir yaklaşıma rastlanmamaktadır.

---

112) *Capital* I, s. 26. Çeviride bazı düzeltmeler yapılmıştır. Kitabın İngilizce baskısında söz konusu Son Not hatalı bir şekilde 'İkinci Baskıya Önsöz' olarak yer almıştır.

Söz konusu eksikliğin birçok geçerli nedeni vardır. Krizler olağanüstü karmaşık bir olgudur. Geniş bir yelpaze içinde yer alan iktisadi güçler, krizleri büyük ya da küçük ölçüde şekillendirir. Marx'ın da ifade ettiği gibi, 'gerçek kriz, ancak ve ancak gerçek kapitalist üretim, rekabet ve kredi koşullarından hareket edilerek açıklanabilir'.[113] 'Rekabet' ve 'kredi' kavramlarını kullanarak Marx'ın anlatmak istediği husus, ekonomiyi, *Kapital*'de ele alınan modelden daha karmaşık hale getiren tüm örgütlenme yapısı ve finansal araçlardır. Bu noktayı bir başka şekilde ortaya koymaya çalışırsak, karışık bir somut olgu olan krizlerin, tam olarak *Kapital*'de kullanılan soyutlama düzeyiyle analiz edilebilme imkânı yoktur. Gördüğümüz şey üst düzey bir soyutlama sonucunda ortaya çıkan kriz sorununun tüm yönleridir. Kriz sorunun her yönü analiz boyunca zaman zaman ortaya çıkacaktır. Ancak bunların, krizlerin ele alınış biçimi açısından illâki bir mantıksal silsile içinde olması gerekmemektedir. Marx, rekabet ve kredi ile ilgili olarak yaptığı analizi tamamlayacak kadar yaşamış olsaydı, krizlerin tam anlamıyla ve sistematik bir şekilde ele alınmasını sağlayabilecek bir inceleme yöntemini ortaya koyabilecekti. Bununla birlikte, krizler tamamlanmamış işler listesinde yer alan bir konu olmuştur.

Bu koşullar altında ve sorunun uygulamaya ilişkin önemi düşünüldüğünde, Marx'ı izleyenlerin dikkatlerini büyük bir ölçüde kriz teorisine ayırmaları doğaldı. Bunlar, bir taraftan Marx'ın analizini genişletmişler ve diğer taraftan da Marx'ın soruna ilişkin olarak parça parça yapmış olduğu katkıların anlamı ve nispi önemi konusunda aralarında çekişmişlerdir. Bu nedenle, Marksistlerin konuyla ilgili olarak yazıp çizdiklerini hesaba katmadan krizleri Marksist iktisadın çerçevesinde ele almanın imkânı yoktur. Bu noktadan hareketle, konuyla ilgili tüm söylenenleri ele almayacağız. Konuyu toparlayabilmek ve berraklaştırmak için sadece sorunla ilgili olarak yazıp çizmiş en önemli yazarları ele almakla yetineceğiz.

1. BASİT META ÜRETİMİ VE KRİZLER

Herkesin kabul ettiği ve üç aşağı beş yukarı istikrarlı olan para veya dolaşım aracı, takas aşamasını geride bırakmış ve gereksinimlerini tek tek üreticilerin karşılıklı mübadelesi yoluyla gideren bir toplumun olması gereken veçhesidir. Takas söz konusu olduğunda çevrim *C-C* yani bir metanın bir başka

113) *Theorien über den Mehrwert* II/2, s. 286.

meta ile mübadelesi biçiminde işlerken, gelişmiş meta üretimi söz konusu olduğunda *C-M-C* yani metayı belli bir miktar para karşılığında satıp, elde edilen parayla bir başka meta satın alımı biçiminde işlemeye başlar. Bu nedenle, paranın işlevi ve amacı, mübadeleyi zaman ve mekan olarak ikiye ayırmaktır. Paranın kullanılmaya başlanması, uygarlık tarihinde çok önemli bir adım olarak görülür. Üretici artık hem istediği şeyi elinde bulunduran ve hem de aynı zamanda sahip olduğu şeyi isteyen bir kişiyi arama zorunda değildir. Paranın kullanımıyla birlikte, ürününü hazır olduğunda satabilmekte ve gereksinimlerini de uygun bir zamanda satın alabilmektedir. Bu yolla, zaman tasarrufu sağlanmış ve artan verimliliğin temelleri olan üretimde uzmanlaşma mümkün hale gelmiştir.

Bunlar herkesin bildiği şeylerdir. Ancak, gözden kaçırılan nokta, üretimin mübadele aracılığıyla belirtilen biçimde örgütlenmesinin, emeğin örgütlenmesinin ve ürünün paylaşımının tek bir otoritenin isteği yönünde gerçekleştiği basit bir ekonomide akla ve hayale gelmeyecek bir tür kriz ihtimalini beraberinde getirmesidir (örneğin, ataerkil aile ekonomisinde veya feodal ekonomide). Zira *A* ürününü satıp, hangi nedenle olursa olsun *B*'nin ürününü satın alamazsa, *B*'de *A*'ya ürününü satamadığından *C*'den ürün satın alamayacaktır. *C*'de, *B*'ye ürün satamadığından *D*'den ürün satın alamayacaktır ve süreç de bu şekilde sürüp gidecektir. Mal alım ve satımının birbirinden ayrılması nedeniyle dolaşım sürecinde meydana gelen bu kırılma, tüm ekonomiyi etkisi altına alıncaya kadar devam edecektir. Krizle birlikte ortaya çıkan benzer bir sonuç, satılamayan emtia stoklarının ve tatmin edilmemiş isteklerin görülmesidir. Her üretici, satabileceğinden fazlasını üretmiştir. İlkel toplumlarda iktisadi felaket alışılmamış kıtlık anlamında kullanılırken, ilk kez burada alışılmamış ölçüde gelişmiş bir iktisadi krizle karşılaşıyoruz. Verilen örnekte, 'neden', *A* üreticisinin kendi ürününü başkalarının ürünleriyle mübadele etme sürecini kesintiye uğratmasında aranmalıdır. A'nın ürününü sattığı halde neden ürün satın alamadığını anlayabilirsek, krizin nedenini hemen hemen açıklayabiliriz.

Basit meta üretiminin geçerli olduğu bir toplumda üreticilerin neden işi böylesine kesintiye uğratan bir davranış içine girdiklerini anlamak hiç de kolay değildir. Doğal afetlerin veya savaşların veya bu gibi felaketlerin ortaya çıkması, basit meta üretiminin işleyişini kesintiye uğratabilir. Ancak, ortaya çıkan iktisadi kriz, satılamayan ürün fazlalığından değil, hat safhaya ulaşan bir kıtlık nedeniyledir ve bu bağlamda, basit meta üretimi, ilkel toplumlarınkinden çok farklı değildir. Cimrinin altın hırsının bir sonucu olan gömüle-

me*, belirtilen biçimde ortaya çıkan bir krizin nedeni olarak ele alınabilir ve bilindiği gibi de gömülemeye, gelişmiş toplumlardan ziyade basit meta üretiminin geçerli olduğu koşullarda rastlanır. Bununla beraber, gömüleme, yavaş yavaş ve uzun dönemde ortaya çıkar. Gömüleme, toplam para meta arzı ancak ve ancak gömülemenin etkisini bertaraf edecek bir oranda artırıldığında, ekonomiyi etkilemez. Bu yapılmazsa, gömüleme, dolaşım ve dolayısıyla üretim üzerinde uzun soluklu bir çöküntü etkisi yaratacaktır. Ancak, gömülemenin günümüzde gördüğümüz ani ve sert özellikteki krizlere nasıl neden olduğunu anlamak zordur. Buradan, savaş ve hasat yetersizliğinin yarattığı olumsuzluklar bir tarafa bırakılırsa, basit meta üretiminde krizlerin ortaya çıkma ihtimali olsa da, bunların daha ziyade olmaması gereken veya tesadüfi nitelik taşıyan krizler olduğu sonucuna varılır.

Aslında bu sonuç, basit meta üretiminin temel koşullarından kaynaklanabilir. *C-M-C* çevrimi, kriz ihtimalini kesinlikle içinde barındıran bir çevrimdir. Ancak, bu çevrim, aynı zamanda tüketim için yapılan üretim anlamına da gelmektedir. Tüketim temelde kesintisiz bir süreç olduğundan, krizin gerçekleşme ihtimali artmıştır.

2. SAY YASASI

Klasik iktisatçılar, basit meta üretimiyle kapitalist üretim arasındaki farkı birbirinden ayıramayarak, tarihi bir bakış açısından yoksun olduklarını göstermişledir. Basit meta üretiminin koşullarına göre işletilen teoremler, sık sık genelleştirilmiş ve hiç eleştirilmeden kapitalist üretime uygulanmıştır. Bunun en açık örneklerinden biri, Adam Smith'in takipçisi ve Ricardo'nun çağdaşı olarak anılan Fransız Jean Baptiste'ye ait ve iktisat literatüründe 'Say'in Piyasa Yasası' adıyla anılan ilkedir.**

Say'in Yasasına'na göre, her satışı aynı miktarda bir satın alma izler. Bir başka deyişle, *C-M-C* çevriminde bir kesinti, dolayısıyla kriz ve aşırıüretim olmayacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, basit meta üretiminde böylesi bir kesinti olmaz. Say bunu, imkânsızlık dogması haline getirmektedir. Basit meta üretiminde krizler ve aşırıüretimin olmayacağı biçiminde ortaya konan ve

---

* Gelir getirmeyecek bir biçimde paranın ele tutulması. Bu kavram, yastık altındaki para ya da tutu olarak da ifade edilebilir, (Ç.N).

** Genellikle Say'in adıyla anılan bir ilke olması gerçeğine rağmen, -bu durumda şüphelidir- bu ilke hatalı bir şekilde Say'a atfedilmiştir. Klasikler arasında konuyu ilk ele alan, John Stuart Mill'in babası olan James Mill'dir.

doğru olan tez, tüm koşullarda krizlerin ve aşırıüretimin olmayacağı biçiminde ortaya konan ve yanlış olan bir tez haline gelmektedir. Klasik iktisatçıların Say'in Yasası'nı bazen açıkça ve bazen de zımnî bir biçimde kabul etmesi, kriz teorisinin önünü kapatmaktadır. Sonuç olarak da, konuya ilişkin katkıları parça parça, birbiriyle alakasız ve önemsizdir.

Bunu Marx'tan başka daha iyi anlayan çıkmamıştır ve bu nedenle de Marx'ın dikkatini, Say'in Yasası'nın (Ricardiyen versiyonuna) detaylı bir eleştirisi üzerinde yoğunlaştırmasına şaşırmamak gerekir. Bu yolla Marx, meta üreten toplumlarda krizlerin ve aşırıüretimin olma ihtimalinin doğasıyla ilgili tüm şüpheleri ortadan kaldırmakta ve dolayısıyla da krizlerin nedeni üzerinde daha sonra yapılacak analizin önünü açmak istemektedir. Marx konuya ilişkin çabasını, *Artı Değer Teorileri*[114] (Theories of Surplus Value) adlı kitabında Krizler konusunu ele aldığı kısmında tamamlamıştır.

Ricardo, genel bir aşırıüretim ihtimalini şu sözleriyle reddetmektedir:

> *Hiç kimse, tüketmek ya da satmak amacından başka bir nedenle üretimde bulunmaz ve hiç kimse, kendine yararlı olacak veya gelecekte yapacağı üretime katkıda bulunacak metayı satın alma amacı dışında meta satmaz. Böylece, kişi ya kendi ürettiği malların tüketicisi ya da bir başka kişinin ürettiği malları satın alan ve tüketen kişi haline gelir... Üretimi, her zaman üretim veya hizmet satın alır. Para sadece yapılan mübadelede kullanılan bir değişim aracıdır.*[115]

Marx bu düşünüş şeklini oldukça gülünç bulmuştur: '*Bu, Say'in çocukça yapmış olduğu gevezelik olmakla birlikte Ricardo için değersiz bir şeydir*'.[116] Aslında kimsenin, sadece bir başkası satmak zorunda olduğu için, mal satın alma zorunluluğu yoktur. Satış ve alış, zaman ve yer olarak birbirinden ayrıdır. Para da 'mübadele aracı olmaktan' daha öte bir şeydir. Para mübadeleyi, satış ve alış gibi iki ayrı ve farklı kısma ayıran bir araçtır. Bir kişi, sattığı halde satın alamazsa, ortaya çıkacak sonuç kriz ve aşırıüretim olacaktır. '*Basit metamorfoz şeklinin [yani, C-M-C] kriz ihtimalini taşıdığını söylediğimizde, sadece, bu şeklin, gerekli olan tamamlayıcı işlemleri parçalar haline getirdiğini ve birbirinden ayırdığını anlatmak istiyoruz*'.[117] Ricardo, yapmış olduğu analizin basit meta üreti-

114) Ibid., özellikle s. 272-291.
115) *Principles*, s.273, 275.
116) *Theorien über den Mehrwert* II/2, s. 277.
117) Ibid, s. 280-281.

minin yanı sıra kapitalizme de uygulanabileceğini söylemiş olsa da, daha basit meta üretimini bile yanlış bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu son belirttiklerimizi daha sonra ele aldığımızda, Ricardo'nun yapmış olduğu hatanın tüm sonuçlarını göreceğiz.

3. KAPİTALİZM VE KRİZLER

Basit meta üretiminin özelliği olan *C-M-C* çevrimi, kapitalizmde *M-C-M'* haline dönüşür. İki çevrim arasındaki temel fark budur.* Şimdi bunu daha yakından görelim.

C-M-C çevriminin gerekçesi açıktır. Mübadele değeri açısından, çevrimin başında yer alan *C* ile sonunda yer alan *C* özdeştir. Bununla beraber, kullanım değeri açısından bakıldığında, çevrimde yer alan ilk *C*'nin üreticisi açısından kullanım değeri yoktur ya da çok küçüktür. Buna karşılık, arzulanan, daha büyük kullanım değerine sahip olduğu için çevrimde yer alan ikinci *C*'dir. Bu nedenle, ortaya çıkan mübadelenin amacı, mübadele değerinin yükseltilmesi değil, kullanım değerinin elde edilmesidir. Bu, basit meta üretiminin tüketim için yapılan bir üretim olduğu ve bunun da, basit meta üretiminde krizlerin ve aşırıüretimin ihtimal dışı olduğunu açıklamakla aynı şeydir.

Kapitalizmde geçerli olan *M-C-M'* çevrimi tamamen farklıdır. Kapitalist, bir kapitalist† gibi hareket ederek, sermaye olarak etkin bir şekilde işlev görecek kadar bir miktardaki parayla (*M*) işe başlar. Bu parayı, emek gücü ve üretim araçları satın almak üzere çevrim sürecine sokar. Sonuçta, üretim süreci tamamlandığında, ürettiği emtiayı paraya (*M'*) dönüştürmek için piyasaya geri döner. Çevrimin başında ve sonunda yer alan *M* ve *M'*, mübadele değerini ifade eder. Kullanım değeri her ikisinde de yoktur. *M* ve *M'* arasında niceliksel bir fark olmadığı, bir başka deyişle, $M' - M = \Delta M$ pozitif olmadığı sürece, bütün süreç anlamsız hale gelir. Kapitalizm söz konusu olduğunda, *M-C-M'* çevriminin temel amacı veya ana kaynağı olan değerin artması, kapitalistin bireysel amacı haline gelir ve soyut olarak daha fazla bir servet elde etmesi kapitalist olarak işlev görmesinin yegâne kaynağı olur.[118] Bu noktada, basit meta üretiminde tamamen gözden kaçırılan bir yeni unsurla karşılaşıyoruz. Cimrilik, soyut olarak kapitalistin servet hırsı olarak anlaşabilecekse de, bu amacına parasını dolaşımdan çekerek ulaşır. Kapitalistse, parasını sürekli olarak söz konusu çevrime yönlendirir ve bu yolla çevrim sürecinin niteliğini değiştirir.

* Bkz. s. 57'deki dipnot.

† Kapitalistin, bir kapitalist olmasıyla, kapitalistin tüketici olmasını birbirine karıştırmamak gerekir. Hiçbir niteliği olamayan kapitalist derken, kapitalistin, bir kapitalist olması durumunu ifade ediyoruz.

118) *Capital* I, s. 170.

Bu husus, üretimin kapitalizmde kâr amacıyla yapılır demekle aynı şeydir ve birazdan da göreceğimiz gibi, kapitalizmin krizlere ve aşırıüretime neden açık olduğunu ifade etmektedir.

M-C-M' çevrimi ve krizler arasındaki ilişkiyi ele almadan önce, *C-M-C* çevriminin kapitalist üretimle birlikte ortadan kalkmadığı veya önemini yitirmediğini belirtmek gerekir. Gerçekte, çoğu insan yani işçiler için, çevrim tüm sonuçları itibarıyla *C-M-C* biçiminde sürmektedir. İşçi, kendisi için olsa olsa sınırlı bir kullanım değeri olan metayla yani emek gücüyle işe başlar. Emek gücünü paraya çevirir. Sonuçta da, elde ettiği bu parayla yaşamını kolaylaştıran ve yaşamı için gerekli olan şeyleri satın alır. Bu, *C-M-C* biçiminde ortaya çıkan bir çevrimdir ve amaç, kullanım değerini artırmaktır. *M-C-M'* çevrimi, basit meta üreticisi için ne kadar yabancıysa, işçi için de o kadar yabancıdır. Böylelikle, işçiyi, kârın tahakkümü altındaymış gibi resmetmek veya soyut olarak, kapitalist gibi 'daha fazla servet elde etme' amacını taşıdığını düşünmek tamamen yanlıştır. İşçiyi motive eden unsur, kullanım değeri arzusudur ve işçilerin 'birikimi' olarak görülen şeylerin (mevduat bankaları, sigorta şirketleri v.s. aracılığıyla), kapitalistin birikimiyle ortak bir yanı yoktur. İşçinin birikimi, daha ziyade, işçinin emek gücünü satamayacak duruma geldiğinde, kendisi ve ailesi için gerekli kullanım değerlerini temin etmek amacıyla yapılmıştır.*

Kapitalist ve işçi arasındaki davranış ve motivasyon farklılığının 'insan doğasıyla' şüphesiz bir ilgisi yoktur. Bu fark, *M-C-M'* ve *C-M-C* arasındaki farktan yani her iki çevrimin karşı karşıya kaldığı nesnel koşullardan kaynaklanmaktadır. Ortodoks iktisatçılar, bu ayrımı yapmadıklarından, birbiriyle zıt iki hataya düşmüşlerdir: bunlar, kapitalizmde *herkesin* kâr elde etme arzusuyla hareket ettiğinin veya *herkesin* kullanım değeriyle ilgilendiğinin ve dolayısıyla da tüm tasarrufların zaman içinde gelirin yenidendağılımı olduğunun zannedilmesidir. Marx, ortodoks iktisatçıların bu konudaki tutarsızlıklarıyla ilgili güzel bir örnek vermiştir. Bu noktada Marx, MacCulloch'un onayladığı bir ifadeyi ortaya koymuştur: '*Bitmez tükenmez kazanma hırsı,* ***auri sacra fames****, kapitalistlere her zaman yol gösterir*'. Ancak, Marx şunları da hemen ek-

* Nüfus artışı genç nüfus içinde yoğunlaştığında, işçilerin 'birikimleri' önemli bir net tasarruf haline gelir. Bununla beraber, net tasarruflardan, geçimlik düzeyin altında gelir elde edenlerin (işsiz, yaşlı, v.s.) ve dolayısıyla da yardımla yaşamaya mecbur kalanların çözdükleri tasarruflar çıkarılmalıdır. Belli bir zaman içinde, bir bütün olarak işçi sınıfının net tasarruflarının pozitif olması şüphe çekici olacaktır. Marx'ın her zaman üzerinde çalıştığı varsayım yani işçilerin tüm gelirlerini harcamaları varsayımı teorik ve pratik olarak doğrulanmıştır.

* *Altına duyulan lanetli hırs, (Ç.N).

lemektedir. '*Bu görüş şüphesiz MacCulloch ve takipçilerini, teorik güçlük çektikleri zaman, örneğin, aşırıüretim sorunu söz konusu olduğunda, aynı kapitalisti, tek amacı kullanım değeri olan ve hatta kendisinden çizme, şapka, yumurta, basma ve diğer çok bilinen türden kullanım değerleri için doyumsuz bir açlık duygusu gelişen ahlaklı bir yurttaşa dönüştürmekten kuşkusuz alıkoyamaz*'.[119] Kapitalist toplumun basit ama temel özelliklerini dikkatli bir biçimde incelemek, böyle büyük hatalara düşmemizi önleyecektir.

Şimdi de, M-C-M' çevrimiyle kriz sorunu arasındaki ilişkiyi inceleyelim. Az önce de belirttiğimiz gibi, kapitalist tüm dikkatini ΔM üzerinde toplamakta ve ΔM'in olabildiğince büyük olmasıyla ilgilenmektedir. Başarıyı ya da başarısızlığı ΔM'nin mutlak büyüklüğüyle değil, ΔM'nin yatırdığı ilk sermayeye oranına göre veya bir başka deyişle, ΔM/M oranının büyüklüğüyle ölçer. Bu da, kâr oranından başkaca bir şey olmadığından, kapitalistin kâr oranını maksimize etmek istediğini ve sermayesini üretime yöneltirken temel amacının bu olduğunu söyleyebiliriz.

Şeklen bir kriz ihtimali söz konusu olduğundan, basit meta üretimiyle kapitalizm arasında hiçbir fark yoktur. Daha önce basit meta üretimiyle ilgili olarak ne söylediysek, burada da geçerlidir. Piyasadan satın alma gücünün çekilmesi gibi çevrim sürecini kesintiye uğratabilecek herhangi bir gelişme, çevrim sürecinde aşırıüretim olgusunu ortaya çıkarabilecek ve bu bizzat üretimin kısılması biçiminde gelişebilecek bir çelişkili süreci başlatabilecektir. Ancak, burada, daha önce böylesi bir çelişkiye neden olan unsurları görmenin zor olduğu bir durumla karşılaştırıldığında büyük bir fark söz konusudur. En azından şimdi, ΔM'ye bir şey olursa, kapitalist M'yi dolaşım sürecine sokma isteğini yeniden gözden geçirecektir. ΔM kapitalizmin en zayıf noktasıdır ve basit meta üretiminde görülmez.

Şimdilik iki durum ele alınacaktır. Birincisi, ΔM ortadan kalkar ya da negatif olursa, kapitalist üretimi teşvik eden unsur ortadan kalkacaktır. Kapitalistler paralarını geri çekecekler, çevrim daralacak ve sonuçta aşırıüretimin ortaya çıktığı bir kriz gelişecektir. Bu durum oldukça açıktır. Bununla birlikte, bu durum, pratikte görülmeyecek kadar uç bir gelişmedir. Kârın zaman zaman ortadan kalktığı ve hatta ekonominin büyük bir kısmının zarara uğramasına neden olduğu doğrudur. Ancak, bu durum, oldukça ciddi krizlerin çok iyi bilinen bir sonucudur. Bir başka deyişle, bu durum, bir depresyon olgusu olup, kriz başlangıcını açıklamada nadiren göz önüne alınır.

---

119) Ibid., s. 171'deki dipnot.

İkincisi de, ΔM'nin ya da daha bilindik bir terminolojiyle ifade edersek, kâr oranının azalmasıdır. Kâr oranının daima pozitif olacağını ve bu nedenle de kapitalist üretimi teşvik eden unsurun hiçbir zaman ortadan kalkmayacağını varsayarsak, belli bir aşamada kapitalistlerin faaliyetlerini bir krize neden olacak düzeyde azaltacakları beklenebilir mi? Cevap kesinlikle evettir. Marx'ın vurguladığı gibi, kapitalizmde, '*iş sadece aynı ya da (birikimin gerçekleşmiş olduğu durumda) genişletilmiş ölçekte, sermayeyi oluşturan şeyler kitlesini aynen yenileme sorununun yanı sıra yatırılan sermayenin değerinin alışılmış* [***gewöhmlichen***] *kâr oranıyla yenilenmesi sorunudur*'.[120] Alışılmış kâr oranının kesin bir oran olduğu düşünülmemelidir. Bu oran, sınırları çok iyi tanımlanmış ve içinde bulunulan duruma göre, diyelim ki yüzde 10 ilâ yüzde 15 ya da yüzde 4 ilâ yüzde 6 arasında seyreden bir oran olmalıdır. Kâr oranı alışılmış kâr oranının altında kalırsa, kapitalistler faaliyetlerini azaltacaktır. Bunun nedenleri anlamak zor değildir.

Tam da çevrim sürecinin doğası nedeniyle, her kapitalist sürekli olarak iki alternatif davranış arasında bir seçim yapmak zorunda kalır: ya sermayesini çevrim sürecine sokacaktır ya da sermayesini para olarak elinde tutacaktır. Uzun dönemde böylesi iki alternatifin olmayacağı doğrudur. Kapitalist, bir kapitalist olarak varlığını sürdürmek istiyorsa, er ya da geç sermayesini yeniden yatırıma yöneltecektir. Ancak, kapitalistin sermayesini hiç beklemeden yeniden yatırım yapmak amacıyla kullanmasının anlamı, yapacağı yeniden yatırımın aynı üretim dalında yapılacağı anlamına gelmez. Herhangi bir sanayi dalındaki kâr oranı alışılmış kâr oranı düzeyinin altına inerse, kapitalistlerin sermayelerini bu alandan çekerek bir başka sanayi dalına yönelteceği genel olarak kabul edilen bir ilkedir. Bununla birlikte, kâr oranı hemen hemen tüm sanayi dallarında ya da tümünde aynı anda alışılmış kâr oranı düzeyinin altına inerse, sermayeyi bir sanayi dalından bir başkasına kaydırmanın sağlayacağı bir yarar yoktur. Bu gerçekleştiğinde, kapitalistler olumsuz olarak gördükleri bu durum karşısında yeniden yatırıma yönelecek bir zorlama altında değillerdir. Kapitalistler yeniden yapacakları yatırımları koşullar düzelinceye yani ya faiz oranları alışılmış düzeyine gelinceye ya da yeni ve daha düşük bir kâr oranı düzeyine rıza gösterinceye kadar erteleyecektir. Bu arada, yapılacak yeniden yatırımların ertelenmesi, çevrim sürecini kesintiye uğratacak ve bir kriz ve aşırıüretim sonucunu beraberinde getirecektir. Kriz ve hemen arkasından gelen depresyon, gerçekte, kâr oranının tam anlamıyla ya da kısmen eski düzeyine gelme sürecinin bir aşamasıdır.

120) *Theorien über den Mehrwert* II/2, s. 265. Vurgular Sweezy'e aittir.

Bu nedenle, krizin ortaya çıkması için kâr oranının ortadan kalkması ya da negatif olması gerekmez. Gereken sadece daha olumlu koşullar ortaya çıkıncaya kadar kapitalisti elinde para bulundurmaya teşvik edecek düzeyde olan kâr oranını, alışılmış kâr oranı düzeyinin altında tutmaktır. Bu da, çevrim sürecinin devamlılığının yara almasına ve krizin başlamasına neden olur.

Kâr oranları anormal derece düştüğünde, kapitalistlerin paralarını ceplerinde tutmak yerine kişisel tüketimlerini artıracakları düşünülür. Böyle olsa, emtia talebinin niteliği değişmekle birlikte toplam emtia talebi değişmeyecek ve çevrim süreci kesintiye uğramayacaktır. Bununla birlikte, konuyu bu şekilde ele almak, Marx'ın dikkatli olunması gerektiğini vurguladığı bir konuda hata yapmak demektir. Böyle olduğunu düşünmek, kapitalistlerin birdenbire birikimden vazgeçip, 'sadece kullanım değerini elde etmek isteyen ahlaki kurallara bağlı bir kişi haline geldiğini' varsaymak demektir. Bu, 'zor günler yaşayan' kapitalistten, kemerini sıkıp daha gerçekçi bir yaşam sürmesinden ziyade keyif sürmesini istemek demektir. Kısaca, bu, kesintisiz bir biçimde süren sermaye birikiminin kapitalizmin temeli olduğu varsayımından vazgeçmektir. Marx bu mantığı çok açık bir biçimde aşağıdaki paragrafta eleştirmiştir:

> *Kapitalist üretimde sorun, doğrudan kullanım değerinin yanı sıra mübadele değeri ve özellikle de artı değerin daha da artması sorunudur. Kapitalist üretimin sürmesine neden olan güç budur ve kapitalist üretimin çelişkilerinin nedenlerini ortadan kaldırmak için, onu temellerinden uzaklaştıran ve kapitalist sistemi, üreticilerin yaptığı tüketimi ele alan bir üretim sistemi haline getiren bir kavramsallaştırmadır.*[121]

Bu kısımda ele alınanlar şu şekilde özetlenebilir. Kapitalist krizin kendine özgü şekli, kâr oranının alışılmış düzeyinin altına düşmesi nedeniyle çevrim sürecinin kesintiye uğramasıdır. Farklı şekilde olsa da, günümüz iş çevrimleri teorisinin de, özde Marx'ın elde ettiği sonuca benzer bir sonuca ulaşmış olması ilginç ve oldukça öğreticidir. Günümüz teorisyenleri, Marx'tan daha düşük bir soyutlama düzeyiyle işe başlamaktadırlar. Onlara göre kapitalist sınıf iki kısma ayrılır. Bunlardan ilki, üretim sürecini örgütleyen ve yönlendiren girişimciler ve ikincisi de, girişimcilerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli olan fonları faiz karşılığı arz eden kapitalistlerdir. Girişimciler de serma-

121) Ibid., s. 206-207.

ye sahibi olabilir. Ancak, onların da, bu sermayeyi kendilerinden faiz karşılığı borçlandıkları düşünülür. Bu varsayımlar altında, girişimcinin yaptığı yatırım alanında geçerli olan kâr oranı[122] ödemeyle yükümlü olduğu faiz oranından daha yüksekse, sermaye yatırımına yönelecektir. Bununla birlikte, kâr oranı faiz oranının altına düşerse, yatırım yapma şevkinin kırılması ve çevrimin kesintiye uğramasının ardından kriz ortaya çıkacaktır.

Konu bu şekilde ortaya konduğunda, sorunun faiz oranlarının çok yüksek olması nedeniyle ortaya çıktığı anlaşılır. Bu, bir anlamda doğrudur. Ancak, gerçekten bunun anlamı, kapitalistin sermayesini düşük faiz oranlarından girişimciye borç olarak vermektense, elde nakit olarak tutmayı tercih etmesidir. Böylesi bir tercihte bulunmasının değişik nedenleri olabilir. Ancak, iş çevrimleri teorisyenlerinin genellikle hemfikir oldukları düşünce, kapitalistler için önemli olan hususun, düşük düzeydeki faiz oranlarının uzun süreli olarak geçerli olmayacağına olan inançlarıdır. Bir başka deyişle, faiz oranlarının alışılmamış ve anormal düzeyde olması ve bu nedenle de parasal açıdan borç verme işlemlerini, talep bugünkü veya belki de daha yüksek faiz oranları düzeyinde artmaya başlayıncaya kadar ertelemektir†. Makul bir zaman sonra faiz oranları beklenen düzeye ulaşmazsa, kapitalistler yeni ve daha düşük faiz oranı düzeyini kabullenmek zorunda kalacaklar ve bu nedenle de girişimcilerin kabul edeceği koşullarda bir kez daha borç vermeye başlayabileceklerdir.

Şimdi, bu durumu kapitalistler ve girişimciler ayrımından soyutlarken formüle etmeye girişirsek, kapitalistlerin normal veya alışılmış faiz oranı düzeyinin altında girişimcilere borç vermeyi reddetmesiyle kapitalist-girişimcilerin (Marx bunlara niteliği olmayan kapitalistler adını vermektedir) kâr oranı alışılmış düzeyin altında olduğunda yatırım yapmayı reddetmeleri olgusuyla aynı şey olduğunu görürüz. Genel olarak ifade edersek, bu, bir bütün olarak kapitalist sınıfın yatırım faaliyetlerinin, sermayenin getiri oranını belli yer ve zamanda aşağı yukarı belli olan bir düzeyin altına düştüğünde azaltacağını söylemenin değişik yollarından biridir. Bu davranışın sermaye kaynaklarının arz ve kullanımından dolayı değil de, kapitalist üretimin temel özelliği nedeniyle ortaya çıktığının vurgulanması açısından Marksist formülasyonun büyük üstünlüğü vardır. Bu, krizlerin; para piyasası, faiz oranı, kredi v.s. hesaba katıl-

† Parayı, faiz oranlarının gelecekte yükseleceği beklentisiyle elde tutmaya (ya da başka bir şekilde ortaya koyarsak, gelecekte menkul kıymetlerin fiyatlarının düşeceği beklentisi) Keynes, spekülasyon amacıyla likidite tercihi adını vermektedir.

122) Burada sözünü ettiğimiz kâr oranı, genellikle sermayenin marjinal etkinliği veya üretkenliği olarak ifade edilir. Şu anki bakış açımız çerçevesinde, bu kavramlar arasındaki fark önemli değildir.

madan da tam anlamıyla analiz edilmesinin mümkün olduğunu ileri sürmek anlamına gelmez. Biz sadece günümüz iş çevrimleri teorisinin neyi geçiştirmeye çalıştığını yani para piyasası ve faiz oranını ortaya çıkaran kurumsal düzenlemeler olmadığında bile, kapitalist üretimin kâr oranlarında meydana gelen dalgalanmalar nedeniyle krizlere maruz kalacağını göstermeye çalıştık. Bunun en önemli sonucu, para sistemi ne ölçüde değiştirilirse değiştirilsin, kapitalist krizlerin üstesinden gelemeyeceğidir.

4. İKİ TÜR KRİZ

Buraya kadar yaptığımız analiz doğruysa, krizlerin nedenlerini üzerinde yapılacak bir tartışma, kâr oranlarını etkileyen güçler açısından sürdürülmelidir. Bu bağlamda, azalan kâr oranları yasasının büyük bir önemi vardır. VI. kısımda sermaye birikim sürecinin, kâr oranları eğilimini gerilettiği belirtildi. Bu eğilim kendiliğinden sürekli ve aşama aşama gelişecek bir biçimde işlemezse, krizlerin ortaya çıkabileceği çok açıktır. Bu olasılık, bir sonraki kısımda 'Kâr Oranlarının Düşme Eğilimi Nedeniyle Ortaya Çıkan Krizler' başlığı altında ele alınacaktır. Kâr oranlarının düşme eğiliminin, değer yasasının tüm koşulları yerine getirdiği varsayımının bir sonucu olarak ortaya çıktığının belirtilmesi önemlidir.* Bir başka deyişle, tüm emtianın analiz boyunca denge değerlerinden satıldığı varsayılmıştır. Bu nedenle, azalan kâr oranları değer sistemindeki dengesizliğin belirtisi olmayıp, aksine bir krize neden olduğunda böylesi bir dengesizliğin nedeni olmaktadır.

Tüm emtianın denge değerlerinden satıldığı varsayımını bir tarafa bırakırsak, kârlılığı azaltacak bir başka neden ortaya çıkacaktır. Kapitalistler, emtiayı değerlerinden satamamaları nedeniyle zarara uğrayabilir. Değer teorisinde zımnen de olsa yer almasına rağmen, bu olasılığa buraya kadar hiç değinilmemiştir. Tek bir metaya uygulandığında durum çok açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Çok fazla üretilirse piyasa fiyatı değerin altına düşer, kâr azalır ya da tamamen ortadan kalkar. Bu gelişme yeterli sayıda sanayide aynı anda ortaya çıkarsa, kâr oranlarında bir düşme ve kriz sonucuyla karşılaşılacaktır. Bununla birlikte, bu durumda kârlılıkta meydana gelen bir gelişme, krizin ortaya çıkmasıyla birlikte yoğunlaşan dengesizliğin bir ifadesidir. Asıl zorluk, nihai emtiada bulunan değerin fiziki olarak gerçekleşmesidir. Bu nedenle, bu olasılık X. kısımda 'Gerçekleşme Krizleri' başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

* Fiyat hesaplamasının kullanımı, değer hesabıyla elde edilen sonuçlarda önemli değişiklikler yapılmasını gerektirmez.

Kâr oranlarının azalma eğilimi ve gerçekleşme krizleri nedeniyle ortaya çıkan krizler arasındaki farkı anlamak oldukça önemlidir. Kapitalist pratik açısından bu krizler arasında hiçbir fark yoktur. Kapitalist açısından yaşanan zorluk, kaynağı ne olursa olsun, her zaman için kârlılıktaki yetersizlik olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, nedensel analiz açısından ele alındığında, iki kriz türü birbirinden farklı sorunları yaratmaktadır. Birincisi, değer sistemi değişemediğinde, artı değer oranındaki ve sermayenin bileşimindeki hareketlere bakmamız gerekir. İkinci olarak da, arz edilen tüm emtiayı, satın alamayacak talep anlamında değil de, tatmin edici bir kâr oranı sağlayamayan talep anlamında olan efektif emtia talebi yetersizliğini yaratan belirlenmemiş güçleri olarak anlamalıyız. Her iki durumda da krizin başlamasının nedeni, kâr oranlarının azalmasıdır. Ancak, her iki duruma ilişkin olarak, kâr oranlarındaki gerilemeye neden olan gelişmenin altında neyin yattığını ayrı ayrı analiz etmek zordur.

IX
KÂR ORANLARINDAKİ DÜŞME EĞİLİMİYLE İLGİLİ OLARAK ORTAYA ÇIKAN KRİZLER

Marx'a göre, kapitalist gelişme sürecinde kâr oranlarının düşme eğilimine girmesi, genel bir kural olarak sermayenin organik bileşiminin artı değer oranından daha hızlı bir biçimde yükselmesinin sonucunda ortaya çıkar.* VI. kısımda ele alınan nedenler, yasanın genelliğine ilişkin kuşkuları beraberinde getirse de, durum ancak bu şekilde olabilir. Yaşanan koşullar ne olursa olsun, kâr oranları belirtilen nedenlerle düşme eğilimine girdiğinde, kriz teorisini ortaya koyabilecek bir dayanağa sahibiz demektir. Kâr oranlarındaki düşme belli bir noktanın ötesine geçtiğinde krizlere neden olur. Ancak, bu mekanizmanın analizini bir kez daha yapmamız gerekmiyor.

'Yasanın İç Çelişkilerinin Çözümü' adlı başlığın yer aldığı kısımda[123] Marx, krizler ve azalan kâr oranları eğilimi arasındaki bağlantıyı ortaya koymuştur. '[Kâr oranının düşmesi], *aşırı nüfusla birlikte aşırıüretim, spekülasyon, kriz, sosyal sermayeyi kamçılar*'.[124] Ve daha sonra şöyle devam etmektedir. '*Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı engel...emek gücü verimliliğindeki gelişmenin kâr oranlarını düşürmesi ve daha sonra da belli bir noktada bu üretim tarzının uzlaş-*

* Bu bağlamda, değişen sermayenin toplam sermayeye oranını ele alıyoruz. Bununla birlikte, değişmeyen ve değişen sermayenin toplam sermaye içindeki payları eşit değilse, değişmeyen sermayede meydana gelen nispî bir düşüş, değişen sermayede ortaya çıkan nispî artıştan çok da farklı değildir.

123) *Capital* III., XV. kısım.

124) Ibid., s. 283.

maz çelişkisi haline gelen ve ortadan kalkması için de periyodik krizlerin yaşanmasını gerekli kılan bir yasa olarak ortaya çıkar'.[125] Her iki alıntıdan hareketle Marx'ın, sermayenin artan organik bileşimi nedeniyle kâr oranlarının azalmasını, bir başka deyişle, azalan kâr oranları eğilimi yasasını hiç hatırından çıkarmadığını söyleyebiliriz.

Bazı yazarlar Marx'ın, azalan kâr oranları eğilimi yasasını krizlerin temel açıklayıcısı olarak ele aldığı sonucuna varmışlardır.* Bu sonuç, az önce yer verdiğimiz alıntıyla aynı kısımda Marx'ın azalan kârlılığı birbirinden ayrı ve farklı iki nedenle açıklamasının yarattığı karmaşa nedeniyle ortaya çıkan bir yorum sorunudur. Marx kâr oranlarının azalmasına neden olan birbirinden ayrı ve farklı iki nedeni de dikkate almıştır, Bunlar, (1) değer cinsinden ücretlerin artışı sonucunda artı değer oranında meydana gelen azalma† ve (2) gerçekleşme sorunu adını verdiğimiz** ve belli koşullarda emtiayı değerinden satmanın imkânsız olması. Bundan başka, bu unsurların her ikisinin de krizlerle bağlantısı vardır ve zaman zaman Marx'ın kafasında ne tür bir kârlılık azalışı olduğunu kesin bir şekilde bilmek imkânsız hale gelmektedir. Bu koşullarda Marx'ın krizlerin açıklanmasında kullanılan bir unsur olarak azalan kâr oranı eğilimi yasasına ne ölçüde önem verdiğini bilmenin gerçekten imkânı yoktur. Bazen de Marx'ın bu yasanın uzun dönemde uygulanması gerektiğini düşündüğüne dair izler görülür. Örneğin, bir yerde şöyle demektedir: '*Kâr oranını yükselten ve düşüren birçok farklı nedene bakıldığında, ortalama kâr oranının her gün değişebileceği akla gelebilir. Ancak, birinde meydana gelen bir hareket, diğerinde ortaya çıkacak bir hareketle dengelenir. Bu dalgalanmaların nihai olarak ne yöne doğru meyledeceğini daha sonra* [örneğin, kanunun ele alındığı kısımda] *ele alacağız*'. Ancak, bu dalgalanmalar yavaştır'.[126] Uzun dönemde kapitalistlerin neyin normal olduğuna ilişkin fikirlerinin değişmesi nedeniyle, kâr oranının yavaş değişmesi kriz sorunuyla pek ilgili değildir. Bu bağlamda, 'Yasanın İç Çelişkilerinin Çözümü' adlı kısmın, Marx'ın, belki de *Kapital*'in III. cildinde yer alanlardan daha büyük ölçüde ele aldığı konular üzerinde detaylı bir biçimde dururken izleyeceği yol açısından tuttuğu notlar ni-

---

* Örneğin, Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism*, adlı kitabının IV. kısmına ve Wirtschaft und Gesellschaft'ın içinde Erich Preiser'in, 'Das Wesen der Marxschen Krisentheorie', adlı makalesine bakınız.

**X. kısma bakınız.

† orijinalde s. 294-97. Bu nedenle ortaya çıkan krizler, bu kısımda incelenmiştir.

125) Ibid., s. 303.

126) *Capital* III, s. 199.

teliğinde olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, bu konuda kesin bir yargıya varmak söz konusu değildir.

Buraya kadar, krizlerle azalan kâr oranı eğilimi yasasının Marx versiyonu arasındaki ilişkiyi sınırlı bir biçimde ele aldık. Bununla birlikte, VI. kısımda kâr oranlarının azalma eğiliminin nedenlerini, sermaye birikimi sürecinde ve bu süreçte gelişen emek gücü talebinde ve dolayısıyla da ücret düzeyinde meydana gelen yükselmede aramanın gerekli olduğu sonucuna ulaştık. Şimdi *Kapital*'in I. cildinin VII. bölümüne dönersek ('Sermaye Birikimi'), Marx'ın bu şekilde işleyen ve çok iyi eklemlenmiş bir kriz teorisini geliştirmiş olduğunu görürüz. Çok inanılır bir açıklaması olmadığı için, *Kapital*'in I. cildinde yer alan kriz teorisine yapılan katkının Marksist iktisat üzerine yazı yazanlarca fazlaca önemsenmemesi tuhaf bir gerçektir.

Marx'ın kapitalizmin teorik analizinde yedek ordunun önemini biliyoruz. Yedek ordunun sayısının artırmasında krizlerin oynadığı role, bu konuda yapılan ilk açıklamalar sırasında kısaca değinilmişti.

Sermaye birikiminin sorunsuz bir biçimde sürmesi ve emek tasarrufu sağlayan buluşların daima doğru zaman ve doğru miktarda olması için, birikimin ücret artışına neden olacak etkilerini önleyen oldukça istikrarlı bir yedek ordunun bulunması gerekir. Ancak, böylesi durum pek de gerçekçi değildir. Kapitalizm geliştikçe, sermaye birikim oranında, kısmen teknik gelişmelerin ortaya çıkardığı ve kısmen de teknik gelişmelerin ortaya çıkmasına neden olan büyük dalgalanmalar, kural haline gelir. Marx'ın da ifade ettiği gibi,

> *Birikim ve birikimle birlikte ortaya çıkan emek verimliliğindeki gelişme sonucunda, sermayenin ani genişleme gücü de büyür. Söz konusu büyümenin nedeni salt işlevini sürdürmekte olan sermayenin esnekliğindeki artış olmadığı gibi, sermayenin sadece esnek bir kısmını oluşturduğu mutlak toplumsal servetin büyümesi ya da bu servetin büyük bir kısmını her türlü dürtü altında hemen ek sermaye şeklinde üretimde kullanılmasını sağlayan kredi de değildir. Şimdi artık, artı ürün kitlesinin büyük bir hızla ilave üretim araçlarına dönüşmesini sağlayan, üretim sürecinin -makine, ulaşım araçları gibi- teknik koşulları da büyümenin nedenidir. Birikimin gelişmesiyle birlikte, kabına sığmayan bir duruma gelen ve ek sermayeye dönüştürülebilen toplumsal servet kütlesi, pazarı birdenbire genişleyen eski üretim dalları ya da eski üretim dallarının gelişmesiyle gereksinme duyulan demiryolları v.s. gibi yeni açılmış üretim dallarına büyük bir hızla*

> *akar. Bütün bu gibi durumlarda, büyük insan kütlelerinin diğer alanlardaki üretimin hacmine zarar vermeksizin, birdenbire önemli noktalara kaydırılması olanağı elde bulundurulmalıdır. Aşırı nüfus böylesi kütleleri ortaya çıkarır.*[127]

Ancak, aşırı nüfus hızlı birikim sıçramaları için gerekli olan bir önkoşulsa, hızlı birikim sıçramalarının tümüyle yedek ordunun ve mevcut emek gücünün üç aşağı beş yukarı kullanımını sağlayacak koşulları yaratacağı da doğrudur. İlave emek gücü satın almak için kapitalistler arasında zorunlu bir rekabet başlar, ücretler yükselir ve artı değer düşer. Birikim için 'olağanüstü ödenmiş ilave emeğe gereksinim duyulduğunda ücretler yükselir ve diğer bütün koşullar aynı kaldığında, ödenmemiş emek [artı değer] oransal olarak azalır. Ancak, bu azalma, sermayeyi besleyen artı emeğin artık normal miktarlarda* arz edilemeyeceği bir düzeye geldiğinde bir tepki gelişir. Gelirin küçük bir kısmı sermayeye eklenir; birikim gecikmeleri ortaya çıkar, ücretlerde artış yönünde görülen gelişme kontrol altına alınır'.[128] Yatırım faaliyetlerinin azalmasıyla ortaya çıkan bu 'tepki', krizden başka bir şey değildir.

Marx, *Kapital*'in II. cildinde eksiktüketim teorilerine yönelik olarak geliştirdiği çok iyi bilinen eleştirisini sürdürürken, kafasındaki kriz nedenlerinin yedek ordunun azalması, ücretin yükselmesi ve kârlılığın düşmesi olduğu çok açıktır. Söz konusu alıntı;

> *Fiili tüketici veya fiili tüketim harcaması yetersizliğinin krizlere neden olduğunu söylemek, aynı şeyin tekrar edilmesinden başkaca bir şey değildir. Dilencilik veya 'hırsızlık' yoluyla elde edilen parayla tüketim harcaması yapılması bir tarafa bırakılırsa, kapitalist sistem, fiili tüketim harcaması dışında bir başka tüketim tarzı bilmez. Emtianın satılamaması, fiili tüketimde bulunan bir alıcının, bir başka deyişle tüketicinin bulunmaması anlamına gelir (son analizde emtianın, üretken veya bireysel tüketim amacıyla satın alınıp alınmamasına göre). ['Üretken veya bireysel tüketim'den bahsetmekle Marx'ın solvent tüketici olarak kullandığı ifadesiyle, günümüz ya-*

---

* Marx, kapitalizmin sorunsuz ve kesintisiz bir biçimde sürmesi için gelecekteki kârın normal bir düzeyde olması gerektiğini burada bir kez daha vurgulamıştır.

127) Ibid I, s. 693-694.

128) Ibid., s. 680.

*zarlarının 'efektif talep' dedikleri kavramı söylemek istemektedir]. Ancak, işçi sınıfının ürettiği üründen küçük bir pay aldığını ve bu belanın, payın artırılması veya ücretlerinin yükseltilmesiyle düzeltileceğini söyleyerek, aynı şeyin yinelenmesine derin bir gerekçe bulmaya kalktığında vereceğimiz cevap, krizlerin daima ücretlerin genel olarak yükseldiği ve işçi sınıfının, yıllık üründen yapmayı düşündüğü tüketimden daha fazlasını aldığı dönemde hazırlandığıdır. Bu 'basit' anlayışı savunanlar açısından böylesi bir dönem, daha ziyade krizleri önleyen bir dönemdir. Böylece, kapitalist üretimin iyi ya da kötü gelecekten bağımsız ve işçi sınıfının nispî refah imkânlarından anlık yararlanmasını sağlayan ve bu nedenle de daima yaklaşan bir krizin habercisi olan belli koşulları içinde barındırmaktadır.**

Bu ifade doğal olarak *Kapital*'in I. cildinde ele alınan kriz tartışmalarından çıkmaktadır ve özellikle sendikacılar arasında yaygın olan derme çatma bir eksiktüketim teorisine karşı kullanılmaktadır. Bununla beraber, bu ifadeleri Marx'ın tüketimin büyüklüğünün krizlerin ortaya çıkmasında önemli bir etkisinin olmadığını söylemiş olmasına bir delil olarak kullanmak kadar abes bir şey olamaz. Marx'ın konuyla ilgili düşünüşünün bu yönü, gerçekleşme krizleri ele alınırken detaylı bir şekilde incelenecektir.

Ücretlerin yükselmesiyle kârlılığın azalması sonucunda ortaya çıkan krizler, *Kapital*'in III. cildinde 'Yasanın İç Çelişkilerinin Çözümü' adlı başlığın altında ele alınmıştır. Bu başlık altında, kâr oranlarının yanı sıra mutlak kâr miktarında meydana gelen azalma sonucu ortaya çıkan 'uç koşullar' ele alınmıştır. Bu durumda, 'üretken güçlerde meydana gelen değişme nedeniyle değil de, *değişken sermayenin parasal değerinde meydana gelen bir artış (ücretlerin yükselmesi nedeniyle) ve bu nedenle de artı emek/gerekli emek oranında ortaya çıkan bir azalama sonucunda* ortalama kâr oranında güçlü ve ani bir düşüş' meydana gelecektir.** Marx depresyona ilişkin en detaylı analizini, çok açık bir şekilde *Kapital*'in I. cildinde krizlerle ilgili görüşleriyle bağlantılı olan bu konuda yapmıştır. Birkaç gereksiz ifade dışında bu tartışma o kadar iyi ele alınmıştır ki, bu ifadeleri buraya aynen koymak yararlı olacaktır.

---

* *Capital* II, s. 475-76. Marx şu dipnotu da ilave etmektedir: '*Rodbertus'un kriz teorisini savunanlar özellikle bu noktaya işaret etmek istemektedirler*'.

** *Capital* III, s. 295. İtalikler Sweezy'e aittir. Preiser'in (op.cit), Marx'ın kriz teorisinin merkezini, azalan kâr oranları eğilimi yasasının oluşturduğu biçiminde ileri sürdüğü tezini güçlendirmek için bu örnek üzerinde önemle durduğunu belirtmek oldukça ilginçtir. Ancak, Marx'ın, yasada belirtilenden farklı bir tür kâr oranı düşme eğiliminden söz ettiğini anlayamamıştır.

Kriz bir kez başlayınca,

> *Koşullar ne olursa olsun, denge, şu ya da bu miktarda sermaye verimsiz hale getirilerek ya da ortadan kaldırılarak kurulur. Bu da, maddi sermayenin özünü etkiler yani üretim araçlarının bir kısmını oluşturan sabit ve dolaşan sermaye işlev göremez, sermaye olarak işlevini yerine getiremez hale gelir. Faaliyetlerini sürdüren işletmeler kapanır. Şüphesiz, zaman bütün üretim araçlarını (toprak hariç) aşındıracak ve değerini düşürecektir. Ancak, bu durgunluk, üretim araçlarının daha ciddi bir şekilde yıkımı sonucunu beraberinde getirecektir.*
>
> *Ancak, bu yıkımın en korkunç etkisi, sermayelerin değerlerinin yok edilmesi biçiminde ortaya çıkacaktır. Sermaye değerinin, sadece artı değer ya da kâr üzerinden gelecekteki pay talebi biçiminde ortaya çıkabilen, gerçekte alacaklıların üretim üzerinden değişik şekillerde elde edeceği hak biçiminde olan sermayenin bu kısmı, hesaplandıkları gelirdeki azalma nedeniyle değer kaybına uğrar. Altın ve gümüş paranın bir kısmı atıl hale gelerek sermaye olarak işlev göremez. Piyasadaki emtianın bir kısmı dolaşım ve yenidenüretim sürecini fiyatlarda meydana gelen büyük bir düşme gerçekleştiğinde tamamlayabilir. Bunun anlamıysa, temsil ettiği sermayenin değer yitirmesidir. Benzer bir şekilde, sabit sermayenin unsurları da bir ölçüde değer yitirir. Böylece, fiyatlar konusunda belli varsayımlara dayanan yenidenüretim sürecine daha karmaşık unsurlar girmiş olur. Bu nedenle de fiyatlarda meydana gelen genel bir düşme, yenidenüretim sürecini denetler ve sapmasına neden olur. Bu gelişme ve durgunluk, sermayenin gelişmesini ve ortaya çıkan fiyat ilişkilerini etkileyen paranın mübadele aracı olarak işlev görmesini felce uğratır. Belli tarihlerde yapılması gereken ödemeler zinciri, yüzlerce yerinden kopar ve kredi sisteminin çökmesiyle de felaket şiddetlenir...*
>
> *Bu arada, diğer bazı ajanlar da faaliyetlerine hâlâ devam etmektedir. Üretimdeki durgunluk, işçi sınıfının bir kısmının işten çıkarılmasına neden olur ve böylece, işçi sınıfının çalışan kısmını da, ortalama ücretin bile altında bir ücretle çalışmaya zorlayan koşullarla karşı karşıya bırakır. Bu işlemin sermaye üzerindeki etkisi, tıpkı, ortalama ücret düzeyinde artı değerde nispî ya da mutlak olarak gerçekleşen bir artış olduğu zaman yarattığı etki gibidir... Diğer taraf-*

tan, fiyatlardaki düşme ve rekabetçi savaş her kapitalisti, toplam ürününün bireysel değerini yeni makineler, yeni ve ileri çalışma yöntemleri, belli bir miktar emeğin üretken gücünün artırılması anlamına gelen yeni bileşimleri kullanarak ortalamanın üstünde artırması yönünde teşvik eder. Değişmeyen sermaye unsurlarının değerindeki düşme, bizzat kâr oranlarının yükselme eğiliminin bir başka nedeni olabilir. Kullanılan değişmeyen sermaye kütlesi, değişken sermaye kütlesine nazaran, yükselmiş ama değeri düşmüş olabilir. Üretimde yaşanan durgunluk, kapitalist sınırlar içinde gelecekte üretimde yaşanacak bir genişlemenin temellerini atmış olabilir.

Bu yolla, çevrim bir kez daha işlemeye başlar. Sermayenin işlevsel durgunluğunun bir sonucu olarak değer kaybına uğrayan kısmı eski değerini yeniden kazanabilir. Bundan sonra, aynı kısır döngü büyüyen piyasa nedeniyle ortaya çıkan genişletilmiş üretim koşullarında ve artan üretken güçlerle bir kez daha tekrarlanmış olacaktır.[129]

Kriz sonrası etkilerin bu şekilde ortaya konuşu Marx'ın depresyonu zor günlerden daha öte bir şey olarak ele almış olduğunu göstermektedir. Depresyon, daha ziyade refah döneminde ortaya çıkan olumsuzlukların (kapitalist bakış açısından) çok özel olarak düzeltilmesi yöntemidir. Hızlı sermaye birikimi oranı, kriz biçimindeki tepkilerin ortaya çıkmasına neden olur. Krizler depresyona dönüşür. Depresyon, yedek ordunun sayısını artırıp, sermeye değerinin azalmasına neden olarak üretim kârlılığını yeniden canlandıracak ve birikimin yeniden başlamasını sağlayacak bir atlama taşıdır. Tüm sürecin tekrarı sadece bir zaman sorunudur. Bu nedenle bu, bir kriz teorisi olmanın ötesinde bir şeydir. Aslında bu, modern iktisatçıların bir bütün olarak iş çevrimleri adını verdiği bir teoridir. Marx tümüyle bunun farkındadır:

Modern sanayilerin izlediği kendine özgü yol yani (daha küçük salınımla kesintiye uğrayan) on yıllık çevrimsel dalgalanma, ortalama bir faaliyet dönemi, yüksek yoğunluktaki bir üretim, kriz ve durgunluk, artı nüfus nedeniyle ortaya çıkan yedek sanayi ordusunun durmadan gelişmesine, bunun massedilmesine ve yeniden oluşmasına dayanır. Sinai çevrimlerin çeşitli evreleri, artı nüfusu canlandırır

129) Ibid., III, s. 297-299.

> *ve artı nüfus yenidenüretiminin en canlı unsurlarından biri haline gelir... Bu nedenle, modern sanayinin hareketinin bütünüyle çalışan kesimin bir kısmını sürekli olarak işsiz ya da yarı işsiz insanlar haline getirilmesine dayanmaktadır. Politik iktisadın yüzeyselliği kendisini, sınaî çevrimlerin periyodik değişmelerinin önemsiz bir belirtisi olan kredi hacmindeki genişleme ve daralmayı bunların nedeni olarak görmesi biçiminde ortaya koyar. Belirli bir hareketle fırlatılan gök cisimlerinin bunu durmadan yinelemeleri gibi, genişleme ve daralma hareketi içine sokulan sosyal üretim için de durum aynıdır. Sonuçlar, sırası geldiğinde neden halini alır ve daima kendi koşullarını yenidenüreten tüm sürecin çeşitli rastlantıları devreselleşir.*[130]

Böylece, Marx'ın iş çevrimlerini kapitalist gelişmenin özel bir şekli ve krizleri de çevrimin safhalarından biri olarak ele aldığı ortaya çıkmaktadır. Gelişmenin bu özel sürecinde yansıyan bu temel unsur birikim oranının dalgalanmasıdır ve bu da kapitalist sistemin temel teknik ve örgütsel özelliğinden kaynaklanmaktadır. Neden sonuç ilişkisinden oluşan zincir, birikim oranından istihdam hacmine, istihdam hacminden ücret düzeyine, ücret düzeyinden kâr oranına doğru işler. Kâr oranının normal düzeyin altına düşmesi birikimi durdurur ve zamanından önce krizlerin ortaya çıkmasına neden olur, krizler depresyona dönüşür ve sonuçta da depresyon, birikim oranının hızlanmasını sağlayacak koşulları yeniden yaratır.

Marx'ın sermaye birikimi analizinden ortaya çıkan iş çevrimi kavramı, Marksist olmayan politik iktisadın da, en azından prensipte, kabul ettiği bir analiz olduğu belirtilmelidir. Gerçekte, bu teoriden son otuz ya da kırk yılda iktisatçıların üzerinde çalıştıkları bir ya da birçok iş çevrimleri teorisine girmemiş tek bir unsur yoktur.*

Yatırım oranındaki dalgalanmalara, iş kıtlığına, ücretlerle satış fiyatı arasındaki uyumsuzluklara verilen önem teoriden teoriye farklılık gösterse de, kriz sorunu üzerinde çalışan herkes tarafından bilinmektedir. Hatta iş çevrimlerinin kapitalist gelişmenin kaçınılmaz bir biçimi olduğu da yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Spiethoff, Schumpeter, Robertson ve Hansen gibi çok tanınmış teorisyenler, bu noktanın vurgulanmasına oldukça özen göstermişlerdir. Bununla beraber, ortodoks teori bunu sürdürmemiş ve iş çevrimleri, ka-

---

* Tabii ki bu, modern iş çevrimleri teorisinin Marx'tan büyük ölçüde etkilendiği anlamına gelmez.

130) Ibid. I, s. 694-695.

pitalist sistemin sürekliliğini tehdit eden bir unsur olarak görülmemiştir. Kriz ve depresyon, Kautsk'nin bir seferinde zekice ifade etmiş olduğu gibi, kapitalizmin *memento mori*'si* olmaktan ziyade, kısa dönemde nahoş olmasına rağmen uzun dönemde gerekli olan yenileyici güçleridir. Marx'ın da aynı fikirde olduğu sonucuna varabilir miyiz?

Marx'ın krizler konusunda bu kısımda ortaya konanlardan başka görüşü olmasaydı, sorunun cevabı olumlu olacaktı. Ancak, olan bu değildir. *Kapital*'ın I. cildinde ortaya atılan ve bazen de II. ve III. ciltlerde tekrar üzerinde durulan kriz teorisi, tüm sorunun sadece bir yönünü ele alma niyetini taşımaktadır. Zira kriz başlayıncaya kadar tüm emtianın değerlerinden satılacağını varsaymaktadır. Bugünkü teorinin anlatımıyla kriz, efektif talep yetersizliğinin sonucu değil, nedeni olduğu varsayılır. Bu nedenle, sorun, piyasalardaki kıtlık değil, gelirin ücret ve artı değer arasındaki tatmin edici olmayan bir biçimde (kapitalistin bakış açısından) dağılımıdır. Bu varsayımdan vazgeçmek, yeni fırsatları ortaya çıkaracaktır. Bir sonraki kısımda ele alınacak konular açıklığa kavuşturulmadığı sürece, teori tamamlanmamış ve tek yönlü ele alınmış olacaktır. Buradan çıkacak sonuçlara da kesin gözüyle bakılmaması gerekir.

* Ölüm sembolü.

X
GERÇEKLEŞME KRİZLERİ

Doğrudan doğruya krize neden olan kârlılıktaki azalma, kapitalistlerin ürettiği emtianın değerinin karşılığını tam olarak ele geçirememelerinden kaynaklanıyorsa, 'gerçekleme krizinden' söz etmemiz gerekir. Marksist literatürdeki tartışma, bu genel başlık altında sınıflandırılabilen iki tür kriz üzerinde yoğunlaşmaktadır: (1) değişik üretim dalları arasındaki 'orantısızlıktan' doğan krizler ve (2) kitlelerin 'eksiktüketiminden' kaynaklanan krizler. Şimdi her birini sırasıyla inceleyelim.

1. ORANTISIZLIKTAN DOĞAN KRİZLER

Marx'ın esas aldığı ve onu izleyenlerin de hiçbir zaman inkâr etmediği husus, genel bir krizin ve aşırıüretimin, üretim ve dolaşım sürecindeki kısmî karmaşadan kaynaklandığıdır. Tüm emtianın değerinden satılmış olması, değişik emtianın üretimlerindeki nispî oranların 'doğru' olduğu anlamına gelmektedir. Ancak, söz konusu nispî oranlar kapitalistler tarafından *a priori* bilinemeyeceği gibi, bir plân dâhilinde de belirlenmemiştir. Her kapitalist, büyüklüğünü yarım yamalak bilgisi çerçevesinde tahmin edebileceği bir piyasa için üretim yapar. Bunun sonucunda üretim, 'çok az' ya da 'çok fazla' olur ve

dolayısıyla ortaya çıkan satış fiyatları, değerlerin altında ya da üstündedir. Bu nedenle telafi edici bir etki işlemeye başlar. Değerlerinin altında satılan emtia üretimi azalırken, değerlerinin üstünde satılan emtia üretimi artar. Koşullar (üretim yöntemi, tüketicilerin istekleri, emek verimliliği, v.s.) değiştirilmezse, doğru oranlara deneme ve yanılma yoluyla ulaşılır ve sonuçta da satış fiyatları değerlere tekabül eder. Ancak, uygulamada koşullar sürekli olarak değişir ve bunun sonucunda da, satış fiyatları en iyi ihtimalle değerlere yaklaşmasına rağmen bu durum geçicidir.

Bu durum, herkesin bildiği ve genellikle de tüm iktisat okulları tarafından kabul edilen bir şeydir. Ancak, her zaman çok açık bir biçimde ifade etmeseler bile, klasik iktisatçılar ayarlama sürecinin sorunsuz ve sürekli olması gerektiğini işaret ettiğinden, kısmi aşırı ya da eksik üretimden kaynaklanan genel bir karmaşa da yaşanmaz. Genel olarak bu koşulun sağlanmasının hiçbir garantisi de yoktur. Örneğin, çelik sanayiindeki kapitalistler çelik talebinin fazla olacağı tahmininde bulunmuşlar ve belirlenmiş fiyatlardan piyasanın massedebileceğinden fazla üretmişlerse, üretimlerini kısacaklar ve dolayısıyla da emek, demir, kömür, ulaşım v.s. talepleri azalacaktır. Çelik üretiminin azaltılması sonucunda ortaya çıkan talep fazlalığının massedebilmesi için diğer tüm emtianın üretiminin eşanlı olarak genişleyeceğini varsaymak için de bir neden yoktur. Böyle bir gelişme olmamışsa, VIII. kısımdaki tartışmalardan da öğrendiğimiz gibi, baştan beri çelik üreticilerinin yaptığı hata dolaşım sürecini kesintiye uğratacaktır. Bundan başka, çelik üretiminin önemi nedeniyle ortaya çıkacak büyük bir karmaşa, tüm ekonomiyi genel bir kriz içine sürükleyebilecektir. Marx'ın da ortaya koyduğu gibi, *'krizin* (ve dolayısıyla aşırıüretim) *genel olması, ticaretin önde gelen emtiasını kapsayacak biçiminde gelişir'*.[131]

Üretim dalları arasındaki orantısızlık adını verdiğimiz böylesi bir krizin izlenmesi kolaydır. Bu orantısızlığın kaynağı plansızlık yani kapitalist üretimin anarşik özelliğidir.* Orantısızlığın her zaman bir kriz nedeni olma ihtimali vardır ve temel nedeni ne olursa olsun, tüm krizlerde karmaşaya neden olan bir unsurdur. Gerçek kriz, kısmen bu nedenle -kredi sisteminin işleyişi ilave bir nedendir-, asla sabit bir teorik kalıba sığmaz. Ancak, kapitalizmin plansızlığı sonucu ortaya çıkan orantısızlıklar, doğası gereği bu tür genel yasaları açıklamada yetersiz kalır. Bu nedenle, bunların ele alınması, Marx'ın teorik

* Bazı yazarlar, bu tip krizleri 'kapitalist üretim anarşisi' olarak değerlendirmektedir. Bu doğrudur. Ancak, buradaki 'anarşi', 'kaos' anlamında değildir. Anarşi, düzenin olmayışı anlamında değil, bilinç düzenlenmesi yetersizliği anlamındadır. Uzun dönemde, kapitalist üretim anarşik özelliğine rağmen, belli ve objektif olarak geçerli hareket yasalarına uymak zorundadır.

131) *Theorien über den Mehrwert* II/2, s. 293.

sisteminin dışında kalır. Bu nedenle, orantısızlığın olabileceğini belirttikten sonra Marx bir yerde görüşlerini şu şekilde sürdürmektedir:

> *Bununla birlikte, kriz, orantısız üretim [unproportionierter Produktion] yani sosyal emeğin üretim alanları arasındaki hatalı dağılımı nedeniyle ortaya çıktığından, burada krizden söz etmeyeceğiz. Yapılan tartışma, sermayeler arası bir rekabetle ilgili olduğunda, krizden bahsedilebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu yanlış ilişkinin sonucu olarak piyasa değerinin yükselmesi veya düşmesi, sermayenin bir üretim alanından çekilerek başka bir üretim alanına yönlendirilmesi yani sermayenin bir üretim dalından diğerine göç etmesi sonucunu doğurur. Bununla birlikte, dengeye gelme sürecinde, denge karşıtı bir durumun ortaya çıkacağı ve bunun da krizin unsurlarını içinde barındırabileceği düşünülmüştür. Öyle ki, krizin bizzat kendisi bir dengeye gelme durumudur.*[132]

Marx'ın 'sermayeler arasındaki rekabet' konusunu ayrıntılarıyla ele almaması nedeniyle krizlerin nedenlerinden biri olan orantısızlığa şöylesine bir değinmiş olması doğaldır. Bundan başka, Marx'ı ilk izleyenler kadar iktisadî yazılarını yorumlayanlar da söz konusu kriz 'teorisini' tümüyle görmemezlikten gelmişlerdir. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Alman Sosyal Demokrasisi'nin birçok sözcüsü krizleri orantısızlıkla açıklamış ve yaptıkları bu açıklamayı sanki Marksist teorinin tek ve yegâne açıklamasıymış gibi ortaya koymuşlardır.* Bunun nedenleri üzerinde durmak iyi olacaktır.

Orantısızlık teorisinin sosyalistler arasında popüler hale gelmesinde en büyük pay Michael Tugan-Baronowsky'e aittir. Tugan, 1895'de Engels'in ölümünden sonra, Avrupa sosyalizminin her dalında gelişmeye başlayan 'revizyonist' hareketin düşünürleri arasında belki de en etkili ve ilginç olanıdır. Herhangi bir Marksist çizgide olduğunu söylemeyen ve bu çerçevede, Eduart Bernstein gibi sadece Marx'ı günlük deneyimlerin ışığı altında 'revize' ettiğini düşünenlerden farklı olduğu için, Tugan'ın revisyonist olarak tanımlaması tar-

---

* Buna verilecek en güzel örnek, Julian Borchardt'ın *The Theory of Crises* adlı çalışmasıdır. Bu deneme, İngilizce olarak *The People's Marx* adıyla yayınlanan ve aynı zamanda da Max Eastman'in edit ettiği ve The Modern Library'nin yayınladığı *Capital, Communist Manifesto and Other Writings* adlı çalışmada özet olarak yer almaktadır. Borchardt'ın bu özeti, Almanya'da ilgi görmüş ve Sosyal Demokrat Parti tarafından resmen onaylanmıştır.

132) Ibid., s. 301.

tışmaya açıktır. Bununla beraber, pratik yararlar sağlaması açısından, Tugan'ı revizyonistlerden biri olarak ele almak gerekir. Bu nedenle de Tugan, incelediğimiz konu açısından bu sınıflamaya tabi tutulmadığında da yanılmalara neden olacak bir kişidir. Bununla birlikte, Tugan'ın günümüzdeki iş çevrimlerinin geliştirilmesi yolunda yapılan araştırmaya da önemli katkılarda bulunduğunu da söylemek gerekir. İngiltere'deki ticari krizler tarihi üzerine yaptığı çalışmaysa, bu alanda yapılan amprik araştırmalarda başı çekmektedir.[133]

Tugan, Marx'ın krizlerle ilgili olarak geliştirdiği iki açıklama biçimini reddetmiştir. Bunlar sırasıyla, (1) azalan kâr oranları eğilimi nedeniyle ortaya çıkan krizler ve (2) kitlelerin eksiktüketimi nedeniyle ortaya çıkan krizler. İleri sürdüğü ilk iddiasının temeli, sermayenin artan organik bileşiminin, Marx'ın düşündüğü gibi kâr oranlarını azaltmayıp, artırması gerektiğidir.* İkincisi de, üretim değişik sanayi dallarında doğru biçimde orantılandığı sürece, tüketimden bağımsız aşırıüretim ve talep yetersizliğinin olmayacağını ayrıntılı bir biçimde göstererek çürütmeye girişmesidir. Bu nedenle, orantısızlık teorisi bir anlamda Marx'a yönelttiği eleştirinin doğal bir sonucudur ve Marx'ın teorisini açıklama niyetini taşımamaktadır. Ancak, eksiktüketim zorluklarının olmadığı orantılı üretim demekle, neyi anlatmak istediğini anlatmak için, Marx'ın *Kapital*'in II. cildinde açıkladığı yenidenüretim şemaları üzerinde çalışmıştır. Yenidenüretim şemalarını ilk kullanan kişi Tugan'dır ve bu nedenle Marksist yazarlar arasında hızla yayılan bir modanın öncüsü olmuştur, yenidenüretim şemalarıyla ilintili olarak geliştirilen orantısızlık teorisi, Tugan'ın teorisi değil de, Marx'a ait bir teoriymişçesine ele alınmış yani teorinin özü abartılmış ya da unutulmuştur. Orantısızlık teorisinin bu yeni versiyonuna ilişkin son nokta, Hilferding tarafından finanskapitali ele aldığı kitabında birkaç yıl sonra en azından teorinin ortaya koyduğu olumlu sonuçları kabul etmesiyle konulmuştur.[134] Hiferding ortodoks bir Marksisttir ve Almancanın konuşulduğu dünyada başlayan sosyalist hareketin önde gelen iktisatçılarından biri olarak değerlendirilir. Yazdığı kitap, *Kapital*'den sonra yazılmış en önemli kitaptır. Hilferding'in orantısızlık teorisini desteklemesi, teoriyi güvenilir hale getirmiştir.

---

* Tugan'ın konuyla ilgili olarak ortaya koyduğu delil, artı değer oranın nasıl gelişeceği konusundaki tamamen keyfi olan bir varsayıma dayanması nedeniyle geçersizdir.

133) M. Tugan-Baronowsky, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, 1901. 1900 yılında yayınlanan gözden geçirilmiş ikinci Rusça baskısı Almancaya çevrilmiştir. Birinci Rusça baskısı 1894 yılında yapılmıştır.

134) Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, 1910.

Marx, teorinin geçerliliğini asla inkâr etmemiştir. Belki de, bu teoriyi ortaya koymak için yenidenüretim şemalarının kullanılmasının iyi olacağını düşünmüş olabilir. Ancak, Marx yaşamış olsaydı, teorinin gerekenden fazla önem kazanmış olmasından ve sonuçlarından memnun olurdu. Zaten gerçeği söylemek gerekirse, söz konusu teorinin kazandığı popülaritenin nedeni de bu noktadadır. Zira gerçekte, Tugan ve onu izleyenler farkında olmadan, krizlerin sadece orantısızlık teorisiyle açıklanabileceğini ifade etmişlerdir. Bu kabul edildiğinde, ortaya çıkan diğer sonuçlar da gerçekte oldukça geniş kapsamlı olmuştur. Şimdi bunu daha yakından inceleyelim.

Kapitalizmin gelişmesinin, azalan kâr oranları eğiliminden ya da üretim gereksiniminin gerisinde kalan tüketim talebinden ya da her ikisinden ayrılma imkânı yoksa sistemin hastalıklarının zamanla ve kapitalist toplumun üretken güçlerinin toplumun daha ileri düzeyde gelişmesinin önünde bir bağ haline gelmesiyle birlikte artması beklenir.* Bu durum, günün geceyi izlemesi kadar doğal bir şeydir. Gerçekte, toplumun iktisadî yaşamının periyodik olarak kesintiye uğramasına neden olan krizler, mevcut sosyal düzenle ilgili olarak *memento mori* olarak değerlendirilmelidir. Ancak, önceden hissedilen ölümcül engeller gerçek ve krizler üretim sürecindeki orantısızlıklardan başkaca bir şey değilse, mevcut sosyal düzen, kişiler daha iyisini istemek ve hak etmek için, en azından iyi eğitim alıncaya ve ahlakî olarak gelişinceye kadar, yeterince güvenli olmak zorundadır. Bu arada, kapitalizmin çöküşünün önlenmesinin yanı sıra kapitalizm koşullarında da gereksiz acılara neden olan orantısızlıklar ortadan kaldırılabilir. Bundan başka, sanayinin tröst biçiminde örgütlenmesi ve hükümetin iktisadî sorunları denetlemesiyle epeyce yol alındığı, kapitalist üretim anarşisinin giderek ortadan kaldırıldığı açık değil midir? Bu alternatif görüşlerden ilki kabul edilirse, sosyalistlerin ileride yaşanacak fırtınalı havaya karşı hazırlıklı olmaları gerekir. Hatta gerekirse, mevcut düzenin çelişkilerini devrimle değiştirme yolunda zorlamada bulunmaya da hazır olmalıdırlar. Ancak, ikinci alternatif seçilirse, sosyalistler belli olmayan bir süre için, herkesin ortak rızasıyla barış içinde başarıya ulaşacak eğitim çalışmalarını bekleyebilirler.

Revizyonizmin ruhunda ikinci alternatif görüşün rasyonel düşünce olduğu konusunda şüphe yoktur. Bunu güçlendirmek ve doğrulunu ortaya çıkarmak, revizyonist kuramın oluşturulmasının temel görevi haline gelir. Bu açıdan, azalan kâr oranları ve eksiktüketim teorilerini çürütmek iddiasını taşıyan Tugan'ın, krizlere ilişkin orantısızlık teorisi son derece ilgi çekici olmuştur.

* Bu sorun aşağıda detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bakınız, XI. ve XII. kısım.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Alman Sosyal Demokrasisi etrafında toplanan entelektüellerin büyük bir çoğunluğunun -gerçi, Kautsky ve Hilferding gibi, çoğu ortodoks olmalarının sorgulanmasından hoşlanmazlar- revizyonist kampa kaymaları hatırlanırsa, orantısızlık teorisinin neden popüler hale geldiğini anlamak zor olmayacaktır.

Bunların hepsi sosyalist tarihin bir kısmını oluşturur ve bugün dikkatleri orantısızlık teorisi üzerinde toplamak, kapanmış sorunları tekrar canlandırma girişimi gibi görünmektedir. Zira bu konunun Marksist teorinin özüyle doğrudan ilgisi yoktur ve kriz sorunuyla ilgili son zamanlarda gelişen literatür bu teoriyi bir kez daha, Marx'ın da yapmış olduğu gibi, ikinci plana itmiştir.* Bununla birlikte, orantısızlık teorisini ayrıntılarıyla incelemesi çerçevesinde Tugan'ın tartışmalarının dikkatli bir biçimde analiz edilmesi için iyi bir neden var. Zira Tugan orantısızlık teorisini ele alırken, aynı zamanda da krizlerin eksiktüketimle açıklanan tüm versiyonlarını çürütmeye çalışmıştır. Bunu yaparken Tugan farkına varmadan, Marx'ın tüketim ve krizler arasındaki ilişkileri anlatan parça parça dağılmış ve bir ölçüde de muamma sayılabilecek ifadelerinin yorumlanması yolunun da açılmasını sağlamıştır. Bu nedenle, krizlerin eksiktüketim teorisiyle açıklanmasına bir giriş olması açısından Tugan'ın düşünce tarzını incelemeyi yararlı buluyoruz.

2. EKSİKTÜKETİM NEDENİYLE ORTAYA ÇIKAN KRİZLER

Yenidenüretim şemalarından yararlanma fırsatını bir kez daha yakaladık. V. kısımda, basit yenidenüretim varsayımına (sermaye birikimi olmadan) dayanarak, iki departmandan oluşan şema (üretim araçlarını üreten, değişmeyen sermaye, I. departman ve tüketim mallarını üreten II. departman) oluşturduk. VII. kısımda, üç departmandan oluşan şema (tüketim mallarını üreten departman sırasıyla ücret mallarını üreten ve kapitalistlerin tüketim malları üreten iki kısma ayrılmıştır), üretim değerleri ve fiyatları arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kullanılmış ve her iki şema için de basit yeniden üretim varsayımı esas alınmıştı. Tugan-Baranowsky her zaman üç şemalı departman üzerinde çalışmıştır. Ancak, tartışmasının ana fikri, iki departmanlı şemada daha kolay ortaya konabilir. Şimdi, basit yeniden üretim varsayımını bir tarafa koyalım ve genişletilmiş yenidenüretim (sermaye birikimi) denge koşullarının doğasını ele alalım. Ancak, ilk olarak, basit yenidenüretim koşullarını hatırlayalım.

---

* Orantısızlık teorisinin son zamanlarda yapılan iyi bir eleştirisi için bkz., Natalie Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien* (1935), V. kısım.

$$\text{I.} \quad c_1+v_1+s_1=w_1$$
$$\text{II.} \quad c_2+v_2+s_2=w_2$$

Değişemeyen sermaye arzı, değişmeyen sermayenin aşınan kısmının yenilenmesi ihtiyacından doğan talebe eşitse, şu eşitliği yazabiliriz:

$$c_1+v_1+s_1=c_1+ c_2$$

Tüketim malları arzı, kapitalistlerin ve işçilerin gelirlerinin tümünü massedebilecek düzeydeyse, şunu yazabiliriz;

$$c_2+v_2+s_2=v_1+s_1+ v_2+s_2$$

Bu denklemlerin her biri basitçe,

$$c_2=v_1+s_1$$

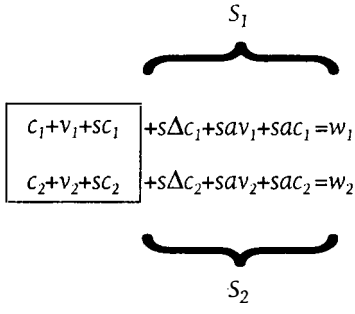
biçiminde yazılabilir ve bu koşullar sağlanmışsa, iki departman arasında denge kurulmuş olur. c_1'e eşit bir miktarda değişmeyen sermaye daima I. departmandaki üretim sürecine geri dönmelidir. Bu nedenle, II. departmanla bir mübadele ilişkisine asla girmez. Benzer şekilde, v_2+s_2'e eşit tüketim malları, II. departmandaki işçiler ve kapitalistler tarafından tüketilir ve dolayısıyla da iki departman arasındaki mübadele ilişkisine girmez.

Genişletilmiş yenidenüretime geçerken, Marx'ın her zaman yaptığı gibi*, işçilerin tüm gelirlerini harcamasına karşılık, üretim sürecini büyütmek isteyen kapitalistlerin gelirlerinin bir kısmını yatırım için ayırdıklarını varsayacağız. Bunun anlamı, kapitalistlerin artı değerin bir kısmıyla ilave üretim aracı ve ilâve emek gücü satın almak üzere harcamış olduklarıdır. Bu işlem sorunsuz gerçekleştirilecekse, o anki üretim sürecinde kullanılıp tüketilen değişmeyen sermayenin yenilenmesi için gerekli üretim araçlarından başka üretim aracı ve ilâve işçiler için tüketim malları üretilmelidir. Bundan başka, gelirlerinin artışıyla, kapitalistlerin tüketimlerini, artı değerde meydana gelen artıştan daha az olsa da, yıldan yıla artırdıklarını varsayacağız.

Buna uygun olarak artı değer dört kısma ayrılabilir. Birincisi, kapitalistlerin bir önceki dönemde yaptıkları tüketim düzeylerini sürdürmelerini sağlayacak kadar bir tüketim harcaması-bunu, *sc*'yle; ikincisi, tüketim artışı-bunu,

*Bkz. s.143 dipnot.

$s\Delta c$'yle; üçüncüsü, değişken sermayenin artmasını sağlayan birikim-bunu, sav'yle ve dördüncüsü de, ilave değişmeyen sermaye alımına giden birikim-bunu da, sac'yle gösterelim. I. departmanda yer alan kalemleri, II. departmanda yer alan kalemlerden şu şekilde ayıralım:

Kutuda yer alan altı terim, basit yenidenüretim varsayımına göre düzenlenen şemaya tam anlamıyla tekabül etmektedir. Geriye kalan diğer terimlerse, genişletilmiş yenidenüretime geçerken eklenmiştir.*

Genişletilmiş yenidenüretime ilişkin denge koşulunu bulmak için daha önce yaptığımız gibi yapalım yani değişmeyen sermaye talebini temsil eden kalemleri, toplam değişmeyen sermaye çıktısına ve tüketim malları talebini temsil eden kalemleri, toplam tüketim malları çıktısına eşitleyelim. Bu bize, aşağıdaki iki denklemi verecektir:

$$c_1+sac_1+\ c_2+sac_2=$$
$$c_1+v_1+sc_1+s\Delta c_1+sav_1+sac_1+v_1+sc_1+s\Delta c_1+sav_1+v_2+sc_2\ +s\Delta c_2+sav_2$$
$$=c_2+v_2+sc_2+s\Delta c_2+sav_2+\ sac_2$$

Basitleştirdikten sonra, her iki denklem de tek bir koşula indirgenebilir;

$$c_2+sav_2=v_1+sc_1+s\Delta c_1+sav_1$$

Bu eşitlik basit yenidenüretimdeki eşitlikten daha karmaşıktır. Ancak, her iki denge koşulu da yapısal bir benzerliğe sahiptir. Denklemin her iki tarafın-

* Bukharin, genişletilmiş yenidenüretim şemasını ortaya koyarken, kapitalistlerin tüketimlerinin değişmeyeceğini varsaymakla hata yapmıştır. Bu nedenle, $s\Delta c$'yi atmıştır. Bukharin aynı hatayı, kapitalistlerin tüketimlerinin artacağını tasarlayamadığında da yapmıştır. N. Bukharin, *Der Imperialismus und dic Akkumulation des Kapitals*, s. 10, 29. dipnot.

da yer alan kutulardaki kalemler, aslında basit yenidenüretimin denge koşulunun tanımıdır ve geri kalan diğer kalemlerden bağımsız olarak eşit olma durumundadır. Bundan başka, daha önce olduğu gibi önemli sayıda kalem, iki departman arasındaki mübadele ilişkisine girmez. I. departmanda giderek artan ölçüde üretilen değişmeyen sermaye, I. departmanda kalmıştır. Tabii ki buna karşılık, II. departmanda bulunan işçilerin ve kapitalistlerin artan tüketimi, tümüyle II. departmanda üretilen çıktıyla karşılanmıştır.

Şimdi, Tugan'a göre, genişletilmiş yenidenüretim şeması* iki şeyi göstermektedir. Birincisi, artı değerin sermayeye her yıl katılan kısmı değişik sanayiler ve departmanlar arasında doğru oranda dağıtılmadığında, ortaya çıkacak sonuç şüphesiz kriz olacaktır. İkincisi, sermayedeki artış doğru oranlarda dağıtılırsa, ortada krize neden olacak hiçbir şey kalmayacaktır. Bu nedenle, yenidenüretim şemasıyla ilgili olarak ulaşılması gereken sonuca ulaşılmış ve aynı zamanda da neyin krize neden olduğu (orantısızlık) ve neyin olmadığı (kitlelerin sınırlı tüketimi) ortaya çıkmıştır. Şimdi de bu iki iddiayı inceleyelim.

Tugan, krize neden olan orantısızlık tehlikesinin sadece yeni birikmiş sermaye nedeniyle yaşanacağına gerçekten inanmaktadır. 'Yeni sermayeler için yatırım yapma alanları bulma zorunluluğu olmasaydı, kârların sermayeye katılmasıyla üretim teşvik edilmeseydi, sosyal üretimin oransal bölüşümü hiçbir güçlük ortaya çıkaramazdı'.[135] Ancak, yeni yatırımlar yapıldığında, yeni talep kalıplarıyla ilgili olarak yapılacak bir değerlendirmeye ilişkin sağlam temeller olmadığından, her kapitalist diğer kapitalistlerin ne yaptığını bilmeden kendi kararını alır ve genişletilmiş yenidenüretim şemasının da ortaya koyduğu gibi, doğru oranlar birbirleriyle karmaşık bir ilişki içindedir. Her şey hesaba katıldığında, sürecin gelecekte sorunsuz ve kesintiye uğramadan devam etme şansı pratik olarak yoktur. Tugan'ın, birikimin kapitalizmden ayrı tutulamayacağını özenle vurgulaması, en azından üretim sürecinde etkin bir planlama şekli kullanılıncaya kadar, krizlerin kaçınılmaz olduğunu söylemesiyle hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Bu konuyla ilgisi olmamakla beraber, konunun tamamlanması açısından, Tugan'ın söz konusu bilgileri, kredi sistemi çalışmalarını da dikkate alarak, iş çevrimleri teorisi haline getirdiği de söylenebilir. Kriz ve depresyon, atıl ödünç verilebilir sermayenin yığıldığı ve faiz oranları-

* Tugan'ın yenidenüretim şemaları sayısal olarak gösterilmiş ve denge koşulları denklem olarak verilmektense tanımlanmıştır. Amacımız, konuya ilişkin tartışmaların özünü kısaca ortaya koymaktır. Tugan'ın sunumu için bkz., *Handelskrisen*, özellikle I. kısım ve *Theoretische Grundlagen des Marxismus* (1905), IX. kısım.

135) *Handelskrisen*, s. 33.

nın azaldığı bir dönemi beraberinde getirir. Yeni yatırım faaliyeti bir kez daha başlamıştır. Aralarında yeni projelerin çoğunu tamamlamak için gerekli zaman uzunluğu unsurunun da bulunduğu çeşitli nedenlerle, yeni yatırılmış sermayenin dağılımındaki gizli orantısızlık, gözle görülür bir refah dönemi yaşanmadıkça su yüzüne çıkmaz. Ancak, aslında yeni projeler gelmeye başladığında, orantısızlık kendini açıkça gösterir ve kısa süre bir sonra kaçınılmaz olarak yaşanacak krizi çabuklaştırır. Bu açıdan, süreç kendini tekrarlar.

Bu teori en çok yüzeysel olması nedeniyle saldırıya açıktır. Ancak, niyetimiz, Tugan'ın iş çevrimi teorisine yaptığı olumlu katkıyı eleştirmek olmadığı için, şimdi onun ikinci yani genişletilmiş yenidenüretim şemasının aynı zamanda eksiktüketimi imkânsız hale getirdiği iddiasına dönelim. Tugan şöyle demektedir. 'Sosyal üretim bir plana uygun olarak düzenlenirse, üretimi yönetenler talep hakkında tam bilgiye ve emek ve sermayeyi bir üretim dalından diğerine yönlendirme gücüne sahipseler, *düşük bir sosyal tüketim bile olsa*, emtia arzı asla emtia talebinden fazla olamaz'.[136]

Hemen şunu söylemek gerekir ki, Tugan'ın bu ifadeye ilişkin olarak ortaya koyduğu 'delil' tam olarak şeklîdir ve yenidenüretim şemalarının manipüle edilmesi üzerine kurulmuştur. Bunu en basit şekliyle ifade etmek gerekirse, Tugan'ın söylemek istediği şey, çıktının oransal dağılımı tam olarak genişletilmiş yenidenüretim denge koşuluyla uyumluysa, arz ve talebin tam anlamıyla dengede olduğudur. Denge koşulunun arz ve talep dengesi varsayımının bir sonucu olduğu hatırlanırsa, bu şaşırtıcı olamaz.

Bununla beraber, ilk bakışta, Tugan'ın gereksiz yere tekrarlanan düşünce tarzının bile, genişletilmiş yenidenüretimin 'sosyal tüketim ne kadar düşük olursa olsun' sonsuza dek sürmeyeceği sonucunu ortaya koymaktadır. Zira her iki departmandaki kapitalistler aşağı yukarı aynı oranda birikim yapsa da -başka bir varsayım yapmaya gerekli bir durum olmasa da-, yenidenüretim şeması her iki departmanın da koordineli bir biçimde genişlerse dengenin sağlanacağını ve dolayısıyla da II. departmandaki genişlemenin de sonuçta tüketimin genişleyeceğini gösterir. Her iki departmanda da sosyal tüketim sabitken, birikimin yapıldığı bir durumu oluşturmaya çalışalım. Her birikim, ilave değişmeyen sermaye satın alımı biçiminde ortaya çıkmalı ve kapitalistler kendi tüketimlerini artırmamalıdır. Bunlar olmazsa, sosyal tüketim artacaktır. Bunun anlamı, $s\Delta c$ ve sav kalemlerinin yenidenüretim şemasında sıfır olacağıdır. Böyle(ce) şema şu şekle dönüşür;

136) Ibid., s.33. İtalikler Sweezy'e aittir.

$$\text{I} \quad c_1+v_1+sc_1+ sac_1$$
$$\text{II} \quad c_2+v_2+sc_2+sac_2$$

Ve denge koşulu şu hale gelir:

$$v_1+sc_1= c_2+sac_2$$

Ancak, v1, sc1 ve c2'nin tanım olarak yenidenüretim şemasında yer alan ve basit yenidenüretime tekabül eden unsurlar olduğunu biliyoruz ve dolayısıyla,

$$v_1+sc_1= c_2$$

her durumda sağlanmalıdır. Buradan hareketle de, sac_2 sıfır olmalıdır. Bir başka deyişle, II. departmanda birikim olmaz. Bu, ilk varsayımımızla çeliştiğinden, bunun olmayacağını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, aslında bu sonuç, yenidenüretim şemasının belli bir değişmezlik çerçevesinde kurulmuş olması nedeniyle de ortaya çıkabilir. Zira zımnen bir önceki dönemdeki sermayenin ve istihdam edilen emeğin bir departmandan diğerine gitmeyeceğini varsaymıştık. Bu varsayımı yapmaktan vazgeçilirse, yeni birikmiş değişmeyen sermayenin bir kısmı her iki departmana da giderken, değişen sermayenin bir kısmı da (onunla birlikte bir kısım işçiler de) II. departmandan I. departmana doğru kayar. Doğru oranlar korunursa sonuç, II. departmanın çıktısının aynı kalmasının karşılığında, daha fazla emek ve üretim aracı istihdam etmesi nedeniyle I. departmanın çıktısının artması biçimindedir. Zira II. departmanda emek kaybı, değişmeyen sermayenin giderek artan bir ölçüde kullanılmasıyla dengelenmiştir. Toplam sosyal sermayenin organik bileşimi yükselir ve üretim araçları üretimi, tüketim araçları üretimine nazaran artar.

Aslında, üretim malları üretiminde meydana gelen bir artışla birlikte aynı anda ortaya çıkan ve tüketim malları üretiminde mutlak olmakla beraber çok az da olsa bir azalmayı gösteren benzer bir düşünce tarzı, genişletilmiş yenidenüretim için de geliştirilebilir. Tugan'ın yaptığı da budur.[137] Böylesi bir durumun istihdam edilen işçi sayısındaki mutlak bir azalmayı yani bir bütün olarak işçi sınıfının tüketimindeki bir azalmayı ve kapitalistlerin tüketiminde bir değişikliğin olmamasını ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte, toplam çıktı durmadan artar ve üretim araçlarının oranı daima daha fazla büyür. İşçiler

137) *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, s. 224'deki dipnot. Özellikle 226. sayfada başlayan dipnota bakınız.

açısından, işler giderek kötüleşir. Ancak, Tugan kapitalizmin kapitalistlerce ve kapitalistler için işletildiğini ve kapitalistler açısından bakıldığında, ürettiklerine yönelik bir talep yetersizliğinin dolayısıyla da kriz tehlikesinin olmayacağı konusunda ısrarını sürdürmüştür. Bunun böyle olması için gerekli olan tek şey, üretimin değişik dalları arasındaki doğru oranları her zaman korumasıdır. Tugan düşünce tarzının mantıki sonuca ulaşması için gayret gösterir:

> *İşçilerin biri dışında, tümü ortadan kaybolur ve bunların yerini makine alırsa, bu tek işçi devasa makine kütlesini harekete geçirecek ve bu makinelerin yardımıyla yeni makineler -ve kapitalistler için tüketim malları- üretecektir. Sermayenin kendi kendine gelişme sürecini [Verwertungsprozess] zerre kadar bozmayacak olan işçi sınıfı ortadan kaybolacaktır. Kapitalistler daha az bir tüketim malı kütlesi almayacaklar, bir yılın tüm ürünü, bir sonraki yılda kapitalistlerin üretimi ve tüketimi yoluyla ortaya çıkacak ve kullanılacak hale gelecektir. Kapitalistler tüketimlerini kısıtlamayı arzu etseler bile, hiçbir sorun yaşanmayacaktır. Bu durumda, kapitalistlerin tüketim malı üretimi kısmen durur ve sosyal ürünün daha büyük bir kısmı üretim araçlarından oluşur. Bu da, üretimin daha da artması amacına hizmet eder. Örneğin, üretilen demir ve kömür, daima demir ve kömür üretiminin artmasını beraberinde getirir. Birbirini izleyen yıllarda ortaya çıkan artan demir ve kömür üretimi, bir önceki yılda gerçekleşen artan ürün kütlesi tarafından üretilir ve bu gelişme gerekli maden arzı bitinceye kadar devam eder.*[138]

Üretim ve tüketim arasındaki karşılıklı bağımlılığı bu derecede inkâr eden çok az iktisatçı vardır.* Ancak, en azından Tugan'ı tutarsızlıkla suçlamak im-

---

* Bununla beraber, Tugan'ın bu düşüncesiyle saygın iktisatçılar arasında tek başına kaldığını söylemek yanlış olacaktır. Dobb'un dikkat çektiği bir pasajda J.B. Clark şunları yazmıştır: 'Kapitalistler gelirlerinin tümünü tasarruf etmeyi düşünmüş olsalardı, bugün ve gelecekte, belli bir miktarın ötesinde, ilk önce bu gelirinin bir kısmını bugünkü araçlarına ayıracaklar ve geri kalanını da sermaye olarak kullanacaklardı. Daha çok değirmen inşa etmek için daha çok değirmen inşa edeceklerdi. Bu durum bolluk içinde bulunmayı değil ama olmayacak bir durumu ifade etmektedir'. *Introduction to Karl Robertus, Overproduction and Crisis*, (İngilizce çeviri, 1898), s. 15. Son zamanlarda da Knight şunları söylemektedir: Doğru bir planla...yatırım sürecinde piyasanın fonları massetme hızı, piyasaya gelecek fonların oranından daha az değildir...Bu, teknolojik bir sorundur ve insanlar tüm gelirlerini tasarruf etmeyi düşünürse, toplumun tüm üretken kapasitesinin yeni sermaye mallarının üretimine gitmemesi için hiçbir neden yoktur! F.H. Knight, 'The Quantity of Capital and the Rate of Interest', *Journal of Political Economy*, October 1936, s. 639. Bu ifadeler Tugan'ın ifadelerine çok benzemektedir. Ancak, her iki yazar da bu ilkeyi koymanın ötesine geçememiştir.

138) Ibid., s. 230.

kânsızdır. Tugan yeniden üretim şemalarıyla işe başlamış, oyunun kurallarını oluşturmuş ve sayıları alt alta yazarak çok şaşırtıcı sonuçlar elde edeceğini görmüştür. Şemalarının özelliklerini gerçek dünyaya uygulamak için son bir adım daha atmak Tugan için bile kolay olmamıştır. Ancak, biraz tereddüt ettikten sonra, şuraya yönelmiştir:

> *Bütün bunlar çok acayip ve belki de çok anlamsız gibi görünmektedir. Belki de gerçek, her zaman kolay anlaşılabilecek bir şey değildir. Buna rağmen, gerçek her zaman gerçektir. Gerçekte, tümüyle keyfi ve gerçek dışı bir varsayımla, makinelerin el emeğinin yerini almasıyla işçi sayısının mutlak olarak azalacağını söylemek istemiyorum (bu hipotez, sadece varsayımımın gerçek dışı sınırlara çekilse bile, çökmeyeceğini göstermektedir). Ancak, ileri sürdüğüm tez, sosyal üretimin oransal dağılımı veri olduğunda, sosyal tüketimde meydana gelen bir azalmanın, gereksiz ürün üretimine neden olmayacağıdır.*[139]

Tugan'ın teorisi Marksist yazarlarca ittifakla ve kesin olarak reddedilmiştir. Marksistler tüketim yetersizliğini krizlerin kaçınılmaz ya da en önemli nedeni olarak ele almazlar. Ancak, tüketim düzeyi veya trendi dikkate alınmadan üretimin sonsuz bir biçimde artacağı fikrini de kabul etmezler. Tugan'ın teorisinin yarattığı tepkileri kısaca gözden geçirmek yararlı olabilir.

En yetenekli revizyonistlerden biri olan Conrad Schmidt, Tugan'ın ilk kitabını ilk inceleyenlerden biridir. Revizyonistlerin yayın organında yazan Schmidt, kapitalizmin çöküşünün mümkün olmadığı konusunda Tugan'la birleşmekle birlikte, Tugan'ın üretim ve tüketim arasındaki bağlantıyla ilgili görüşlerine kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Schmidt şöyle demektedir. 'Üretimin yapılmasının nedeni olan "üretim amacı", sadece tüketim talebiyle ilintili olarak ve bu talebin incelenmesiyle anlaşılabilen, son analizde ve şu ya da bu yolla tüketim malları talebi nedeniyle ortaya çıkar. Kesin talep veya tüketim talebi, ekonominin tümü ele alındığında, sürmekte olan üretimin devasa yapısını canlandıran bir güçtür'.[140]

Bir süre sonra Marksizmin yetkili bir sözcüsü olarak kabul edilen Kautsky, Sosyal Demokrat Parti'nin resmi teorik yayın organında aynı kitapla ilgili bir inceleme yayınlamıştır. Kautsky en az Schmidt kadar ciddidir:

---

139) Ibid., s. 230-231.

140) *Sozialistische Monatshefte*, (1901), II, s. 673.

> *Kapitalist dilediği zaman insan yerine makine kullanabilir. Ancak, toplum makinelerin değil, insanların toplumudur. Sosyal ilişkiler daima insanla makine arasındaki değil ama insanla insan arasındaki ilişkidir. Bu nedenle son analizde, insan emeği değer yaratan unsur olarak ortaya çıkar ve de bu nedenle son analizde,* ***insanın*** *tüketiminin artması, kesin olarak üretimi artırır... Üretim, insanın tüketimi için yapılır ve öyle de kalacaktır.*[141]

Tugan'a yönelen saldırıya, Birinci Dünya Savaşı öncesinde önemli bir Amerikalı Marksist ve ortodoks ekolün önde gelen bir üyesi olan Loois B. Boudin de katılmıştır. Tugan'ın teorisini 'aşırı derecede saçma' ve 'tamamen çürümüş' olarak nitelendiren Boudin, 'üretim araçları... *tüketilebilir* malların üretiminde kullanılan ARAÇTAN başkaca bir şey değildir. Bu nedenle, üretim araçlarıyla üretilecek tüketim mallarına talep yoksa, tüketim mallarının üretimi aşırıüretimdir ve nihai olarak incelendiğinde de bu sonuca ulaşılacaktır'.[142]

Ortaya koyduğu kriz teorisi nedeniyle Tugan'a çok şey borçlu olan Hilferding bile, bu önemli konuda Tugan'a çok sert çıkmıştır:

> *[Tugan] kapitalist üretimin kendine özgü iktisadî şekillerini görmüş ve bu nedenle de hangi tarihi dönemde ne olursa olsun her üretimde geçerli olan doğal koşulları gözden kaçırmış ve bu yolla da, tüketimin sadece belalı bir kaza olarak ortaya çıktığı bir acayip üretim kavramına varmıştır. Bu bir çılgınlık bile olsa, kapitalist üretimin tarihi şeklinin analizi özellikle Marksist olduğundan, bir 'yönteme' hatta 'Marksist bir yönteme' sahiptir. Değişen Marksizm olmasına rağmen, Tugan'ın teorisini bu kadar acayip ve tahrik edici bir hale getiren de yine Marksizmdir. Tugan bunun farkına varmasa da hissetmektedir. Bu nedenle, karşısındakilerin 'sağduyusuna' karşı açtığı sert polemiğin nedeni bu noktada saklıdır.*[143]

Eksiktüketimcilerin kraliçesi olan Rosa Luxemburg'ın, Tugan'ın düşünce tarzını küçümseyerek reddetmesi tabii ki beklenmekteydi. Şöyle demektedir: '*Üretim araçları üretiminin, tüketimden bağımsız olduğu, doğal olarak Tugan-Ba-*

---

141) *Die Neue Zeit*, Jhrg. XX, Bd. 2 (1901-2), s. 117.
142) *The Theoretical System of Karl Marx*, (1907), s. 249.
143) *Das Finanzkapital*, s. 355'deki dipnot.

*ranowsky'nin vulgar yani bayağı iktisadî fantezisidir'.**

Son olarak, politik iktisat konularında sık sık Bolşeviklerin sözcülüğünü yapan Bukharin'in ölçülü bir eleştirisiyle konuyu kapayalım. 'Tugan-Baranowskyciliği', 'üretimin tüketimden ayrılması ve ondan izole edilmesi olarak' anlayan Bukharin şöyle devam eder:

> *Tüketimden tamamıyla kurtulmuş bir piyasa ile karşı karşıya kalmışsak yani üretim dallarının karşılıklı olarak birbirlerinden yararlandığı kapalı bir üretim araçları üretimi çemberi, bir başka deyişle, Tugan'ın hayal gücüyle resmettiği acayip bir üretim sistemi içindeysek, genel bir aşırıüretim ihtimali olmayacaktır... Tugan-Baranowsky'nin teorisi yerine doğru teoriyi yani Marx'ın teorisini kabul ettiğimizde doğru sonuçlara ulaşırız. Bundan sonra da, tüm üretim sürecinin teknik-iktisadî devamlılığının belirlediği belli bir çizgide birbirine pazar imkânı sağlayan bağlı sanayiler zinciriyle karşı karşıya geliriz. Bununla beraber, bu zincir sadece doğrudan kişisel tüketime gidebilen tüketim malları üretimiyle sonlanır...*[144]

Tugan'ın teorisine yöneltilen tüm bu eleştirilerin ardında tek bir düşünce yani tarihi şekline bakılmaksızın, üretim sürecinin insanların tüketimi için mal üretim süreci olduğu ve öyle de kalması gerektiği düşüncesi yatmaktadır. Bu temel gerçekten uzaklaşma, teorik çöküşle sonuçlanacak bir gerçekten kaçışı ifade etmektedir. Tam da zıddını gösteren Tugan'ın, yenidenüretim şemalarını oluşturmadaki yeteneği, şu gerçeği zerre kadar değiştirmez: Tugan ve yenidenüretim şemalarına rağmen üretim, tüketim için yapılan üretimdir. Bu konuda, Marksist düşüncenin tüm ayrıntıları üzerinde mutlak bir fikir birliği vardır. Ancak, doğal olarak şu soru sorulabilir: bu görüş, Marx'ın kapitalist üretimin sonucunun ve amacının tüketimden ziyade değerlerin artması biçiminde sık sık tekrarladığı görüşle çelişmiyor mu? Marx'ın yapılan hatayla ilgili olarak ortaya koyduğu aşağıdaki satırlardan da anlaşılmıyor mu? Kapitalist üretimde sorun doğrudan doğruya kullanım değeri değil, mübadele değeri ve özellikle de artı değerin artması olduğu asla unutulmamalıdır.[145]

---

* *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung ds Imperialismus* (1922), s. 291. Bu çalışma ilk kez 1912'de basılmış ve getirilen eleştirilere savaş yıllarında *Die Akkumulation des Kapitals oder was die Epigonen aus der Marxschen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik* başlığıyla cevap verilmiştir. İki başlıktaki benzerlik, karışıklığa neden olabilir.

144) *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapital*, s. 76.

145) *Theorien über den Mehwert* II/2, s. 266.

Bunun cevabı, üretimin kullanım değerinin yaratılmasında doğal-teknik bir süreç olarak dikkate alınan amacıyla, kapitalizmin mübadele değerini artıran tarihi bir sistem olarak dikkate alınan amacı arasındaki çelişkinin ortaya konmasıyla verilebilir. Hem bu çelişki söz konusudur ve hem de bu çelişki, tüm diğer çelişkilerin kaynağı olan kapitalist toplumun temel çelişkisidir.

Geleneksel politik iktisat bu çelişkiyi, kapitalist üretimin öznel amacıyla, genel olarak üretimin nesnel amacının aynı yani faydayı artırmak olduğunu varsayarak geçiştirmek ya da inkâr etmek istemektedir. Diğer taraftan, Tugan, mübadele değerinin sınırsız bir biçime artmasıyla genel olarak üretimin amacının uyumlu olduğunu varsayarak tam da aksi bir yöntem uygular. Her ikisinden farklı olarak, Marksist politik iktisat bu çelişkiyi kabul etmenin yanı sıra sonsuza kadar da süreceğini belirtip, kapitalizmin daha önceki sosyal sistemlerden daha uzun ömürlü olmayacağının delilini buna dayandırır.

Kriz sorunuyla ilgili olduğundan, Marx'ın yazılarındaki bu düşünce çizgisini izlemeye çalışalım ve bunu yaptıktan sonra da kapitalist krizlerin açıklanmasında kullanılan ve oldukça yanlış anlaşılan eksiktüketim teorisinin mantıkî temellerini ortaya koyalım.

Marx, Tugan'ın, bütün tarihi dönemlerde geçerli olan bir süreç olan üretimin bir şekilde kendi koşullarını yarattığı fikrini paylaşmak konusunda kendini izleyenlerden daha ileri bir düşünceye sahip değildir. Bu noktada, bu husus, tamamlanmamış olan '*Introduction to the Critique of Political Economy*' adlı kitabında oldukça açıktır:

> *Tüketim, yeni üretim ihtiyacını yaratarak üretimi meydana getirir yani üretimin ön koşulunu oluşturan ideal, kendine has ve itici nedenini hazırlayarak. Tüketim, üretim amacının ortaya çıkmasını ve aynı zamanda üretimin teşvik edilmesini sağlar. Üretim, tüketimin maddi amacı iken, tüketimin de üretimin ideal konusu, hayali, isteği, itici gücü ve amacı olduğu açıktır. İstek yoksa üretim de yoktur. Ancak, tüketim, isteği yeniden ortaya çıkarır.*[146]

Üretim dallarının gözle görülebilir bir düzeyde birbirlerinden bağımsız oldukları kapitalizmde bile, üretim araçları, dolaylı ya da dolaysız olarak, tüketim malları üretme amacının dışında başka bir amaçla üretilmez;

146) *Critique*, s. 278-279.

...değişmeyen sermayeyle, değişmeyen sermaye arasında (hızlandırılmış bir birikim dikkate alınmasa bile) sürekli bir dolaşım söz konusudur. Başlangıçta bu, asla bireysel tüketime gitmediği için, bu tüketimin dışındadır. Ancak, bu tüketim yine de bu dolaşımı kesinlikle sınırlar. Bunun nedeni, değişmeyen sermayenin hiçbir zaman değişmeyen sermaye için üretilmeyip, sadece ürünleri bireysel tüketime giden üretim alanlarında ona daha fazla gereksinim olduğu için üretilir.[147]

Bununla birlikte, kapitalist üretimin sosyal ilişkileri tüketimi sınırlamaya zorlar ve aynı zamanda da kapitalistlerin üretimi sınırsız bir şekilde artırma girişiminin önüne geçer. Herkes tarafından bilinmesi gereken önemli bir pasajda Marx, kapitalizmin en önemli özelliğini şu şekilde tanımlar:

İşçinin tüketimi ortalama olarak ürettiklerine değil, üretim maliyetlerine eşittir. Ürettiği artı değer başkalarına gider...Bundan başka, işçiyi aşırıüretim yapmaya zorlayan (yani ihtiyaçlarından fazla ve üstünde bir üretim) ve gerekli üretime karşılık aşırıüretimi artırmak için her yola başvuran sanayi kapitalisti, artı ürünü doğrudan ele geçirirler. Ancak, sermaye sahibi olarak üretim için üretirler, zengin olmak için zengin olurlar. Sermayenin memuru olduğu sürece, kapitalist üretimi yerine getiren de odur. Kullanım değeri ve onun kullanımıyla değil, mübadele değeri ve onun artırılmasıyla ilgilenir. Bu, soyut servetin, başkalarının emeğini giderek artan ölçüde ele geçirme sorunudur. Cimri bir kişi olarak, zengin olma çabasıyla hareket etmiş ancak bu çabasını altın ve gümüş iddiharıyla değil, fiili üretim için sermaye oluşumuyla gerçekleştirmiştir. İşçinin aşırıüretimi ***başkaları için üretimse****, normal kapitalistin yani sanayi kapitalistinin* ***üretimi de sadece üretim yapmak içindir****. Serveti ne kadar büyürse, idealinin o kadar gerisinde kalır ve servetini artırmak için o kadar fazla zaman harcar. Ancak, ekonomiyi ve zenginleşmesini kontrol etmek zorunda kaldığından, servetini daima endişeyle değerlendirir. Tüm harcamalarına rağmen cimri aslında hırslı bir insan durumundadır. Sismondi, emeğin üretken gücünün artmasıyla işçinin daha fazla tüketeceğini ve tüketimin artacağını, bununla birlik-*

147) *Capital* III, s. 339.

> *te, bunun da işçiyi (ücretli işçi olarak) işe elverişsiz hale getireceğini söylerken, en az bunun kadar geçerli olan bir başka gerçek daha vardır. Bu gerçekse, sanayi kapitalistinin birikim yapmak yerine birikimden yararlanmak için servetini kullanmaya başladığında işlevini yerini getiremeyecek hale gelmesidir. Bu nedenle de, aşırıüretimi yani başkaları için üretimi gerçekleştiren kişidir.**

O zaman burada, Marx'ın 'kapitalizmin temel çelişkisi' adını verdiği durumun unsurlarını ele alabiliriz: üretim, belli bir tüketim amacı için değilse, bir amaç olmaktan çıkar. Ancak, kapitalizm, üretimi kendine anlam kazandıran tek şey olan tüketimle ilişkilendirmeden artırmaya yönelmiştir. *'Sismondi, temel çelişkiyi anlar: bir taraftan, kesintisiz üretken güç ve emtia biçiminde olan ve paraya dönmesi gereken servet artışı, diğer taraftan da, esas olarak, üretici kitlesinin zorunlu geçimlik araçlarının sınırlandırılması'.*[148]

Ortaya konan bu temele karşılık Marx'ın krizler ve üretimdeki durgunluğu tüketimin büyüklüğüyle ilişkilendiren satırları bir anlam ve önem kazanmaktadır. Bu satırların en temel ve bazı yönlerden en açık olanı aşağıdaki gibidir:

> *Artı değerin... yaratılması, dolaysız üretim sürecinin amacıdır. Mümkün miktarda artı değer emtiada maddeleşir maddeleşmez, artı değer üretilmiş olur...Şimdi de, sürecin ikinci perdesi açılmaktadır. Emtia kütlesinin hepsi...satılmalıdır. Bu gerçekleşmezse ya da kısmen veya üretim fiyatlarının altında kalan bir fiyattan gerçekleşirse, işçi sömürülmüştür. Ancak, işçinin sömürülmesi, kapitalist için sömürü biçiminde değildir. Bu durum, kapitalist için artı değer yaratmayabilir ya da kapitalist sadece üretilen artı değerin bir kısmını ele geçirebilir ya da bu, kapitalistin sermayesinin tümünü ya da bir kısmını kaybetmesi anlamına gelebilir. Dolaysız sömürü koşullarıyla artı değerin gerçekleşmesi özdeş değildir. Bunlar mantıken olduğu kadar, zaman ve yer olarak da birbirinden ayrılır. Toplumun üretken gücü, dolaysız sömürüyü; değişik üretim dalları arasındaki oransal ilişki ve toplumun tüketim gücü de artı değerin gerçekleşme-*

---

* *Theorien über den Mehrwert* I, s. 377-379, Marx, tüketimlerinin bir alt sınırı olan üreticilere karşılık, toprak sahipleri, devlet, kilise gibi üretmeden tüketenleri de belirtmektedir. Üretmeden tüketenler XII. kısımda ele alınacaktır. Bunların uygulamada ne kadar önemli olduklarını söylemeye bile gerek yok.

148) *Theorien über den Mehrwert* III, s. 55.

sini belirleyen unsurlardır. Toplumun tüketim gücü, mutlak üretken güç ya da mutlak tüketim gücü tarafından değil, nüfusun büyük bir kısmının tüketimini aşağı yukarı dar sınırlar içerisinde değişen bir asgariye indirgeyen uzlaşmaz çelişkiler biçiminde ortaya çıkan bölüşüm koşullarına bağlı tüketim gücü ile belirlenir. Tüketim gücü ayrıca birikim eğilimi, sermayeyi artırma ve genişletilmiş ölçekte artı değer üretme hırsı ile sınırlanmıştır. Bu, üretim yöntemlerinde meydana gelen sürekli devrimlerin, buna bağlı olarak mevcut sermayenin uğradığı değer kaybının, genel bir rekabetçi mücadelenin ve kendi varlığını sürdürmek ve iflasın önüne geçmek için ürünü iyileştirme ve üretim ölçeğini genişletme gereksiniminin zorunlu kıldığı kapitalist üretim yasasıdır. Bu nedenle, piyasa sürekli olarak genişlemeli ve bu nedenle de piyasa ilişkileri ve bunları düzenleyen koşullar, giderek üreticiden bağımsız bir doğa yasası biçiminde olmalı ve her geçen gün daha denetlenemez hale gelmelidir. Bu iç çelişki, kendini, üretimin dışarıda bulunan alanlara doğru yayılmasıyla dengelemeye çalışır. Ancak, üretken gücün gelişmesi ölçüsünde, tüketim koşullarının bağlı olduğu dar temellerle kendini o kadar çatışır halde bulur. Bu kendi içinde çelişkili olan temel söz konusu iken, aşırı sermayeyle aşırı nüfusun eşanlı olarak ortaya çıkabilecek olması çelişkili bir durum değildir. Zira bu ikisinin bir araya gelmesi, gerçekte, üretilen artı değer kitlesini artırırken, aynı zamanda da bu artı değerin üretildiği koşullar ve gerçekleştiği koşullar arasındaki çelişkiyi yoğunlaştırır.[149]

Burada Marx, kapitalistlerin emtiayı değerinden satamamalarının, üretimi kesintiye uğratacağını işaret etmektedir. Zorluğun, düşük ücretler ve kapitalistlerin 'birikim eğiliminden' doğan ortaya çıkan sınırlı tüketim hacmi nedeniyle geliştiği saptanmaktadır. Bu, çıktıda meydana gelen bir azalmanın ilk önce illaki üretim malları departmanında meydana gelmesi gerektiği anlamında değildir. Ortaya çıkan bu azalma, üretim araçları üretimi ve tüketim malları üretimi arasındaki ilişkiye bağlı ya da ondan bağımsız olacaktır. Marx'ın konuyla ilgili sessizliği, 'eksiktüketim' teorisini ayrıntılı bir biçimde hiç ele almamış olduğunu göstermektedir.

Önceki alıntıda depresyon, üretim artışının, üretimin nihai meyvesine yani

149) *Capital* III, s. 286-267.

tüketim mallarına olan yetersiz talep nedeniyle durduğu bir süreç biçiminde resmedilmiştir. Buna karşılık olarak refah dönemi, kullanılandan fazla üretim araçlarının üretildiği bir dönem olarak düşünülmektedir. Böylece,

> *Kapitalist üretimin tüm güçlerinin kullanıldığı dönemler, daima aşırıüretim dönemleridir. Zira üretim güçleri, artı değerin üretilmesinin yanı sıra gerçekleştiği noktanın ötesinde de kullanılamamaktadır. Ancak, emtianın satılması yani meta sermayenin ve dolayısıyla da artı değerin gerçekleşmesi, genelde toplumun tüketim gereksinimlerinin yanı sıra büyük çoğunluğunun fakir olduğu ve her zaman da fakir kalması gereken toplumun tüketim gereksinimleriyle sınırlanmıştır.**

Marx'tan alınan son iki ifade, üretken kaynakların eksik kapasiteyle kullanılması anlamında üretim durgunluğunun kapitalist koşullarda normal bir durum olarak ele alınmasını ortaya koymaktadır. Zira tam kullanma dönemleri sadece bu açıdan rasyonel olarak 'aşırıüretim dönemleri olarak' nitelendirilebilir. Bu görüş benimsenirse, kriz sorunu aydınlığa kavuşur. Artık önemli olan, krizleri ve depresyonu ortaya çıkaran nedir? sorusundan çok, gelişmenin nedeni nedir? sorusudur. Bu iki soru hiçbir şekilde öne çıkarılmamasına rağmen, iş çevrimleri literatürü geçmişte daima bu sorulardan ilki üzerinde durmuştur. Daha sonra yapacağımız incelemede, ikinci sorunun da en az birinci soru kadar önemli sonuçlara yol açtığını göreceğiz. Bununla birlikte, burada bir kez daha belirtmek gerekirse, Marx'ın kendi düşünce tarzının sonuçlarını geliştirdiği söylenemez.

Son olarak da, Marx'ın krizlerin eksiktüketim teorisi lehine ifade etmiş olduğu en açık görüşlerine yer verebiliriz.

> *Tüm gerçek krizlerin son nedeni, her zaman için kapitalist üretimin üretim güçleri sanki sadece toplumun mutlak tüketim gücünün, bu güçlerin sınırını oluşturuyormuşçasına geliştirme çabasıyla karşılaştırıldığında, kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimidir.*[150]

---

* *Capital* II, s. 363'deki dipnot. 'Zira üretim güçleri, artı değerin üretilmesinin yanı sıra gerçekleştirildiği noktanın ötesinde de kullanılamamaktadır' ifadesi orijinalinde '*weil die Produktionspotenzen nie soweit angewandt werden können, dass dadurch mehr Wert nicht nur produziert, sondern realiziert werden kann*' biçimindedir. İster orijinaline göre harfi harfine, isterse de Kerr baskısına göre alınsın, bu pasaj Marx'ın söylemek istediğinin tersini ifade etmektedir. Zira bu, ilave değer gerçekleşmeden üretimin asla gerçekleşemeyeceği anlamındadır. Oysaki söz konusu pasaj, üretimin bu noktanın ötesine geçmeyeceğini ifade etmektedir. Bu nedenle, kitaptaki versiyonu düzelttim.

150) Ibid., s. 568.

Bu bağlamda, bu ifade, ara bir gelişme olma özelliğini taşımaktadır ve 'tüm gerçek krizlerin son nedeni' olarak ortaya konan ifadenin yorumu açıklığa kavuşmamıştır. Bununla beraber, söz konusu ilke, önceki iki ifadede telaffuz edilenlerle özdeştir.

Kapitalizmin üretimin artması için yaptığı iti ve bunun tüketimi sınırlaması arasındaki karşılıklı ilişkiyi vurgulayan diğer pasajlar da ortaya konabilecektir.[151] Ancak, buraya kadar söylenenlere önemli bir katkısı olmayacaktır. Bu durumda elimizde krizleri açıklayan gelişmiş bir eksiktüketim teorisi bulunduğunu söylemeyi daha ne kadar sürdürebiliriz? Bu soruya kesin bir cevap verilebilmesi pek mümkün görünmemektedir. Yukarıda belirtilen pasajlar büyük ölçüde Marx'ın şurada burada dağınık halde bulunan iktisadî yazılarından alınmıştır ve söz konusu sorun hiçbir noktada çalışmalarıyla örtüşen sürekli ve titiz bir çalışmanın ürünü olma özelliğini taşımamaktadır. Bu çerçevede, Marx'ın eksiktüketimi krizlerle ilgili bir görüş olarak ele almasına rağmen, kriz konusunun bütünü içinde çok da önemli olmayan bir görüş olarak değerlendirildiği söylenebilir. Dobb'un düşüncesinin bu merkezde olduğu söylenebilir[152] ve bunu destekleyen birçok şeyin varlığı konusunda şüphe yoktur. Ancak, bir görüş daha vardır. Bu görüşe göre, Marx'ın şurada burada dağınık halde bulunan çalışmalarında peşinen bir görüşe vardığı ve çalışmalarını tamamlayacak kadar yaşamış olsaydı, öncelikli önemi kapitalist ekonomiyi resmetmeye verecek olduğudur. Marx'ı izleyenlerin çoğu, bu fikri benimsemektedir ve bana göre bütünüyle iki alternatiften daha akla yakın olanıdır.

Bununla birlikte, bu böyleyse, Marx'ın sadece genel yönergeler biçiminde bıraktıklarını, kendi analitik kavramlarıyla, mantıki ve detaylı bir teori haline getirmemiz mümkündür. Bunu gerçekleştirmede hiçbir Marksist yazarın başarı elde ettiği söylenemez. Üzerinde en fazla çalışılarak ortaya çıkarılan ve muhtemelen de daha çok taraftar bulan Rosa Luxemburg'un girişimi, mantıki açıdan açık bir başarısızlıktır.* Kautsky, Marx'ın üretimin genel olarak tüketim malları piyasasına bağlı olduğuyla ilgili söylediklerini tekrar etmekten başka bir şey yapmamıştır. "Ortodoks" Marksistlerin Marx'a atfettikleri 1902 yılındaki yazılarında Kautsky, kriz teorisini şu şekilde ortaya koymaktadır:

> *Kapitalistler ve sömürülme fırsatını veren işçiler, kapitalistlerin servet ve işçilerin sayılarının artışıyla, kapitalist sanayi tarafından*

* Rosa Luxemburg'un teorisiyle ilgili olarak bkz., 303'deki dipnot.

151) E.g. Ibid., s. 292, 301, 302-303.

152) *Political Economy and Capitalism*, s. 115.

> *üretilen tüketim araçları için kesinlikle devamlı büyüyen bir piyasa olma durumundadırlar. Bununla birlikte, piyasa, sermaye birikiminden ve emek verimliliğindeki artıştan daha yavaş gelişir. Bu nedenle, kapitalist sanayiler, kapitalist olmayan ülkelerde ve nüfus alanlarında ilave bir piyasa bulma imkânı aramalıdır. Böylesi bir piyasa bulduğunda hızla gelişmesine rağmen bu gelişme yeterince hızlı değildir...Bu yolla, piyasanın gözle görülür bir biçimde genişlediği her refah dönemi kısa olmaya mahkumdur ve krizler kaçınılmaz bir son olarak ortaya çıkar.*[153]

'Kapitalist olmayan ülkeleri ve nüfus alanlarını' kazanmanın ötesinde, -aklıma gelmişken, ilginç bir biçimde Rosa Luxemburg'un teorisinin habercisidir- daha önce Marx'tan aldığımız pasajlara Kautsky'nin yapmış olduğu bir katkı yoktur. Hatta Kautsky'nin tüketim ve üretim arasındaki ilişkiyi formüle edişinin de Marx'a göre pek açık olmadığı da doğrudur.

Belki de sürekli olarak tekrarlanan düşmanca eleştiriler nedeniyle eksiktüketim teorisinde önemli bir gelişme sağlanamaması, Marksist yazarların dikkatlerin bu yaklaşımdan giderek uzaklaştırarak kriz sorununa yönlendirmelerine neden olmuştur. 1920'lerde Almanca olarak yapılmış en etkili çalışmalardan biri olan Henryk Grossmann*, kitabında yetersiz tüketim ihtimalini reddetmiştir. Daha önce de, günümüzün önde gelen İngiliz Marksist iktisatçılardan biri olan Maurice Dobb'ın azalan kâr oranları eğiliminin yanında eksiktüketim konusuna ikincil bir önem atfettiğini ifade etmiştik.

Eksiktüketim teorisi yeniden saygınlık kazanacak ve Marksist iktisadın önemli ve kabul edilmiş ilkeleri arasında yer alacaksa, daha önceki versiyonlarında ortaya konan itirazlardan arınmış bir biçimde yapılacak bir formülasyonun gerekli olduğu açıktır. Bu kısımda birazdan böylesi bir formülasyona yöneleceğiz. Konuya ilişkin mantıki iddia, bu kısmın sonunda yer alan cebirsel ekte verilmiştir. Genelde, Marx'ın teorisinde zımni ya da açık bir biçimde belirtilmemiş olan hiçbir kavram veya varsayım ele alınmamıştır. Bunun sonucu olarak, niyetimiz ne 'orijinal bir teori' inşa etmek ve ne de Marx'ın teorisini gözden geçirip düzeltmektir. Burada yapmak istediğimiz şey, gerektiğinde Marx'ın tamamlanmamış çalışmalarına eklemelerde bulunmaktır.

Eksiktüketim teorisinin esas görevi, kapitalizmin kendine özgü olan tüke-

---

* *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetsz der kapitalistischen Systems* (1929). Grossmann'ın teorisi, orijinal s. 209 ve sonrası ele alınacaktır.

153) *Die Neue Zeit*, Jhrg. XX, Bd. 2(1901-1902), s. 80.

tim malları üretim kapasitesinin, tüketim malları talebinden daha hızlı artırma eğilimine sahip olduğunu göstermektir. Bunu bir başka şekilde ortaya koymaya çalışırsak, kaynakları kullanmak için, tüketim malları potansiyel arzı ve potansiyel talebi arasındaki ilişkiyi bozan bir eğilime sahip olduğu ortaya konmalıdır. Bu eğilim şu iki yoldan biri biçiminde ortaya çıkar. Ya (1) kapasite gerçekten artırılmış ve sorun, sadece artan tüketim malları hacminin piyasaya gelmesiyle birlikte hissedilmeye başlanmıştır. Bu durumda, normal olarak kâr sağlayan fiyatların geçerli olduğu bir düzeyde, arzın talepten fazla olduğu noktanın ötesinde bir nokta olacaktır ve bu nokta aşıldığında, tüketim malları üretimi veya ilave kapasite yaratılması ya da her ikisi birden azalacaktır. Bu durumda, söz konusu eğilim kriz biçiminde kendini gösterecektir. Ya da (2) İlave kapasite yaratmada kullanılmayan atıl üretken kaynaklar vardır. Zira ilâve kapasiteyle üretilecek olan emtia arzı emtia talebinden fazladır. Bu durumda, söz konusu eğilim kriz biçiminde değil, üretimde ortaya çıkacak bir gelişme biçiminde kendini gösterecektir. Bu nedenle, eksiktüketim eğiliminin ortaya çıkması, kriz ve durgunluk dönemlerini açıklayan bir unsur olacaktır. Ancak, aynı zamanda, eksiktüketim eğilimine karşı koyacak birçok gücün ortaya çıkması beklenebilir. Bunun sonucunda da, uzun dönemde eksiktüketim eğilimi, gizli ve işlev göremez hale gelir. Şimdilik, karşı koyan güçleri ve karşılıklı etkileşimlerini XII. kısımda ele almak üzere sadece eksiktüketim eğilimini inceleyeceğiz.

Süreç şu şekildedir: tüm üretken kaynakların sürekli olarak tam kullanıldığını varsayalım ve bunun da karşı koyan güçler olmadığında çelişkiye neden olacağını belirtelim. Bu durumda ulaşılacak sonuç, çelişkinin sadece ilk varsayımın ortadan kalkması ve bunun da daha sonra pratikte krizler ve durgunluklarla çözümleneceğidir.

Daha önce de olduğu gibi, işçilerin tüm ücretlerini tükettiğini ve kapitaliste giden ve sürekli olarak artan artı değerin de dört kısımdan oluşacağını düşünelim. Bunlardan birincisi, kapitalistlerin tüketimlerini ilk düzeyinde tutmakta; ikincisi, tüketimlerini artırmakta; üçüncüsü, birikime ve ilave işçi istihdamına imkân vermekte ve dördüncüsü de, biriktirilerek değişmeyen sermaye stokuna eklenmekte. Artı değerin üçüncü ve dördüncü kısımları Marx'ın terminolojisiyle *birikimi* ve sadece dördüncü kısım ise modern iş çevrimleri literatürünün kullanımı çerçevesinde *yatırımdır*. Burada, bu terminolojiyi kullanmak yerinde olacaktır. Bu nedenle, okuyucu, kapitalistlerce yapılan birikimin kısmen işçiler tarafından tüketildiğini ve kısmen de ilave üretim aracı olarak yatırıldığını unutmamalıdır. Klasik iktisatçılar, birikimin tama-

men tüketildiğini varsaymakla hata yapmaktadırlar. Günümüz teorisyenleriyse, sık sık tam da bunun karşıtı bir yol izleyerek, birikimin yatırıma yöneleceğini varsaymaktadırlar.*

Kapitalizmin temel gerçeği yani sistemin eninde sonunda bağlı olduğu nokta, kapitalistleri zengin olmaya iten dürtüdür. Bunun gerçekleşmesi için iki adımın atılması gerekir: (1) mümkün olduğu kadar çok kâr elde etmek ve (2) kârın mümkün olduğu kadar büyük bir kısmını biriktirmek. Birinci adım, işçi başına düşen makine ve malzeme miktarını artırarak, üretim yöntemlerinin geliştirilmesini ve ikincisi de, artan toplam kârın daha fazla kısmının biriktirilmesini beraberinde getirir. Bunu, bir önceki paragrafta yer alan terminolojiyle şu şekilde ifade edebiliriz: artı değerin bir kısmı olarak birikim ve birikimin bir parçası olarak yatırım artar. Tüm bunlar olurken, kapitalistler tüketimlerini artırdıklarından, tüketim artmakta ve birikimlerinin bir kısmını ücret artışları için kullanmaktadırlar. Ancak, burası önemlidir. Kapitalistlerin tüketimlerinde meydana gelen bir artış, toplam artı değerin giderek azalan bir kısmını ve ücretlerdeki artış da toplam birikimin giderek azalan bir kısmını oluşturduğundan, tüketimin artış oranı (yani tüketimdeki artışın toplam tüketime oranı) üretim araçlarındaki artışa (yani yatırımın toplam üretim araçlarına oranı) oranla azalır. *Bir başka deyişle, tüketimde meydana gelen artışın, üretim araçlarında meydana gelen artışa olan oranı azalır.* Bu durum, kapitalistlerin tipik davranış kalıbı nedeniyle mantıki olarak ortaya çıkan sonucudur.

Bakış açımızı değiştirir ve üretimi kullanım değeri yaratan doğal bir teknik süreç olarak ele alırsak, üretim araçları kütlesiyle (tamamen kullanıldıklarının varsayıldığı hatırlanacaktır) tüketim malları çıktısı arasında belli bir ilişkinin olması gerektiğine tanık oluruz. Bundan başka, benzer bir şekilde üretim araçları stokundaki (yatırım) değişmeyle, tüketim malları çıktısındaki değişme arasında da belli bir ilişkinin olması gerekir. Bu ilişkiler eninde sonunda üretimin teknik özellikleri tarafından belirlenir ve buna binaen de üretim yöntemlerinde artan bir biçimde meydana gelen gelişmeyle birlikte değişebilir. Bununla birlikte, elimizdeki bu delil, makul ölçüde iyi gelişmiş bir kapitalist ekonomide olağanüstü bir istikrar düzeyinin geçerli olduğu izlenimini yaratır. Bir başka deyişle, uzun dönemde, üretim araçları stokunda meydana gelen bir artışla birlikte genellikle aşağı yukarı aynı oranda bir çıktı artışı olur.** Bu temelde, üretim araçları stokuyla tüketim malları çıktısı arasında

* Sorunla ilgili olarak yapılan tam bir tartışma için EK A'ya bakınız.

* *Carl Synder'in şu istatistiksel çalışmasına bakınız, 'Capital Supply and National Well-Being', *American Economic Review*, June 1936. Ne yazık ki Synder'in bu incelemesinin büyük bir kısmının mantıksız ve uygun olmayan sonuçlara ulaşması, bu değerli çalışmayı gölgelemektedir.

teknik olarak belirlenmiş ilişkinin değişmeyeceği varsayımında bulunmakla haklı çıkmış oluyoruz. Denge durumundan işe başlarsak, üretim araçlarında meydana gelen bir artışla birlikte aynı oranda bir tüketim malları çıktısı artışı gerçekleşecektir. Bir başka deyişle, *tüketim malları çıktısında meydana gelen artışın, üretim araçlarında meydana gelen artışa oranı değişmez.* Bu sonuç, insanların tüketimi amacıyla yararlı şeyler yapmak için üretimin örgütlü ve senkronize bir hale getirilmesi süreci nedeniyle ortaya çıkar.

Eksiktüketim teorisinin özü kısaca ortaya konabilir. Kaynakların ve fonların yönünü kontrol eden kapitalistler öylesine davranırlar ki aşağıdaki oran sürekli olarak düşme,

$$\frac{\text{tüketimdeki artış oranı}}{\text{üretim araçlarındaki artış oranı}}$$

ve üretim sürecinin doğası en azından yaklaşık olarak aşağıdaki oranın istikrarı biçimindedir:

$$\frac{\text{tüketim malları çıktısının artış oranı}}{\text{üretim araçlarının artış oranı}}$$

Bunun sonucu olarak, tüketim artışının, tüketim malları çıktısı artışının gerisinde kalacak bir eğilime sahip olması gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Belirtildiği gibi, bu eğilim kendini kriz veya durgunluk ya da hem kriz ve hem de durgunluk biçiminde gösterir.

Tüketimin, tüketim malları çıktısının gerisinde kalma eğiliminde olduğundan bahsettik. Bununla beraber, yukarıdaki iki rasyonun payı ve paydası, birbirileriyle, birine eklemeden diğerinden çıkarmanın mümkün olmadığı bir fonksiyonel ilişki içinde olduklarından, üretim araçlarının tedarik edilmesi eğiliminin, üretim araçları gereksiniminden fazla olduğundan bahsetmek aynı derecede mantıkidir. Bununla birlikte, 'eksiktüketim' ve 'aşırıüretim' bir madalyonun iki yüzü gibidir. Bu akılda tutulursa, 'eksiktüketim' krizinin ilk önce üretim araçları üretiminde ve 'aşırıüretim' krizinin de ilk önce tüketim malları üretiminde ortaya çıkması bizi şaşırtmamalıdır. Bu husus, yapana göre değişir. Bu işin aslı, belli koşulların büyüklüğüne bağlı nispi olarak önemsiz bir detaydır.

Her zaman bulunmasına rağmen henüz hesaba katılmayan karşı koyan güçler tarafından tamamen ya da kısmen dengelenen eksiktüketim *eğilimiyle* kar-

şı karşıya olduğumuz bir kez daha belirtilmelidir. Bu karşı koyan güçlerin doğası ve kapitalist gelişmenin değişik aşamalarındaki nispi önemi XII. Kısımda ele alınacaktır.

Bu tartışmanın önemli bir sonucu vardır. Bu da, 'eksiktüketimin' karşısına 'orantısızlığı' bir kriz nedeni olarak karşılaştırmanın yanlışlığıdır. Tugan-Baranowsky bunu yapmakla sadece gerçek sorunları karıştırmaktan başkaca bir şey yapmamıştır. Zira eksiktüketim, orantısızlığın özel bir durumu olarak ortaya çıkmaktadır; tüketim malları talebindeki artışla, tüketim malları üretme kapasitesindeki artış arasındaki orantısızlık. Bununla beraber, Tugan'ın, kafasında canlandırdığının aksine, bu orantısızlık kapitalizmin düzensiz ve plansız olma özelliğinden değil, doğasının özü olması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmin doğasının özü, 'sermaye ve genişlemesi, üretimin başlangıç ve son noktası, güdüsü ve amacıdır'. Üretim, sadece *sermaye* üretimi için yapılmasına rağmen tersi doğru değildir. Üretim araçları, üreticiler *toplumunun* yararına olan yaşam sürecinin giderek genişleyen bir sistemin aracıdır'.[154]

Marx'ın dışında, Marksist yazarlar arasında sadece Lenin ve özellikle Lenin'i izleyen Bukharin, orantısızlık, eksiktüketim ve krizler arasındaki genel ilişkiyi doğru olarak anlayan kişidir. Lenin'in konuyla ilgili yazıları* tek bir yerde değildir ve hemen hemen hepsi 1890'larda Rus entelektüel çevrelerinde çok etkili olan popülist yazarlara (*Narodnikler*) karşı sürdürülen bir dizi polemikte yer almıştır. *Narodnikler*, kapitalizmin iç pazar temelinde gelişemeyeceğini ve bu nedenle de, gelişmesini sürdürmek için giderek daha büyük bir dış pazarı ele geçirmesi gerektiğini ileri süren uç ve dogmatik eksiktüketimcilerdir. Onlara göre Rusya, dış pazarları ele geçirme konusunda Batı Avrupa'nın ve Amerika'nın sanayileşmiş ülkeleriyle rekabet etmede geç kalmıştır. Bu nedenle, Rusya kapitalizmi yozlaşmaya ve çürümeye daha baştan mahkûmdu ve hiçbir koşulda gelişen bir güç değildir. Buradan, Rus sosyalizminin devrimci işçi sınıfının gelişimine değil de, ortak mülkiyete sahip eski kurumları olan ve vahşi bir sömürüyü sürdüren toprak aristokrasisine karşı nefret duyan köylülere dayandığı sonucuna varmışlardır. Lenin, Rusya kapitalizminin tümüyle bu şekilde değerlendirilmesine karşı çıkmıştır. Lenin'e göre kapitalizm, Rusya'da mevcut özel koşullar altında sosyalist geleceği yaratan sanayi işçileri sınıfının ilerici gücü olmuştur. Lenin bu görüşünü sürdürmek amacıyla popü-

* Krizlerle ilgili pasajların en önemlileri, *Capital*'in Marx-Engels-Lenin baskısının (Almanca) II. cildinin ekinde yer almaktadır.

154) *Capital* III. s. 293.

list teorinin temellerine yani iç pazarın genişleyemeyeceği doktrinine saldırmıştır. Ancak, bunu yaparken, üretim dalları arasında doğru oranlar bulunduğu sürece iç pazarın sınırsız gelişiminden söz eden Tugan-Baranosky ve Bulgakov'un* temsil ettiği karşı cepheyi de reddetmiştir. Lenin, kapitalizmde üretim ve tüketim arasında bir çelişkinin bir başka deyişle eksiktüketim eğiliminin kesin olarak bulunduğunu belirtmiştir. 'Kapitalizmin özü olan üretimin sınırsız bir şekilde gelişmesi için gösterilen çaba, kitlelerin tüketiminin sınırlanması ...şüphesiz bir çelişkidir'.[155] Bu, Tugan'ın izlediği yolun inkârıdır. Ancak, popülist bir sonuca da varmamıştır:

> *...kapitalizmin çelişkilerinden hareket ederek, kapitalizmin imkânsızlığı ya da gelişmeye elverişli bir özelliğe sahip v.s. olmadığı sonucuna ulaşmak kadar aptalca bir şey olamaz; böyle yapılırsa, hoş olmayan gerçekten romantik fantezi bulutların dünyasına uçulmuş olur. Üretimin sınırsız bir şekilde gelişmesi için gösterilen çabayla sınırlı tüketim kapasitesi arasındaki çelişki, genelde ne var olacak ve ne de çelişkiler olmadan gelişemeyecek kapitalizmin tek çelişkisidir. Kapitalizmin çelişkileri, tarihi-geçici özelliliğini ispatlar, düşüş koşullarını ve nedenlerini ve daha üst bir şekle dönüşünü açıklar. Ancak, ne kapitalizm ihtimalinin imkânsızlığını ve ne de önceki sosyal ekonomi sistemleriyle karşılaştırıldığında ortaya çıkan gelişme özelliğini gözden kaçırmaz.*[156]

Lenin ayrıntılara girmemiş olmasına rağmen kriz teorisi üzerinde durmaya devam etmiştir. Kendisinin, kapitalist üretim anarşisinden doğan orantısızlık teorisini taraftarı olduğunu açıklamakla, eksiktüketim eğiliminin önemini ve içeriğini inkâr etmediğini ortaya koymuştur. Orantısızlık açıklamasının karışıklığından ayrı olarak, eksiktüketimin sadece bir yönünü ortaya koymuştur: ' "Toplumun tüketim gücü" ve "değişik üretim dallarının orantısızlığı" -bunlar kesinlikle tek tek, "bağımsız, birbiriyle bağlantısız koşullar değildir. Tam da tersine, belli bir tüketim durumu, orantısızlığın unsurlarından biridir'.[157]

---

* Almancaya çevrilmiş olmasına rağmen Bulgakov'un çalışmasını hiç görmedim. Lenin ve Rosa Luxemburg'un alıntı yaptığı pasajlara bakılırsa, iyi bir teorisyen ve belki de Tugan-Baranowsky'den daha üstündür.

155) Sämtliche Werke Bd. III, s.21.

156) Ibid., s. 22.

157) *Das Kapital*, Marx-Engels-Lenin ed., Bd. II, s. 572.

Bukharin, Lenin'i çok yakından izlemiş ve iki kriz teorisini birbirinden ayırmıştır. Reddettiği birinci kriz teorisi, 'krizlerin, üretim dalları arasındaki orantısızlıktan doğduğunu' kabul etmektedir. Bu tür krizlerde üretimin hiçbir rolü yoktur. 'Marx, Lenin ve ortodoks Marksistlere ait olan' ve Bukharin'in de kabul ettiği ikinci kriz teorisi, 'krizlerin, sosyal üretimdeki orantısızlık nedeniyle ortaya çıktığını kabul etmektedir. Bununla beraber, tüketim bu orantısızlığın nedenlerinden biridir'.[158]

Prensip olarak, Marx'ınki gibi, Lenin ve Bukharin'in durumları da itiraz edilebilir nitelikte değildir. Ancak, Marx gibi, eksiktüketim eğilimini parça parça ortaya koymuşlardır ve eksik kalmıştır. Bu kısımda yapılan açıklamaların, buraya kadar birçok Marksist iktisatçıyı eksiktüketim teorisinin kriz teorisinin bir yönü olduğunu -ve çok önemli bir yönü- kabul etmemelerine neden olan şüpheleri ve tereddütleri ortadan kaldırmasını ümit ederiz.

X. KISIMA EK

Aşağıda eksiktüketime ilişkin olarak yapılan açıklama, Otto Bauer'in ölümünden önce yayınlanan kitabına dayanmaktadır.[159] Doğru bir biçimde sunulmamış ve eksiktüketimle kapitalist üretimin temel karakteristikleri arasındaki bağlantıya ilişkin yeterli bir açıklıkla yapılmamışsa da, Bauer'in oldukça ilginç olan düşüncesi esasen doğrudur.*

I, değer cinsinden net milli gelir, w, toplam ücret faturaları (= işçilerin tüketimi), l, artı değerin kapitalistlerce tüketilen kısmı ve k de, artı değerin değişmeyen sermayeye eklenen kısmıysa (= yatırım), aşağıdaki denklemi elde ederiz:

$$I=w+l+k \qquad (1)$$

Tabii ki, tüm bu kavramlar, birim zamandaki akış oranını ifade etmektedir. Yatırım yapıldığında, bunun anlamı, k'nın aslında toplam üretim araçları stokunun artış oranı olduğudur. Bir başka deyişle, K toplam üretim araçları stokuysa, o zaman $k=dK/dt$'dir.

Milli gelir ve bunu oluşturan üç unsurun sürekli olarak arttığını varsayalım ve w ve l, k'nin fonksiyonuysa, k arttıkça, w ve l'de artacaktır. Artı değer giderek artan oranda biriktirilecek ve birikimin de giderek artan oranda yatırıma

* Bauer'in önceki yazılarında eksiktüketim teorisini kabul ettiğine dair hiçbir eğilim göstermemiş olduğu oldukça ilginçtir.

158) *Der Imperialismus and die Akkumulation des Kapitals*, s. 79-80.

159) *Zwischen zwei Weltkriegen?* (1936), özellikle s. 51-56 ve ek.

yöneltilecek olması kapitalizmin temel veçhesi olduğundan, w ve l, k'den daha az hızda büyür. Böylece şunu elde ederiz:

$$w= f(k) \text{ öyle ki } 0<f'(k)<1 \text{ ve } f''(k)<0 \qquad (2)$$

ve benzer bir şekilde:

$$l=\emptyset(k) \text{ öyle ki } 0<\emptyset'(k)<1 \text{ ve } \emptyset''(k)<0 \qquad (3)$$

Şimdi de, X. kısımda ortaya koyduğumuz tartışma gereğince, tüketim malları çıktısının, üretim malları stokuyla orantılı olduğunu varsayalım. Bunun anlamı, üretim araçları artış oranının (=yatırım), tüketim malları çıktısındaki artışla orantılı olduğudur. Bu nedenle, dt zamanındaki tüketim artışı dw+dl ise, üretim araçlarına, diyelim ki c kadar bir ilave gerekmektedir. Böylece,

$$c= \kappa (dw+dl) \qquad (4)$$

κ, orantılı olma unsurudur.* (yukarıdaki k gibi c de esasen zaman göre türev olduğuna dikkat edilmelidir).

Sorunsuz ve kesintiye uğramayan bir gelişme olacaksa, tüketim artışıyla ortaya çıkacak olan yatırım oranı olan c, k yani tipik kapitalist davranış kalıbının belirlediği yatırım oranı gibi gelişme gösterir. Bu nedenle, $dc/dt \neq dk/dt$ ise, bir çelişkiyle karşı karşıyayız demektir.

(1)'den şunu elde ederiz:

$$d^2I/dt^2=d^2w/dt^2+d^2 l/ dt^2+d^2k/ dt^2 \qquad (5)$$

Ve (4)'ten de,

$$dc/dt= \kappa (d^2w/d^2+ d^2 l/ dt^2) \qquad (6)$$

elde edeceğimizden, aşağıdakini yazabiliriz:

$$dc/dt = \kappa (d^2I/dt^2-d^2k/ dt^2) \qquad (7)$$

* Aslında κ, modern iş çevrimleri literatüründe 'hızlandıran ilkesi' ya da basitçe 'ilişki' olarak tanımlanan ilişkidir.

Şimdi (2)ve (3)'ü hesaba katarak aşağıdaki eşitliği yazabiliriz:

$$d^2I/dt^2=[f'(k)+Ø'(k)+1]d^2k/\,dt^2+[f''(k)+Ø''(k)]+(dk/dt)^2 \qquad (8)$$

Milli gelir sabit ya da azalan oranda artıyorsa yani $d2I/dt2 \leq 0$'sa,(8)'den ve (2) ve (3)'de kabul edilen koşullardan şu ortaya çıkar;

$$d^2I/dt^2 - d^2k/\,dt^2 < 0 \qquad (9)$$

O zaman (7) ve (9)'dan;

$$dc/dt < 0 \qquad (10)$$

elde edilir.

Ancak,

$$dk/dt = dI/dt/f'(k) + Ø'(k) + 1 \qquad (11)$$

olduğundan,

$$dk/dt > 0$$

olacağı açıktır.

(10) ve (12)'nin bir arada ele alınması bir çelişkiyi gösterir. Kapitalistler yatırım oranını ($dk/dt>0$) artırma eğilimindedirler. Ancak, tüketimin önünün bu yolla açılması, yatırım oranının ancak azalan oranda artmasını sağlar ($dc/dt<0$). Bu nedenle, yatırım oranı fiilen artsa da, tüketim malları çıktısı, talebi aşacak biçimde artma eğilimi gösterir.

Bu sonuca, değer cinsinden milli gelirin sabit veya azalan oranda arttığı varsayımıyla ulaşıldığına dikkat edilmelidir. Milli gelir artan oranda artarsa, dc/dt pozitif ve dk/dt'ye eşit olabilir. Ancak, bunların her ikisinin de illaki gerçekleşmesi gerekmez. İnsan gücünün bol ve hızla arttığı 'genç' kapitalist ülkelerde milli gelirin artan oranda artması oldukça mümkündür.

Bu nedenle analizimiz, böylesi bir ülkede ciddi eksiktüketim güçlüklerinin ihtimal dışı olduğu varsayımını ortaya koymaktadır. Ancak, 'eski' bir kapita-

list ülkede -ve belki de Japonya dışındaki tüm gelişmiş kapitalist ülkeler bu sıfatı hak etmektedirler- milli gelirin azalan bir oranda arttığı hemen hemen kesindir. Kapitalizm söz konusu olduğunda, eksiktüketimi bir yaşlılık hastalığı olarak ele almakta kesinlikle haklıyız. Bu sonucu destekleyen tartışmalar için okuyucu XII. kısma bakabilir.

XI
ÇÖKÜŞ TARTIŞMASI

1. GİRİŞ

Şimdi, ilk başta düşünmekten öte başkaca bir şey yapamayacağımız bir soruyu soracak hale gelmiş durumdayız. Krizler kapitalizmin *momento mori*'si midir? Gittikçe daha ciddi hale gelerek sistemin er geç çökmesine mi neden olacaktır? Bu konu, 1890'ların sonlarından bu yana, Marksist düşünce dünyasında en kapsamlı ve en ciddi bir biçimde tartışılan konulardan biridir. Ancak, bu sorunun yaptığımız kriz analizi açısından önemini değerlendirmeden önce, çöküş tartışması olarak adlandırılan bazı çok temel konuları ve teorileri taslak halinde ortaya koymak yararlı olacaktır.

Tartışmanın genel çatısı, Marx'ın kapitalizmin sonu ve sosyalizmin gelişine ilişkin olarak şurada burada dağınık halde bulunan ifadeleriyle çakılmıştır. Geniş bir çerçevede ele alındığında, Marx'ın konuya ilişkin görüşleri belirsiz değildir ve tutarlıdır. Belli bir aşamada, kapitalist üretim ilişkilerinin üretim güçlerinin gelişmesine yaptığı katkı duracak ve üretim güçlerinin gelişmesinin önünde ayak bağı olmaya başlayacaktır. Bu gelişme, baskı ve toplumdaki konumu nedeniyle baskı ve disiplin altına alınan işçi sınıfının mevcut üretim ilişkilerini altüst ettiği ve bunun yerine kendine ait daha ileri, sosyalist üretim ilişkisinin kurulacağı devrimci bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Bundan başka, Marx'a göre, bu gerçekleşebilecek değil, doğal yasaların kaçı-

nılmaz gücüyle birlikte ortaya çıkması gereken bir süreçtir.

Bununla birlikte, Marx, kapitalizmin üretim güçlerinin gelişimine ayak bağı olacak bir biçimde dönüşümünü ortaya koyan olaylar zincirini detaylı bir biçimde ele almamıştır. Krizler giderek ciddi bir hal alıp, 'burjuva toplumunun varlığını her defasında daha fazla tehdit edecek' şekle gelecektir. Bunun üstesinden gelecek araçların hedefine ulaşması (bir taraftan, üretim güçleri kütlesinin yıkılması ve diğer taraftan da, yeni piyasaların ele geçirilmesi ve eski piyasaların daha fazla sömürülmesiyle), ancak 'daha büyük ve daha yıkıcı krizlere ve...krizleri önleyen araçların azalmasına' neden olur. *Communist Manifesto*'da ortaya konan görüş budur. Çok açık olarak belirtilmemişse de, krizlerin giderek daha kötüleşeceği düşünüşüne benzer bir kanıya, *Kapital*'in III. cildinde azalan kâr oranları incelenirken ulaşıldığı söylenebilir.* Bununla birlikte, bunların hepsi çok genel ifadelerdir. Kapitalist 'çöküş' kavramının ele alınmasında boşluklar bırakmaktadır.

IV. Bölümde daha yakından incelenecek olan bir başka ve farklı düşünce çizgisi, kapitalist gelişme sürecinde engellerin giderek artacağı görüşüdür. Marx'a göre, sermayenin daha az kişinin elinde toplanmasına yönelik güçlü eğilimler vardır. Gerçekten,

> *Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında gelişen üretim tarzına ayak bağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda kendi kapitalist kabuklarıyla bağdaşmayacakları bir noktaya ulaşır. Bu kabuk parçalanır. Mülksüzleştirenler, mülksüzleştirilir.*[160]

Bununla birlikte, bu da, eğilimi çok güçlü bir biçimde tanımlayan bir tahmin değildir. Zira bir başka yerde Marx, '*mevcut sermayenin birkaç kişinin elinde merkezileşmesi ve birçok kişinin sermayesiz kalması*' derken, çok katı tümdengelim yargılarına karşı uyarıda bulunmaktadır. Marx şunları söylemektedir. '*Merkeze yaklaşanların yanında sürekli olarak merkezden uzaklaşma etkileri yaratan karşı koyan güçler olmasaydı, bu süreç kapitalist üretimin çökmesine neden olurdu*'.[161]

Marx'ın teorik sisteminin tümünün gerçek anlamda, sınırsız bir kapitalist gelişme sürecinin reddedilmesi ve sosyalist devrimin kaçınılmazlığı üzerine

---

* Bkz.s. 102.

160) *Capital* I, s. 837.

161) Ibid II, s. 289.

kurulmuş olduğu söylenebilir. Ancak, çalışmasının hiçbir yerinde özellikle kapitalist üretimin iktisadi çöküşüne ilişkin bir doktrine rastlanmaz. Bunun bir zayıflık olarak sayılıp sayılmayacağına incelememiz sırasında karar vereceğiz. Durum ne olursa olsun, sorunun olumlu ve olumsuz yönlerini ele alışı, bugüne kadar tamamıyla çözümlendiği söylenemeyecek kadar uzun zamandan beridir süren tartışmanın temelini oluşturduğu açıktır.

Engels'in ölümünden önce (1895) kapitalist çöküş sorunu bu çerçevede tartışılmamıştır. Belli bir çöküş teorisine ilişkin olarak zaman zaman yapılan açıklamalar gerçekte kapitalizmden sosyalizme doğru gerçekleşecek kaçınılmaz geçişin genel olarak kavramsallaştırmasının ısrarlı bir biçimde ifade edilmesinden başkaca bir şey değildir. Örneğin, 1891'de Kautsky şunları yazmıştır: '*Karşı durulamaz iktisadi güçler, kapitalist üretimi kaza yapmaya zorlamaktadır. Mevcut düzenin yeni sosyal düzenle ikame edilmesi, istenen bir şey değildir ama bir kaçınılmazlık olarak ortaya çıkar*'.[162] Buna rağmen, birkaç yıl sonra Bernstein'le[163] giriştiği polemikte Kautsky daha önce yapmış olduğu çalışmalarında çöküş teorisine yer verdiğini kabul etmemiştir. Hatta çöküş teorisi kadar, bu kavramın bizatihi kendisinin bile (*Zusammenbruchsteorie*) -doğru söylediğinden şüphe etmemize neden olacak hiçbir neden yoktur- Bernstein'in buluşu olduğunu iddia etmiştir. Bu noktanın biraz açıklanması gerekir.

2. EDUARD BERNSTEIN

Uzun yıllar Engels'in yakın arkadaşı ve çalışmalarını birlikte yürüttüğü kişi olan Bernstein, genel olarak ortodoks Marksist ve Alman Sosyal Demokrasisi'nin önde gelen temsilcisi olarak kabul edilir. Bununla birlikte, Engels'in ölümünden hemen sonra, Bernstein adıyla özdeşleşen ve revizyonist olarak adlandırılan hareketi başlatmıştır. 1896 ve 1897 yıllarında *Die Neue Zeit*'de yayınlanan makaleleri, 1899 yılında *The Presuppositions of Socialism and the Task of Social Democracy* adlı kitapta bir araya getirilmiştir.[164] Kautsky'nin çok doğru bir şekilde işaret ettiği gibi bu kitap, sosyal demokrasi literatüründe yazılan ilk sansasyonel kitaptır. İlk kez önemli bir Marksist, Marx'ın yazdıklarını gözden geçirme bilgeliğini göstermiştir. Doğal olarak basın bundan memnun olmuş ve kitap çok satarak büyük övgü almıştır. Bernstein, kökleşmiş şiddet korkusunun, teorinin hor görülmesinin ve günlük yaşamın pratik detaylarının

162) *The Class Struggle* (Erfurt Program), Kerr ed., s. 117.

163) *Bernstein und Sozialdemokratische Programme*, 1899.

164) *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, İngilizce çevirisi *Evolutionary Socialism*'dir.

ele alınmasının etkisiyle her anlamda Marx'ın antitezidir. Bernstein'in kitaplarının niteliğini 'revizyonizmle' özdeşleştirmek aşırı kibarlık olacaktır. Tam anlamıyla farkında olmasa da amacı, Marksizmi köküyle dalıyla sosyalist hareketten söküp atmak olmuştur. Nesnel tarihi sürecin bir gereği olarak, Marx'ın nesnel tarihi sürecin olması gereken sonucu biçiminde gördüğü temel sosyalizm kavramını, geleceğini daha yüksek etik standartlarda seçme özgürlüğüne sahip insanlığın amacı biçiminde bir sosyalizm fikriyle ikâme etmeyi arzulamıştır. Marx, insanların hak ettiklerini elde etmeyi öğreneceklerini belirtirken, Bernstein tam da bunun tersini yani hak ettiklerini elde edeceklerini söylemiştir. Bu nedenle, Bernstein, sosyalizmin araç olarak savaş ve devrimci deneyim yerine ikna ve eğitimi kullanması gerektiğini söylemiştir.

Bernstein çevresinde etkin olabilmek için Marksizmi bir çırpıda bir tarafa atamayacağını anlamıştır. Zira Marksizm çok önemli ve etkisi derindi. Marksizmi modernize etmede ve yeniden gözden geçirmede çok dikkatli hareket etmesi gerekirdi. Amacına ulaşmada sinsice davranarak, yapacağı saldırıda 'çöküş teorisinin', kullanabileceği önemli noktalardan biri olduğunu fark etti. Argümanları bir ölçüde şöyleydi. Marx'ın doktrinlerinden biri kapitalizmin kaçınılmaz ve felâketlere yol açacak bir biçimde çökecek olmasıydı, Bernstein'ın bunu ispat edemediğini söylemeye bile gerek yok. Marx'ın ölümünden bu yana meydana gelen iktisadi gelişmeler (dünya pazarının büyümesi, kartellerin artması, kredi sisteminin mükemmel bir hale gelmesi, v.s.), felâketlere neden olacak çöküş teorisini artık savunulamaz bir hale getirmiştir ve bu teoriden vazgeçilmesinin zamanı gelmiştir. Bunun yerine kapitalist gelişmede meydana gelen iyileşme eğilimlerini kabul etmek durumundayız. Krizlerin ciddiyeti azalmaktadır, sınıf çatışmaları keskinliğini yitirmektedir, v.s.-tipik olarak, Bernstein, iyileşme eğilimlerini tam olarak tanımlayan bir tarzda 'ele almaktadır'. Devrimci taktikler ancak kapitalizm yıkılacağı zaman ve toplumun varlığı mutlak olarak yeni bir iktisadi düzen talep ettiğinde haklı görülecektir- bu durumda, tabii ki, gereken şeyin zaman içinde haklılığı ortaya çıkacaktır. Ancak, Bernstein'in de inandığı gibi, kapitalist çöküş reel kapitalist gelişmenin değil de, teorinin eskimesi nedeniyle ortaya çıkarsa, devrimin tüm gerekçeleri ortadan kalkacaktır. Gerçekte, kapitalizmin kötülüklerinin barışçıl bir şekilde ve aşama aşama yok edilebilmesi mümkündür. Bu nedenle, politik olarak uygun ve ahlâken de doğru olan budur. Bu yolla Bernstein, farklı entelektüel mirasları çerçevesinde, Marx'ı zahmetli olması yüzünden gözden geçirmek yerine aşama aşama ele alma yolunu seçen İngiltere'deki çağdaşları olan *Fabian*'larla aynı sonuçlara ulaşmıştır.

3. ORTODOKS KARŞI ATAK

Ortodoks Marksistlerin Bernstein'in saldırısına karşı verdikleri tepki tek tip değildir. Bernstein'in iktisadi argümanlarına karşı verilen ilk güçlü cevap, Sosyal Demokrat partinin resmi teorik organında Heinrich Curow tarafından verilmiştir. Bu girişim, başlığı açısından oldukça ilginçtir: 'On the Breakdown Theory' (Çöküş Teorisi Hakkında).[165] Cunow, Marx ve Engels'in kapitalizmin çöküşüyle ilgili olarak inanmış olduklarını kabul etmiş olmasına rağmen, kavrama belli bir içerik kazandırma girişiminde hiç bulunmamıştır. Gerçekte, kavramın sıkça kullanıldığı gibi, sadece Bernstein'in kapitalizmde iktisadi koşulların geleceği hakkında yaptığı öngörülerin karşısında durmuştur. Cunow'un iktisadi koşulların giderek kötüleşmeyle ilgili fikirleri, Marx'ta yer almamakla birlikte, Engels'in belli yazılarında bulunan kaba bir 'piyasaların yetersizliği' teorisinden başkaca bir şey değildir.

Kautsky'nin Bernstein'e verdiği tepki, Cunow'un verdiği tepkiden oldukça farklıdır. Kautsky, kapitalist çöküş konusunun doğruluğunu göstereceğine, bu çöküşün varlığını hafife almayı yeğlemiştir. Marx ve Engels'in, Bernstein'in anladığı anlamda -yani 'kaçınılmaz olarak sosyalist topluma giden bir yol' biçiminde, 'büyük, iktisadi krizi kapsayan bir şekilde'[166]- bir çöküş teorisi yoktur. Aksine, kapitalizmde iktisadi koşulların giderek daha da kötüleşmesi gerektiğine inanmalarına rağmen teorilerinde yer alan temel ve orijinal unsur, sosyalizme geçişi sağlayacak kesin etkenin 'proletaryanın artan gücü ve olgunlaşmasıdır'.[167] Sosyal Demokrasi hareketinin taktiklerine göre, Kautsky, Bernstein'in aşama aşama gelişen ilerlemeciliğini reddederek, maksimum esnekliği kabul etmiştir. 'Her ihtimale karşı' hazırlıklı olmak gerekir. 'Sosyal Demokrasi kriz kadar refahı, tepki kadar devrimi, felâket kadar yavaş ve barışçıl gelişmeyi hesaba katmaktadır'.[168]

4. TUGAN-BARANOWSKY

Bernstein, çöküş teorisini ortodoks Marksistlerin tepesinde bir sopa olarak kullanmanın yollarını aramıştır. Kautsky'nin, silâhın gücünü yitirmesi için göstermiş olduğu çabalar büyük ölçüde başarısız olmuştur. Revizyonistlerin saldırıları giderek artarak, kapitalist çöküşün kaçınılmazlığı görüşünün aksi-

165) *Die Neue Zeit*, Jhrg. XVII, Bd. 1 (1898-1899).

166) Formülasyon, Kautsky tarafından Bernstein, *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, s. 41'den alınarak yapılmıştır.

167) Ibid., s. 45.

168) Ibid., s. 166.

ni ispatlama şeklini almıştır. Madalyonun diğer yüzü daima kapitalizmin sonsuz genişlemesi ve dolayısıyla da devrimin kötü olması ve yıkıcılığıdır. Tugan-Baranowsky'nin revizyonist görüşe yaptığı katkıyı bir ölçüde inceleme fırsatını elde ettik. Tugan'a göre, Marx'ın biri azalan kâr oranları eğilimine ve diğeri de eksiktüketime dayanan iki çöküş teorisi vardır. Tugan bu teoriyi de çürüttüğünü düşünmektedir. Bu nedenle, nihai olarak kapitalizmin çökmesi için hiçbir iktisadi zorunluluk olmadığı sonucuna ulaşmıştır. İnsanoğlu, körün hediye seçmedeki başarısı ne ise, sosyalizme ulaşmada o kadar başarı elde edecektir. Tam da bunun aksine, temel iktisadi güçler bilinçli bir şekilde yeni bir düzen için çalışmalı ve mücadele etmelidir.[169] Bu nedenle sorun, 'insanoğlunun en azından sosyalizme adapte olmaya hazır olacağı' bir zaman dilimine ertelenmiştir.

Tugan, çöküş ve kriz teorisi arasında hiçbir ayrım yapmamıştır. Kriz teorisi ve tarihini ele aldığı ilk çalışmasında yer alan 'Marx's Theory of Crises' (Marx'ın Kriz Teorileri) başlıklı kısım, Marksizmin ilkelerini ele aldığı daha sonraki kitabında yer alan 'The Breakdown of the Capitalist Economic Order' (Kapitalist İktisadi Düzenin Çöküşü) başlıklı kısımla aynı içeriktedir. Tugan'ın inanmış olduğu nokta açıkça, Marx'ın teorisinde krizlerin giderek daha ciddi bir hal alarak er geç çöküşü beraberinde getireceğini ifade etmiş olmasıdır. Temelde bu görüş, Bernstein'in görüşünden çok farklı değildir. Çöküşle ilgili olarak kendine özgü ve hemen kullanılmaya hazır bir kavram getirmediğini de söylemeye bile gerek yok.

5. CONRAD SCHMIDT

Bir revizyonist olan Conrad Schmidt Tugan'ın görüşlerini eleştirirken çöküş teorisine önemli katkıda bulunmuştur. 'Marx'ın ve Marksistlerin' bir çöküş teorisine sahip olduklarını tartışmasız kabul eden Schmidt, bu teorinin özünün eksiktüketim olduğunu göstermek istemiştir: 'Bu bakış açısından hareketle, kapitalizmin genel bir iktisadi felakete doğru sürüklendiğine dair ortaya konan teori çok basit ve açık bir şekilde geliştirilebilir'. Genel iktisadi felaketin Schmidt için anlamı, çöküşün Bernstein için taşıdığı anlamıyla aynıdır: çok ciddi iktisadi kriz. Takdir edilecek bir düzeyde açıklıkla geliştirilen argümanı ele almak yararlı olacaktır:

169) *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, s. 239.

...kapitalistler, ücret artışlarına karşı çıkarak, kitlelerin gelirlerini -dolayısıyla satın alma gücünü- mümkün olduğu kadar düşük tutmak, diğer taraftan da kendi gelirlerini -ve aynı zamanda da üretken yatırım yapmak isteyen birikmiş sermaye kütlesini- hızlı bir şekilde artırmak için mücadele etmezler mi? Bu koşullarda, tüketim gücündeki artış, sermaye birikiminin temposuna ayak uydurabilir mi? Ve ayak uyduramazsa, o zaman emtia satışı zorlaşıp, üretimin temelini oluşturan tüketim talebi, hızla artan sermaye birikimi ve üretim artışının ihracat ve üretken olmayan devlet harcamaları v.s. yoluyla gerisinde kalarak süreci yavaşlatmaz mı? Bu durumda, kapitalizm sürekli bir aşırıüretim eğilimi yaratıp, böylesi bir eğilim içine girer. Emtia satışının giderek daha güç hale gelmesi nedeniyle piyasada yoğunlaşan rekabet, fiyatlar üzerinde artan baskıyı ve aynı zamanda da ***getiri oranlarında veya ortalama kâr oranlarında bir azalma*** *eğilimini de beraberinde getirir. Bu azalma sonucunda kapitalist üretim tarzı özel müteşebbislerin büyük bir çoğunluğu için giderek daha kârsız ve riskli hale gelirken, işçiler için emek piyasası giderek daha kötüleşecek ve sanayi yedek ordusu korkunç bir şekilde büyüyecektir. Bu nedenle, kapitalist toplumun gelişme yolu aynı zamanda iflasının da yoludur. Toplumun bizzat zorladığı durum (Zwangslage), yeni bir sosyalist düzene geçişi gerekli hale getirir.*[170]

Bu fevkalade bir eksiktüketim eğilimi tanımıdır. Bununla beraber, Schmidt'in analizinin zayıf olduğu açıkça ortadadır. Azalan kâr oranını ve artan sanayi ordusunu kapitalist gelişmenin paralel eğilimleri olarak değil, eksiktüketimin *türevi* olarak ele almaktadır. Bu çerçevede, çöküş teorisinin tümünü, devrimci sonuçlarına rağmen, reddedebilecek bir haldedir. Zira kapitalizmin tüm zorlukları eksiktüketim nedeniyle ortaya çıkarsa, kitlelerin satın alma gücü yeterince yükseltilerek bu zorluklar giderilebilir. Bu nedenle Schmidt şunu sormaktadır:

Emekçi kitlelerin sendikalar ve kapitalistlere karşı sürdürdüğü siyasi mücadelelerle gelirlerini (ve dolayısıyla da kesin tüketim talebini) ne kadar artırabilecekleri baştan nasıl tahmin edilebilir? Bu nedenle, gerçekte bu tüm felaket kehanetinin temelini teşkil eden işçile-

170) *Sozialistische Monatshefte*, Jhrg. V. Bd. 2 (1901), s. 675 ve devamı.

rin gelir artışının, zorunlu olarak gelir artışının ve sermaye sınıfının birikiminin daima gerisinde kalması gerektiğini nasıl tahmin edebilir?[171]

Bu görüşe göre, reformist sosyalistlerin programı kapitalizmin sonsuza kadar sürmesi için yapılmıştır. Bu arada Schmidt sonunda diğer revizyonist arkadaşlarıyla birlikte, iktisadi koşullar katlanılamayacak derecede zorlamadan, işçi sınıfının sosyalizme ulaşmada yeterince güçlü ve yeterince eğitimli olacağına inanmıştır. Ne yazık ki, ücretler ve kâr oranı arasındaki dolaysız ilişkinin tüm argümanları gözden kaçırılmıştır. Schmidt azalan kâr oranları eğiliminin hızlandırılarak eksiktüketim eğiliminin yok edilmesini önermektedir. Halihazırda her ikisi de krize neden olabilir. Kapitalist çöküş söz konusu olduğunda -gerçekten aslında böylesi bir ihtimali hesaplamamız gerekiyorsa da- birinin diğerinden daha tehlikesiz olduğunu düşünmek pek mümkün değildir.

6. KAUTSKY'NİN 1902 YILINDAKİ TUTUMU

Kautsky, Tugan'ın *Theory and History of Commercial Crises in England* adlı kitabına yönelik olarak 1902 yılında yazmış olduğu eleştirel uzun bir makaleyle kriz teorisine önemli bir katkıda bulunmuştur.[172] Kautsky çöküş teorisinde yer alan konuları -bu kavram kullanılmasa da- oldukça tatmin edici bir biçimde ele almıştır. Makalenin hemen hemen üçte biri krizlerin yapısının değişip değişmediğine ve değiştiyse ne ölçüde değiştiğine ve bazı revizyonistlerin liberal bir iyimserlikle iki ya da üç yıl önce üzerinde ısrar ettikleri gibi krizlerin ortadan kalkma ya da daha yumuşak geçme eğilimine sahip olup olmadığına ayrılmıştır.[173] Kautsky, Tugan'ın tanımsal ve istatistiki verilerini kullanarak net bir cevaba ulaşmıştır: 'Genel olarak krizlerin giderek daha ciddi ve yoğun bir hale geldiği söylenebilir'.[174] Bunun ötesinde, teorik nedenlerle Kautsky kapitalizmin 'kronik depresyon dönemine' davet çıkardığı sonucuna varmıştır:

Teorimize göre, bu gelişme bir zorunluluktur ve sadece bu bile kapitalist üretim yönteminin daha öteye gideme yeceği bir sınırı olduğu-

171) Ibid., s. 676.
172) 'Krisentheorien' Die Neue Zeit, Jhrg. XX, Bd. 2 (1901-1902).
173) Ibid., s. 133.
174) Ibid., s. 136.

nu ispatlamaktadır. Yakında, dünya pazarının geçici bile olsa toplumun üretken güçlerinden daha hızlı bir şekilde genişleyemeyeceği yani aşırıüretimin ***tüm*** *sanayi ülkelerinde kronikleşeceği bir dönem başlayacaktır. Bu sorunun giderilmesi ve iktisadi yaşamın gerilemesi mümkündür ve bunun olma olasılığı vardır. Mevcut üretim araçları kitlesinin değerini azaltan ve yeni üretim araçlarının büyük ölçekte üretilmesini sağlayan bir dizi teknik devrim, zengin yeni altın yataklarının bulunması v.s. bir süreliğine iş dünyasının gelişmesini hızlandırabilir. Ancak, kapitalist üretimin kesintiye uğramaması gerekir. İşçiler işsiz kaldığında ve sefalete düştüğünde ve küçük kapitalistler açısından güvensiz bir ortam yaşanmaya başladığında hızlı bir gelişme sağlanamayacaktır. Kapitalist üretimin böylesi kronik bir depresyon ortamında sürmesi mümkündür. Ancak, bu durum insanlar açısından tamamen tahammül edilemez bir hale gelir. Sefaletten kurtulmanın yollarını aramaya başlarlar ve sosyalizm onlar için tek çıkış yoludur.*

*...**iktisadi gelişme her zamanki gibi sürecekse**, bu zorunlu durumu (Zwangslage) kaçınılmaz görüyorum. Ancak, proletaryanın kazandığı zaferin, zamanında duruma müdahale ederek, söz konusu zor durum ortaya çıkmadan gelişmenin yönünü değiştirerek böylesi bir duruma girilmesinin önünü kesmesini umuyorum.*[175]

Bu analizle ulaşılan sonuç arzulanan bir şeydir. Bununla beraber, bu sonucun bizatihi kendisi, çöküş teorisinin önceki versiyonunun ifade ettiğinden daha üstündür. Tufanımsı olmakla beraber çok güçlü olmayan ve belirsiz bir kapitalist çöküş düşüncesi yerine, ilk kez 'kronik depresyonun' belirli ve açık bir resmiyle karşı karşıyayız. Geçici gelişmeler olabilir ve kapitalizmin otomatik olarak yok olması gibi bir şey de söz konusu değildir. Ancak, artan iktisadi güçlükler insanların bir çıkış yolu aramasına neden olur ve büyük bir çoğunluk için kurtuluşun yönü sadece sosyalizmdir. Kautsky Bernstein'le girişti̇ği polemikte, 'proletaryanın gücü ve olgunlaşmasının', kapitalizm böylesi bir kötü duruma gelerek dejenere olmadan önce sosyalizmi getirebilecek kadar güçlü olduğuna inandığını ifade etmiştir. Önceki çalışmada da yapılmadığı gibi, bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususunu bir tarafa bıraksak da, böylesi bir gelişmenin kapitalist üretimin temel iktisadi eğilimleriyle hiçbir il-

175) Ibid., s. 140-141.

gisi yoktur. Zira Kautsky'nin görüşü, Schmidt'in proletaryanın kapitalistlere karşı sürdürdüğü mücadelenin, kapitalist gelişmenin önündeki engelleri kaldıracağı biçiminde ortaya koyduğu görüşünden farklıdır.

Kautsky'nin 'kronik depresyon' teorisinin, 'çöküş teorisinin' bir versiyonu olarak sınıflanıp sınıflanamayacağı tartışılabilir. Her ne olursa olsun, pratik strateji ve taklitler konusuyla ilgili olması açısından çok yakın bir benzerlik söz konusudur. Kautsky makalesini, kendi teorisiyle sosyalist hareket taktikleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çok güzel bir tartışmayla sonlandırmaktadır. Şunları söylemektedir: Revizyonistler, Sosyal Demokrasiyi proleter sınıf mücadelesi partisi olmak yerine sosyalist reformların demokratik partisi biçimine dönüştürmek istiyorlar. *'Böylesi bir eski küçük burjuvazi demokrasisinin yeniden canlanacağını sadece proletaryayla mülk sahipleri sınıfı arasındaki sınıfsal uzlaşmaz çelişkilerin giderek zayıfladığına inananlar kabul eder'.*[176] Bununla beraber, Kautsky şunu ifade eder:

> *...sınıfsal uzlaşmaz çelişkilerin yumuşaması kavramı, kriz teorimizle bağdaşmamaktadır. Kriz teorisi doğruysa, kapitalist üretim tarzı sürekli bir depresyonun yaşanacağı bir döneme davetiye çıkarır ve proletarya politik gücü kısa bir sürede ele geçiremezse, iktisadi gelişme sınıfsal uzlaşmaz çelişkiyi söz konusu sürekli depresyon durumu ortaya çıkıncaya kadar yoğunlaştırır.*[177]

Bunun ötesinde, ulusal sınırlar içindeki sınıf mücadelesinin yanı sıra uluslararası çelişkiler daha da ciddi bir hale gelir. Zira kronik depresyon yaklaşmakta olduğundan, her ülke dünya ticaretindeki payını diğer ülkelerin zararına olacak bir biçimde genişletme çabasına girer. 'Bu süreçte kullanılacak araçlarsa kolonilerin ele geçirilmesi, koruyucu gümrük tarifeleri ve karteller olup, ortaya çıkacak sonuç, gelişmiş sanayi ülkeleri arasında uzlaşmaz çelişkilerin giderek keskinleşmesidir'.[178] Bu nedenle, proletaryanın izleyeceği tek yol, teorideki bilgileri kullanıp, revizyonizmin aşamacı yaklaşımının illüzyonundan kararlı bir biçimde uzaklaşarak yapılacak olan sınıf mücadelesidir.

> *Her çeşidiyle krizler, çelişkiler, felâketler [Krisen, Kriege, Katastrophen], gelecek on yıllarda ortaya çıkacak iktisadi gelişmenin önü-*

176) Ibid., s. 141.
177) Ibid., s. 142.
178) Ibid., s. 142.

müze koyduğu sevimli müttefikleridir. Birçok hülyanın son birkaç yılda yok olması gibi -kartellerle krizlerin savuşturulması hülyası, Millerand benzeri deneyimlerle politik gücün önceden haber verilmeden barışçıl ve adım adım ele geçirilmesi hülyası ve en nihayetinde de İngiliz hâkim sınıfının sosyalist ruha gark olması hayali... önümüzdeki yıllardaki olaylar da, şimdilerde gözümüzün önünde dolaşan, savaşların ve felâketlerin geçmişe ait olduğu, önümüzde barışçıl, sessiz bir gelişmenin yer aldığı hayalini silecektir.[179]

7. LOUIS B. BOUDIN

Tugan'ın kitabının yayınlanmasından ve bu kitaba yönelik Schmitd'le Kautsky'nin yazdıkları önemli makalelerinin on yıl sonrasında, çöküş tartışmasında oldukça göze çarpan yeni görüşler ortaya çıkmamıştır. Tugan 1905 yılında yazdığı *Theoritical Principles of Marxism* (Marksizmin Teorik İlkeleri) adlı kitabında kimsenin kabul etmediği bir noktayı vurgulamıştır. Bu da, görüş farklılıkları ne olursa olsun, sosyalistlerin hemen hemen hepsinin *'aşırıüretimin kronikleşeceği ve kapitalist iktisadi düzenin yeni biriken sermayenin akacağı bir yer bulamaması nedeniyle çökeceği bir zamanın geleceği'*[180] konusunda hemfikir olmalarıdır. Tugan, sosyalistler arasındaki fikir birliğini açıkça abartmıştır. Schmidt'i çöküş teorisyeni olarak göstermesi ve bu yolla da söz konusu görüşün revizyonistler arasında da desteklendiği izlenimini verme çabası, bir tartışma tuzağından başkaca bir şey değildir. Bununla beraber, o zamanlarda ortodoks Marksistler arasında şüphesiz çok az bir fikir ayrılığı vardır. Bernstein tartışmaları, ortodoks Marksist teorinin nispi olarak istikrarlı bir versiyonu haline getirilmiş ve bunu, krizler ve kapitalist çöküş konusunda Kautsky'nin 1902 yılındaki görüşleri izlemiştir.

Louis B. Boudin bu dönemin teorik istikrar çizgisinin en yetkin sözcüsüdür. *The Theoritical System of Karl Marx* (Karl Marx'ın Teorik Sistemi) adlı kitabı, yeni ya da orijinal çok az şey içeriyor olmasına rağmen, bu yüzyılın ilk on yılında uluslararası sosyalizmin saygın temsilcilerinin teorik görüşlerini en iyi anlatan kitaptır. Kriz teorisiyle ilgili olarak kaba bir eksiktüketim açıklamasını kabul etmektedir. Krizlerin giderek ciddi bir hal alacağından ve kapitalizmin gelişmesinin belli nesnel sınırları olacağından emindir. Hatta 'kapitalist sistemin tamamen iktisadi-mekanik çöküşünden'[181] bahsetmektedir. Bunun-

179) Ibid., s. 143.

180) *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, s. 214.

181) *The Theoritical System of Karl Marx*, s. 163.

la beraber, çöküş sorunu üzerinde durmamıştır. Genel duruşu aşağıdaki pasajdan daha iyi anlaşılacaktır:

> *Marksist felsefeye göre bir üretim sistemi ancak toplumun üretken güçlerinin gelişmesine ve tümüyle kullanılmasına katkıda bulunduğu ya da en azından engellemediği sürece yaşar ve üretime engel, olmaya başlayınca yerini bir başka sisteme bırakır. Üretimi engelleyerek ve üretilmiş olanı yok ederek ayakta duran bir sistemin, üretimi engelleyen bir sistem haline gelmiş olduğunu söylemeye bile gerek yok. Bu nedenle, böylesi bir sistem, mekanik olarak devam etme ihtimalinin olup olmamasına bakılmaksızın, uzun süre yaşayamaz. Böylesi bir sistem mekanik olarak sürebilse de,* ***tarihi olarak sürmez.***[182]

Bu görüşle, Kautsky'nin Tugan'ı eleştirirken ortaya koyduğu görüş arasındaki benzerlik çok açık bir biçimde ortadadır. Genelde, Boudin'in analizini Kautsky'nin analizinden ayıran husus, Boudin'in analizindeki eksiktüketimciliğin daha dikkat çekici bir ilkel karakterde olmasıdır.

Boudin'den sonra çöküş konusu, teorik tartışmanın arka planında sahip olduğu önemini yitirmiştir. Büyük ölçüde Tugan'dan etkilenen Hilferding, 'iktisadi çöküşün rasyonel bir kavram olmadığını'[183] ilân etmesine rağmen konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almamıştır. Hilferding'in uzun bir değerlendirmesini yapan Kautsky de bu konuya hiç değinmemiştir. Kautsky aslında kısır bir tartışmaya girmek niyetinde değildir. *'Revizyonizm -pratikte olmasa da- teorik olarak yenilmiştir ve biz Marksistler tüm enerjimizi ve zamanımızı...ustalarımızın tamamlanmamış halde geride bıraktıkları yapıyı tamamlamaya ve zamanımıza uyarlamaya yöneltmemiz gerekir'.*[184] Teori cephesinde yeni bir şey yoktu. Ancak, bu uzun süre böyle sürmeyecekti. Kautsky'nin bu satırları yazmasının üzerinden daha bir yıl bile geçmemişti ki, Rosa Luxemburg kendi hallerinden memnun Sosyal Demokrasi teorisyenleri arasında bir bomba patlattı. Tepki bir tür şok eden sürpriz biçiminde oldu ve daha sonra da gizlenemeyen bir öfkeye dönüştü.

---

182) ibid. s.254.

183) *Das Finanzkapital*, s. 471,

184) 'Finanzkapital und Krizen' *Die Neue Zeit*, Jhrg. XXIX, Bd. 1 (1910-1911), s.765,

8. ROSA LUXEMBURG

Rosa Luxemburg kapalı bir kapitalist sistemde sermaye birikiminin mümkün olmadığını ispatlama girişiminde bulunmuştur. Marx'ın bunu anlayamamış olması, çalışmasının tamamlanmamış olmasından ileri gelmektedir. Luxemburg şimdi kayıp delilleri toplayacak, Marksist sistemdeki açığı kapatacak ve bu yolla da modern emperyalizmin bu zamana kadar açıklanamayan olgusunu açıklayacaktır.

Rosa Luxemburg'a göre, sermaye birikimi sorununun merkezinde artı değerin gerçekleşmesi yer almaktadır. Basit yenidenüretimde artı değerin gerçekleşmesinde hiçbir sorun çıkmaz. Artı değerin tümü, tüketmeleri için kapitalistlere satılmıştır. Ancak, genişletilmiş yenidenüretime gelince işler değişir. Tüm emtianın değeri ve dolayısıyla da toplam sosyal çıktı, değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı değer toplamına eşittir. Değişmeyen sermaye, kapitalistlerin yenileme için yaptıkları satın alımlarla ve değişen sermaye de, işçilerin ücretlerini harcamasıyla gerçekleşir. Buraya kadar her şey çok açıktır. Ancak, artı değerle ilgili olarak ne söyleyebiliriz? Artı değerin bir kısmını kendi tüketimleri için kapitalistler satın alır ve diğer kısmını biriktirmek arzusundadırlar ve sorun da işte bu noktada ortaya çıkar: 'birikmiş artı değer talebi nerededir?'[185] Kapitalistlerin biriktirmek istedikleri artı değeri işçilere satarak gerçekleştiremeyecekleri açıktır. Zira işçiler değişen sermayeyi gerçekleştirebilmek için ücretlerinin tümünü tüketmişlerdir. Artı değeri tüketmek için kendilerine satamazlar. Böyle olursa, basit yenidenüretime dönmüş oluruz. 'O zaman, satılması sermaye birikiminin gerekli önkoşulu olan emtianın sosyal kısmının alıcısı ya da tüketicisi kim olacaktır?'[186] Söz konusu artı değerin bu kısmının, kapitalistlerin birbirinden satın alarak ve bu yolla da birikimi mümkün hale getiren ilave üretim araçları biçiminde olduğu düşünülebilir. Ancak, o zaman, bir sonraki dönemde de büyük miktarda üretilen malı kim satın alacaktır? Buna verilecek cevap, bu sürecin ilelebet süreceği biçiminde olursa, o zaman,

> *karşımızda boşlukta kendi kendini döndüren bir atlıkarınca var. Bu sermaye birikimi yani para sermayenin yığılması olmayıp, zıddıdır. Bunun için, sermaye açısından üretim için üretim çok anlamsızdır.*[187]

185) *Die Akkumulation des Kapitals.* Ein Beitrag zur ökonomischen Erklarung des Imperialmus, s. 114 (1922 baskısından alınmıştır). Bu çalışma bundan sonra *Akkumulation des Kapitals* olarak belirtilecektir. *Die Akkumulation des Kapitals oder was die Epigoenen aus der Marxschen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik*'se (1921 baskısından) *Antikritik* olarak belirtilecektir.

186) *Antikritik*, s. 16.

187) Ibid. s. 17.

Rosa Luxemburg bu düşünceyle, ortaya koyduğu sorunun çözümlenemeyeceğini ve tek çıkış yolununsa belirttiği varsayımdan yani münhasıran kapitalistler ve işçilerden oluşan kapalı sistem varsayımından vazgeçmek olduğunu belirtmiştir. Bunu yaptıktan sonra, artı değerin biriktirilmesi gereken kısmının ancak kapitalist olmayan tüketicilere yani ya yaşadıkları ülkenin kapitalizme geçmemiş olması ya da ait oldukları nüfusun (örneğin, köylüler) hâlâ basit yenidenüretim düzeyinde bulunması nedeniyle tümüyle kapitalist sistemin dışında kalan tüketicilere satılmasıyla gerçekleşeceği üzerinde durmuştur. Bununla birlikte, tam da genişleme süreci, bu geri kalmış ülkeleri ve nüfusun bu geri kalmış kısmını kapitalizmin merkezine doğru sürükler. Hepsi zamanla kapitalist sürece girecek ve bu süreç sonuçlandığında da kapalı bir kapitalizmin teorik olarak imkânsız olduğu pratikte ortaya çıkacak ve sistem kendiliğinden çökecektir.

Bu teori açısından, emperyalizm, tüm kapitalist ülkelerin kapitalist olmayan ülkeleri mümkün olduğu kadar kontrol etme çabası olarak ortaya çıkmaktadır. Yüksek gümrük tarifeleri de, kapitalist ülkelerin her birine ait kapitalist olmayan piyasaya diğerlerinin girmesini önlemek amacıyla kullandığı araçlardır. Bu nedenle, kapitalist gelişmenin son aşamasının en dikkat çekici olgusu, kapitalist olmayan ülkelerin çok yakında yok edilecek olması biçiminde açıklanmaktadır. Benzer bir şekilde, bunlar, dünyada hiçbir gücün savuşturamayacağı kapitalizmin yakın bir gelecekteki olası çöküşünün habercisi olarak da ele alınmıştır.

Rosa Luxemburg'un teorisi farklı açılardan eleştiriye açıktır. Bununla birlikte, özellikle bir hata diğer hataları gölgede bırakmaktadır.* Genişletilmiş yenidenüretimi, zımnen basit yenidenüretim varsayımıyla ele alıp incelemiştir. Bir an bile sorgulamadığı ve işçilerinin tüketiminin artı değer yaratamayacağı biçiminde ortaya konan dogma, toplam değişen sermaye miktarının ve dolayısıyla da işçilerin tüketiminin basit yenidenüretimde olduğu gibi daima sabit ve değişmeden kalacağını ifade etmektedir. Gerçekten, birikim değişen sermayeyi artırır ve işçilerin bu ilave değişen sermayeyi harcaması, artı değerin fiziksel olarak tüketim malları biçimindeki kısmının ortaya çıkmasını sağlar†.

---

* Rosa Luxemburg, *Talebin kaynağı nedir?* sorusuyla, *Paranın kaynağı nedir?* sorusunu sık sık birbirine karıştırarak sermaye birikimine ilişkin pür parasal sorunlara büyük bir önem vermesine rağmen, bunu hesaba katmayacağız. Zira bu soruna ilişkin tartışma pek yarar sağlamaz. Buna rağmen, aslında bu sorun, Rosa Luxemburg'un temel teziyle ilgisi olmayan küçük bir sorundur.

† X. kısımda kullanılan yenidenüretim şemaları cinsinden, artı değeri gerçekleştiren ilave değişen sermaye Sav biçiminde gösterilmiştir.

Rosa Luxemburg bunu anlamadığı için, kapitalizmin çatısı içinde tüketimin artmayacağını zannetmiştir. Bu noktadan sonra, üretim araçları stokuna yapılan ilavelerin hiçbir anlamının olmadığı sonucuna varmak için sadece bir adım kalmıştır. Tüketimin değişmezliğine ilişkin olarak ortaya koyduğu varsayımı veri olarak alındığında, bunun böyle olması şüphesiz doğrudur. Tugan-Baranowsky benzeri bir biçimde, üretimle tüketimin birbirinden tamamen bağımsız olduğuna inananlar bunu inkâr edebilir: o zaman, üretim araçlarına yapılan ilaveler gerçekte 'havada kendi etrafında dönen bir atlıkarınca haline gelecektir'. Bununla birlikte, tüketimin değişmezliği Rosa Luxemburg'un mantıki katılığından daha önemli bir başka unsura dayanmadığından, tüm teori iskambil kâğıdından yapılmış ev gibi çöker. Bukharin'in esprili eleştirisi Rosa Luxemburg'un teorik yapısına ilişkin olarak hâlâ en fazla şeyi ortaya koyan eleştiridir. Şunları söylemektedir.: '*Bir kimse mantıki bir ispata başlarken genişletilmiş yenidenüretimi işin içine dahil etmezse, doğal olarak sonunda bunu gözden kaçırması mümkündür. Bu durum, sadece basit mantıki hatadan kaynaklanan basit yenidenüretim sorunudur*'.[188]

Yenidenüretim şemalarını yanlış anlamasından ve kullanmasının yanı sıra düşüncesi zayıf ve karmaşıktır. Ancak, şu an için vurgulamamız gereken tek nokta, kapalı bir sistemde birikimin gerçekleşmeyeceği sonucuna vardığı analiz doğruysa, Rosa Luxemburg'un kapitalist olmayan tüketicilerinin mevcut durumlarında bir değişiklik meydana gelmeyeceğidir. Kapitalist olamayan tüketicilerden satın almadan satmanın imkânı yoktur. Kapitalist dolaşım süreci işin içinde olduğundan, artı değer bu şekilde değildir. En iyi ihtimalle şeklini değiştirir. Kapitalist olmayan dünyadan 'ithal' edilen emtiayı kim satın alacaktır? İlke olarak, 'ihraç edilen' emtia talep edilmiyorsa, 'ithal' edilen emtiaya yönelik talep çok az olabilir. 'Kapitalist' ve 'kapitalist olamayan' tüketiciler arasında yapılan ayrım bu durumda oldukça anlamsızlaşır. Bu ikilem gerçek olsaydı, Rosa Luxemburg'un beklediğinden daha iyi sonucu beraberinde getirirdi: bu, kapitalizmin yaklaşan çöküşünü değil kapitalizmin imkânsız olmasını göstermektedir. Rosa Luxemburg'un, kendinden 15 yıl önce Rusya'daki *Narodnik*'lere benzemeyen bir şekilde, iktisadi ve politik gerçekleri yoğun bir şekilde mantığına yerleştirmesi böylesi saçma sonuçlara ulaşmasına neden olmuştur. Ancak, Rosa Luxemburg Lenin'in ifadeleriyle, 'hoş olmamakla birlikte, kuşku duyulmayan gerçeklerden romantik fantezilerin puslu dünyasına' yönelme tehlikesine de düşmemiştir. Rosa Luxemburg, sahte bir soruna getir-

188) *Des Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, s. 20.

miş olduğu yanlış bir çözümün yarattığı kuşkulu sonuçlarına rağmen kendini kurtarmayı bilmiştir.

Accumulation of Capital (Sermaye Birikimi) adlı kitabının büyük bir kısmı teorik analize ayrılmış olmasına rağmen politik sonuçlara öylesine değinilmiştir. Bununla birlikte, Rosa Luxemburg önsözde, kitabın teorik yapısının dışında, yaptığı çalışmanın 'emperyalizme karşı verilen mücadelede pratik önem taşıyabileceği' umudunu taşıdığını belirterek, bunun politik sonuçlarının genel özelliğine ilişkin olarak belirttiği noktalarda kuşkuya mahal bırakmamıştır.

> *Sermaye, dış dünya da olduğu kadar ülke içinde de askeri yöntemlerle, zor kullanarak kapitalist olmayan unsurları temizlemekte ve çalışanların yaşam koşullarını kötüleştirmektedir. Sermaye birikimi, dünya ölçeğinde günden güne bir dizi politik ve sosyal felaket ve sarsıntıya dönüşerek, kriz şeklinde ortaya çıkan periyodik iktisadi felaketlerle birlikte sermaye birikimini imkânsız hale getirecek ve sermayenin bizzat kendi yarattığı engellere çarparak paramparça olmasından önce, uluslararası işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı isyanını zorunlu hale getirecektir.*[189]

Accumulation of Capital'e karşı Sosyal Demokrat basında gelişen tepki, kitabın yazarı için gerçek bir sürpriz olmuştur. Rosa Luxemburg, ortaya koyduğu argümanlarının tüm Marksist yazarları ikna etmesi ve getirdiği çözümün 'soruna getirilen tek mümkün ve düşünülebilir çözüm' olarak değerlendirmesi beklentisine girmiştir.[190] Ancak, eleştirenler düşmanca davranmasalar da, eleştirileri çok sert olmuştur. Partinin resmi yayın organı olan *Vorwärts*'daki bir yazı, '*konuya alışkın olmayan okuyucuya acayip gelmesinin yanı sıra kitabın teorik yapısının yaşayan hiçbir Marksistle polemiğe girmemesi ve kendi kendini yaralaması hesaba katıldığında daha da çok acayip görünmektedir*' diye yazmaktadır.[191] İş, aleyhte yazılar yazmakla bitmemiştir. Kitabı övenler, partinin üst düzeyinde bulunanların bundan hoşnut olmadıklarını anlamıştır. Kitabı ancak 'uzmanlar' eleştirebilirdi- Rosa Luxemburg ise bu durumu, 'hiç görülmemiş ve kendi içinde komik bir tutum' olarak düşünmüştür.

Sosyal Demokrasinin resmi sözcülerinin Rosa Luxemburg'un kitabına gös-

189) *Akkumulation des Kapitals*, s. 445.
190) *Antikritik*, s. 5.
191) Ibid.

terdikleri tepki teorik olarak önemli bir katkıda bulunmamakla birlikte, ortaya koyduğu düşünce tarzı açısından oldukça ilginçtir. Alman hareketinde, devrim korkusu, revizyonistler kadar 'ortodoksların' da özelliği haline gelmişti. Belli olmayan bir gelecekte gerçekleşecek devrimden söz etmek hâlâ modaydı. Bu amaçla, yeterince paradoksal bir biçimde, kapitalizmin gücünün sürmesini garanti altına alacak bir teoriye ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenle, tüm çöküş teorilerine karşı mücadele ediliyor ve kapitalizmin bir iktisadi sistem olarak sınırsız bir şekilde genişleyeceğini ortaya koyan teorilere onay veriliyordu. Bu nedenle, devrim, proletaryanın önceden tasarlayıp uzun süre hazırlanarak geliştirdiği bir hareket olarak değerlendirilmeliydi. Pratikte bu durum, revizyonistlerinkinden ve bunun tam tersi olan Rosa Luxemburg'unkinden farklı değildir. Çok azı, tehlikeli ve sorumsuz bir kadın olan Rosa Luxemburg'a şaşıyordu.

Ciddi analitik hatalarına ve resmi Marksizmin takındığı düşmanca tavra karşın, Rosa Luxemburg Alman hareketinin diğer üyelerinden daha samimi bir Marksisttir. Bir tarihi maddeci olarak, dar anlamda iktisat teorisyeni olmasa da, kendini eleştirenlerden daha üstün olmayı başarmıştır. Şunları yazmaktadır:

> *Konunun 'uzmanlarıyla' birlikte sermaye birikiminin sınırsız olduğunu kabul edersek, nesnel tarihi zorunluluğun dayanağı, sosyalizmin ayaklarının altından çekilmiş olur. Sosyalizmin günümüz dünyasının adaletsizliğinin ve günahkârlığının ve de işçi sınıfının devrimci geleceğinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı yalanını söyleyen Marx öncesi sistemlerin ve düşünce okullarının sisli dünyasına sığınmış oluruz .*[192]

Rosa Luxemburg, Marx gibi hareket ederek, 'sınırsız sermaye birikimini' reddetmiş ve mekanik bir çöküş kavramı oluşturmuştur. Ancak, yine de bu, tarihi sürecin doğasına ilişkin temellerin kabul edilmesinin yanında nispi olarak çok küçük bir fikir ayrılığı niteliğindedir.

9. SAVAŞ SONRASI EĞİLİMLER

Savaş ve savaş sonrası gelişmeler çöküş tartışmasını kesintiye uğratmıştır. Dünya kapitalizminin 1920'lerin ortasına doğru nispi olarak istikrara kavuşma-

192) Ibid., s. 3[illegible]

sıyla birlikte, kapitalist gelişmenin teorik sınırları sorunu bir kez daha Marksist iktisatçıların dikkatini çekmiştir. Kabaca üç temel görüş ortaya çıkmıştır.

Bu görüşlerden ilki, Sosyal Demokrat partiye aittir ve sözcülerinin hemen hemen hepsi, üç aşağı beş yukarı açık bir biçimde reformist görüş etrafında toplanmıştır. Bu noktada, bu yüzyılın başında revizyonistlerin ileri sürdüğü argümanlara benzer argümanlarla karşılaşmaktayız. Tek fark, önde gelen sabık ortodoks teorisyenlerden Kautsky ve Hilferding'in güçlerini, çöküş teorisine karşı bir cephe oluşturmak üzere açık bir biçimde revizyonistlerle birleştirmiş olmalarıdır. Kautsky 1927 yılındaki yazısıyla, kapitalizmin kronik depresyondan kurtulamayacağı biçiminde ifade ettiği eski görüşlerini reddetmiştir: 'Krizlerin günün birinde kapitalist üretimin sürekliliğinin önünü kesecek bir biçimde giderek yoğunlaşacağı ve süresinin uzayacağı ve bunun sonucunda da sosyalist düzenin kaçınılmaz olarak geleceği beklentisi artık destek bulamamaktadır'.[193] Ve Hilferding, Sosyal Demokrat Parti'nin 1927 yılı yıllık Konferansından önce konuşarak bu durumu daha açık bir şekilde ifade etmiştir:

> *Her iktisadi çöküş teorisini daima reddettim... Savaştan sonra bu teori esasen, kapitalist sistemin tam da çöküşün sınırında olduğuna inanan Bolşevikler tarafından savunulmuştur. Bundan korkmamız için bir neden yok. Kapitalist sistemin yıkılmasının kaderci bir tavır içinde beklenemeyeceği ve sistemin kendi iç yasalarının işleyişiyle yıkılacağı düşüncesinde değil, bunun proletaryanın bilinçli eylemi sonucunda olması gerektiği düşüncesindeydik.*[194]

İkincisi, Bolşeviklerin görüşüdür. Hilferding, özellikle belli bir iktisadi çöküş teorisini Bolşeviklere atfetmekle şüphesiz hata yapmıştır. Lenin'in önderliğinde, *Narodniklere* karşı verilen teorik mücadeleden bu yana Bolşevik teorisyenler pür iktisadi felaketin önceden tahmin edilmesi için destek vermede isteksiz davranmışlardır. Diğer taraftan, kapitalizmin kaçınılmaz olarak sona ereceğine inanmakla birlikte, kapitalizmin, iktisadi çöküş eğilimi nedeniyle değil, rakip kapitalist ülkelerin büyük tröstlerinin yoğun bir biçimde tekel kârı peşinde koşmaları nedeniyle ortaya çıkacak savaşların sonucunda ortadan kalkacağına inanmışlardır. Savaş ve Rus devrimi, IV. Bölümde etraflıca

193) *Die Materialistische Geschichtsauffassung* (2. ed.), Bd II, s.546.

194) Grossmann'ın '*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen System*' adlı kitabının s. 57 ve sonrasından alınmıştır.

ele alınacak bu düşünce çizgisini güçlendirmiştir. Bu kısmın başında ortaya konan sorun açısından da, Bolşevikler çöküş teorisyenleri biçiminde sınıflandırılamaz.[195]

Üçüncüsü, çöküş tezlerini savunmayı sürdürenlerin görüştür. Kautsky ve Conow gibi ortodoks Marksist düşüncenin liderlerinin revizyonistlerle açık ya da gizli bir şekilde birleşmeleriyle, bu alanın savunulması Rosa Luxemburg'u izleyenlere kalmıştır. Frizt Sterberg'in *Imperialism*[196] adlı kitabı, Marksist düşünce okulunun iktisat alanındaki en seçkin yapıtıdır. Aslında Sternberg, Luxemburg'un argümanlarını hatalarıyla birlikte ve de kendinden çok az şey katarak tekrar etmekten başkaca bir şey yapmamıştır.

Bunun anlamı, savaş sonrası 10 yıl içinde, çöküş konusunu aydınlatma hususunda çok küçük bir gelişmenin olduğudur. Henryk Grossmann, 1929 yılında *The Accumulation and Breakdown Law of the Capitalist System* (Kapitalist Sistemin Birikim ve Çöküş Yasası) adlı kitabıyla sorunu detaylı ve emek vererek geliştirdiğinde durum buydu. Bu kitabın kısaca incelenmesi bizi bugüne getirecektir. Zira Avrupa Kıtası'nın birçok yerinde çalışma koşullarının imkânsız denecek düzeyde olması, Rus teorisyenlerin bir dizi yeni sorunla boğuşuyor olmaları ve Anglo-Amerikan Marksizmin özellikle iktisat teorisindeki geri kalmışlığı, Marksist iktisatta 1930'lar boyunca dikkate değer gelişmelerin olmamasının nedenleridir.*

10. HENRYK GROSSMANN

Grossmann'ın kapitalist çöküş teorisinin -Marx'ın gerçek doktrinini mezardan çekip ilk çıkaran kişi olduğu iddiasını ciddiye almamız gerekmiyor- çok fazla bir orijinalliği yoktur. Grossmann için gerçekleşme sorunu yoktur. Tugan-Baranowsky gibi üretim ve tüketim arasındaki ilişki konusunda pek endişe duymamaktadır. Peki, o zaman, kapitalist sistemi kötü bir sonun beklediği noktasına nasıl gelmiştir? Bu kadar kötü bir yöntem olamazdı. İşe yaramayan bir yöntemdir.

---

* Bu husus, 1930'larda kapitalist krizlerin analiziyle ilgili ilginç ve önemli teorik çalışmaların yapılmadığı anlamında değildir. Birkaç kitap ismi verilebilir. Orta Avrupa'da: Otto Bauer, *Zwischen Zwei Weltkriegen?* (1936), Natalie Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien* (1935); İngiltere'de: Maurice Dobb, *Political Economy and Capitalism* (1937) ve Amerika'da: Lewis Corey, *The Decline of American Capitalism* (1934). Bununla birlikte, bu kitapların hiçbiri öncelikle bu kısımdaki sorunu ele almamıştır.

195) Bukharin'in *Des Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* adlı kitabının V. kısmına ('The Theory of Breakdown of Capitalism') bakınız.

196) *Der Imperialismus*, 1926.

Grossmann'ın düşünce tarzının temelinde, Otto Bauer'in, Rosa Luxemburg'un *Accumulation of Capital* adlı kitabını eleştirirken düzenlediği yeniden üretim şemaları bulunmaktadır.[197] Bu şemanın özellikleri şunlardır: çalışan nüfusun ve değişen sermayenin her biri yıllık yüzde 5 oranında büyümektedir; artı değer oranı hep yüzde 100 olduğundan, toplam artı değer miktarı da yüzde 5 oranında büyümektedir; sermayenin organik bileşimi artar; bunun gerçekleşmesi için değişmeyen sermayenin yıllık yüzde 10 oranında artması gerekir. Artı değerin; kapitalistlerin tüketimi, ilave değişen sermaye ve ilave değişmeyen sermaye biçiminde üç temel kısma ayrılması, bu varsayımlarla belirlenmiştir. Bu artış oranlarının gerçekleşebilmesi için, artı değerin belli bir kısmı değişmeyen ve değişen sermayeye ve gerisi de tüketimleri için kapitalistlere ayrılmalıdır. Bu şemanın, bu şekilde sürdürülmesi halinde acayip sonuçlara ulaşacağı ortadadır. Zira artı değerden elde edilmesine rağmen değişmeyen sermayedeki artışın, artı değerden daha fazla büyüyeceği varsayılmıştır. Bauer dört yıllık bir şema geliştirmiştir. Ancak, dört yıl, şemanın potansiyel tuhaflığını ortaya çıkaracak kadar uzun bir süre değildir. Ancak, Grossmann şemayı kararlı bir şekilde 35 yıla tamamlamıştır. Yirmi birinci yılda, tüketmeleri için kapitalistlere kalan artı değer miktarı azalmaya başlamış ve otuz dördüncü yılla birlikte hemen hemen sıfırlanmıştır! Bu noktadan hareketle, kapitalistlerin açlık çekmesinin yanı sıra kahramanca yaptıkları bu fedakârlığa rağmen önceden kararlaştırılan değişmeyen ve değişen sermaye oranlarıyla, önceden kararlaştırılan birikim oranını sürdürmeleri imkânı ortadan kalkmıştır. Bir başka deyişle, şema artı değer yetersizliği nedeniyle çökmüştür. Buna ilişkin varsayımları veri olduğunda, şema otuz dört yılın ötesine götürülemeyecek bir niteliktedir.*

Bauer'in şeması artı değer yetersizliği nedeniyle çökmüştür. Grossmann da, sanki çok önemli bir şey bulmuş gibi yerinden deli gibi sıçrayarak, kapitalist sistemin de artı değer yetersizliği nedeniyle yıkılacağı sonucuna varmıştır. Rosa Luxemburg'un artı değer fazlalığı teorisi tersine dönmüştür. 'Sorun, daha ziyade sermayenin büyümesidir: artı değer, birikimin arzulanan birikim oranında sürmesine yetecek düzeyde değildir! Bu nedenle, sonuç felakettir',[198]

---

* Şemanın işleyeceği süre, doğal olarak ilk yıl için esas olarak alınan değerlerin mutlak büyüklüğü kadar, değişmeyen ve değişen sermayenin nispi büyüme oranları tarafından belirlenir. Bauer'in ilk yılı şöyle formüle etmiştir. 200,000c+100,000v+200,000s. 14. yılsa, 4,641,489c+500,304v+500,304s' dir. s'nin miktarı burada 4,641,489' un %10'u artı 500, 304'ün %5'inden daha azdır. Bu nedenle, şema 34. yılda sona erecektir.

197) Otto Bauer, 'Die Akkumulation des Kapitals', *Die Neue Zeit*, Jhrg. XXXI, Bd. I (1912-1913), s. 831-838, 862-874.

198) Grossmann, op.cit., s. 178.

Belli niteliklerine ve rafine olmuş özelliklerine rağmen Bauer'in şemasından elde edilen haliyle söz konusu 'artı değer yetersizliği' teorisi, Grossmann'ın çöküş sorunundaki düşüncesinin temelini oluşturur.*

Grossmann'ın teorisi, sosyal bilimlerde mekanik düşünmenin yaratacağı tehlikenin en uç şeklidir. Bauer'in şeması da dâhil olmak üzere yenidenüretim şemaları, belli ilişkiler setinin özelliklerini anlaşılabilir hale getirmede kullanılan yöntem olması açısından yararlıdır. Ancak, belli bir özel ve dolayısıyla da keyfi bir biçimde bir şema alıp, bunun hiçbir sapma göstermeksizin gerçek sermaye birikim sürecinin temellerini temsil ettiğini düşünmek, teorik felakete davetiye çıkarmak demektir. Lenin bir keresinde Tugan-Baranowsky'i eleştirirken şu noktaya dikkat çekmiştir. '*Şemalar hiçbir şeyi ispatlamaz; sadece birbirinden ayrı unsurları teorik olarak aydınlığa kavuşturulan bir süreci gösterir*'.[199] Grossmann bu uyarıyı dinleseydi iyi olurdu. Şemasındaki unsurları aydınlığa kavuşturamaması, gerçek birikim sürecinde ciddi sapmalara ve kabul edilmesi zor sonuçlara neden olmuştur. Bu nedenle, Grossmann'ın teorisinde yer alan daha belli birkaç yetersizliğini ortaya koyacağız.

İlk önce, Bauer'in şeması birikim oranını iki unsura bağlamıştır. Bunlar sırasıyla nüfus artış oranı ve değişmeyen sermayenin, değişen sermayeden iki kat daha hızlı artma zorunluluğunun varsayılması. Nüfus artış oranı çok yüksek yani yıllık yüzde 5 olarak alınmıştır.† Hemen hemen her koşulda, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeden iki kat hızlı artacağı düşüncesi ise hayali bir varsayımdır. Ayrıca bir de işgücünün inanılmaz bir şekilde yıllık %5 oranında artması da göz önüne alındığında bu durum artık tümüyle hayalden öteye geçemez. Zira işgücünde meydana gelen hızlı bir artış, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranının düşmesine kesinlikle neden olan bir unsurdur. Bunun bu şekilde gelişmesinin nedeni, bol olan emek arzının ücretlerin yükselmesini engellemesi ve dolayısıyla da makinelerin emek gücünün yerine kullanılması eğilimini kontrol altında tutmasıdır. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz. Değişmeyen sermaye artışı yaklaşık olarak değişen sermaye artışına eşit olduğunda, emek arzı çok hızlı bir şekilde artar. Bu hi-

* Bauer'in şemasında gösterilmesine rağmen azalan kâr oranlarıyla ilgili olarak yapılan çok sayıda çalışına bunun tersini iddia etse de, Grossmann'ın çöküş teorisiyle hiç ilgisinin olmadığını parantez içinde belirtmek gerekir. Moszkowska (*Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, IV. Kısım), Grossmann'ın teorisini azalan kâr oranları teorisi biçiminde yanlış yorumlamıştır.

† Bugünkü tarihi koşullarla karşılaştırıldığında, aşırı hızlı nüfus artışının olduğu 1839-1915 döneminde Amerika Birleşik Devletleri'nde bile, yıllık nüfus artış hızının % 2.28'den yüksek olmadığı belirtilebilir.

199) *Das Kapital* (Marx-Engels-Lenin ed.), Vol. II, Appendix, s. 566.

potez söz konusu olduğunda, şema sınırsız bir şekilde genişler. Grossmann'ın düşünce yöntemini kullanarak, kapitalizmin ilelebet süreceği sonucuna ulaşabiliriz.

Grossmann, sermayenin artan organik bileşiminin, kapitalizmin gözden uzak tutulamayacak bir temel veçhesi olduğu düşüncesine karşı çıkmaktadır. Tamam, ama sermayenin organik bileşiminin yükselme eğiliminde olmasına neden olan şey nedir? Bu sorunun cevabı, birikimin uyarmasıyla birlikte emek gücü fiyatının yükselmesidir-işçilerin örgütlü çabaları belli zamanlarda bu bağlamdaki fiili yetersizlikler kadar önemli bir rol oynar- ve bu da makinelerin sürekli olarak emek gücünün yerine kullanılması sonucunu doğurur. Bir başka deyişle, birikim oranı *bağımsız değişkendir*. Birikimin değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki dağılımı asla sabit değildir ve birikim oranı ve emek gücünün büyüme oranı arasındaki ilişkiye bağlıdır. Genelde bu ilişki, değişmeyen sermayenin, değişen sermayede meydana gelecek artış oranından nispi olarak daha büyük bir oranda artmasını sağlayacak biçimde gelişir. Her şeyin ötesinde, Grossmann'da Marksist kapitalizm analizine temel olacak tek bir kelime dahi bulamamaktayız. Bu hesaba katıldığında, sermayenin artan organik bileşiminin, Frankenstein canavarı gibi, kapitalistleri tüm artı değeri er geç birikime yönlendirmeye zorlayacağı fikri, birikim sürecindeki nedensel bağların tümüyle tersine dönmesine neden olacak gibi görünmektedir. Bauer'in şeması düzenlendiği amaç çerçevesinde yani kapalı bir sistemde artı değerin gerçekleşme ihtimalini göstermesi açısından tatmin edicidir. Bununla beraber, birikim sürecini açıklama açısından kullanılması insanı yanlış yöne yönlendirecek bir özellik taşımaktadır ve kabul edilemez.

Grossmann'ın teorisine sayısız eleştiri yöneltilebilir. Örneğin, bir an için Bauer'in şemasını haklı olarak kullandığını düşünelim. Böyle olsa da, 34. yıl kapitalist açısından neden ve hangi anlamda bir çöküş yılı niteliğindedir? Evet, *tüm* ilave işçileri istihdam edecek ve değişemeyen sermayeyi yüzde 10 oranında artırmaya yetecek kadar artı değer yoktur. Ancak, bunun anlamı, Grossmann'ın düşündüğü gibi, neden kullanılmayan sermaye olsun? Artı değerin yüzde 4 oranında ilave işçi istihdam etmeye ve ilave değişmeyen sermayeyi de yüzde 8 oranında artırmaya yetecek düzeyde olduğunu varsayın. Kapitalistler, yüzde 1 oranındaki işçi istihdam edilmedi diye hüzünlenip tereddüt mü edeceklerdir? Tabii hayır. Gerçekte, Grossmann'ın varsayımlarına göre, otuz dördüncü yıldan sonraki her yılda işsizlik artacak, ancak, hiçbir şey kapitalistlerin birikimlerini yatırıma yönlendirmelerinin önüne geçemeyecektir-ve isterse de, kendisi için belli bir tüketim standardına da ulaşacaktır. Artan iş-

sizlik, kapitalist açısından ücretlerin kendi yararına azalmasını sağlayacak ve artı değer oranını, dolayısıyla da kâr oranını artıracaktır. Giderek kötüleşen koşullara rağmen işçi sayısı artmaya devam ederse, işçiler Malthusyen yazgıyla karşı karşıya kalacaklardır; kesinlikle kimse kapitalizmin böylesi bir sonuç yaratacak bir biçimde çökeceğini ileri sürmemiştir.

Grossmann'ın teorisiyle ilgili olarak, birincisi, Bauer'in yenidenüretim şemasını kullanmış olmasının hata olduğunu; ikincisi de, bu şemayı haklı olarak kullanmış olsa da, ulaştığı sonuçların savunulamayacağını ortaya koyduk. Grossmann, gerçekleşme sorununun varlığını inkâr ederek ve azalan kâr oranlarının önemini görmemezlikten gelerek aslında kendisinin Tugan-Baranowsky düşünce okuluna mensup olduğunu göstermiştir. Tugan'ı düzeltmek için her şeyi yapan biri için böylesi bir yargıda bulunmak belki de çok katı bir tavır olacaktır ama tarihi yanlışlık yapmamak için de bunun yapılması gerekir.

Artık çöküş tartışmasına son noktayı koyabiliriz. Sonuçlar inandırıcı değildir. Çoğu açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu kısımda yapılan kriz analizi, konunun aydınlığa kavuşmasına ne ölçüde katkıda bulunmuştur?

XII
KRONİK DEPRESYON MU?

1. GİRİŞ

Kapitalist 'çöküşün' anlamını ne çöküş teorisyenleri ve ne de onları eleştireinler açık ve muğlak olmayan bir kavramla açıklayabilmişlerdir. Bernstein gibi bazıları, kurtulmanın mümkün olmadığı çok ciddi ve her şeyi kapsayan bir iktisadi kriz olacağını düşünüyordu. Rosa Luxemburg ve Grossmann gibi diğerleri ise tüm sosyal düzenin hızlı bir şekilde paramparça olacağı bir gelişme bekliyorlardı,

Birdenbire, ilk değil
Kabarcıklar patladığında olduğu gibi,

Ancak, benzetişim yoluyla elde edilen bu fikirler -acımasız bir şekilde insanın peşini bırakmayan kader veya artık kullanılamayacak bir hale gelmiş makine- sosyal düzene uygulandığında somut olma özelliğini yitirmektedir. Tabii ki, herhangi bir ciddi kriz, çöküş olarak tanımlanabilir. Ancak, bu haliyle ifade, çöküş tartışması çerçevesinde kesin olma çağrışımını yitirmektedir. Kapitalizmin çöküşü, sistemin sonu sayılmıştır. Bu husus, kapitalizmin varlığını sürdüremeyeceği bir noktayı ifade etmektedir. Sonuç budur ve bu noktada daha açık olmak giderek zorlaşmaktadır. Belli bir toplum şekli yani belli

sosyal ilişkiler bütünü, aşırı ölçüde zorlaşabilir. Ancak, bunun imkânsız olduğunu söylemek ne anlama gelir?

Bu soruya cevap verme güçlüğü, soruda bir yanlışlık olduğu hissini yaratmaktadır. Tarihi olarak, bir sosyal düzen iki şekilde sonlanır: kısmen içsel çürüme ve kısmen de dışarıdan gelen saldırılar sonucunda ya uzun bir zaman süresinde çözülür ya da yerini hızlı bir şekilde yeni bir sosyal düzene bırakır. Aralarındaki çok belli farklılıklara rağmen, bu iki sürecin ortak yanları çoktur ve 'çöküş' kavramıyla da tanımlanamaz. Bu iki sürecin ortak yanları; eski düzenin gelişme özelliğini yitirmesi, toplumun canlılığının azalması, düzenden yararlananların durumlarını sürdürmek için aşırı yöntemler kullanmaya zorlanmasıdır. Kısaca, Marx'ın dediği gibi, toplumun üretken güçlerinin gelişmesine ayak bağı olur. İzlenecek yolun çürüyecek bir yol mu yoksa yeniden inşa edilecek bir yol mu olacağı, öncelikle eski düzenin yaşam süresi içinde mevcut bağlarını koparıp yeni bir toplum yaratmaya hazır ve bunu gerçekleştirebilecek bir sınıf yaratıp yaratmadığına bağlıdır.

Bu düşünceler kapitalizme uygulandığında, gerçekten önemli soruların kapitalist çöküş kavramı etrafında gruplanamayacağını göreceğiz; kavram küçük ya da çok fazla anlamına gelmektedir. Bilmek istediğimiz şey, kapitalist toplumun çözülmesine neden olan güçlerin ne olduğudur. İktisadi krizlerle ilgili olarak, bir soru daha sorulabilir: krize neden olan güçler, kapitalist gelişme sürecinde giderek ciddileşerek depresyon istisna olmaktan çıkıp kural haline mi geliyor? Böyleyse, kapitalist ilişkilerin dönüşümünde yer alan bu temel unsuru, 'üretim güçlerinin gelişme şekline...ayak bağı olması' biçiminde değerlendireceğiz. Revizyonistlerin sosyal çelişkilerin düzelmesini dört gözle beklemeleri sadece bir temennidir ve bilimsel bir analize dayanmamaktadır.

Bir anlamda, çöküş tartışmalarının altında yatan konu hep bu olmuştur. En uç çöküş teorisyenleri olan Rosa Luxemburg ve Grossmann bile, kapitalizmin gelişmesinin kendilerinin belirttikleri mantıki sonuca ulaşamayacağına inanmamışlardır. Rosa Luxemburg'un da belirttiği gibi, sınıf mücadeleleri ve uluslararası savaşlar, 'iktisadi gelişmenin nihai sonuçları ortaya çıkmadan' devrimle sonuçlanmalıdır.[200] Bu bir kez kabul edildiğinde, öncelikli öneme sahip olan husus, gelişmenin sonucu değil, yönü olduğu noktasıdır. Çöküş sorunu hiç gereği yokken dikkatleri üzerinde toplayıp esasla ilgili olmayan bir konu haline gelir. Marx'ın kapitalist çöküşle bu nedenle ilgilenmediğini söylemek gerekir. Marx, ulaşılamayacak hipotetik sonuçları olan uydurma teoriler

200) *Antikritik*, s. 21.

yerine, kapitalist gelişmenin fiili eğilimlerini analiz etmeyi tercih etmiştir. Çalışmalarının yarım kalması -Rosa Luxemburg'un düşündüğü gibi- çöküş teorisinin eksik kalmış olmasını değil, kapitalist eğilimlerin analizinin tamamlanmamış olduğunu gösterir.

Bir önceki bölümde yapılan Marx'ı gözden geçirme, tamamlama, yorumlama ve düzeltme girişimlerinin arasında en önemlisi Kautsky'nin 1902 yılındaki makalesidir. Kautsky, Marx'ın kriz teorisinden ne anladığını bir adım daha öteye taşımak için, uzun dönemde krizlerin üç aşağı beş yukarı daha ciddi hale gelip gelmeyeceği sorusunu sormuştur. Bu soruya verdiği cevap, krizlerin giderek daha ciddi bir hale geldiği ve sosyalizmin zaferi işin içine girmezse 'kronik depresyonun' er ya da geç yaşanacağı biçimindedir. Bize göre, Kautsky doğru bir soru sormaktadır. Kautsky'nin ortaya koyduğundan daha iyi bir kriz analizi yaparak, verdiği cevabın doğruluğunu test edelim.

2. KAPİTALİST GENİŞLEMENİN KOŞULLARI

Kapitalist üretimin normal olarak eksiktüketim eğilimini içinde barındırdığı X. kısımda gösterilmiştir. Bir kez daha tekrarlamayacağız. İlke olarak bu eğilim de kendini kriz veya üretimde meydana gelen bir durgunluk biçiminde gösterir. Biri ani ve belki de geçici ve diğeri ise aynı çizgide ve sürekli devam eden her iki yöntemle, birikimin piyasanın tüketim malı gereksiniminin üzerine çıkması engellenir. Buradan hareketle depresyonun tüketimi etkilemeyeceği ve sadece birikimi azaltacağı sonucu çıkarılmamalıdır. Her ikisi de olumsuz bir şekilde etkilenmesine rağmen, birikim oransal olarak daha fazla etkilenir. Uç bir durumu göz önüne alırsak, ciddi bir depresyonda sistem bir bütün olarak kâr yerine zarar eder ve kapitalistler geçmiş birikimlerine ilavede bulunacaklarına vazgeçmek zorunda kalır. Bu şekilde birikim, gerçekten bir süreliğine, negatif olacaktır. Buna karşılık, toplumun fiziksel anlamda varlığını sürdürmekten öte yapabileceği başkaca bir şey olmasa da, tüketim daima pozitif ve tatmin edici bir düzeyde olmalıdır. Birikimin tüketime nazaran nispeten daha fazla daralması, genel olarak, üretken faaliyetin azalacağı en düşük sınırı belirleyen bir unsurdur.

Eksiktüketim eğilimi kapitalizmin özü olduğundan ve bu eğilim üretken kaynakların kısmi olarak kullanılmamasıyla yok edilebileceğinden, kapitalist üretiminin her zaman meyledeceği bir normun durgunluk olduğu söylenebilir. Ancak, kapitalizmin son dört yüz yıldan bu yana yukarı yönlü trendini bozan periyodik krizler ve zaman zaman durgunluğa neden olan sapmalara rağmen şaşılacak düzeyde büyüdüğünü biliyoruz. Bu paradoks nasıl açıklanabi-

lir? Bu sorunu cevabı öncelikle eksiktüketim sorununu analiz ederken kullandığımız soyutlama düzeyinde aranmalıdır. Bu noktaya kadar eksiktüketim eğilimine karşı koyan güçleri ele almadık. Bu karşı koyan güçler, kapitalist gelişmenin bugünkü tarihi sürecine hükmedecek kadar güçlüdür. Şu anda bizi ilgilendiren soruya cevap vermek için -kapitalizm gerçekte bir kronik depresyon hali midir?- bu prosedürü değiştirmeliyiz ve dikkatimizi karşı koyan güçlere yöneltmeliyiz. Bu güçler geçmişte olduğu gibi gelecekte de aynı güçte işlevini yerine getirecekse, şu anki eksiktüketim eğiliminin sınırsız kapitalist gelişmeyi engellemeyeceğini söyleyebiliriz.* Diğer taraftan, karşı koyan güçlerin nispi olarak zayıfladığı ortaya çıkarsa, eksiktüketim eğilimi kendini daha güçlü hissettirecek ve Kautsky'nin yakın bir gelecekte ortaya çıkacak periyodik krizin somut temelleri olacaktır.

Karşı koyan güçler genel olarak iki temel kategori çerçevesinde gruplanabilir: tüketimin büyüme oranını, üretim araçlarının büyüme oranına göre daha fazla artıranlar ve üretim araçlarının iktisadi olarak olumsuz sonuçlarının orantılı bir biçimde gelişmesini önleyenler. Son kategori (1) yeni sanayiler ve (2) hatalı yatırımdan ve ilk kategoriyse (3) nüfus artışı, (4) üretken olmayan tüketim ve (5) devlet harcamalarından oluşur. Bunların her birinin anlamını açıklayıp, eksiktüketim eğilimine karşı koyma çerçevesinde gelecekte sahip olacağı yerini geçmişteki yeriyle karşılaştıracağız.

3. EKSİKTÜKETİM EĞİLİMİNE KARŞI KOYAN GÜÇLER

1. *Yeni Sanayiler*. Yeni sanayilerin şekillenmeye başladığı dönemde üretim araçlarına yapılan ilaveler ve nihai ürüne yapılan ilaveler arasında tanımlanmış açık bir ilişki yoktur. Örneğin, bir demiryolu önce inşa edilir sonra kullanılır. İnşa sırasında yatırım artarken, ulaşım hizmetleri artırılmamıştır. Üretim araçlarıyla nihai ürün arasındaki ilişki sadece demiryolu bittiğinde ortaya çıkar. Bununla beraber, bu noktada, genellikle ortaya çıkan durum üretim araçlarına yapılan ilavelerin (yeni lokomotif ve vagonlar, çift ray, daha ağır raylar v.s.) çıktıdaki değişiklerle (ton-mil olarak taşıma) yakından ilişkili olmasıdır. Bu noktadan hareketle şu önemli ilkeyi yani bir bütün olarak ekonomide toplam yatırım içinde yeni sanayilerin kurulmasına ilişkin nispi payın, yatırımı ve tüketim malları çıktısında meydana gelen değişmeler arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde etkileyeceğini ifade edelim.

---

* Bu noktada, eksiktüketim sorunları önlenebilse bile, azalan kâr oranları eğilimi nedeniyle ortaya çıkabilecek zorlukları ele almadığımızı belirtelim.

Yok denecek kadar bir sanayisi olan bir ekonomiyi ele alırsak (el zanaatları hariç), söz konusu ekonominin enerjisinin büyük bir kısmını yeni üretim araçlarına yönelterek geçiş dönemine, sıkça kullanılan ifadelerle *sanayileşme sürecine* girmesi mümkündür. Yeni sanayilerin kurulması toplam üretim içinde belli bir düzeye erişince, belli bir süre için tüketim malları çıktısının azaltılması gerekir. Sanayileşme sürecinde 'temel' dediğimiz sanayilerin hepsi yeni sanayiler biçiminde ortaya çıkar ve bunların kurulması tüketim malları çıktısına katkıda bulunmaksızın yeni birikmiş olan sermayenin tümünü emer. Sanayileşme süreci tamamlandığında, tüketim malları üretim kapasitesinin büyük ölçüde arttığı görülür ve üretim araçlarıyla tüketim malları arasındaki zorunlu bağlantı yeniden ön plana çıkar.

Buradan hareketle, sanayileşmenin (yeni sanayilerin kurulması) eksiktüketim eğilimine karşı koyduğu ve bunu da kabaca *toplam yatırım içinde sahip olduğu payla orantılı olarak* gerçekleştirdiği sonucuna varabiliriz. Bunun 18. ve 19. yüzyıllarda önemli bir unsur olduğunu söylemeye bile gerek yok. Bununla birlikte, şu anki bakış açımızdan önemi olan soru, yeni sanayilerin öncekine göre daha önemsiz hale gelip gelmediği ve öncekine göre daha önemsiz olma özelliğini sürdürüp sürdürmediğidir. Bunun cevabı, aynı düzeyde, olmasa da olumludur. Bu, yeni sanayilerin artık ortaya çıkmayacağı ya da önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Anlatmak istediğimiz şey, gelişmiş kapitalist ülkelerin, tarım-el zanaatlarıyla uğraşılan bir ülke konumundan, bugünkü oldukça sanayileşmiş ülke konumuna getiren dönüşüm sürecinden geçmiş olduklarıdır. Bugün bile nispi önemi 18. ve 19. yüzyıllardaki tekstil, madencilik, metalürji ve ulaşım sanayileriyle karşılaştırılabilecek yeni sanayilerin varlığından bahsedebilmek pek de kolay değildir. Halihazırda da fiili veya potansiyel olarak arzulanan düzeyde gelişmiş ya da gelişecek olanlara da pek rastlanamamaktadır.

Bu husus elbette dünyanın sanayileşme sürecinin yeni başladığı veya gelişme sürecindeki yerlerinde geçerli değildir. Buralarda kurulan yeni sanayiler, hâlâ daha tüketim malları çıktısına eşanlı olarak katkıda bulunmadan çok büyük miktarda sermayeyi emmektedir. Bu sermayenin sanayileşmiş bölgelerde gerçekleştirilen birikimden elde edildiği ve böylece de gerçekte yeni sanayileşmekte olan ülkelerin tüketilip yok edilmeyeceği düşünülebilir. Belli bir ölçüde olan da budur. Ancak, dikkate alınması gereken birçok karmaşık unsur vardır. Avrupa ve Rusya gibi dünyanın büyük bir kısmı, sosyalist üretim ilişkileriyle ve de yabancı sermayeden yararlanmadan hızla sanayileşmektedir. Kapitalizmin pek uğramadığı Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın geniş bölge-

leriyle ilgili olarak da başa çıkmanın zor olduğu engeller yabancı sermayenin büyük ölçekli olarak emilmesini önlemektedir. Eski kapitalist ülkelerde tekellerin güçlenmesi, yeni bölgelerin sanayileşmesine karşı halihazırda bile belli ölçüde geçerli bir direnci güçlendirmektedir. Çeşitli alanların sömürülme hakkının ele geçirilmesi için sürdürülen tartışmalar, herhangi bir ülkenin barışçıl büyümenin sağlayacağı tüm imkânlardan yararlanma ihtimalini de neredeyse ortadan kaldırmaktadır. Son olarak da, geri kalmış alanların insanları yabancı hâkimiyetine karşı gösterdikleri düşmanlık giderek artmakta ve eski kapitalist ekonomilerle işbirliği yapmamak için daha fazla direnmektedirler. IV. Bölümde bu konular ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Burada sadece kapitalist üretimin merkezinde sanayileşme sürecinin büyük ölçüde tamamlanmış olmasının yaratacağı etkilerin çevrede ortaya çıkacak hızlı bir gelişmeyle telafi edileceği biçiminde ortaya konan ucuz varsayıma karşı uyarı yapmak gerekir. Bu yönde bir baskı yapıldığından ve baskı olacağından şüphe etmemek gerekir. Bununla beraber, bu olumsuz baskıların devam edip etmeyeceği, ne ölçüde süreceği ve umut verici etkiler yaratacağı daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alınması gereken zor bir sorundur.

Buraya kadar eski kapitalist bölgeler ele alınmış olduğundan, yeni sanayilerin nispi önemi şüphesiz azalmıştır. Bu durum bazılarının bekledikleri bir gelişmedir ve insan kapitalizmin özelliklerini unutursa, bu durumun memnuniyet verici bir gelişme olduğu tartışmasına girer. Temel sanayilerimizi kurduğumuzdan, kütlesel tüketimimiz artacaktır. Bununla beraber, kapitalizmin temel birikim-tüketim kalıplarının, kullanım değeri yaratma ihtimaliyle ilgilenmediği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu nedenle, sanayileşme sürecinin büyük ölçüde tamamlanması, kapitalist koşullar altında sosyal tüketimde büyük bir artışa neden olmaz ama mevcut eksiktüketim eğilimine karşı koyan en etkili güçleri yok eder. Lenin'in aşağıdaki sözleri söylerken aslında anlatmak istediği de budur: *'kapitalizmin tarihi görevi...toplumun üretken güçlerini geliştirmektir. Bunun yapısı, ulaşılan bu teknik aşamanın halk kitlelerinin yararına olacak bir biçimde kullanılmasını önler'.*[201]

2. *Hatalı Yatırım.* Kapitalist koşullarda, yatırım daima belli olmayan bir talebi karşılamak düşüncesiyle yapılır. Bu nedenle, yanlış hesaplama sonucunda belli bir miktarda yatırım kaçınılmaz olarak yapılmış ve dolayısıyla bu yatırımdan tümüyle ya da kısmen vazgeçilmiş, hatta bunu yapan kapitalist zarara ve bazen de yıkıma uğramıştır. Buna 'hatalı yatırım' diyoruz. Hatalı yatı-

201) Sämtliche Werke III, s. 20-21.

rım, tüketim malları çıktısına katkı yaparak eksiktüketim eğilimine karşı koyacağına, kapitalistlerin birikimlerinin bir kısmını emer. Daha az bilgiye sahip ve daha umutlu olanların bireysel kapitalistler olması çok önemlidir. Daha sonra bu nitelikler, diğer nedenlerle hızlı bir gelişmenin sağlandığı bir dönemde daha dikkat çekici olacaktır. Bu nedenle, genelde hatalı yatırımlar, en az ihtiyaç duyulduğu zaman ve daha yararlı olacağı durgunluk dönemindekinden daha güçlü bir şekilde eksiktüketim eğilimine karşı koyan bir güçtür. Bir karşı koyan güç olarak hatalı yatırımın önemsiz hale gelmesine neden olan bir başka husus, eski bireysel kurucunun veya girişimcinin büyük ölçüde kör dövüşüne benzer bir şekilde faaliyet göstermesine karşın, ürünlerine yönelik talebi tahmin etme ve belki de etkileme gücüne sahip olan tekelci birleşmelerin artmasıdır. Sık sık dile getirildiği biçimde sermayenin bugün risk alma konusunda isteksiz olması, gerçekçi bir şekilde riskin ne olduğunu değerlendirmemiş olmasındandır. Kapitalizmin çelişkilerinden biri, bilginin, kapitalizmin işlevini azaltacak olmasıdır.

Kapitalist gelişmenin herhangi bir aşamasında yapılan hatalı yatırımın niceliksel önemi elbette çok abartılmamalıdır. Ancak, ortaya konan nedenler çerçevesinde bugün için önemi azalmakla birlikte, hatalı yatırım bir zamanlar eksiktüketim eğilimine karşı koyan hiç de küçümsenemeyecek güçlerden biri olmuştur.

Şimdi de, tüketim büyüme oranını, üretim araçları büyüme oranından daha fazla artıran karşı koyan güçleri ele alalım.

3. *Nüfus Artışı.* Tam manasıyla gelişmiş Marksist eksiktüketim teorisi, iktisatçıların bu zamana kadar aklına gelmeyen bir sorunu yani nüfus artışıyla kapitalist gelişme arasındaki ilişkiyi anlamamızı sağlar. Bu bağlamda, nüfus artışı dar anlamda yani demografik olarak düşünülmemelidir. Önemli olan, nüfusun doğal olarak artması ya da daha önce kapitalist üretimin dışında bulunan işçilerin bu alana çekilmesi sonucunda kapitalist sanayide kullanılan emek gücünün artmasıdır. Bununla beraber, ilk yaklaşım olarak, emek gücünün büyük ölçüde nüfus artışıyla birlikte eşanlı olarak arttığı kapalı ve tümüyle kapitalist bir sistem düşüneceğiz.

Böyle bir sistemde nüfus artışı hızlıysa, değişen sermaye de, ücret düzeyini artış yönünde bir baskı altında almadan ve dolayısıyla da kâr oranında bir azalmaya neden olmadan aynı hızda artabilir. Değişmeyen sermaye de artmalıdır ve teknolojik nedenle değişmeyen sermaye artış hızının da, değişen sermaye artış hızının gerisinde kalması beklenmez. Ancak, varsayılan koşullarda, değişmeyen sermayeyi değişen sermaye yerine ikame ederek emek gücü

tasarrufu sağlama yolunda bir baskı varsa bu baskı önemsizdir. İlk teorisyenler, bu ilişkiler setinin eksiktüketim sorunundaki yerini gözden kaçırmışlardır. Özellikle belirtilmesi gereken nokta, değişen sermaye artışının birikim için bir çıkış yolu olması ve *aynı zamanda* da tüketimde bir artış anlamına gelmesidir.* Böylece, incelenen durumda yüksek oranlı birikim ancak bir taraftan hızlı tüketim artışı diğer taraftan da kâr oranının azalmamasıyla mümkün olabilir. Bunun ötesinde, değişmeyen sermaye (üretim araçları) artış hızı, tüketim artış hızından fazla olma eğiliminde olmadığından, eksiktüketim tehlikesi de olmaz. Şu an için bu eğilimin eksiktüketim güçlüklerinin temelinde bulunan bir eğilim olduğunu biliyoruz.

Şimdi de, nüfus artışının yavaş olduğu bir sistemi ele alalım. Birikim hâlâ değişmeyen ve değişen sermayede meydana gelen oransal artışlar biçiminde gerçekleşiyorsa, bunun devam edebilmesi için ilave değişen sermayenin, istihdam edilmekte olan işçilerin ücretlerinin artışına gitmesi gerekir. Bu, kâr oranını azaltacağından, kapitalistler birikimlerinin giderek artan bir kısmını değişen sermayenin aleyhine değişmeyen sermayenin artmasına yönlendirerek emek gücü tasarrufunda bulunmaya girişeceklerdir. Bu yolla işsizlik yaratılmış ve kâr oranı korunmuş olmakla beraber, üretim araçları artışı hızlandırılmış ve tüketim artışı yavaşlatılmıştır. Böylece eksiktüketim ikilemi de tüm gücüyle kendini göstermiş olur.

Bu düşünce çizgisi, klasiklerin işçilere, sayılarını sermaye birikim oranına göre sınırlamaları gerektiği biçiminde verdiği tavsiye çerçevesinde bizzat Marx tarafından zekice ortaya konmuştur. Marx şunları yazmaktadır. '*İşçi nüfusundaki artışın bu şekilde sınırlanması emek arzını azaltıp, fiyatını artırarak, sadece makinelerin kullanımını artırmaya ve dolaşan sermayeyi sabit sermayeye dönüştürmeye ve bu şekilde de kural olarak geçimlik araçların yetersizliğinden dolayı değil de emek talebi...yetersizliği nedeniyle suni artı nüfusu ortaya çıkarmaktadır*'.** Buradan, nüfus artış oranında meydana gelen bir yavaşlamanın işsizliği ortaya çıkaracak paradoksal etkiye sahip olduğu ve eksiktüketim eğilimini de güçlendireceği sonucuna varılmasına ramak kalmıştır.

Yukarıda yapılanlardan şu genel ilke ortaya konabilir: birikimin kâr oranını azaltmadan değişen sermayeye giden kısmı büyük ölçüde nüfus artış oranına bağlıdır; nüfus artış hızı ne kadar hızlıysa, değişen sermayeye giden kısım o kadar büyük dolayısıyla da tüketim artışı o kadar hızlı ve eksiktüketim tehlikesi de o kadar az olacaktır. Bunun anlamıysa, eksiktüketim eğiliminin sahip

* Ek A'ya bakınız.

** *Theorien über den Mehrwert* II/2, s. 373. Bu pasaj, terminolojiden de anlaşılacağı gibi, Barton ve Ricardo'nun görüşlerinin analizi sırasında ortaya çıkmıştır ('emek gücü' yerine 'emek', 'değişen' ve 'değişmeyen' sermaye yerine 'dolaşan' ve 'sabit' sermaye).

olduğu gücün nüfus artış hızıyla, hızlı büyüme dönemlerinde zayıf ve büyüme oranının azaldığı dönemlerdeyse güçlü olacak bir biçimde ters yönlü ilişki içinde olduğudur. Bu nedenle, kolaylık olması açısından, nüfus artışı ve eksiktüketim eğilimi arasındaki ters yönlü ilişkiye ilişkin yasadan söz edebiliriz.

Kapalı ve tümüyle kapitalist bir sistem varsayımını bir tarafa bırakırsak, bu yasanın geçerli olduğu alan genişler. Kapitalist üretim açısından, yeni nüfusa, nüfusta sayısal olarak meydana gelen doğal artışın yanı sıra ilk kez ücretli işçi olarak istihdam edilebilecek hale gelen grupların massedilmesi de dahildir. Özellikle ilk aşamalarında, kapitalizm büyük ölçüde daha ilkel iktisadi ilişkilerin yıkılması sonucunda işe alınan emek gücüyle gelişir. Gelişmenin bu aşamasında, 'nüfus sorunu', öncelikli olarak köylüleri ve bağımsız zanaatkârları ücretli işçi haline getirmesi, üstesinden gelinmesi gereken bir engeldir. Daha sonra, bu süreç, kapitalizmin tüm dünyada sözüm ona geri kalmış insanları olarak adlandırılanları da kapsayacak bir biçimde genişleyerek sürer.

Son dört yüzyıla bakıldığında, nüfus unsurunun kapitalizmin hızlı ve hiçbir engele takılmadan büyümesine uygun bir ortam yarattığını söyleyebiliriz. On sekizinci yüzyılın ortalarında büyük kapitalist ülkelerdeki nüfus doğal yönden bu zamana kadar görülmemiş bir oranda artarken, kapitalizmin hizmeti altına giren büyük insan rezervleri de hiçbir zaman eksik olmamıştır. Bu durum, geniş anlamda, nüfus artışının kapitalist üretimin gelişmesini daima geciktirmeye çalışan ve durduran eksiktüketim eğilimine karşı koyan önemli bir unsur olduğunu göstermektedir.

Geçmişte önemli olan nüfusun, gelecekte de önemli bir unsur olacağı söylenemez. Bu bağlamda nüfus artış oranının oldukça gelişmiş kapitalist ülkelerin bir özelliği olarak bilinen azalma yönlü trendi özel bir önem kazanmaktadır. Doğum oranlarının azalmasıyla ortaya çıkan bu trend, hiçte rastlantısal bir gelişme değildir. En bilinenleri arasında şehirleşme, artan yaşam standartları,* insanların geçim sorununa duyduğu güvensizlik ve kitleler arasında bil-

* Gelişmenin ilk aşamalarında, artan yaşam standartları ve artan bilgi ölüm oranını azaltacak ve dolayısıyla da nüfus artışını hızlandıracak bir biçimde işlemiştir. Bu husus, 18. ve 19. yüzyıllarda nüfusta meydana gelen artışın en önemli nedenidir. Bununla beraber, daha sonra bazılarının kitapta belirtilmiş olduğu diğer unsurlarla birlikte, artan yaşam standartları, doğum oranlarının azaltılması da aynı derecede önemli bir unsur haline gelmiştir. Böylece, artan yaşam standartlarının nüfus artışını bir dönem hızlandıran ve bir başka dönemde de geciktiren bir unsur olması paradoksu kolay bir biçimde açıklanabilir. Karışıklığa meydan vermemek için, yaşam standartlarında meydana gelen bir artışın teorik amaçlar çerçevesinde tanımlanan tüketimi illâ ki artırması gerekmeyeceğini belirtmek gerekir. Birikim ve birikimin bileşenleri gibi tüketim de değer cinsinden ölçülmelidir. Emek üretkenliğinde meydana gelen bir artış veri olduğunda, değer cinsinden tüketim değişmeden kaldığında ya da azaldığında, tüketilen mal miktarının artacağı açıktır.

gi alışverişi biçiminde ortaya çıkan unsurlar kapitalist gelişmenin kaçınılmaz ürünleridir.

Bunun ötesinde, birçok ülkede doğum oranı trendini tersine çevirme girişimleri, en azından şu an için, gözle görülür bir başarıya ulaşmamıştır. Bu sorunun tam anlamıyla tartışılması bizi konunun çok dışına itecektir ama detaylı analiz yapmadan da bugünkü nüfus artış trendini yakın bir gelecekte tersine çevirmenin imkânsız olduğunu varsaymanın yaratacağı bir tehlike de yaşanmayacak gibi görünmektedir. Kapitalist üretimin genişlemesi açısından da durum giderek artarak elverişsiz bir hale gelmektedir.* Bu nedenle, nüfus doğal yollardan arttığında, eksiktüketim direncinin azalmasına ve bu çerçevede kapitalizmin kronik depresyona sürüklenmesine karşı koymak mümkün olmayacaktır.

Nüfus sorununun diğer yönü yani yeni grupların kapitalist sistemle bütünleşmesi hususu çok açık değildir. Büyük ülkeler kapitalist olmayan emek gücü rezervlerini büyük ölçüde tüketmişlerdir. Ancak, hâlâ, özellikle Asya, Afrika ve Latin Amerika'da bu zamana kadar kapitalist ilişkiler yörüngesinin oldukça dışında kalmış çok büyük bir nüfus vardır. Burada da, aynen yeni sanayiler konusunda yaptığımız tartışmada karşılaştığımız soruna benzer bir sorunla karşı karşıyayız. Kapitalizm için çözüm, bir kez daha yine kapitalist olmayan, dünyanın sanayi yönünden geri kalmış bölgelerine doğru bir yayılma olacak gibi görünmektedir. Burada sadece bunun önünde duran kimi engellerin bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Ne ölçüde ve ne gibi sonuçlarla karşılaşılarak üstesinden gelineceği IV. Kısımda ele alınacaktır.

Şimdi de, kapitalist büyümede nüfusun rolüyle ilgili söylenenleri özetleyelim. Birikim sürecinin Marksist analizi -özellikle, değişen ve değişmeyen sermaye arasında olan ancak Marksist olmayan teori tarafından ele alınmayan ya da geçiştirilen farka yaptığı vurgu nedeniyle- bizi nüfus artışı ve eksiktüketim arasında ortaya çıkan ters yönlü ilişkiyi içeren yasaya götürür. Bu yasaya dayanarak, hem yeni tabakaların ve yeni bölgelerin kullanılabilmesi ve hem de nüfusun doğal yönden artması açısından, kapitalist gelişme koşullarının geçmişte çok iyi olduğunu söyleyebiliriz. Aynı nedenle gelişmiş ülkelerde daha yeni yeni gerilemeye başlayan nüfus artış oranının, gelecekte ciddi sonuçlar yaratacağı kesindir ve bu sorunlar, azgelişmiş ülkelerin hızlı bir biçimde sö-

* Diğer açılardan, örneğin plânlı bir sosyalist toplumda optimum nüfus, nüfus artış oranında meydana gelen bir azalma iyi bir şey olabilir ve gerçekte batı ülkelerinde 19. yüzyılda görülen türden büyüme oranının sınırsız bir şekilde sürmesi nereden bakılırsa bakılsın er ya da geç feci sonuçları doğuracaktır. Bununla beraber, bu düşünceler kitapta ulaşılan sonuçları etkilemeyecektir.

mürülmesiyle de kolayca giderilemeyecektir. Nüfus unsuru açısından da, kapitalist büyümenin geleceği kesinlikle iyi değildir.

Eksiktüketim eğilimine karşı koyan üç güç yani yeni sanayiler, hatalı yatırım ve nüfus artışını inceledik. Yeni sanayiler ve nüfus artışı kapitalist gelişmenin fiili gidişatını belirlemede çok büyük öneme sahiptir. Yeni sanayiler, hatalı yatırım ve nüfus artışı hep birlikte işlevini yerine getirmelerine rağmen güçlerini yitirmektedirler. Bu durum, kapitalist genişlemenin kronik depresyona girinceye kadar eksiktüketim eğimlinin güçlenmesine neden olacağını ifade eden Kautskyen analizi desteklemektedir. Ancak, bu görüşü benimsemeden önce, geriye kalan iki karşı koyan gücü incelememiz gerekir. Bu güçler son zamanlarda giderek daha güçlü hale gelmektedir.

4.*Üretken Olmayan Tüketim.* Kapitalist toplumun temel yapısı sadece iki sınıfın varlığı esasına dayanır: kapitalistler ve işçiler. Bu nedenle, bu iki sınıfın dışında kalan diğer sınıfları ele almak zorunlu bir ilke olmadığından, değer ve birikim analizimizi bu sınıfları soyutlayarak gerçekleştirdik. Toplam tüketimin büyüklüğü ve yönü dikkate alındığında, bu soyutlamanın yapılmasına gerek kalmaz. Tüketici olarak, kapitalistlerin ve işçilerin yanında 'verdikleri hizmet karşılığında bu iki sınıftan para alan ya da hizmetlerinin karşılığını herhangi bir eşdeğer hizmetle almamakla birlikte artı değere rant, faiz, v.s. şeklinde ortak olan' 'üçüncü sınıfa mensup bir kişi olarak' yer alan çok sayıda insan vardır.[202] Burada Marx, geleneksel olarak örnek verilen ve 'üçüncü sınıfta yer alan' iki tür 'insandan' bahsetmektedir. İlk türde hizmetçiler ve ikinci türde de toprak aristokrasisi ve kilise yer almaktadır. Bunların her biri, buraya kadar kapitalistlerce tüketildiğini ve biriktirildiğini düşündüğümüz artı değerden pay alırlar ve tüketirler. Üçüncü sınıfta yer alanların artı değerin yaratılması sürecinde doğrudan bir rolleri olmadığından, üretken olmayan tüketiciler ve tüketimleri de üretken olmayan tüketim olarak adlandırılabilir. Adam Smith, genellikle yanlış anlaşılan, 'üretken olmayan' kavramını ilk olarak, hizmetleri oldukça yararlı ve belki de vazgeçilmez nitelikte olmakla birlikte kapitalist işverene kazanç sağlamayan işçi sınıfı için kullanmıştır.* Üret-

* Üretken işçilerin (ürettikleri ürünlerden kâr elde etmek üzere istihdam edilenler anlamında) çoğunlukla maddi meta üretiyor olmaları, Adam Smith'in 'verimliliği' maddi mal üretimi olarak tanımlamasına neden olmuştur. Günümüz yazarları Smith'in bu üretkenlik tanımına getirdikleri eleştiride haklılardır. Ancak, eleştirilerinin Smith'e ilişkin gerçeği yansıtmıyor olmasına genellikle dikkat etmemişlerdir. Kapitalizmde, verimlilik, artı değer üretme işidir. Mantıki hatasına rağmen Adam Smith bunu çok iyi biliyordu. Oysaki günümüz iktisatçıları kendilerine has bir tavırla, kapitalizmin kendine özgü özelliğini göz önüne almayıp, kullanım değeri cinsinden bir tanım yapmakla Smith'in gerisinde kalmışlardır. Bu tanım, kapitalizmin işleyişine açıklık getireceğine, karartmaktan başkaca bir işe yaramamıştır.

202) *Capital* II, s. 384.

ken olmayan tüketici kategorisi, toprak sahipleri gibi herhangi bir türden emek harcamadan tüketenleri de içermesi nedeniyle, üretken olmayan işçi kategorisinden daha geniş bir kavramdır. Bundan başka, kategoriyi; sanayide, tarımda ve ulaşımda çalışan üretken tüketicilerden (yani kapitalistler ve işçiler) biçimsel olarak ayırt edilemeyen üretken olmayan ticari faaliyetlerde bulunanların tüketimini de† kapsayacak şekilde genişletmek gerekir. Kapitalist sistemde varlığını doğal olarak her zaman sürdüren tüccarın oluşturduğu grup, tekellerin gelişmesiyle birlikte kapitalistlerin üretim yerine satışa öncelik vermeye başlamaları sonucunda özel bir öneme sahip olmuştur. Bu nedenle, satıcılardan ve dağıtım alanında çalışanlarla birlikte bilinen tipteki üçüncü kişilerden (örneğin profesyoneller) oluşan ve sözüm ona 'yeni orta sınıfın' analizi, IV. Kısımda tekel sorunu ele alındıktan sonra daha iyi anlaşılacaktır.

Toplam tüketim büyüklüğünü kapitalist sistemin davranış tarzını belirleyen unsurlardan biri olarak ele alan iktisatçılar, üretken olmayan tüketimi önemli bir sorun olarak görmüşlerdir. Klasik iktisatçılar arasında yer alan Malthus özellikle eksiktüketim tehlikesinin farkındadır ve buradan hareketle, Malthus'a göre tüketmedikleri takdirde piyasanın mal bolluğuyla karşı karşıya kalmasına neden olacak aristokrasinin ve papazların, böylesi bir genel durumu önleme yolunda yaptıkları tüketimin iktisadi önemini savunmuştur. Marx'a göre de, yapılmadığı takdirde üretim artışının sürmesini imkânsız hale getirecek olan üretken olmayan tüketim, nihai amaca ulaşılmasını sağlar. Marx, işçilerin ve kapitalistlerin 'başkaları için üretim yapan kişiler' olduğunu belirttikten sonra, işçilerin proleter olmaları ve kapitalistlerin de birikim tutkusuyla başkaları için üretim yapan kişiler olduklarını belirttikten sonra şunları söylemiştir:

> *Bir tarafta aşırıüretim, diğer tarafta aşırıtüketim vardır. Tüketim için tüketim, üretim için üretimin karşıtıdır. Kapitalistin, gelir tüketen toprak sahibine, devlete, devlete kredi verenlere, kiliseye v.s. vermesi gerekenler mutlak olarak servetini azaltsa da, sağlıklı bir biçimde zengin olma arzusunu sürdürmesine ve kapitalist ruhun pekiştirmesine yardımcı olur. Toprak sahibi, para kapitalisti v.s. gelirlerini üretken olmayan emek yerine üretken emek satın almak için kullan-*

† Sayfa 276-277'de çok ayrıntılı bir biçimde açıklanacağı gibi, ticari faaliyet; artı değer yaratmaması ve ekonominin diğer sektörlerinde yaratılan artı değeri massetmesi nedeniyle üretken olmayan bir faaliyet olarak değerlendirilir.

salardı [yani gelirlerini tüketeceklerine biriktirselerdi], amaçtan tümüyle uzaklaşacaklardı. Kendilerini tüketici olarak tanımlayacaklarına, sanayi kapitalisti haline gelirlerdi...[203]

Marx, bu konuyla ilgili olarak, şüphesiz aynı nedenlerle, eksiktüketime dayanan kriz teorisini geliştirmek için yaptıklarından daha fazlasını yapmamıştır. Bununla birlikte, üretken olmayan tüketimi kapitalizmin genişlemesini sağlayacak unsurlardan biri olarak ele almakla, hiç şüphesiz Marx'ın tüm açıklığıyla benimsemiş olduğu düşünce tarzının önemini ve uygunluğunu ortaya koyuyoruz.

Üretken olmayan tüketimin tümü, işçilerin ve kapitalistlerin tüketimine yapılmış olan net bir katkı değildir. Her iki sınıf da gelirlerinin bir kısmını tüketilebilir emtia satın almak için değil de düzenli bir şekilde doktorların, öğretmenlerin, hizmetçilerin vs. sundukları hizmetleri satın almak için kullanılırlar. Birçok amaç çerçevesinde, bu tipteki üçüncü kişilerin tüketimi, kapitalistlerin ve işçilerin tüketimlerinin bir parçası olarak görülmelidir. Tüketim malları sosyal çıktısını paylaşanlar veya bir başka deyişle, toplam istihdam hacmi, bu tür üretken olmayan tüketim hacminden etkilenecektir. Ancak, toplam tüketim malları talebine etkisi çok büyük olmayacaktır. Muhtemelen de birikim oranı maddi olarak etkilenmeyecektir.* Toplam istihdam hacmi yenidenüretim sürecinde doğal olarak dolaylı etkilere sahiptir. Ancak, amacımız bu dolaylı etkileri araştırmak değildir. Ulaştığımız sonuç, kişisel hizmetleri sunanların üretken olmayan tüketimlerinin, eksiktüketim sorunu içinde çok önemli olmadığıdır.

Bununla birlikte, diğer üretken olmayan tüketim kategorileri için durum bu değildir. Klasik iktisatçıların İngiltere'sinde, örneğin, rant biçiminde büyük miktarda artı değer ayrı ve farklı bir sosyal sınıf oluşturan toprak aristokrasinin cebine girmiştir. Hâlâ sürmekte olan feodal gelenekleri ve alışkanlıkları nedeniyle soylular ve asiller, kapitalistlerin birikim tutkusu içine düşmemişlerdir. Daha çok gelirlerini har vurup harman savurmuşlar ve sanayi kapitalistlerinin tedbirsiz ve ziyankâr olarak addettikleri yaşam standardı için harcamışlardır. Burada birikim yapılabilecek artı değer miktarını açıkça azaltacak

---

* Aşağıda yer alan ve yanlış anlaşılan ifadeleri söylediğinde belki de Ricardo'nun kafasında olan buydu. '*İşçiler ...emek talebiyle ilgilendiğinde, gelirlerinin büyük bir kısmının lüks mallardan, hizmetçilerin desteklenmesi için yapılacak harcamaya yönlendirilmesini doğal olarak arzulayacaklardır*', *Principles*, s. 384-385.

203) *Theorien über den Mehrwert* I, s. 378-379.

üretken olmayan bir tüketim şekli söz konusudur. Bu koşullarda, artı değerin kâr ve rant arasındaki oransal dağılımında meydana gelecek bir değişme (örneğin, Mısır Yasaları'nın kaldırılmasının sonucunda), toplam tüketim hacmini ve birikim oranını etkileyecektir. Bununla beraber, bu koşulların son yüzyıl içinde büyük ölçüde değişmiş olduğunu söylemek gerekir. Bu nedenle de, bugün gelişmiş kapitalist ülkelerde tüketim ve birikim alışkanlıkları büyük ölçüde kapitalistlerinkinden farklı olan toprak sahiplerinin varlığından bahsedebilmek artık mümkün değildir. Toprak ve sermaye sahipliği şimdilerde aynı kişiler ya da belki de şirket birleşmeleri yoluyla aynı kişilerin oluşturduğu grupların elindedir. Şimdiye kadar artı değerin tüketim ve birikim arasındaki dağılımı ele alındığından, rant ve kâr ayrımı artık önemini yitirecektir. Aristokrasi artık tamamen kapitalistleşmiştir. Bununla beraber, kapitalistler aynı zamanda büyük servetleri ve daha önemli hale gelen sosyal durumları nedeniyle daha aristokratik hale gelmişler ve servetlerini, on dokuzuncu yüzyıldaki 'orta sınıfın' harcaması gerekenden bir ölçüye kadar daha savurgan bir biçimde harcamak zorunda kalmışlardır. Böylece, artı değerin artık tek bir homojen kapitalist sınıfa gitmiş olduğu soyutlaması, bugün gerçek koşullar çerçevesinde, her zamankinden daha fazla doğrulanmış olduğundan, bu sonucu yaratan tarihi gelişmenin genel tüketim ve birikim kalıplarına göre birbirini büyük ölçüde nötralize eden zıt eğilimlerden oluştuğu da doğrudur.

Prensip olarak, geçmişte toprak aristokrasisinin durumu, üretken olmayan tüketimin genel tüketim düzeyini etkilediğinden ve dolayısıyla da eksiktüketim eğilimine karşı koyacak bir biçimde işlediğini çok açık bir biçimde gösterdiğinden, günümüzde üretken olmayan ticari alanda faaliyette bulunanların tüketimi de pratik olarak çok önemli bir hale gelmiştir. Bu sorun, bu zamana kadar ortaya konduğu gibi, tekelin gelişmesiyle ve sözüm ona 'yeni orta sınıf' adı verilen sınıfın ortaya çıkmasıyla yakından ilişkili olduğundan, bu konunun karmaşık yönlerinin incelenmesi IV. Kısma kadar ertelenmiştir.* Şimdilik, ispata girişmeden (1) bu tür üretken olmayan tüketimin önemli bir kısmının, aynen toprak aristokrasinin tüketiminde olduğu gibi, toplam tüketime yapılan bir ilave ve birikime gidecek olarak artı değerden yapılan bir indirim olduğunu; (2) bu tür üretken olmayan tüketimin öneminin en azından son elli yılda arttığını ve gelecekte de öneminin artacağının her türlü sinyalini verdiğini; (3) bunun, eksiktüketimi dengelemesi açısından, üretken olma-

* XV. kısımda 4. alt başlığa bakınız.

yan tüketim alanında en önemli trend olduğunun kolayca anlaşılacağını belirtmekle yetinelim.

Üretken olmayan tüketime ilişkin olarak vardığımız sonuç, bu unsurdaki artışın, özellikle dağıtım sisteminin genişlemesine bağlı olarak, eksiktüketim eğilimini kontrol edecek bir şekilde işleyecek olmasıdır. O zaman burada, iktisadi açıdan, Kautsky'nin yaklaşan kronik depresyon teorisi varsayımını zayıflatan bir unsur vardır.

5. *Devlet Harcamaları.* Marx'tan önce yaşamış klasik iktisatçılar, devlet harcamalarını üretken olmayan tüketim kategorisi olarak ele almışlardır. Bu ele alış tarzı konuşulmayan iki varsayıma dayanmaktadır. Bunlardan ilki, devletin üretken faaliyetlerde bulunmaması yani parayı harcarken, bu harcamanın karşılığını emtia satarak geri alma beklentisi içinde olmaması ve ikincisi de, transfer harcamalarının (esas olarak kamu borç faizi) üretken olmayan tüketicilerin cebine girmesidir. Bu varsayımlar veri iken, devlet harcamalarının doğrudan, memurlar ve bonoları elinde tutanlar tarafından dolaylı olarak yenidenüretim sürecinden kesin bir biçimde geri çekilmesinde bir sorun yoktur ve bu da, ekonominin işleyişinde özel ve hayati önemi olan tüketimin bir fonksiyonudur. 19. yüzyılda bile bu varsayımlar, gerçek durumun kabaca tahmin edilmesinden başka bir şey değildir.† Ancak, devlet harcamalarının doğrudan üretken olmayan tüketim olarak tanımlanması ciddi bir yanlışlığı da beraberinde getirecektir. Bununla beraber, yirminci yüzyılın en göze çarpan özelliği olarak devlet harcamalarında hacim ve çeşit olarak meydana gelen büyük artış, bu harcamalarını üretken olmayan tüketimden ayrı tutulması ve bir ölçüde eskisinden daha dikkatli bir biçimde analiz edilmesi arzusunu doğurmuştur.

Yenidenüretim süreci açısından, devlet harcamaları üç temel kategoriden oluşmaktadır: Devletin Sermaye Harcamaları, Devlet Transferleri ve Devlet Tüketimi. Şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

Devletin Sermaye Harcamaları, satmak için mal ve hizmet üretiminde bulunma düşüncesiyle emek ve malzeme satın almak için yapılan tüm harcamaları içerir. Burada tüketim kriteri yani değerlerin yenidenüretim sürecinden geri çekilmemiş olması ve bu tür devlet işletmeleri genellikle devletin yükümlülüğü olan faizleri karşılayacak kadar artı değer yaratmayı amaçladığından, bu harcamaları sermaye ve devleti de bu çerçevede kapitalist olarak sınıfla-

† Özellikle, kamu borç faizinin önemli bir kısmının düzenli bir şeklide bu geliri elde edenlerce biriktirilmesi imkânı da vardır.

mak yerinde olacaktır.* Sözüm ona sadece kendi kendini amorti eden türdeki bayındırlık işleri için yapılan harcamalar, devlet sermaye harcamaları kategorisine girer. Kendi kendini kısmen amorti eden bayındırlık işleri için yapılan harcamalar devlet sermaye harcamaları ve devletin yaptığı tüketim olarak birbirinden ayrılmalıdır. Devlet birikimi olarak adlandırılabilecek devlet sermaye harcamalarında meydana gelen bir artış, yenidenüretim süreci açısından, diğer herhangi bir birikim şeklinin aynısıdır. Devlet birikimi özel birikimin yerini alıyorsa, eksiktüketim eğilimini ya etkilemeyecektir ya da önemsenmeyecektir. Devlet birikimi, özel ya da devlet tüketimine zarar verecek bir biçimde gelişiyorsa, eksiktüketim eğilimi ciddi bir hale gelecektir. Devlet birikiminin olması daha muhtemel bir durum olduğundan, devlet birikiminin eksiktüketim eğilimi üzerinde yaratacağı etkinin çok önemli olmadığını varsaymak daha doğru olur.

Emtia satışıyla ya da devlete verilen hizmet karşılığının ödenmesiyle ilgili olmadığı halde hazineden yapılan büyük çaplı ödemeler için 'Devlet Transferleri' kavramını kullanmak iyi olacaktır. Bunlar kamu borç faizleri, sosyal güvenlik ödemeleri ve yardımlar, sübvansiyonlar vs.'dir. Bu transferlerin birikimden tüketime doğru net bir kaymayı beraberinde getirip getirmeyeceği, transfer ödemeleriyle birlikte ele alınması gereken devlet gelirlerinin kaynağını ayrı tutma imkânını verecek bir yöntem olmadığından hiçbir zaman tam olarak cevabı verilmemiş bir sorudur. Bununla birlikte, belli niteliksel yargılara varmak mümkündür. 19. yüzyıl boyunca, tüm kapitalist ülkelerdeki vergi yapısı azalan oranlı bir nitelikteydi. Buna karşılık, transfer harcamaları nüfusun daha zengin kesimlerine doğru akmıştır. Bu koşullar altında, transfer harcamalarıyla devletin bir birikim motoru rolünü üstlenerek, tüketicilerin cebindeki satın alma gücünü boşaltıp birikim yapanların cebine koyduğu konusunda hiç şüphe yoktu. Bununla birlikte, son on yıllarda kurumlar, gelir ve veraset ve intikal vergilerinin giderek kullanılmaya başlaması ve hacim olarak sosyal güvenlik ödemelerinin artması, dengeyi değiştirecek bir şekilde bir araya getirilmiştir. Transfer mekanizmasının bir bütün olarak tüketim lehine net bir denge yarattığı söylenemezse de, en azından tüketimi öncekine nazaran daha az etkilemiş olduğu açıktır. Bu nedenle, transfer harcamalarının eksiktüketim eğilimini dengelemek için yavaş bir seyir izlediğini söyleyebiliriz.

---

* Devletin kapitalist olmasıyla kişinin kapitalist olması arasında tabii ki çok fark vardır. Bu farkın en önemlisi, devletin maksimum kâra ulaşma ve birikim yapma konusunda daha zayıf psikolojik ve sosyal dürtülerle davranmasıdır.

Son olarak, en önemli harcama kategorisi Devlet Tüketimi adını verdiğimiz yani devletin sıradan yasama, yargı ve yürütme faaliyetlerini, kendi kendini amorti edemez nitelikteki bayındırlık işlerini ve askeri tesislerin kurulmasını kapsar. Bu amaçlar çerçevesinde yapılan harcamalar yenidenüretim sürecinden belli değerlerin çekilmesini beraberinde getirdiğinden, kapitalistlerin ve işçilerin bireysel tüketim harcamaları gibi aynı işlevi görürler. Devlet tüketim harcamalarıyla birlikte gelirleri de kabaca da olsa tespit edebileceğimizi varsayalım. Üretken olan ya da üretken olmayan tüketicilerin gelirleri, devlet gelirlerindeki artış miktarına eşit bir miktarda azalmışsa, tüketimde hiçbir artış meydana gelmeyecektir. Bununla beraber, gelirler biriktirilecek olan artı değerden elde ediliyorsa, tüketimin artacağı açıktır. (Devlet tüketiminin, devlet transferleri gibi toplam tüketimi azaltmayacağı hatırlanmalıdır). Devlet tüketiminin mutlak ve nispi öneminin giderek artması ve kapitalistlerin artı değerden alınan vergiye bel bağlamaları, devlet tüketiminin toplam tüketimi artırdığını ortaya koymaktadır. Transfer harcamalarını ele alırken de aynı sonuca ulaştığımızdan, devlet harcamalarını eksiktüketim eğilimine karşı koyan ve önemi giderek artan bir unsur olarak sınıflandırabiliriz.

4. EKSİKTÜKETİM ZAFERİ Mİ?

Ele aldığımız beş karşı koyan gücün üçünün (yeni sanayiler, hatalı yatırım ve nüfus artışı) zayıfladığı ve ikisinin de (üretken olmayan tüketim ve devlet harcamaları) giderek güçlendiği görülmektedir. Bununla beraber, denge ikiye üç oranından daha düşüktür. Yeni sanayiler ve nüfus artışı, tarihinin büyük bir kısmında kapitalizmin gelişmesinde oldukça açık bir biçimde hâkimiyeti vardır. Nispi önemlerinin azalması tüm diğer unsurları açıkça tek tek ya da bir arada gölgede bırakmaktadır. Her şeyi hesaba kattığımızda, eksiktüketime karşı gösterilen direnç, dünyanın belli başlı merkezlerinde azalmaktadır. Bu, bugün rastlantı sunucunda ortaya çıkan, yarın değişecek bir durum değildir. 19. yüzyılda sanayileşmenin ve nüfus artışının geleneksel özelliği gerçekte herkes tarafından bilinmektedir. Kautsky'nin, eksiktüketim nedeniyle kapitalizmin kaçınılmaz bir biçimde kronik depresyon dönemine sürükleneceğini ileri süren teorisi doğru çıkacak gibi görünmektedir. Ancak, hesaba katılması gereken bir unsur daha vardır.

Buraya kadar devlet harcamalarının vergileme yoluyla finanse edildiğini varsaydık. Kişilerden borçlanılması da ilke olarak yeni sorunlar yaratmamaktadır. Ancak, bir başka olanağın olduğunu söyleyebiliriz. Bu da, devletin kimsenin gelirine dokunmaksızın ya doğrudan para yaratarak ya da bankalardan borç-

lanarak para harcamasıdır. Tüm üretken kaynaklar tamamen kullanılmışsa, devlet harcamalarının finansmanında kullanılan bu yöntem fiyat enflasyonu mekanizmasıyla kişilerin gelirlerinin azalmasına neden olur. Bu durum toplam tüketimi çok fazla etkilemez. Devlet tüketiminde meydana gelen bir artış kural olarak büyük ölçüde kişilerin tüketiminin azaltılmasıyla karşılanır. Ancak, ekonomi daralmaktaysa ve kaynaklar tamamen kullanılmamışsa, satın alma gücünün yaratılması sonucunda finanse edilen ilave devlet tüketimi, özel birikim ve tüketim üzerinde ikincil derecede olumlu bir etki yaratır. Bu nedenle, yeni yaratılan satın alma gücüyle yeterli bir oranda devlet tüketiminin yapılması ve sürdürülmesiyle, devlet ekonomiyi tam istihdam düzeyine getirecek ve bu düzeyde tutacak gibi görünmektedir. Bunun ötesinde, daha önce yaptığımız tartışmadan hareketle, tam istihdam düzeyine bir kez ulaşıldığında, devlet vergi ve harcama kalıp ve hacmini değiştirerek toplam tüketimi ve toplam birikimi nasıl isterse o şekilde yönlendirerek etkileyebilir.

Bu ihtimaller yeni bir sorunu daha ortaya çıkarmaktadır. Daha önce, söz konusu etkilerden başka nedenler çerçevesinde benimsenen belli devlet politikalarının ekonomide yarattığı etkileri ortaya çıkarmak için uğraşıyorduk. Örneğin, söz konusu etkilerine rağmen, eksiktüketim eğilimine karşı koyabilmek için daha kapsamlı sosyal hizmetler ve daha çok artan oranlı vergileme yoluna gidilmemiştir. Bununla beraber, ekonominin işleyişi üzerinde belli etkiler yaratmak yani eksiktüketim eğilimini dengelemek için belirli bir biçimde düzenlenen devlet politikalarının olabilme ihtimalini ve yaratacağı sonuçları düşünmemiz gerekmektedir. Günümüz iktisatçıları bu süreci oldukça savunmaktadır ve son on yılda ortaya çıkan kapitalist hükümetlerin icraatlarının da bu çerçevede değerlendirilmesi oldukça yaygındır. Diğer karşı koyan güçler devletin kronik depresyona girmesini önlemede zayıf kaldığında, kapitalist hükümetler dikkatli bir biçimde eksiktüketim eğilimine karşı koyabilirlerse, haklı olarak Kautsky'nin teorisinden geriye ne kaldığı sorusunu sorabiliriz. Gelişmenin belli bir aşamasında eksiktüketim eğilimi kronik depresyona dönüşmez ama yeni bir güç, devletin kararlı bir hareketle karşı koyabileceği kronik depresyon eğilimine dönüşür. Belki de bu, Kautsky'nin reddedilmesinin bir uzantısıdır. Bununla beraber, bu uzantı, Kautsky'nin kendi teorisinden yapmış olduğu çıkarımlar sonucunda kabul edilmişse, bundan vazgeçilmelidir ya da en azından ispatlanmamış olduğu göz önüne alınmalıdır. İktisadi durgunluğa girişin önü başarılı bir biçimde kesilebiliyorsa, kapitalizmin gelecekte neden işsizlik, güvensizlik, keskin sınıf ve uluslararası çelişkiler getireceğini varsaymak zorundayız? Tam da tersine, 'yönetilen' bir kapitalist

toplum, devletin faaliyetleri sonucunda iktisadi refahını sürdürerek belki de aşama aşama gelişerek tam bir sosyalist düzene neden ulaşmasın? Kautsky hayatının daha sonraki döneminde kronik depresyon teorisini* reddederek revizyonist bir görüş çizgisine ulaşmıştır. Acaba haklı mıydı?

Yaptığımız analizde kullanmış olduğumuz soyutlama düzeyeine bağlı kalarak bu sorulara cevap vermeye kalkmak abesle iştigal etmek olacaktır. Devlet, birikim sürecinde ortaya konan çelişkileri bir anda çözecek bir hale getirilemez. Kapitalist toplumdaki yeri ve işlevi ile devletin neyi yapıp neyi yapamayacağını anlamak için incelemek gerekir. Bunun ötesinde, daha önce yapılan analizdeki kapitalizm modeli, günümüz dünyasında çok önemli olan birçok veçheden yoksundur. Kapalı rekabetçi sistem varsayımı yararlı hatta teorik olarak gerekli bir araçtır. Ancak, gerçek dünyayla karıştırılmaması gerekir. Bunun karıştırılması, özellikle korkunç bir şekilde 'ortadan kalkmış somut düşünceye' teslim olmak demektir. Kapitalizmin teşhis ve tahmini, birikim sürecinin didik didik incelenmesine ilaveten devlet, tekel ve dünya ekonomisi üzerinde ciddi bir biçimde çalışılmasını gerektirir.

Özet biçiminde ortaya konan bir çalışmada, böylesine bir çalışmanın yapılması imkânının olmadığını söylemeye bile gerek yok. Ancak, dikkatimizi şu anda varlığını sürdürmekte olan birçok önemli unsura yöneltebiliriz ve bu yolla da hem şu sıralar da neler olduğunu ve hem de gelecekte neler olacağını anlayabiliriz.

* Bkz. s.209 ve devamı.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Emperyalizm

XIII
DEVLET

1. İKTİSAT TEORİSİNDE DEVLET

Devletin iktisadi süreçte çok önemli bir rol oynadığını inkâr edecek ancak birkaç kişiye rastlanır. Bununla beraber, devletin iktisat teorisinden uzak tutulabileceğini ve de tutulması gerektiğini söyleyenler çoktur.

Bir açıdan, bu anlaşılması zor bir şey değildir. Günümüz ekolünde iktisat, insan ve doğa arasındaki ilişkiler bilimi olarak görüldüğünden, devlet, bilimin ele aldığı konuların içinde değil, sadece uygulama alanında düşünülen bir konu olmuştur. Robinson Cruose'nin adasında devlet yoktur ve devlet Robinson için ne anlam ifade ediyorsa, 20. yüzyıl Amerikası için de aynı şeyi ifade etmektedir. Bu açıdan, devlet mantıken teorik iktisadın ilgi alanına girmez. Devlet, mevcut koşullarda iktisadi ilkeleri şekillendiren ve uygulamalarını sınırlayan unsurlardan biri olarak ele alınmalıdır.*

İktisat, tarihi olarak belirlenmiş koşullarda üretimin sosyal ilişkilerinin bilimi olarak ele alındığında, durum tümüyle değişmektedir. Devletin iktisadın konuları arasında ele alınmaması keyfi ve haklı görülemeyecek bir ihmaldir. Buna göre ve önceki kısımlarda Marx'ın iktisada ilişkin temel yaklaşımıyla ilgili olarak yapılan açıklamalar göz önüne alındığında, Marksist iktisadı ince-

* Kitabın giriş kısmına bakınız.

lerken, elinizdeki kitapta devletin ele alındığı bir kısma yer verilmesinin doğru olduğunu göstermek için başkaca bir açıklama yapmak gerekmiyor. Bununla beraber, konunun dikkatle ele alınması gerekmektedir.

Marx, kriz konusunda olduğu gibi, eksiksiz ve sistematik bir devlet teorisi ortaya koymamıştır. Ancak, bunu yapmaya niyetlenmiştir. Örneğin, *Critique of Political Economy* adlı kitabının önsözü şu ifadelerle başlamaktadır:

> *Burjuva iktisat sistemini aşağıdaki düzen içinde ele alıyorum: Sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek; devlet, dış ticaret, dünya piyasası... Sermayenin ele alındığı kitabın ilk bölümü şu kısımlardan oluşmaktadır: 1. Meta; 2. Para, ve Basit Dolaşım; 3. Genel Olarak Sermaye. İlk iki kısım çalışmanın içeriğini oluşturmaktadır... Yukarıda verilen içindekiler kısmının sistematik olarak ayrıntılı bir biçimde ele alınması koşullara bağlı olarak değerlendirilecektir.*[204]

Kapital'in üç cildi incelendiğinde, planında zaman içinde önemli değişikliklerin yapılmış olduğu görülecektir. Ancak, devlet konusu her zaman arka planda kalmış ve Marx'ın arzuladığı 'sistematik olarak ayrıntılarıyla' ele alınamamıştır. Marx'ın görüşlerinin derli toplu bir özeti yoktur. Bunun yerine, Marx'ın konuyla ilgili sayısız ve şurada burada dağınık bir şekilde bulunan görüşleriyle uyumlu ve aynı zamanda da kapitalist sistemin gelişmesine ilişkin teorik ilkelere gerekli ilavelerin yapılmasını sağlayacak bir biçimde devletin teorik açıdan özetini sunacağız.*

2. DEVLETİN TEMEL İŞLEVİ

Günümüzün liberal teorisyenleri devleti, sosyal olarak var olmanın kaçınılmaz bir biçimde ortaya çıkardığı uzlaşmaz çelişkilerle ilgili olarak, toplumun çıkarları çerçevesinde arabuluculuk yapılması ve uzlaştırılması için oluşturulmuş bir kurum olarak yorumlama eğilimindedirler. Bu, teorik metafiziğin tuzaklarından uzak durabilmiş ve gözlemlenen gerçekle tatmin edici bir biçimde bütünleşmeyi sağlayacak bir teoridir. Bununla beraber, kabul edilmesi ha-

---

* Devlet üzerine yazılmış Marksist çalışmalar arasında en önemlileri şunlardır: Engels, *The Origin of Family, Private Property and the State*, özellikle IX. kısım; Lenin, *The State and Revolution*; Rosa Luxemburg, 'Sozialreform oder Revolution?', *Gesammelte Werke*, Vol. III. Daha sonra yazılmış ve İngilizceye çevrilmiş bir eser daha vardır (*Reform or Revolution?*, Three Arrows Press, N.Y., 1937). Ancak, bu çalışma çok tatmin edici değildir. Marksist literatür içinde oldukça iyi sayılabilen bir çalışma daha vardır. Bu da, S.H.M. Chang, *The Marxian Theory of State* (1931).

204) *Critique*, s. 9.

linde bizi esasında kaynağı itibariyle Marksist olan bir teoriye götürecek bir yetersizliği vardır. Bu nedenle, belki de Marksist teoriye girişin en iyi yolu, devletin sınıf arabuluculuğu adı verilen kavramına yönelik bir eleştirinin ortaya konmasıdır.

Sınıf arabuluculuğu teorisi, sınıf yapısını ya da aynı anlama gelmek üzere mülkiyet ilişkileri sistemini genellikle zımni bir şekilde kusursuz bir veri ve bu münasebetle de doğa düzeninin bizzat kendisi gibi ele almıştır. Buradan, değişik sınıfların bir arada yaşamaları için ne gibi düzenlemelerin yapılabileceği sorusunu sorar ve sınıfların birbiriyle çelişen çıkarları arasında arabuluculuk yapacak bir kurumun kurulmasının mantıki ve olması gereken bir cevap olduğu sonucuna ulaşır. Düzeni sağlama ve kavgaları yatıştırma gücü bu kuruma verilmiş ve gerçek hayatta devlet, bu teorik yapının karşılığı olarak kabul edilmiştir.

Bu teorinin zayıf olduğunu anlamak zor değildir. Değişmez tabiri caizse, toplumun kendi kendini koruyan sınıf yapısı varsayımına dayanmaktadır. Gelişigüzel yapılmış birçok tarih çalışması, bu varsayımın yüzeyselliğine işaret etmektedir.* Bu zamana kadar birçok mülkiyet şekli ve buna bağlı sınıf yapıları gelip geçmiştir ve gelecekte de bu şekilde devam etmeyeceğini düşünmek için hiçbir neden yoktur. Toplumun sınıf yapısının şeylerin doğal düzeniyle hiçbir ilgisi yoktur. Bu yapı, geçmişte meydana gelen sosyal gelişmenin bir ürünüdür ve gelecekte ortaya çıkacak sosyal gelişme sürecinde değişecektir.

Bu kabul edildiğinde, liberal teorinin daha başlangıçta yarattığı sorunun, hatalı bir biçimde sürdüğü anlaşılacaktır. Şu soruyu soramayız: Belli bir sınıf yapısı veriyken, birbirinden farklı ve sık sık çelişen çıkarları olan değişik sınıflar nasıl bir arada yaşayacaktır? Sormamız gereken şudur: Belli bir sınıf yapısı nasıl ortaya çıkmıştır ve mevcut yapısını nasıl sürdürecektir? Bu soruya bir cevap vermeye çalışıldığında, devletin toplumda günümüz liberallerinin atfettiklerinden daha öncelikli ve daha temel bir işleve sahip olduğu sonucu ortaya çıkar. Şimdi bunu daha yakından izleyelim.

Veri mülkiyet ilişkileri, toplumun sınıf yapısının tanımlanmasını ve sınırının çizilmesini sağlar. Herhangi bir mülkiyet ilişkisi setinde yer alan bir sınıf ya da sınıflar (mülk sahipleri) maddi avantaj elde eder. Diğer sınıflarsa (köleler ve mülk sahibi olmayanlar) maddi dezavantajlara katlanmak zorunda kalır. Böylesi bir mülkiyet ilişkisi setinin sürmesi için gücü gerektiği kadar kul-

* Birçok teorisyen bunu bir noktaya kadar kabul etmektedir. Ancak, geçmişteki toplumlar için doğru olanın, günümüz toplumu için doğru olmadığına inanırlar. Bir başka deyişle, kapitalizm, sosyal evrimin nihai ürünü olarak kabul edilir. Bu konuyla ilgili olarak I. kısma bakınız.

lanabilecek ve bunu yapmaya gönüllü bir kurum olmalıdır. Araştırmalar devletin bu özelliğe tam anlamıyla sahip olduğunu göstermektedir ve bu bağlamda hiçbir kurum devletle rekabet edemez ya da buna da izin verilemez. Bu durum genellikle, devletin ve sadece devletin, kendi hukuk düzeni içinde egemenliğini kullanabileceği biçiminde ifade edilmiştir. Bu nedenle, devletin belli mülkiyet ilişkileri setinin garantörü olduğunu söylemek zor değildir.

Şimdi, devletin nasıl ortaya çıktığı sorusunun cevabı şudur. Devlet, üretim sürecinde bugün kilit durumunda bulunan sınıfın rakiplerini yenip, kendi çıkarlarını koruyacak mülkiyet ilişkileri setinin geçerli olmasını sağlamak için yaptığı uzun soluklu ve çetin mücadelelerin bir ürünüdür. Bir başka deyişle, devlet, zorla kabul ettirdiği belli mülkiyet ilişkileri setinden yararlanan bir toplumda yer alan sınıfın ya da sınıfların çocuğudur. Bir anlık düşünmeyle, bunun başka türlü olmayacağını da söyleyebiliriz. Toplumun sınıf yapısını bazı açılardan doğal veya kendi kendini zorlayan bir yapı biçiminde ortaya koyan tarihi olarak savunulması zor varsayımı bir tarafa bırakırsak, ortaya çıkacak her sonucun olması gereken istikrardan yoksun olacağı açıktır. Dezavantajlı sınıflar devlet gücüne sahip olurlarsa, kendi çıkarlarına daha uygun bir sosyal düzen kurmaya girişeceklerdir. Bu arada, devlet gücünü değişik sınıflarla paylaşmaları da, çelişkiyi devlete kaydırmaktan başka bir işe yaramayacaktır.

Devletin dışında yaşanan sınıf mücadelelerine paralel olarak, devletin de içinde bulunduğu çelişkilerin belli tarihi geçiş dönemlerinde ortaya çıktığı inkâr edilemez.* Bununla birlikte, belli bir sosyal düzenin nispi olarak sürekli ve istikrarlı bir biçimde devam ettiği bu dönemlerde devlet gücü, düzenden en çok yararlanan sınıfın ya da sınıfların tekeli altına girer.

Devletin sınıf arabuluculuğu teorisine karşı burada sınıf hakimiyeti teorisini belirtiyoruz. Sınıf arabuluculuğu teorisi belli sınıf yapısını veri olarak alır ve devleti çeşitli sınıfların birbiriyle çelişen çıkarların uzlaştırılmasının bir aracı olarak görür. Diğer taraftan, sınıf hakimiyeti teorisi, sınıfları tarihi gelişmelerin ürünleri olarak kabul eder ve devleti de hakim sınıfın elinde, sınıf yapısının değişmeden kalmasını garanti altına almak ve bunu zorla kabul ettirmek için bulunan bir araç olarak görür.

Kapitalist toplumda, 'sınıf hakimiyeti' ve 'özel mülkiyetin korunması' hemen hemen eşanlamlı ifadelerdir. Bu nedenle, Engels gibi devletin temel amacı özel mülkiyeti korumaktır dediğimizde[205], aynı zamanda devletin sınıf hakimiyetinin bir aracı olduğunu da söylemiş oluyoruz. Bunun, sınıf hakimiye-

* Örneğin, aşağıda (orjinal) 329-323 sayfaları arasında yer alan 'Faşizmin Koşulları' başlığına bakınız.

205) *Origins of Family, Private Property and the State*, Kerr ed., s. 130.

ti kavramını, özel mülkiyetin korunması kavramından daha karanlık ve daha netameli bir kavram olarak gören Marksist teoriyi eleştirenler tarafından yeterince anlaşılmamış olduğu açıktır. Bir başka deyişle, Marksist teoriyi eleştirenler, sınıf hakimiyetinin ayıplanacak ve özel mülkiyetin korunmasınınsa övülmeye değer bir şey olarak görmüşlerdir. Sonuç olarak, bu iki fikri anlayamamışlardır. Anlayamamış olmalarının nedeni, şüphesiz kafalarında kapitalist mülkiyet değil de, her üreticinin kendine ait üretim araçlarıyla çalıştığı basit meta üreten toplumda geçerli olan özel mülkiyet düşüncesini taşımalarıdır. Bu koşullarda ne sınıftan ve ne de sınıf hakimiyetinden söz edilebilir. Bununla beraber, kapitalist ilişkilerde mülkiyetin farklı bir önemi vardır ve mülkiyetin korunmasıyla sınıf hakimiyetinin korunması aynı anlama gelir. Kapitalist özel mülkiyet şeylerden değil -şeyler sahipliğinden bağımsız olarak mevcutturlar- kişiler arasındaki sosyal ilişkilerden oluşur. Mülkiyet sahibine çalışmama ve başkalarının emeğini kullanma imkanını verir ve bu da, hangi şekilde düşünülürse düşünülsün, sosyal hakimiyetin özüdür. Buradan da, mülkiyetin korunmasının temelde, mülke sahip olanların sahip olmayanlar üzerindeki sosyal hakimiyetinin sürdürmesinin dayanağı olduğu sonucuna ulaşırız. Bu da, devletin öncelikle korumakla yükümlü olduğu sınıf hakimiyetinden başkaca bir şey değildir.

Devletin ilk görevinin mülkiyetin korunması olduğunun kabul edilmesi, gerçek Marksist sosyalizmin devlete karşı takınacağı tavrı kesin olarak belirleyen bir unsurdur. Marx ve Engels *Communist Manifesto*'da şunları yazmışlardır: '*Komünistlerin teorisi, tek bir cümleyle özetlenebilir: Özel mülkiyetin kaldırılması*'. Devlet, özel mülkiyetin ilk ve en önemli koruyucusu olduğundan, bunun sonlanması için sosyalizmin güçlerinin devlet gücüyle kafa kafaya çatışmasından başka bir çıkar yol yoktur.*

* Devlet ve mülkiyet arasındaki ilişki mecburen yarım yamalak ele alınmıştır. Yanlış anlaşılmamak için, şunun ilave edilmesi gerekir. Devletin özel mülkiyeti koruyan bir kurum olduğu fikrini Marx ve Engels ortaya atmamıştır. Aksine, bu konu, feodalizmin yıkılışından modern devletin kuruluşuna kadar geçen sürede politik düşüncenin gelişiminde köşe taşı olmuştur. Bodin, Hobbes, Locke, Rpusseau, Adam Smith, Kant ve Hegel -Marx'tan önce önde gelen birkaç düşünürün daha olduğunu belirtelim- devletin söz konusu temel görevini açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Bu düşünürler, insanın kişiliğinin tam anlamıyla gelişmesi için özel mülkiyetin gerekli koşul, gerçek anlamda özgür olmanın (*sine qua non*) mutlaka aranılan şartı, olduğuna inanmışlardır. Marx ve Engel, özel mülkiyete dayanan özgürlüğün, sömüren sınıf olma özgürlüğü olduğunu ve herkesin özgür olabilmesi için özel mülkiyetin kalkması yani sınıfsız topluma ulaşılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bununla beraber, Marx ve Engels, sınıfsız topluma (özel mülkiyetin kalkması) ancak belirli kesin tarihi koşullarda ulaşılabileceğini de unutmamışlardır. Kapitalizm emek üretkenliğinde çok büyük bir artış sağlamadan, sınıfsız toplum boş bir ütopyadan başka bir şey olmayacaktır.

3. İKTİSADİ BİR ARAÇ OLARAK DEVLET

Devletin ilk görevinin veri bir toplum şeklinin varlığını ve istikrarını korumak olduğu gerçeği, iktisadi olarak önemli olan başkaca bir işlevi yerine getiremeyeceği anlamına gelmez. Aksine, devlet, teminatı altına aldığı mülkiyet ilişkileri sisteminin çerçevesi içinde ekonominin işlevini yerine getirmesinde çok önemli bir unsur olmuştur. Bu ilke, Marksist yazarlar tarafından fiili iktisadi sistemin işleyişi analiz edildiğinde genellikle zımni bir biçimde kabul edilmesine rağmen, devlet teorisi tartışmaları çerçevesinde pek dikkat çekmemiştir. Bunun nedenini anlamak zor değildir. Devlet teorisi, genellikle bir toplum şeklinden bir başka toplum şekline geçiş sorunuyla birlikte sorgulanırken ön planda tutulmuştur. Bir başka deyişle, devletin ilk ve temel görevi analizin konusu haline gelmiştir. Lenin'in *State and Revolution* (Devlet ve Devrim) adlı kitabı -kitabın başlığı, üzerinde durulacak konuyu açık bir biçimde göstermektedir- büyük ölçüde sürdürülen bir gelenek oluşturmuştur.* Sonuç olarak, bir iktisadi araç olarak devlet teorisi üzerinde durulmamıştır. Ancak, amaçlarımız çerçevesinde Marx'ın konuyla ilgili temel düşünceleri hakkında biraz bilgi sahibi olmamız gerekmektedir.

Bereket versin ki Marx, *Kapital*'in I. cildinde işgününün uzunluğunu ele aldığı X. kısımda[206], kapitalist ekonominin çok önemli bir sorunuyla ilgili olarak devletin rolünün iyi ve kolay anlaşılabilir bir analizini yapmıştır. Söz konusu kısmı detaylı bir biçimde incelediğimizde, Marksist öğretinin kapitalist mülkiyet ilişkileri içinde devletin rolüne ilişkin olarak ortaya koyduğu yön veren ilkelerine ulaşırız.

Marx'ın teorik iktisat sisteminin kilit değişkenlerinden biri olan artı değer oranı üç unsura dayanmaktadır: emek verimliliği, işgününün uzunluğu ve mevcut geçim standartları. Bu nedenle, işgününün uzunluğunun belirleyicilerini ortaya çıkarmak önemli bir husustur. Bu husus açıkça dar anlamda bir iktisadi yasa sorunu değildir. Marx bunu şu şekilde ifade etmektedir;

> *oldukça esnek sınırları olmasından başka, emtia mübadelesi'nin doğasının bizzat kendisi işgünü ve artı değer için sınır koymaz. Kapitalist, bir alıcı olarak işgününü mümkün olduğu kadar uzatma hakkını kendinde bulur. Diğer taraftan, işçi, işgününü belli bir nor-*

* Örneğin, Chang'ın yukarıda belirtilen kitabı, Lenin'in kitabının içindekiler kısmına çok benzemektedir.

206) *Capital* I, X. kısım.

mal süreye indirmek istediğinde, satıcı olarak hakkını kullanmaktadır. Bu nedenle, burada, bir karşıtlık, her ikisi de mübadele yasasının damgasını taşıyan iki hak arasında bir çatışma söz konusudur. İki eşit hak arasında son sözü güç söyler. Bu nedenle de, kapitalist üretim tarihinde, bir işgününün belirlenmesi, kollektif sermaye yani kapitalist sınıf ve kollektif emek yani işçi sınıfı arasında sürmekte olan mücadelenin bir sonucu olarak kendini gösterir.[207]

Marx, işgünü süresi açısından sömürünün kapitalizm öncesi ve kapitalizme ilişkin belli şekillerini tanımladıktan sonra, İngiliz kapitalizminin tarihi gelişim süreci içinde 'Normal İşgünü İçin Yapılan Mücadeleleri' inceler. Bu mücadelenin ilk safhası '14. Yüzyılın Ortalarından 17. Yüzyılın Sonuna Kadar İşgününün Uzatılmasına Dair Zorunlu Yasa' adlı yasanın çıkarılmasıyla sonlanmıştır.[208] İşverenler, kapitalizm öncesinin kalıntılarından eğitilmiş ve disiplinli bir proletarya yaratabilmek amacıyla, sık sık devlerin yardımına başvurmak zorunda kalmışlardır. Ortaya çıkan sonuçsa, işgününü uzatan yasaların çıkarılmasıdır. Bununla beraber, uzun bir süre, işgününün uzatılması çok yavaş ve aşama aşama gelişen bir süreç niteliğinde gelişmiştir. Fabrika sisteminin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir biçimde gelişmesi sonucunda iş saatleri uzatılmaya başlanmıştır. Bu da, 19. yüzyılın başlarında dillere destan koşulların doruk noktasına ulaşmasına neden olmuştur:

Sermayenin, işgününü önce normal olarak maksimum uzunluğuna getirmesi ve ardından da bunun ötesine geçerek, normal 12 saatlik sınırına getirmesi yüzyıllar aldığından, 18. yüzyılın son 33-35 yılında, makineleşmenin ve modern sanayinin doğuşuyla birlikte, yoğunluğu ve boyutları açısından heyelana benzer sert bir mütecaviz bir tavır ortaya çıktı... Önceleri bu yeni üretim sisteminin gürültüsü patırtısı ve karmaşasıyla şaşkına dönen işçi sınıfı, biraz kendine gelir gelmez direnmeye başladı.[209]

İşçi sınıfının direnişi gelişmenin ikinci safhasında başlamıştır: 'Çalışma Süresini Zorunlu Olarak Sınırlayan Yasa, İngiliz Fabrika Yasası, 1933-1864'.[210]

207) Ibid., s. 259.
208) *Capital* I, X. kısım, 4. alt başlık.
209) Ibid., s. 304-305.
210) Ibid., X. kısım, 6. alt başlık.

Bir dizi politik mücadele sonucunda, düşmanlarından ardı ardına taviz elde edebilme imkânına kavuşur. Bu tavizler, iş saatlerinin sınırlandığı alanların genişletilmesidir. Bu 1860 yılına kadar sürmüş ve bu tarihten itibaren işgününün sınırlanması konusu sağlam temellere dayandırılarak artık bu konuyla ilgili tartışmalar yaşanmamıştır. Daha sonra gelişme sessiz sedası bir biçimde devam etmiştir.

İşgününün sınırlanması sadece hakim sınıfın devrimci tehdit karşısında taviz vermesi demek değildir. Söz konusu devrimci tehdit hiç şüphesiz bu tavizlerin verilmesinde temel unsur olmasına rağmen en azından iki önemli nokta daha dikkate alınmalıdır. Marx bunu şu şekilde ortaya koymuştur:

> *Günden güne daha tehditkâr bir hal alan işçi hareketinden ayrı olarak, fabrikada işgününün sınırlandırılmasında, İngiltere'de tarlalara deniz kuşlarının gübrelerinin kullanılmasına neden olan aynı etkenler rol oynamıştır. Aynı yağma hırsı birinde toprağı tüketiyor, diğerinde ulusun yaşayan gücünü kökünden söküyordu.*[211]

Bundan başka, fabrika kanunları sorunu, toprak aristokrasisi ve sanayi kapitalisti arasında politik hakimiyet mücadelesinin son aşamasını başlattı:

> *Bununla beraber, fabrikatörler, bireysel olarak, o eski kazanç hırslarına gem vurmasalar da, imalatçılardan meydana gelen sınıfın sözcüleri ile temsilcileri, çalışanlara karşı bir cephe ve ağız değişikliği yapılmasını emretmişlerdi. Tahıl Yasaları'nın kaldırılması için kampanya başlatmışlardı, zafere ulaşmak için işçilerin yardımına ihtiyaçları vardı. Bu nedenle, ekmeklerini çifte somuna çıkartmanın yanı sıra serbest ticaret döneminde On Saatlik Çalışma Yasası'nın çıkarılacağını vaat ediyorlardı...*[212]

Mısır Yasaları'nın kaldırılmasından sonra işçiler 'Tory'lerin* saflarında hınç almak için heyecanla bekleyen müttefikler buldular'.[213]

Son olarak da, Marx işgününe ilişkin yazdıklarını şöyle tamamlamaktadır:

---

* Tory, İngiltere'deki Muhafazakâr Parti'nin adıdır (Ç.N).

211) *Capital* I, s. 263-264.

212) Ibid., s. 308-309.

213) Ibid., s. 311.

*'Acılarının yılanına' karşı 'korunmak' için işçilerin kafa kafaya vermeleri ve bir sınıf olarak, sermayeyle yaptıkları gönüllü sözleşmeyle, hem kendilerini ve hem de ailelerini köleliğe ve ölüme satmalarını engelleyecek bir kanunun, çok güçlü bir sosyal engelin yaratılmasını sağlamaları gerekir. 'İnsanoğlunun vazgeçilmez haklarını' sayıp döken cafcaflı liste yerine, kanunla sınırlı işgününün gösterişi olmayan Magna Charta'sı gelmekte. Bununla 'işçinin sattığı zamanın sona ereceği ve kendisine ait olanın ne zaman başlayacağı' açıklığa kavuşmuş olacak. Quantum mutatus ab illo!**(214)*

Marx'ın işgünüyle ilgili tartışmalarından nasıl bir genel sonuç çıkarılabilir? İlkelerle ilgili en genel tavır Engels tarafından ortaya konmuştur. Engels, tarihi maddeciliğin tarihi değişimdeki politik unsuru göz önüne almadığı biçiminde ortaya konan suçlamaya cevap verirken *Kapital*'in işgününü ele alan kısmına işaret etmiştir. Bu kısımda, 'hiç şüphesiz politik bir eylem olan yasalar güçlü bir etkiye sahiptir' ve bu nedenle 'güç de (yani devlet gücü) iktisadi bir güçtür' saptamalarından hareketle, bu unsurun hiçbir şekilde tarihi değişimdeki nedensel unsurların dışında tutulmamış olduğu belirtilmektedir.(215) Bu bir kez ortaya konduğunda, devletin iktisadi gücünün hangi koşullarda ve kimin çıkarı için işletileceği sorusunu sormak gerekir. Her iki noktayla ilgili olarak da işgünü analizi oldukça öğreticidir.

Devlet gücüne, öncelikle ele alınan bir toplum şeklinin iktisadi gelişmeyle birlikte ortaya çıkan sorunlarının çözümü için başvurulmuştur. Konumuzla ilgili olarak bu toplum biçimi de kapitalizmdir. İlk dönemlerdeki emek gücü yetersizliği ve çalışan nüfusun daha sonraki dönemlerde aşırı derecede sömürülmeye başlanması, devleti harekete geçiren unsurlar olmuştur. Her iki sorunun çözümü de devlet müdahalesini gerekli hale getirmiştir. Benzer özellikleri taşıyan bilinen birçok örnek, insanın akına gelmektedir.

İkincisi, kapitalizmde devlet gücünün her şeyden önce ve tümüyle doğal olarak kapitalist sınıfın çıkarları için kullanılmasını beklememiz gerekir. Zira devlet, kapitalizmin yapısının korunması amacıyla oluşmuştur ve dolayısıyla da bu toplum şeklinin postulatlarını ve amaçlarını tümüyle kabul edenlerin koruyucusu olmak zorundadır. Bu hiç tartışmasız doğrudur. Ancak, devletin,

---

* Ne büyük değişiklik, (Ç.N).

214) Ibid., s. 330.

215) *Letter form Engels to Conrad Schmidt*, '7 October 1890, Selected Correspondence, s. 484.

sistemin bozulmasını önlemek amacıyla, bazı ya da tüm kapitalistlerin acil iktisadi çıkarlarına ters düşecek yaptırımlarda bulunacağını söylemek, tutarsız olmak anlamına gelmez. İşgününün yasal olarak sınırlandırılması, bu tür bir devlet yaptırımının klasik örneğidir. Emek gücünün aşırı sömürülmesiyle birlikte sınıf antagonizminin şiddetlenmesi öyle bir hale gelir ki, kapitalist sınıfın, acil iktisadi çıkarlarını kaybetmesine neden olacak tavizleri vermesi kaçınılmaz olur.* Sınıf antagonizmini törpüleyerek ülkede barış ve sükûneti korumak ve en nihayetinde de zor kullanılarak gelecek bir devrim tehlikesinden uzak durmak için kapitalist sınıf devleti ortalama bir düzeyde kullanarak taviz vermeye her zaman hazırdır. Taviz verme tabii ki devrim korkusunun fiili olarak maddileşmesi sonucunda ortaya çıkar.** Bu durumla ilgili olarak kapitalist sınıfın amacı, barışı ve düzeni yeniden canlandırarak üretim ve birikimin kesintisiz bir biçimde sürmesini sağlamaktır.

Kapitalizmin çatısı içinde devletin bir araç olarak kullanılmasına neden olan ilkeleri özetleyelim. İlk olarak, devlet iktisadi alana kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan sorunları çözmek için girer. İkinci olarak, kapitalist sınıfın çıkarları söz konusu olduğunda, devlet gücünün özgür biçimde kullanması açısından güçlü bir eğilim ortaya çıkar. Son olarak da, devlet, verilmediği takdirde bir bütün olarak sistemin istikrarı ve işlevi açısından yeterince tehlikeli sonuçlar doğuracak tavizleri, işçi sınıfına vermek için kullanır.

Bu sonuçlardan hiçbiri, sosyalizme, yapılacak bir dizi parça parça reformlarla ulaşılacağını söyleyen revizyonist görüşü desteklemez. Tersine, bu sonuçlar, devletin varlık nedeninin öncelikle kapitalist mülkiyet ilişkilerinin korunmasıyla ilgili temel ilke çerçevesinde ortaya çıkar ve bundan beslenir. Reformlar kapitalizmin işleyişini değiştirebilmesine rağmen temellerinden sarsmaz. Bu konuyla ilgili gerçek Marksist tavrı Rosa Luxemburg şu şekilde ifade etmiştir:

> *'Sosyal kontrol... kapitalist mülkiyetin sınırlanmasıyla değil aksine korunmasıyla ilgilidir. Ya da iktisadi olarak ifade etmek gerekir-*

---

* Bu örnek, devletin taviz niteliğindeki hamlelerinin işçi sınıfının lehine olduğunu göstermektedir. Zira işçiler temel fabrika yasalarının çıkarıldığı sıralarda İngiltere'de devlet gücü içinde bir paya sahip olmasaydı, bu tavizlerin verilmesi sürdürülmezdi. Bu bağlamda, 1832 yılındaki Reform Yasasına'na oy vermek için büyük mülk sahibi olmak gerekli olduğu ve 1867 yılına kadar da oy verme hakkının verilmediği unutulmamalıdır. 1867 yılıyla birlikte, fabrika yasaları için verilen mücadelede büyük zafere ulaşıldı.

** Örneğin, Marx Fransa'da '12 saatlik çalışma yasası için Şubat [1848] devrimi zorunluydu' diyerek bu hususa dikkat çekmektedir.

se, kapitalist sömürüye saldırmak yerine, bu sömürünün normalleştirilmesi ve düzenlenmesiyle ilgilenir'.[216]

Marx, bununla çelişecek hiçbir şey söylememiş ve işgününü ele aldığı kısımda bu hususa, revizyonistlerin sık sık yaptıkları gibi, aşama aşama sosyalizme ulaşmayla ilgili bakış açısının dayanağı olarak alınmasının tüm teorik sisteminin yanlış anlaşılmasına neden olacağını düşünerek hiç değinmemiştir.

4. HÜKÜMETİN ŞEKLİ SORUNU

Buraya kadar kapitalist toplumda hükümet şekline ilişkin olarak hiçbir şey söylenmedi. Bu çerçevede ele alınan devlet faaliyetinin tam anlamıyla demokratik kapitalist toplumda geçerli olmayacağı söylenebilir mi? ('Tam anlamıyla demokratik' demekle, bugün İngilizce konuşan ülkelerde var olan durumu anlatmak istiyoruz: genel oya dayanan parlamentarizm ve politik arenada örgütlenme özgürlüğü).

Marksist teori bu soruya olumsuz cevap verirse, demokrasi sorununun önemsiz olduğu biçiminde bir yorum yapılmamalıdır. Ancak, söylenmemesi gereken tek şey, demokrasinin devletin ekonomideki önemini değiştirmeyeceğidir. Demokrasinin varlığı, tabii ki, özellikle işçi sınıfı için öncelikli öneme sahiptir. Sadece demokratik hükümet şekli söz konusu olduğunda işçi sınıfı özgürce örgütlenebilir ve ister sosyalist isterse de reformist karakterde olsun hedefine en etkin bir biçimde ulaşabilir. Bu nedenle, demokratik olmayan tüm ülkelerde işçi hareketinin ilk talebi demokratik hükümet şeklinin kurulması olmuştur. Bunun ötesinde, hakim sınıf demokrasisi her zaman için işçi sınıfı aleyhine istikrarı bozacak bir potansiyel tehdit olduğundan, belli sınırlamalar çerçevesinde ve genellikle de ağır baskılar karşısında istemeye istemeye kabul edilmiştir. Marx 1848 demokratik Fransız Anayasası'nı ele alırken konuyu çok iyi biçimde ortaya koymuştur:

Bu anayasanın en kapsamlı çelişkisi şuna dayanmaktadır: anayasa, sosyal kölelikleri devam ettirilecek olan proletarya, köylüler ve küçük burjuvazinin iktidara gelmesini genel oy verme esasına dayandırmaktadır. Ve geçmiş sosyal gücü kabul edilen burjuvaziden sahip olduğu bu gücün politik garantisini geri almaktadır. Kurallar demokratik koşullarda konarak, sınıfsal hasımların tam da burjuva

216) *Gesammelte Werke* III, s. 56.

> *toplumunun temellerine karşı zafer kazanma ve söz konusu temelleri tehlikeye sokma konusunda yardımcı olmaktadır.*[217]

Demokrasi, kapitalist toplumun çelişkilerini politik arenada açığa çıkarır. Kapitalistlerin devleti kendi çıkarları çerçevesinde kullanmalarını önler. İşçi sınıfını taviz almaya zorlar. Son olarak da, işçi sınıfının sistemi tehdit edecek ve dolayısıyla da kapitalistler ve bunların görevlileri tarafından sonuçlarına bakılmaksızın reddedilecek talepte bulunmaları ihtimalini artırır. Daha sonra da ele alacağımız gibi, bunların tümünün kapitalist evrimin fiili gidişatının belirlenmesinde büyük bir önemi vardır. Ancak, bunlar önceki kısımda ortaya konan ilkelerle çelişmez. Bir başka deyişle, demokrasinin doğasında kapitalist toplumda devlet faaliyetinin temel işlevi ve sınırlarıyla ilgili düşüncelerimizi değiştirecek bir şey yoktur. Ve bir kez daha, revizyonistlerin, savundukları aksi görüşle ve gerçekte Marx'ı tamamen terk ederek, kapitalizmin kapitalist demokrasinin yöntemlerini kullanarak aşama aşama sosyalizmin yerini alacağını düşündüklerini ısrarla belirtmeliyiz.

Revizyonistlerin içine düştükleri yanlışlık en açık haliyle Rosa Luxemburg'un 1899 yılında Bernstein ve Schmidt'e karşı giriştiği polemikle ortaya konmuştur:

> *Conrad Schmidt'e göre, parlamentoda sosyal demokrat çoğunluğun sağlanması, toplumun aşamalı bir biçimde sosyalizasyonu için doğrudan bir yol olmalıdır... Biçimsel olarak, parlamentarizm elbette ki devlet örgütü içinde yer alan tüm toplumun çıkarlarının ifade edilmesidir. Bununla birlikte, diğer taraftan, toplum hâlâ kapitalist bir toplum yani kapitalistlerin çıkarlarının gözetildiği bir toplumdur... Şeklen demokratik olan kurumlar, özü itibarıyla hakim sınıf çıkarlarının araçlarıdır. Bunun en açık kanıtı, demokrasinin sınıf karakterini inkâr edip halkın gerçek çıkarlarını savunmaya başladığında, burjuvazi ve burjuvazinin devlet içinde yer alan temsilcilerinin demokratik kalıpları feda etmeleridir. Sosyal demokrat çoğunluk fikri, bu nedenle, tümüyle burjuva liberalizminin ruhuna uygun olarak demokrasinin -şekli yanı- tek bir yönünün hesaba katılması biçiminde ortaya çıkmasına rağmen, demokrasinin diğer yönünü yani işin gerçek yönünü hesaba katmamaktadır.*[218]

---

217) *Class Struggles in France*, International Publishers ed., s. 69-70.

218) Rosa Luxemburg, *Gesammelte Werke* III, s. 59-60.

Faşizmin son yirmi yılda özellikle işçi sınıfı örgütlenmesinin en çok geliştiği ülkelerde yayılmış olması, kapitalist demokrasinin yöntemlerle aşamalı bir biçimde sosyalizme geçiş ihtimali düşüncesini bir hayli zayıflatmıştır. İkinci Enternasyonal'in önde gelen temsilcilerinden ve Avusturya sosyalistlerinin uzun süre liderliğini yapmış biri olan Otto Bauer, 1936 yılında faşizm deneyiminin, '*işçi sınıfının, demokrasinin kalıplarını sosyalist bir içerikle dolduracağı ve devrimci bir sıçrama gerçekleşmeden kapitalist düzenin sosyalist düzene dönüşeceği biçiminde ortaya konan reformist sosyalizm hayalini yıktığını*'[219] belirtmiştir. Rosa Luxemburg'un uç bir biçimde 'demokratik kalıpların burjuvazi ve burjuvazinin devlet içindeki temsilcileri tarafından feda edilmesi' biçiminde ortaya konan düşüncesi kanıtlanmıştır. Bu sorunu XVIII ve XIX kısımlarda ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

5. DEVLETİN ROLÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Şimdi, III. bölümün sonlarına doğru karşımıza çıkan kronik depresyon karşısında devlet sorununu ele alabiliriz. Ancak, bu hata olur. Kronik depresyon, devletin harekete geçmesini gerektiren kapitalizmin sorunlarından sadece bir tanesidir ve diğerlerinden soyutlanması yanlış sonuçlara götürür.

Önceki kısımlarda yapılan analizlerin, önemli olduğu söylenebilecek birkaç nedenle yüksek bir düzeyde soyutlamayla yapılmış olduğu bir kez daha hatırlanmalıdır. Özellikle, bazı rastlantılar dışında, kapalı ve tam rekabetin geçerli olduğu bir kapitalist sistem varsayımında bulunduk. Gerçekte günümüz kapitalizmi ne kapalıdır ve ne de tam rekabet koşullarına sahiptir. Etrafa bakıldığında, farklı derecelerde tekelci yapıların geçerli olduğu çok sayıda kapitalist, yarı kapitalist ve kapitalist olmayan ülkelerin karşılıklı ilişkilerinden oluşmuş bir dünya ekonomisi görmekteyiz. Göreceğimiz gibi de, bu gerçekler tesadüfi olmayıp, dünya tarihinin bir safhası olan kapitalizmin tam da doğasıyla ilgilidir. Bunların soyutlanması analizimizin gerekli ve fakat aynı zamanda da geçici bir safhasıdır. İş bunun ötesine geçmiştir ve artık kapitalist gelişmenin bu zamana kadar ele alınmayan değişik yönleri hesaba katılmalıdır. Bu yapıldığında, kapitalizmin geleceği ve bu noktada devletin rolüne ilişkin görüşlerimizi derinden etkileyecek yeni sorunlar ve koşulların ortaya çıktığı görülecektir.

Bu nedenle, bir sonraki aşamada yapmamız gereken iş, kapitalizmin rekabetçi özelliğini değiştiren yapısal ve kurumsal eğilimlerin ve dünya ekonomi-

219) Otto Bauer, *Zwischen Zwei Weltkriegen?*, s. 142.

sinin gelişen özelliklerinin analizidir. Bu iki konunun birbiriyle yakından ilgili olduğu anlaşılacaktır. Ancak bu çalışma tamamlandığında, bu kısımda ortaya çıkan ilkeleri uygulama ve kapitalist düzenin geleceğinin belirlenmesinde devletin rolünü somut olarak değerlendirme imkanına kavuşabiliriz.

XIV
TEKELCİ SERMAYENİN GELİŞİMİ

Kapitalizmde üreticilerin arasındaki serbest rekabetin ortadan kalkmasına ve tekellerin oluşmasına neden olan eğilimler, daha önceki kısımlarda ele alınan sermayenin artan organik bileşimiyle yakından ilgilidir. Konunun iki yönünü hesaba katmak gerekir: bunlardan ilki, değişmeyen sermayenin, değişen sermayeye oranla artması ve ikincisi de, değişmeyen sermayenin sabit kısmının yani bina ve makinelerin, hammadde, işlenmiş ve yardımcı maddelere oranla artmasıdır. Bu iki trendin sonucunda üretken birimin ortalama hacmi artar. Marx bunun iki şekilde ortaya çıktığını belirtmiştir. Şimdi bunları inceleyelim.

1. SERMAYENİN YOĞUNLAŞMASI

Bir kapitalist birikim yapmaya başladığında, kontrol ettiği sermaye miktarı artar ve bu da üretim ölçeğini genişletir. Marx bu sürece 'sermayenin yoğunlaşması' adını vermektedir. Bu anlamda yoğunlaşma birikimle birlikte ortaya çıkar ve birikim olmadan da gerçekleşemeyeceği açıktır. Bununla beraber, bu durumun tersi doğru olmayabilir. Zira birikim artarken aynı zamanda her bir kapitaliste ait sermaye büyüklüğü azalır. Bu gelişme belki de mirasın tekrar tekrar paylaşılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tür karşı koyan eğilimlere rağmen, yoğunlaşmanın üretim ölçeğinin sürekli artmasını ve

en azından aynı alanda rekabetin sınırlanmasını sağlayacak bir düzeyde olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. Yoğunlaşmanın yanı sıra Marx'ın 'sermayenin merkezileşmesi' adını verdiği ikinci ve daha da önemli bir süreç söz konusudur.

2. SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ

Yoğunlaşmayla karıştırılmaması gereken merkezileşme, mevcut sermayelerin bir araya gelmesi anlamına gelmektedir:

> *Bu süreci diğerinden ayıran nokta, halihazırda elde bulunan ve işlevini yerine getiren sermayenin dağılımında sadece bir değişikliği öngörmesi nedeniyle, faaliyet alanının sosyal servetin mutlak büyüklüğü ya da birikimin mutlak büyüklüğünün sınırlarıyla sınırlı olmamasıdır. Başka bir yerde kapitalistlerin kaybettiği sermaye, burada, tek bir kapitalistin elinde devasa bir kütle biçiminde toplanır. Bu, birikim ve yoğunlaşmadan farklı olarak, gerçek anlamda merkezileşmedir.*[220]

Marx, 'sermayelerin merkezileşmesi yasası' hakkında yorum yapma girişiminde bulunmak yerine, 'birkaç gerçeğe kısaca işaret etmeyle' yetinmiştir. Bunun nedeni olayın önemsiz olmasına ilişkin bir inançtan değil ama çalışmasının planından kaynaklanmaktadır. Bu durumda bile, işaret ettikleri eğitici ve incelenmeyi gerektiren bir özellik taşımaktadır.

Büyük ölçekli üretim alanları, merkezileşmenin ilk ve en önemli unsurudur. '*Rekabet savaşı, emtia fiyatlarının ucuzlatılması amacıyla yapılır. Emtia fiyatlarının ucuz olması,* ***ceteris paribus****, emek üretkenliğine ve bu da üretim ölçeğine bağlıdır. Bu nedenle, büyük sermaye, küçük sermayeyi alt eder*'.[221] Küçük sermayenin bir kısmı ortadan kalkar, diğerleri de daha etkin çalışan ellere geçer ve bu yolla da hacim olarak büyür. Bu nedenle, rekabetçi mücadele merkezileşmenin bir aracıdır.

Merkezileşmeye neden olan ve farklı bir biçimde işleyen bir başka güç daha vardır. Bu da 'kredi sistemidir'. Marx'ın kullandığı biçimde, kredi sistemi geniş anlamda bankaların yanı sıra yatırım firmaları, menkul kıymet piyasaları ve bunun gibi tüm finansal sistemi de kapsayacak bir biçimde anlaşılmalıdır.

---

220) *Capital* I, s. 686.
221) Ibid. I, s. 686.

Başlangıçta kredi sistemi, birikimin sinsi bir yardımcısıdır ve görünmez bağlarla tüm topluma yayılmış para kaynaklarının bireysel ya da bir araya gelmiş kapitalistlerin eline geçmesini sağlar. Ancak, bunun hemen ardından rekabetçi savaşta yeni ve yenilmesi güç bir silaha dönüşür ve sonuçta da kendini sermayelerin merkezileşmesinin uçsuz bucaksız sosyal mekanizması haline dönüştürür.[222]

Gelişmiş haliyle, kredi sistemi yoluyla merkezileşme, küçük kapitalistlerin büyük kapitalistler tarafından yok edilmesini değil, '*halihazırda bulunan ya da oluşum sürecindeki çok sayıdaki sermaye bir araya getirilerek anonim şirketlerin oluşturulması amacına yönelik olarak kullanılır*'.[223] Üretim ölçeğinin genişletilmesinin en hızlı yolu budur. 'Demiryollarının inşa edilmesine yetecek bireysel sermayelerin birikimi beklenmiş olsaydı, dünya bugün bile demiryollarına sahip olamazdı. Diğer taraftan merkezileşme, bunu, anonim şirketlerin aracılığıyla, göz açıp kapayıncaya kadar gerçekleştirmiştir.[224]

Merkezileşme, herhangi bir sanayi dalında tek bir firma kalmayıncaya kadar sürer.* Ancak, toplum açısından 'tüm sosyal sermaye, tek bir kapitalistin ya da tek bir anonim şirket elinde toplanıncaya kadar devam eder'.[225] Bu belirtilenden ve gerçekte Marx'ın merkezileşme üzerine tüm söylediklerinden çıkan sonuç, Marx'ın tüm süreci yasal sahiplik açısından değil de -bu sahipliğin çok sayıda hissedar arasında bölüşülmüş olması gerekir- birleşme yönünde bir araya getirilen sermayenin büyüklüğü açısından ele almış olduğudur.

Merkezileşmenin ve çok küçük bir düzeyde de olsa yoğunlaşmanın yarattığı etkiler üç tanedir. Bunlardan ilki, kapitalizmin sınırları içinde emek sürecinin toplumsallaşmasını ve rasyonalizasyonunu sağlamasıdır. Bu bağlamda, Marx şunları ifade etmiştir: '*alışılagelmiş yöntemlerle sürdürülen izole edilmiş üretim süreçlerinin giderek artan ölçüde sosyal olarak birleştirilmiş ve bilimsel olarak yönetilen üretim süreçlerine dönüştürülmesi için bir çıkış noktası olur*'.[226] İkinci olarak, teknik değişme ve sermayenin artan organik bileşiminin bir ürünü olan merkezileşme daha ileri bir teknik değişmeyi hızlandırır. '*Merkezileşme,*

---

* Engels, Almanca 4. baskıya şu dipnotu eklemiştir: '*Son zamanlarda İngiliz ve Amerikan "tröstleri" bu süreci, en azından bir sanayi dalındaki büyük işletmeleri tekel şeklinde çalışan bir tek anonim şirkette birleştirerek tamamlıyorlar*'. *Capital* I, s. 688.

222) Ibid. I, s. 687.
223) Ibid. I, s. 688.
224) Ibid.
225) Ibid.
226) Ibid.

*böylece birikimin etkilerini hızlandırarak ve yoğunlaştırarak, aynı zamanda sermayenin teknik bileşimi içindeki değişmeyen kısmı değişen kısmının aleyhine köklü bir biçimde genişletir ve bu çerçevede de nispi emek talebini azaltır'.** Üçüncü etki, Marx'ın merkezileşmeyi incelerken değinmediği sonuçtur yani çok sayıda üreticinin arasında meydana gelen rekabet yerine az sayıda üreticinin piyasayı tekelci ya da yarı tekelci bir biçimde kontrol etmesidir.

3. ANONİM ŞİRKETLER

Marx'ın anonim şirketi merkezileşmenin temel aracı olarak kabul ettiğini gördük. Bunun ötesinde Marx, anonim şirketlerin kapitalist üretimin özellik ve işlevi üzerinde daha öte ve geniş kapsamlı sonuçlarının olduğunun da farkındadır. Bu hususlar, Engels'in *Kapital*'in III. cildini oluşturmada kullandığı elyazmalarından birinde belirtilmiştir.[227] Yapılan analiz taslak niteliğinde olmasına rağmen, Marx sorunun önemini anlamada zamanının çok ötesine geçmiştir.

Marx, anonim şirketlerle ilgili olarak üç temel noktayı ortaya koymaktadır:

1. Üretim ve girişim ölçeğinin, bireysel sermayelerin ulaşamayacağı muazzam ölçüde genişlemesi...

2. Sermaye...burada, özel sermayeden farklı bir biçimde... doğrudan sosyal sermaye biçimini alır ve sosyal sermayeyle yapılan girişimler, bireysel girişimlerden farklı olarak, sosyal girişimler şekline gelir. Bu durum, özel mülkiyet olarak sermayenin, kapitalist üretimin kendi sınırları içinde ortadan kalkmasıdır.

3. Fiilen işlevini yerine getiren kapitalistin sadece bir yönetici, başkalarına ait sermayenin idarecisi ve sermaye sahibinin sadece bir sahip, sadece para kapitalist haline dönüşmesi.[228]

Bu üç noktadan ilkini inceledik. İkinci ve üçüncü noktalarsa, son yirmi otuz yılda anonim şirketlerle ilgili olarak yazılmış geniş literatürün özlü bir biçimde ifade edilmiş ana fikrini özetlemektedir. Fabrika sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte gücünü kaybeden özel üretim, hemen hemen büyük anonim şirketlerin içinde yok olmuş gitmiş ve sermaye sahibi üretim sürecinden hemen hemen tümüyle geri çekilmiştir. Bununla birlikte, Marx, günümüzün çoğu yazarlarının yaptığı gibi anonim şirketi üretimin sosyal kontrolünde gerekli bir adım olarak görme yanlışlığına düşmemiştir. Tam da tersine, bu ye-

---

* *Capital* I, s. 689. Merkezileşmenin teknolojik değişme üzerinde yarattığı tek etki bu değildir. Orijinal s. 276'ya bakınız.

227) Ibid. III, XXVII. kısım ('The Role of Credit in Capitalist Production').

228) Ibid., s. 526.

ni gelişmenin sonucunda *'yeni finans aristokrasisi ve kurucular, spekülatör ve sözde idareci biçiminde ortaya çıkan yeni bir tür parazitler ortaya çıkar. Tüm sistem, hisse senedi çıkartmak ve hisse senedi spekülasyonu gibi anonim şirket hokkabazlığıyla tam anlamıyla bir sahtekarlık ve dolandırıcılık sistemi haline gelir. Bu durum, özel mülkiyet kontrolü olmaksızın yapılan özel üretimdir'.*[229]

Anonim şirketler konusuyla ilgili Marksist teori, 1910 yılında yayınlanan Rudolf Hilferding'in *Finance Capital* (Finans Kapital) adlı önemli çalışmasıyla ayrıntılı bir biçimde genişletilmiştir. Anonim şirket biçimindeki organizasyonun iktisadi olarak en önemli yönü, sermayeye sahip olma ve üretimin fiili gidişatı arasındaki birleştirici bağın çözülmesi, Hilferding'in ifadesiyle *'sanayi kapitalistinin, sanayi girişimcisi olma işlevinden sıyrılmış olmasıdır'.*[230] Bu olgunun sonuçlarının geliştirilmesi, Hilferding'in anonim şirketler teorisine yapmış olduğu en önemli katkıdır.

Sanayi kapitalistini para kapitalisti haline dönüştüren bu tür bir anonim şirket şekli değildir. Özel bir firma iktisadi açıdan özünde hiçbir değişikliğe gitmeden yasal prosedürü yerine getirerek anonim şirket haline gelebilir. Kesin olan bir husus varsa o da, anonim şirketin kıymetli evraklarının alınıp satılacağı güvenilir bir piyasanın gelişmesidir. Uzun bir tarihi süreç sonunda gelinen bu nokta burada analiz edilmeyecektir. Bunun nedeni açıktır. Borsa varsa, kapitalist ancak o zaman kendi kaderini parasını yatırdığı belli bir işletmenin kaderinden ayrı tutabilme imkanına kavuşabilir. Borsa ne kadar mükemmel olursa, hissedarlar eski moda kapitalist işletmeci durumundan uzaklaşıp, ödünç para veren ve istediklerinde bu parayı geri alabilen bir kişi haline gelirler. Ancak bu durumun yarattığı fark her zaman olacaktır yani hissedarların ödünç para verenlere nazaran katlandıkları risk daha büyüktür ve dolayısıyla da hisselerinden elde edecekleri gelirin, ödünç verilen paradan elde edilecek olan faizden değişen risk primi ölçüsünde daha fazla olması beklenir. Bu nitelikleriyle, hissedarın kâr elde eden sanayi kapitalisti olma durumundan prensip olarak faiz geliri elde eden para kapitalisti haline dönüşmesi tamamlanmıştır.

Bu dönüşümün ortaya çıkardığı ilk sonuç, Hilferding'in doğru bir biçimde *'sui generis**' bir iktisadi kategori'[231] olarak belirttiği 'kurucu kârının' ortaya çıkışı olmuştur. Bir girişim (şu anda mevcut ya da tasarlanan) yatırdığı serma-

* Örneği olmayan, (Ç.N).

229) Ibid., s. 521.

230) *Das Finanzkapital*, s. 112.

231) Ibid. s. 118.

yeden diyelim ki yüzde 20 gelir ederse ve söz konusu girişimdeki benzer riskleri taşıyan hisseleri yüzde 10 getiri sağlıyorsa, kurucular girişimi anonim şirket haline getirip, hisseleri halihazırda yatırılmış sermayeyi iki katına çıkartacak bir biçimde satarlar. Aradaki fark, doğrudan ya da dolaylı bir biçimde kurucuların cebine girerek, gelecekteki işlemlerini yerine getirebilmeleri açısından zengin ve güçlü hale gelmelerini sağlar. Kurucu kârı, hem anonim şirket haline gelmeyi teşvik eder ve hem de gelecekte ortaya çıkacak servetin büyük bir kaynağıdır. Bu yolla da, üretim ölçeğinin büyümesini ve sermayenin merkezileşmesini hızlandırır.

Kuruluş, yeni menkul kıymetlerin çıkarılıp para sermayesini henüz hiçbir yere bağlamamış olanlara satılmasıyla tamamlanmış olur. Bu nedenle, yeni menkul kıymetleri satan ve çoğunlukla kurucu fonksiyonunu yerine getirerek kurucu kârından aslan payını alan uzmanlar, anonim şirketlerin kurulmasında kilit bir noktada bulunurlar. Almanya'da, zengin kaynaklara ve finansal bağlantılara sahip olan ticari bankalar yeni menkul kıymet satışına hemen başlayıp, kurucu olarak ilk sırayı kapmışlardır. Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletleri'nde, bankerler yani yurtiçi ödünç para ve döviz işlemleriyle uğraşanlar yeni menkul kıymet ihracı alanına girerek, bu yolla ticari bankacılıktan farklı olarak yatırım bankacılığını yavaş yavaş geliştirmeye başladılar. Gelişmenin daha sonraki aşamalarındaysa ticari bankalar menkul kıymet alım satımı yoluyla yatırım bankalarının faaliyet alanına girdiler. Ticari bankaların özgürlük alanına getirilen yasal sınırlamaların yarattığı farklılıkların sonucunda gelişme sürecinde görülen farklı yollara rağmen, Hilferding'in genellemesi içinde yer alan iki ülke olan Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan sonuç esas olarak birbirinin aynıdır. Finansörler kuruluşta hakim bir rol oynamışlardır ve bu yolla da anonim şirketler içinde oldukça önemli ve belli bir süre için de olsa hakim bir yere sahip olmuşlardır. Buna dayanarak Hilferding kitabına *Finance Capital* adını vermiştir. Bununla beraber, aşağıda da göreceğimiz gibi Hilferding, kapitalist gelişmenin en son aşamasında finansal hakimiyetin çok önemli olacağı tahmininde bulunma hatasına düşmüştür.

Kurucu kârının ortaya çıkışının yanı sıra bireysel kapitalistlerin üretim sürecinde oynadıkları rolü sürdürmelerinin önlenmesi, sermaye üzerindeki kontrolün daha da merkezileşmesini beraberinde getirmiştir. Görünüş olarak anonim şirkette kontrol hissedarların eline geçmiştir. Ancak, yasal olarak, hisselerin büyük bir kısmına sahip olanlar, hemen hemen tüm hissedarların sermaye katkılarını kontrol etmektedirler. Hatta uygulamada gerekli çoğunluk

yarıdan azdır. 'Sermayenin üçte biri, dörtte biri hatta daha azı'[232] bile yeterlidir. Bu gerçek nedeniyle, bir ya da daha fazla anonim şirkette payların büyük bir kısmını elinde bulunduran büyük kapitalist, sahip olduğu sermayenin birkaç katı kadar miktarda sermayeyi kontrol edebilir. Bu da, Hilferding'in yeterince açık bir biçimde ortaya koyamamış olduğu anonim şirket biçiminde bir organizasyon yaratmıştır, yani böylesi bir hisse sahipliği üretimin kontrol ve idaresinden uzaklaşmakla birlikte yeterince büyüklükteki hisse sahipliği, söz konusu hisse büyüklüğünün birkaç katı daha büyük üretimi kontrol eder.*

Bununla beraber, bu bile, anonim şirket şeklinin kullanılmasıyla kontrolün merkezileşme ihtimalini yeterince ortaya koyamamaktadır. Zira tek bir anonim şirketin, bir ya da daha fazla anonim şirketin hissesine sahip olabileceği unutulmamalıdır. Bu nedenle, bir kapitalist *A* anonim şirketinin hisselerinin üçte birine sahip olarak bu şirketi kontrol edebilir. *A* anonim şirketinin sermayesinin bir kısmı *B*, *C* ve *D* anonim şirketlerinin kontrol edilmesi amacıyla ve *B*, *C* ve *D* anonim şirketlerinin sermayeleri de daha başka anonim şirketlerin kontrol edilmesi için kullanılabilir. '*Anonim şirket şeklinin gelişmesiyle birlikte, çok az sermayeyle başkalarına ait büyük miktarlardaki sermayeyi kontrol etme amacını taşıyan özel finansal teknikler ortaya çıkar*'.**

Anonim şirket şekli sayesinde merkezileşme sürecinde gelinen son noktadan söz edecek duruma geldik. Bir taraftan, kurucunun kârı çok büyük bir servetin birkaç kapitalist ve bankalarının elinde toplanmasını sağlarken, diğer taraftan da, bu servetin daha büyük derneşik sermayenin kontrol edilmesi amacıyla kullanılabilir. Böylece, Hilferding bu durumu şu şekilde ortaya koymuştur;

> *sahip oldukları sermaye ya da başkalarının sermayesini temsil etmeleri nedeniyle güç sahibi olanlardan (banka yöneticileri) oluşan bir grup, çok sayıda anonim şirketin idare meclislerinde oturmaktadır. Bu nedenle, bir taraftan, farklı anonim şirketler arasında diğer taraftan da, anonim şirketlerle bankalar arasında bir tür kişisel bir-*

---

* Burada elimizde, belli koşullarda, miktarda belli bir noktanın ötesinde meydana gelen bir değişmenin, kalitenin de değişeceğini ifade eden diyalektik ilke örneği var.

** *Das Fianazkapital*, s. 130-131. Hilferding şunu belirtmektedir. '*Söz konusu finansman teknikleri, Amerikan demiryolları sisteminin finansmanı sırasında mümkün olan en mükemmel haline ulaşmıştır.*' (131). Bugün, bu düzeyde finansal tekniklerin 1920'lerde kamu yararına ilişkin alanlarda ağırlıklı olarak kullanıldığını söylememiz gerekmektedir.

232) Ibid., s. 130.

> *lik [Personalution] ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında grup çıkarı [gemeinsame Besitzinteresse] ortaya çıktığı için, bu durum kurum politikası açısından büyük önem taşımaktadır.*[233]

Birçok durumda 'içeridekiler' (*insiders*) arasındaki bu kişisel birlikler, piyasanın tekelci bir biçimde doğrudan kontrolünü amaçlayan kartel, tröst, şirket birleşmeleri gibi birbirine yakın örgütsel birleşmelerin anası ya da öncüsüdür. Bu örgütsel şekiller bir sonraki alt başlıkta ele alınacaktır.

Anonim şirket şeklinin yaygın hale gelmesi nedeniyle ortaya çıkan genel sonuçlar şu şekilde özetlenebilir: bir taraftan, genel olarak birikimin hızlanmasıyla birlikte merkezileşme sürecinin şiddetlenmesi ve diğer taraftan da, kontrolleri, sahip oldukları sermayenin sınırlarının çok ötesine geçen ve büyük kapitalistler içinde nispi olarak daha alt katmanda bulunan grubun oluşması. Son belirtilen husus günümüz yazarlarınca genel olarak yanlış anlaşıldığından, üzerinde biraz daha durmak gerekir.

Son yıllarda, büyük anonim şirketlerde sermayeye sahip olma ve kontrolü elde tutmanın birbirinden ayrılmış olduğuna dair çok şey okuduk. Bu tanımlama, mülkiyet yoğunlaşmasının, sermayenin kontrolünün yoğunlaşmasını sınırlamayacağı anlamındaysa, fiili trendlere ilişkin olarak yapılmış doğru bir tanımlamadır. Bununla birlikte, bu tanımlama, kontrolün tümüyle sahiplerin eline geçmesi ve toplumda başka bir grubun ayrıcalıklı hale gelmesi biçiminde yorumlanırsa, tümüyle hatalıdır. Gerçekte olan şey, sahiplerin büyük bir çoğunluğunun kontrolü, küçük bir azınlık durumunda bulunan sahipler lehine bırakmış olmalarıdır. Bu nedenle, çok büyük anonim şirket, mülkiyetin kontrolünün demokratikleşmesi ve ortadan kalkması değil, sahipliğin azınlık durumundaki büyük mülkiyet sahiplerinin elinde yoğunlaşması anlamına gelmektedir. Birçok mülkiyet sahibinin kaybettiğinin, çok az sayıda mülk sahibi tarafından kazanılacak olmasını Hilferding, *'kapitalistler, çoğunun bir tek söz bile söyleyemeyeceği bir toplum şekli oluştururlar'* biçiminde ifade ederken tamamen haklıdır. Üretken sermaye üzerinde tasarrufu olanlar, oluşumunda çok az katkıda bulunan kişilerdir.*

---

* *Das Finanzkapital*, s. 143. Bu tezin ispatı, Amerika Birleşik Devletleri'nde Temporary National Economic Committee tarafından yayınlanan ve dikkatli bir biçimde raporlanan iki dokümanda yani 29 no'lu monografta verilmiştir. *The Distribution of Owneship in the 200 Largest Nonfinancial Corporations* ve *Securites Listed on a National Securities Exchange*.

233) Ibid., s. 132.

4. KARTELLER, TRÖSTLER ve ŞİRKET BİRLEŞMELERİ

Tekelci sermayenin gelişimine ilişkin son aşama, bilinçli bir şekilde rekabetin kontrol altına tutulmasını amaçlayan birleşmelerin oluşturulmasıdır. Bu aşamaya, rekabeti ayakta kalanlar için giderek ciddi ve tehlikeli bir hale getiren nispi olarak yüksek bir merkezileşme ortaya çıktığında ulaşılır. Rekabet, kimsenin yararına olmayacak bir gırtlak gırtlağa savaşa dönüşür. İş bu duruma dönüştüğünde, artık birleşmeye gidilmesinin zamanı gelmiştir.

Marx iktisadi konularla ilgili çalışmalarını birleşme hareketi ortaya çıkmadan tamamlamış olduğundan, *Kapital*'in üç cildinde bu konuya ilişkin bir analiz yer almamaktadır. Bununla birlikte, Engels 1880'lerin ortalarında, *Kapital*'in III. cildini yayına hazırlamaya başladığı sırada olayların yönünün nereye gideceği çok açık bir biçimde kendini göstermiştir. Marx'ın anonim şirketlerle ilgili tartışmalarına uzun bir not ekleyen Engels şunları söylemektedir:

> *ikinci ve üçüncü derece anonim şirketler' kartel şeklindedir ve 'bazı alanlarda...söz konusu alanlardaki tüm üretim, ortak yönetime sahip tek büyük bir anonim şirket altında yoğunlaşır'.*

Engels ayrıca şu hususa da vurgu yapmaktadır:

> *üzerine titrenen rekabet, özgürlüğünün artık sonuna gelmiştir ve açıkça görünen iflasını ilan etmek zorunda kalmıştır'.*[234]

1890-1910 yılları arasında Almanya'da ve Amerika'da yaşanmış zengin deneyimlerden hareketle Hilferding bu görüşü Marksist iktisadın yapısı içine yerleştirme gücündeydi. Yaptığımız analiz Hilferding'in genelde izlemiş olduğu çerçeveyle uyumlu ve okuyucunun Amerika'daki koşulları Almanya'daki koşullardan daha iyi bilmesi nedeniyle kimi değişikliklerin yapılması temelinde sürecektir.

İncelemekte olduğumuz örgüt şeklini anonim şirketlerden ayıran kendine özgü özelliği, tekelci özellikleri taşıyan piyasalar aracılığıyla kârı artıracak biçimde tasarlanmış olmasıdır. Bu amaca ulaşılması için, ele alınan girişimlerin hareket serbestisinin sınırlanması ya da ortadan kaldırılması ve tek bir politika altında koordine edilmesi gereklidir. Hareket serbestisi farklı derecelerde sınırlanabileceğinden, çok farklı tekelci bileşme şekillerinin de ortaya çıkması mümkün olur. En gevşek birleşmelerden başlayarak, rekabet eden en güç-

234) *Capital* III., s. 518.

lü şirket birleşmelerine kadar bir dizi içinde yer alan birleşmelerin en önemli olanlarını ele alacağız. Yöneticilerin karşılıklı bağımlılığı ya da aynı banka ilişkileri çerçevesinde rakipler arasında kurulan çıkar grubu, birleşme sürecine giden yolu yumuşattığı ve birleşme eğilimlerini güçlendirdiği unutulmamalıdır. Gerçekte, çıkar grubunun bir anlamda bağlayıcı şekilleri kolayca ortaya çıkaran bir tür birleşme olduğu da söylenebilir.

Belki de en zayıf birleşme şekli sözüm ona 'centilmenlik anlaşması' adı verilen ve bağlayıcılığı olmamakla beraber rakiplerin ortak bir politika üzerinde anlaşmaya vardıkları bir birleşme şeklidir. Firmaların anlaşmayı bozma güdüleri çok güçlüdür ve bu tür anlaşmalar çoğu zaman kısa ömürlüdür.

İşletmenin, katılımcılarının üzerinde anlaştıkları formüle göre ayrıma tabi tutulduğu 'havuzun' oluşumuyla birlikte bir diğer aşamaya geçilir. Havuz anlaşması genellikle yazıya dökülmez. Uygulanması öncelikle üyelerinin gönüllü işbirliğiyle mümkündür. Bu nedenle, centilmenlik anlaşması gibi havuz anlaşması da istikrarlı değildir ve geçici bir olgudur.

Belli kartel şekilleri oldukça havuza benzer ve havuz anlaşmasının bütün zayıf yönlerini içinde barındırır. Bu zayıflıklar, kartel kontrolünün üyelerini de kapsayacak bir biçimde genişletilmesi ve yapılan anlaşmaya uymayı reddedenlere karşı yaptırımların uygulanmasıyla giderilir. Tipik bir kartelde fiyatları ve üretim kotalarını belirleme görevini üstlenen ve buna uymayanları para ya da başka türlü bir cezaya çarptırma gücünü elinde bulunduran merkezi bir komite vardır. Üyelerin özgürlüğü, alımların merkezileştirilmesi ve satışların bir firma üzerinden yapılmasıyla daha da sınırlandırılarak, firmalarla müşterileri arasında doğrudan kurulan ilişki kırılır. Hatta üyelerin özgürlüğü, merkezi komiteye etkin olmayan tesisleri kapatma ve derneşik kârları kuruluş kriterlerine göre dağıtma yetkisinin verilmesiyle de sınırlandırılabilir. Son belirtilen husus gerçekleştirildiğinde, kartel birçok açıdan resmen şirket birleşmesine yaklaşmış olur.

Yasalarla sınırlandırılıncaya kadar, Amerika Birleşik Devletleri'nde en çok tercih edilen ve kartelden daha çok kısıtları olan bir örgüt şekli kelimenin tam manasıyla trösttür. Tröstte birçok bağımsız şirketin hisselerinin çoğunluğunu ellerinde bulunduranlar, tröst belgesiyle karşılığında sahip oldukları hisseleri tröstlerin mütevelli heyetine teslim ederler. Tröstlerin mütevelli heyetinde bulunanlar oy verir ve tröst sertifikasını elinde bulunduranlar dividant elde eder. Bu yolla, katılanların yasal ve işletme haklarına kartelde olduğu gibi dokunmadan, şirketlerin politikaları birleştirilmiş olur. Bu anlamıyla tröst, tekelci birleşmelerin tümünü kapsayacak bir biçimde verilen anlamından

farklı olarak düşünülmelidir.

Son olarak, katılan firmaların bağımsızlığının ortadan kalktığı şirket birleşmeleriyle konuyu tamamlayacağız. Şirket birleşmeleri çeşitli şekillerde olabilir. En çok rastlanan örnek, tüm firmaların büyük bir firma tarafından ele geçirilmesi ve yeni işletme karşısında eski firmaların ortadan kalkmasıdır. Birleşme nasıl olursa olsun sonuç aynıdır: tek yönlü tam organik birlik. Bunun, tekelci politikanın izlenmesi açısından en etkin birleşme şekli olduğu açıktır.

Değişen zaman ve yer koşullarında hangi birleşme şeklinin uygulanacağını belirleyecek faktörler, uygulamalı iktisadın özel bir dalının incelenme konusunu oluşturur. Bu faktörler genelde farklı sanayi dallarında geçerli belli koşullarla, gevşek birlik şekillerinin zayıflığıyla ve farklı ülkelerdeki yasalarla ilgilidir. Böylece, örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde kartel ve tröst türü birleşmeleri yasaklayan yasalar, tekelci amaçlara ulaşmak için şirket birleşmelerinin kullanımının büyük ölçüde artmasını sağlamak üzere işletilmektedir. Buna karşılık Almanya'da kartel yasal bir statüye sahiptir ve gelişmektedir.

Bize göre, bu farklar ikincil derecede önemlidir. Kesin olan bir gerçek varsa, birleşme hareketinin 19. yüzyılın son yirmi yılında tüm gelişmiş kapitalist ülkeleri kapsaması ve kapitalist üretimin özelliğinin niteliksel olarak değişmesini beraberinde getirmesidir. Kapitalist piyasa davranışının hakim biçimi olan (tabii ki, herkese açık değil) serbest rekabet, yerini yine hakim bir biçim olan çeşitli derecelerde varlığını sürdüren tekele bırakmıştır. Kapitalist toplumun genel hareket yasaları açısından bu dönüşümün sonuçları, bundan sonraki iki kısımda dikkatli biçimde incelenecektir.

5. BANKALARIN ROLÜ

Bankaların, yeni menkul kıymetlerin çıkarılması ve satışındaki stratejik konumu nedeniyle birliklerin ortaya çıkmasında kendine özgü çok önemli bir role sahip olduğunu belirtmiştik. Bankaların, ortaya çıkan şirket birleşmelerinde de aynı rolü oynamış olduğunu söyleyebiliriz. Bankalar, kurucu kârının büyük bir kısmını kendilerine ayırırlar, kendi temsilcilerini birleşmelerin başına geçirirler ve uygulanan politikaları büyük ölçüde etkilerler.

Bu etki hangi yönde işleyecektir? Etki, daima rekabetin ortadan kaldırılması yönünde olacaktır. Bir firma kendini yeterince güçlü hissettiğinde, geçici bir süre için azalan kazançlarının daha sonra telafi edilecek olması ümidiyle rakiplerini oyun dışı bırakacak ve iflas etmelerine neden olacak bir savaşa girmeyi göze alacaktır. Ancak, birçok şirketle ilişkisi olan bankalar açısından böylesi bir süreç boşa harcanmış bir süreçtir ve kendi kendine zarar verir. Bir şirketin

kazancı, diğer şirketlerin kaybıyla dengelenir. Hilferding'in de belirttiği gibi;

> *Bu nedenle, bankalar, kendileriyle ilişkili olan firmalar arasındaki rekabeti kesin olarak ortadan kaldırma çabası içindedir. Her bankayı ilgilendiren husus mümkün olan en yüksek kârdır. Diğer şeyler sabitken, belli bir sanayi dalında bu amaca ulaşmak için rekabetin tümüyle ortadan kaldırılması gerekir. Bu nedenle, bu nedenle bankalar tekel konumuna gelme çabasına girerler.*[235]

Bankalar ne kadar yaygın ilişkilere sahipse ve sesleri ne kadar güçlü çıkıyorsa, rekabeti ortadan kaldırma ve tekellerin ortaya çıkması için o kadar etkin bir yol izleme imkanına sahip olurlar. Bu nedenle, sanayide sermayenin merkezileşmesinin karşılığı büyük bankaların ortaya çıkmasıdır. Bu çerçevede, tüm gelişmiş kapitalist ülkelerde bankacılık ve sanayi alanındaki işadamlarını bir araya getiren birbirine bağlı yöneticiler ve çıkar grubundan oluşan içsel bir kişisel birlik ortaya çıkar.

Bu noktada, birkaç istisna dışında Hilferding'in analizini kabul etmek mümkündür. Ancak, Hilferding analizini daha ileriye taşıyarak, sanayi ve banka sermayesi arasında kurulan ortaklıkta, banka sermayesinin daima hakim bir konumda olduğunu açıkça belirtir. 'Finans kapital' bir yerde, 'bankalarca kontrol edilen ve sanayilerce kullanılan' sermaye olarak tanımlanmıştır[236] ve kapitalizmin trendi, iktisadi yaşamın tüm yönlerinin artan ölçüde büyük bankaların giderek daralan halkaları içinde tahakküm altına alınması olarak resmedilir. Bu durum aşağıdaki alıntıda açık bir biçimde ortaya konmuştur:

> *Bankacılığın gelişmesiyle, bankalar ve sanayiler arasında yakın ilişlerin ortaya çıkmasıyla, bir taraftan bankalar arası rekabeti ortadan kaldıran ve diğer taraftan da tüm sermayenin para sermaye biçiminde yoğunlaşarak bankalar aracılığıyla üretken alanlara yönelmesini sağlayacak eğilimler gelişir. Son analizde bu eğilim, tüm para sermayenin bir banka ya da bankalardan oluşan bir grup tarafından kullanılmasına neden olur. Tüm sosyal üretim bundan böyle bir 'merkez banka' tarafından kontrol edilir.*[237]

Bu görüş şüphesiz esastan yanlıştır. Hilferding kapitalist gelişmenin geçici

235) *Das Fianazkapital*, s. 231.
236) Ibid., s. 281.
237) Ibid., s. 218.

bir dönemini, sürmekte olan bir trend olarak ele alma yanlışlığını yapmaktadır. Bankalar, anonim şirketlerin ve şirket birleşmelerinin oluşmaya başladığı birleşme hareketi süreci boyunca, egemenliklerini üretken sistemlerin kilit alanlarına doğru yaymayı sağlayacak stratejik bir konumdaydılar. Bununla beraber, birleşme süreci ilelebet süremez. Veri bir sanayide tek firma kaldığında bu sürecin sonuna gelinmiş olur. Ancak, kural olarak, bu süreç, söz konusu sınırına gelmeden çok önce gözle görülür biçimde sona erer. Veri sanayinin dörtte üçü ya da beşte dördü birkaç büyük şirketin eline geçtiğinde, tehlike yaratacak türden bir rekabet genellikle ortadan kalkar. Bu noktanın ötesinde daha ileriye bir birleşme eğilimi büyük ölçüde zayıflar ve bu eğilime karşı koyan güçlerin gelişmesiyle dengelenir. Birbirine rakip büyük kapitalist gruplar varlıklarını sürdürürler ve her biri durumlarını her zaman diğerlerinin zararına olacak bir biçimde iyileştirme umudundadır. Her birinin en önemli sanayi dallarında güç kaynağı olmak için dayanaklara ve diğerleriyle pazarlık ederken kullanacağı kozlara ihtiyacı vardır. Gırtlak gırtlağa sürdürülen rekabet hayali sonlandığında ve en genel ve gerekli tekelci amaçlar konusunda *modus vivendi*'ye* varıldığında, daha ileri düzeyde birleşmelerin gerçekleşmesi seyrekleşir ve zamanla durur.

Bu noktaya ulaşıldığında bankaların durumu sert bir biçimde değişikliğe maruz kalır. Bankaların eskiden güçlerinin dayanağı olan yeni menkul kıymetleri çıkarma fonksiyonu giderek önemini yitirir. Tekel konumundaki büyük anonim şirketler başarılarıyla doğru orantılı bir biçimde kendilerini, hissedarlara dividant olarak dağıtmak yerine biriktirilebilecek bir karın yanı sıra aşınma, tüketim payı, eskime ve 'ihtiyat akçesi' olarak adlandırılan ve giderek artan ölçüde birikim kaynağı olacak öz kaynakların sahibi konumunda bulurlar. Kullanabilecekleri bu ilave sermaye biçimindeki öz kaynaklar sayesinde anonim şirketin yöneticileri bir ölçüde sermaye kaynağı yaratmak amacıyla köle gibi piyasaya yeni menkul kıymet sürme zorunluluğundan ve benzer bir şekilde, bankerlerin kölesi olmaktan kurtulmuşlardır. Şüphesiz bankaların yarattığı etkilerin güçlü olması, anonim şirket yöneticilerinin güçlerini birdenbire yitirmeleri anlamına gelmez. Ancak, uzun dönemde, iktisadi işlevle hiçbir ilgisi olmayan iktisadi güç zayıflar ve sonunda ortadan kalkar. Bankaların gücü, yeni menkul kıymet çıkarma kontrolünün elde tutulmasına dayandığından, bu durum söz konusu gücün tam olarak ne olduğunu ortaya koymaktadır. İşlev, bankaları ikincil duruma getirecek bir biçimde, önemini

* Geçici anlaşma, (Ç.N).

yitirir ve bu işlevin artırdığı güç azalır. Banka sermayesi eski şanlı günlerinden sonra tekrar sanayi sermayesinin yardımcısı konumuna gelmiş ve böylece de birleşme hareketinden önce geçerli olan ilişkiyi yeniden ortaya çıkarmıştır. Bu, kapitalizmin ilk aşamalarına geri döndüğü anlamına gelmez. Tersine, tekel ve büyük kapitalistler içinde nispi olarak daha alt katmanda bulunan grubun hakimiyeti güçlenir ve aşamalı olarak üretken ve dağıtıma ilişkin sistemler içinde yer alan sektörleri kapsayacak biçimde genişler. Dayanağı, Hilferding'in düşündüğü gibi banka sermayesi değil, sanayi sermayesidir. Banka sermayesi, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş dönemine rastlayan, kapitalist gelişmenin geçici bir aşamasıdır.*

Hilferding'in hatası bir iki açıdan önemlidir. Bunlardan bir tanesi, finansal hakimiyetle ilgili olarak ortaya konan önyargının, birikim sürecinin özelliğinde, özellikle de kurumsal iç finansmanın artmasında son zamanlarda meydana gelen çok önemli değişikliklerin anlaşılması imkanını ortadan kaldırmaktadır.† Bir ikincisi de, sosyalist bir topluma ulaşmanın doğası ve zorluğuyla ilgili büyük hayallere kapılmaya neden olmasıdır. 1910 yılında Hilferding, *'Berlin'de altı büyük bankanın ele geçirilmesi, büyük sanayinin en önemli alanlarının ele geçirilmesi anlamına gelir'*[238] düşüncesini ortaya koymuştur. Büyük bankaların ele geçirilmesi bunlara bağlı sanayileri altüst etse de, bu görüş o zamanlarda da doğru değildi. Ancak, bugün, Amerika Birleşik Devletleri'nde bankacılık sisteminin tümü, örneğin, büyük sermayenin saflarında geçici olarak ortaya çıkacak çok küçük bir dalgalanmadan başka hiçbir dalga yaratmadan ele geçirilebilir. Finanskapitalizm bankaların hakimiyeti olarak yorumlanırsa, bu yorumun sosyalist bir politikanın oluşturulmasında güçlü bir dayanak olmayacağı açıktır.

Bununla beraber, konuya son verirken, 'finans kapitalin' Hilferding'in atfettiği anlama gelmeyeceğini belirtmemiz gerekir. Lenin, Hilferding'in finans kapital tanımını şu şekilde eleştirmiştir: 'çok önemli bir noktada sessiz kalmış-

---

* Finansal hâkimiyetin geçiş özelliliği en açık biçimde Marksist yazarlardan biri olan Grossmann tarafından ortaya konmuştur, *Das Akkumulations- und Zusammen bruchsgestz des kapitalischen Systems*, s. 572 ve devamı. Amerika Birleşik Devletleri'nde finansal gücün zayıflamasının kısa bir anlamı için aynı yazarın 'The Decline of Investment Banker', *Antioch Review*, Spring, 1941'e bakınız.

† 1910-1930 yılan arasında meydana gelen tüm değişikliklere rağmen, Hilferding *Das Finanzkapital*'de ele aldığı tüm argümanları şu makalesinde kelime kelime tekrar ediyordu: Bernhard Harıns ed., *Kapital und Kapitalismus* (1931), Vol. I içinde 'Die Eigen gesetzlichkeit der kapitalistischen Entwicklung'.

238) Ibid., s. 473.

tır yani üretimin ve sermayenin yoğunlaşması öylesine artar ki, yoğunlaşma tekele neden olmalı ve tekelle sonuçlanmalıdır'. Hilferding'in 'bankalarca kontrol edilen ve sanayiler tarafından kullanılan sermaye' tanımı yerine Lenin şunu koymuştur:

> *Üretimin yoğunlaşması sonucunda tekeller, buradan da bankaların sanayiyle birleşmesi ve büyümesi ortaya çıkar: Finans kapitalin tarihi ve kavramın içeriği budur.*[239]

Lenin'in teorisine, Hilferding'in teorisine yöneltilen eleştiriler gibi eleştiriler yöneltilemez. Bununa rağmen, 'finanskapital' kavramının, Hilferding'in bu kavrama verdiği banker hakimiyeti anlamı hesaba katılmadan kullanılması da pek mümkün değildir. Durum bu olduğunda, bu kavram yerine, Lenin'in 'finanskapital' kavramıyla asıl kastetmiş olduğu 'tekelci sermaye' kavramını kullanacağız ve bu da dikkatsiz okuyucunun kavramı yanlış anlamasını önleyecektir.

239) *Imperialism*, International Publishers' Little Lenin Library ed., s. 44.

XV
TEKEL VE KAPİTALİZMİN HAREKET YASALARI

Son kısımda, rekabetçi kapitalizmin gelişmesinin belli bir aşamasında nasıl ve neden tekelci kapitalizme dönüştüğünü inceledik. Bu metamorfoz, sistemin bazı yasalarını tamamen ve bazılarını da kısmen değiştirerek işleyişini etkilemektedir, Bu nedenle, kapitalist hareket yasalarındaki tümden ve kısmi değişiklikleri analiz etmek yapmamız gereken bir sonraki görevimizdir. Bu kısımda, kapalı sistem varsayımı çerçevesinde ortaya çıkan etkileri ele alacağız. Bir sonraki kısımda ise dünya ekonomisinde yaşanan sorunlar incelenecektir.

1. TEKEL VE FİYAT

Marx şunları söylemektedir: bir tekel fiyatından bahsettiğimiz zaman, genel olarak, genel üretim fiyatları ve ürünlerin değerleriyle belirlenen fiyattan bağımsız olarak yalnızca alıcıların satın alma arzusu ve ödeme yetenekleriyle belirlenen fiyatı anlatmak istiyoruz'.[240] Durum bu olunca, Hilferding'in de ortaya koyduğu gibi '*Marx'ın yoğunlaşma ve tekelci şirket birleşme teorisinin gerçekleşmesi, Marx'ın değer teorisinin hükümsüzlüğünü beraberinde getirecek gibi görünmektedir*'[241] sonucuna varılacağı açıkça ortadadır.

240) *Capital* III, s. 900.
241) *Das Fiananzkapital*, s. 286.

Bu gözlemi haklı çıkaracak birçok nokta bulunmaktadır. Tekel koşullarında, mübadele oranları emek zamanı oranlarına uymaz. Mübadele oranları, üretim fiyatlarında olduğu gibi emek zamanı oranlarıyla teorik olarak kanıtlanabilir bir ilişki içinde de değildir. Arzı sınırlama gücü dolayısıyla da fiyatları belirleme gücü üreticilerin ellerindeyse, teorik olarak ve çoğunlukla fiyatların hangi düzeyde oluşacağını bilmek imkansızdır. Tam anlamıyla ve fakat uygulaması sınırlı bir fiyat teorisi kurabilmek için, veri fiyat düzeyini belirleyen çok farklı unsurların bilinmesi gereklidir. Bu husus, son zamanlarda ortodoks iktisat teorisi tarafından tam ya da kısmi tekel koşullarında nesnel fiyat yasalarını oluşturmak için yapılan girişimlerle gerçek anlamıyla ispatlanmıştır. Fiyatın, kâr maksimizasyonunun gerçekleştiği noktada oluşacağını belirten birkaç boş ifade bir yana bırakılırsa, tekelci fiyat teorisi her birinin kendine has çözümlemeleri olan bir özel durumlar manzumesi haline gelir. Bu durum iktisatçıların hatası olmadığı gibi, birilerinin dediği gibi de, bilimin yetersizliğinin bir işareti de değildir. Zor olan bizatihi yasanın ta kendisidir. Olmayan şey bulunamayacağından, akla yatkın bir genel tekel fiyat teorisi yasası oraya konamamıştır.

Bununla beraber, değer ve üretim fiyatı teorileriyle aynı nitelikte bir tekel fiyatı teorisi aramanın bir yararı olmadığından, umutsuzluğa kapılmanın da bir alemi yoktur. Zira tekel unsurlarının işin içine girmesiyle ortaya çıkan durumu rekabet koşullarıyla karşılaştırdığımızda, çoğunlukla ve kendimizden emin bir şekilde, tekel koşullarında denge çıktı miktarının az ve denge fiyatının yüksek olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür. Bu nedenle, değer teorisini (ya da üretim fiyatı) esas alarak işe başlayabiliriz ve tekelin beraberinde getirdiği kısmi değişlikleri, boyutları çerçevesinde olmasa bile, çeşit olarak analiz edebiliriz. Bu analiz, gerçekten yararlı olacak bir çizgide tekel teorisi geliştirme imkanını verdiğinden, son derece önemlidir. Tekel fiyatı rekabet fiyatından hem yön ve hem de ölçü olarak tümüyle keyfi biçimde saptığından bunu yapabilmek mümkün değildir.

Tekel fiyatının rekabetçi fiyattan sapması konusunda bile, sık sık 'aşağı yukarı' biçiminde ortaya konan belli yargılardan söz edilebilir. Bu nedenle, satın alınan miktardaki değişme, fiyattaki değişmeler karşısında daha düşük düzeyde kalıyorsa (yani daha az esnek bir talep) fiyatın da o kadar yüksek düzeyde olduğu ve tekel durumuna da o kadar yaklaşıldığı söylenebilir. Bunlar, özellikle teknik ve örgütsel değişmelerin fiyatlar üzerinde yaratacağı etkilerin tahmin edilmesi gerektiğinde, çoğunlukla kaba olmakla beraber işe yarayan yargılarda bulunmayı sağlayan unsurlardır. Bununla beraber, tekel fiyatı teorisini

niceliksel kesinliğe indirgeme beklentisi içine girmemeliyiz. Bunu yapmaya girişecek olanlar sadece belli özel durumların içinde kaybolup gideceklerdir.

Emtiayı değer cinsinden yani sosyal olarak gerekli emek zamanı olarak ölçmenin geçerliliğinin, ister rekabetçi isterse de tekel koşullarında olsun, piyasada kurulacak belli mübadele oranlarından bağımsız olduğunu söylemeye bile gerek yok. Birazdan da göreceğimiz gibi, bu gerçek, fiyatlar dünyasının ötesinde tekel teorisi geliştirme açısından öncelikli öneme sahiptir.

2. TEKEL VE KÂR ORANI

Tek bir girişim olduğunda, rekabetçi koşullardan tekel koşullarına geçiş kâr oranını artırır. Bu durum, gerçekte, tekelin amacı ve ulaşmak istediği bir şeydir. Ancak, sosyal emek gücü tarafından üretilen toplam değer, tekelci yapıların oluşumuyla artırılamaz ve dolayısıyla da tekelcinin ekstra kârı, toplumun diğer üyelerinin gelirlerinden transfer edilen değer niteliğindedir. Ekstra tekel kârı kimlerin cebinden çıkmaktadır? Marx konuyla ilgili olarak ortaya çıkabilecek iki genel noktayı şu şekilde belirtmektedir:

> *Belli emtianın tekel fiyatı, diğer emtia üreticilerinin kârının bir kısmının tekel fiyatıyla diğer emtiaya aktarılmasından başkaca bir şey değildir. Artı değerin çeşitli üretim alanları arasındaki dağılımında yerel bir karışıklık ortaya çıkacaktır...ancak, bu durum, artı değerin sınırlarını değiştirmez. Tekel fiyatı olan bir meta işçinin gerekli tüketimi içinde yer alırsa, ücretler artacak ve bu nedenle de, işçi eskiden olduğu gibi emek gücünün değerini almaya devam ediyorsa, artı değer azalacaktır. Ancak, böylesi bir meta, ücretlerin emek gücünün altına inmesine neden olur. Bu ise ücretlerin minimum fiziki geçimliğin sınırlarının üstünde olması ölçüsünde gerçekleşir. Bu durumda tekel fiyatı, reel ücretlerden...ve diğer kapitalistlerin kârından yapılan kesinti yle karşılanacaktır.*[242]

Kısaca, ekstra kâr ya diğer kapitalistlere ait artı değerden ya da işçi sınıfının ücretlerinden yapılan indirimle karşılanacaktır. Bununla beraber, genel olarak söylemek gerekirse, ücretler belli bir zaman ve yerde sosyal olarak minimum geçimlik standart olarak belirlenen düzeye doğru hareket eder. Bu sonuca ulaşılmasını sağlayan en güçlü kurumlardan biri sendikalardır.* Birleşme ha-

* Sendikacılığın uzun dönemde her yerde geçerli olacak geçimlik düzeyin en önemli belirleyicilerinden biri olduğu gerçeğini gözden kaçırmamalıyız.

242) *Capital* III, s. 1003.

reketi sırasında sendikalar çok iyi örgütlenmiş olduklarından, ekstra tekel kârı nedeniyle ücretlerde yapılan indirimlerin hızlı bir biçimde telafi edileceğini düşünmemiz akla yatkındır. Bu düşünce geçerliyse, tekelcinin ekstra kârının öncelikle diğer kapitalistler tarafından sağlandığı söylemek mümkündür. İşin içine özellikle nitelik girmediği sürece, çalışmamızı bu varsayım çerçevesinde sürdüreceğiz.

Rekabetçi kapitalizmin tipik veçhelerinden olan kârların eşitlenmesi eğilimi, tekel koşullarında iki yönlü aksamıştır: bazılarının kârı artırılırken, bazılarınınkini azaltılmıştır. Doğal olarak, sermayenin dezavantajlı alanlardan avantajlı alanlara doğru hareket etme eğilimi geçerliliğini hâlâ korumaktadır. Ancak, tekel koşullarının tam da özü, sermayenin böylesine serbestçe hareket etmesini önleyecek etkin engellere sahip olmasıdır. Kârları eşitleyecek ve Hilferding'in tekel koşullarını incelerken ele aldığı yeni bir eğilim şekli işlemeye başlar.[243] Bu durum, tekelin ortaya çıktığı her noktadan başlayarak *yayılmasıdır*. Tekelin genelleşmesi ölçüsünde, kişilerin kazançları kayıplarıyla dengelenir ve kâr oranları mümkün olduğu kadar eşit bir hale getirilir; bu süreçte kârlar asla eşit olmaz. Tekelin yayılması ilkesi şu şekilde açıklığa kavuşturulabilir: Belli bir sanayi, diyelim ki demir cevheri üretimi, tekel haline geldi ve fiyatlar arttı. Ortaya çıkan kaybın bir kısmı pik demir üreticilerine aittir. Bu durumda pik demir üreticileri çelik sanayinden hem daha yüksek fiyat talep edecekler ve/veya hem de pazarlık gücünü artırarak demir cevheri sanayinden daha düşük fiyatla mal satın almak isteyeceklerdir. Bu yolla, birleşme veri bir noktadan tek merkezli daireler şeklinde hareket ederek tekel koşullarının yaratılması ve korunması açısından uygun olan sanayileri de ele geçirecek bir biçimde yayılmaya başlayacaktır.

Bununla beraber, istikrarlı bir birleşmenin zor ya da imkansız olduğu sanayiler nedeniyle, yayılma süreci istenildiği gibi sürmez. Bunlar, sadece küçük sermaye yatırımı gerektiren sanayilerdir. Talebi karşılayacak çok sayıda firma gerekir ve herhangi birinin gerekli minimum sermayeyle bu alana girmesi kolaydır. Birleşmenin sağladığı avantajlara rağmen rekabetçi koşullar işlemeye devam etmektedir. Bu nedenle, kâr oranlarının genel olarak eşitlenmesi ne sermayenin hareketliliği ve ne de tekelin yayılması sonucunda ortaya çıkar. Bunun yerine, nispi olarak kapalı iyi korunan birleşmelerin kolay kurulduğu büyük ölçekli üretim yapan sanayilerdeki yüksek kâr oranından, çok sayıda

243) *Das Finanzkapital*'e bakınız, s. 287 ve devamı.

firmanın bir arada bulunduğu ve giriş kolaylığının istikrarlı birleşmeleri yarattığı çok küçük ölçekli üretimin geçerli olduğu sanayilerdeki düşük kâr oranına kadar uzanan bir kâr oranları hiyerarşisi elde edebiliriz.

3. TEKEL VE BİRİKİM

Tekel, birikim sürecini derinden etkiler. İlk etkisi, veri bir miktar artı değer çerçevesinde yapılan birikim oranı ve ikinci etkisi de, birikmiş sermayenin kullanımı üzerinedir. Bu sorunları sırasıyla ele alalım.

Toplumdaki toplam artı değer, her biri büyüklük olarak ortaya çıktığı toplam sosyal sermaye oranına tekabül eden birçok kısma ayrılır. Biriken oranın, her bir artı değer kısmının büyüklüğüne bağlı olarak arttığı da genel bir kuraldır. Buradan, merkezileşmenin bizatihi kendisinin, kısımların sayısını azaltıp, büyüklüğünü artırdığından, veri toplam artı değer üzerinden yapılan birikim oranını artırma etkisine sahip olduğu söylenebilir.* Tekel, artı değeri küçük kapitalistlerden büyük kapitalistlere transfer ederek etkisini artırır. Sermayenin daha büyük kısımlarına yapılan ilave nedeniyle ortaya çıkan birikim artışı, sermayenin küçük kısımlarından yapılan eksilmeler nedenine bağlanan azalıştan daha fazla olmalıdır. Bu çerçevede, iki nedenle, tekelci kapitalizmde ortaya çıkan birikim oranının, rekabetçi kapitalizm koşullarında ortaya çıkan birikim oranından daha yüksek olma eğiliminde olduğunu görmekteyiz.

Şimdi de tekelin yeni biriken sermayenin gereksinimleri üzerinde yarattığı etkilere bakalım. Buradaki belirleyici unsur, tekelin tam da sürmesi, sanayinin tekelleşecek alanlarına ve dolayısıyla da kârlı alanlarına gidecek yatırımın önlenmesidir. Açık bir biçimde şu paradoksa yani yüksek kâr elde eden tekelcinin kendi sanayi dalına yatırım yapmayı reddetmesi ve de elde edilebilecek kâr oranı düşük olmasına rağmen başka yerlerde yatırım fırsatlarını kovalamasına tanık olmaktayız. Tekelcinin ulaştığı kâr oranının tümünün ya da

---

* Burada bir soru sorulmalıdır. Bu soru da, artı değerin kısımlarının, ilk kez ortaya çıktığı üretken birimlerin büyüklüğüne göre mi yoksa süreç sonunda ortaya çıkacak en büyük ve çok sayıdaki mülkiyet birimlerine göre mi hesaplanacağıdır. Belirtilen ikinci hesaplama yöntemi uygun bir yöntemse, üretimin merkezileşmesi, mülkiyetin merkezileşmesi olmadan da anonim şirket kuruluşuyla sürebileceğinden, söz konusu merkezileşme büyük ölçüde kısımların nispî büyüklüğü ve dolayısıyla da birikim oranı üzerine etkide bulunmaksızın gerçekleşir. Bununla beraber, şirketlerin iç finansman imkânlarının artmasıyla, üretim birimleri (anonim şirketler), birikim amacını taşıyan birimler gibi inanılmaz ölçüde büyük bir önem kazanır. Bu nedenle, üretimin merkezileşmesiyle karşılaştırıldığında, mülkiyetin merkezileşmesi ya da düşük oranda olması da hesaba katılmalıdır. Ancak, bu, üretimin merkezileşmesinin birikim oranını artırma gücüne sahip olmadığı anlamına gelmez.

ilave yatırımla elde edilebilecek kâr oranının, tekelcinin yatırım politikası üzerinde etkili olmadığını fark edersek, ortada böylesi bir paradoks kalmaz. Tekelciyi yönlendiren unsur, marjinal kâr oranı dediğimiz oran yani ilave sermayeden elde edilen kârdan, söz konusu sermayenin çıktıyı artırıp, fiyatı azaltması nedeniyle eski yatırımdan elde edilen kâr azalışının çıkarılmasıyla ortaya çıkan kârdır.* Marjinal kâr oranı düşük ya da negatifken, tüm kâr oranı yüksek olabilir. Bu nedenle, tekelci kendi üretim yaptığı alanda elde edeceği marjinal kâr oranından daha yüksek kâr oranı elde edeceği herhangi bir alan bulduğu sürece, kendi faaliyet alanı dışında yatırım yapma yollarını aramaya devam edecektir. Tekelin faaliyet alanının dışındaki bir alanda faaliyette bulunan bir kişinin davranışlarını, tekelcinin marjinal kâr oranına göre ayarlamadığı tabii ki doğrudur. Ancak, tekelin anlamı, tekelin faaliyet alanının dışındaki bir alanda bulunan bir kişinin, ne kadar isterse istesin, tekelin faaliyet alanına giremeyeceğidir.

Marjinal kâr oranının tekelcinin yatırım kararlarını yönlendirmesi ilkesi asli olarak önemi olan bir husustur. Bu bize, kâr oranları hâlâ yüksek düzeyde seyrederken, yatırımın tekel haline gelmiş alanlarda durmasını açıklamakta ve tekelci sermayenin teknolojik değişme karşısındaki tavrının rekabetçi sermayeden nasıl ve neden farklı olduğunu anlamamızı sağlamaktadır. Ürün artışında olduğu gibi, tekelcinin bu artışın, eski işletmesi üzerinde yaratacağı etkileri de hesaba katmak zorundadır. Bu nedenle, teknolojik yenilikler olduğunda da, yatırmış olduğu sermayesinin modasının geçmesi nedeniyle değer yitirmesini de gözden uzak tutamaz. Diğer taraftan, rekabet koşullarında, kazançlı çıkan kaşiftir ve bir zarar söz konusuysa, buna büyük ölçüde katlananlar rekabet edenlerdir. Bu açıklama, tekel koşullarında teknolojik değişmele-

* Şimdi vereceğimiz örnek, bu kavramı açıklığa kavuşturacaktır. Bir tekelci 1,000 dolarlık sermayesiyle yılda 100 birim ürün üretmektedir. Tanesini 5 dolar maliyetle ürettiği ürünün birini 10 dolara satmaktadır. Kârı 500 dolara ya da aynı anlama gelmek üzere sermayesinin yüzde 50'sine eşittir. Sermayesine yapacağı ilâve 100 dolarla yine birim maliyeti 5 dolardan 10 birim daha fazla üretecektir. Ancak, 110 birim ürünün satılabilmesi için, birim ürünün satış fiyatı 10 dolardan 9 dolara düşürülecektir. İlâve yatırımdan elde edilen kâr 90-50=40$ ya da aynı anlama gelmek üzere ilâve sermayenin yüzde 40'ına eşittir. Bununla beraber, tekelci ürünün birim satış fiyatı olan 9 doların sadece yapmış olduğu ilâve yatırım sonucunda üretmiş olduğu 10 birim ürün için değil, ürettiği tüm ürün için geçerli olacağını hesaba katmak zorundadır. Bu nedenle, 100 birim ürünü birim başına 10 dolardan satmaktayken, fiyatın 9 dolara düşmesi nedeniyle 100 dolar kayba uğrayacaktır. İlâve sermaye yatırımı nedeniyle elde edilen 40 dolarlık kazanca karşı, birim satış fiyatının 10 dolardan 9 dolara düşmesi nedeniyle ortaya çıkan 100 dolarlık kayıp söz konusudur. Kayıp kazançtan fazladır. Marjinal kâr oranı negatiftir. Tekelci 100 dolarını kâr oranı ne olursa olsun kendi sanayisi dışındaki bir alana yatıracaktır. Bu mümkün değilse, 100 doları işletmesine yatırmaktansa elde nakit olarak tutması, kendisi açısından daha iyi olacaktır.

rin olmayacağı anlamına gelmez. Büyük tekelci birleşmelerin sağladığı gelişmiş araştırma kolaylıkları yeni bir şeydir ve bu da bir dizi içinde ve geniş kapsamlı bir biçimde ortaya çıkan teknolojik gelişme sermayenin merkezileşmesi tarafından motive edilir. Bunun anlamı, emek tasarrufunun hiç olmadığı kadar kapitalist teknolojinin yeni yöntemlerin amacı haline geleceği ve mevcut sermaye değerlerindeki karışıklığın mümkün olduğu kadar minimize edilecek bir biçimde düzenleneceğidir. Bir başka deyişle, yeni yöntemler daha da güçlü emek tasarrufu yapma eğilimine sahip olacak ve eski araç ve gereçler aşınıp yıprandığında ve bir şekilde yenilenmesi gerektiğinde, yeni donanım genel olarak söz konusu eski araç ve gereçlerin yerine konacaktır.* Sonuç olarak, tekel, işçilerin sanayi yedek ordusuna katılma oranını hızlandırır ve teknolojik gelişmenin gerekli kıldığı yeni biriken sermaye çıkışını azaltır.

Tekelin, tekelleşmiş sanayilerde yeni sermaye talebini iki nedenle durdurduğunu görmüş bulunmaktayız: çıktının mümkün olduğu kadar maksimum kâr oranının korunması amacıyla sınırlandığı ve teknolojik yenilikleri kullanma oranını, yeni sermaye ihtiyacını minimize edecek bir biçimde bilinçli olarak düzenlendiği için.** Tekelleşmiş sanayilerde yatırımın durması, sermayenin girişinin serbest olduğu ya da en azından sınırlı kısıtlamanın olduğu sanayilerde kâr oranlarını azaltacak bir biçimde sermayenin toplanması sonucunu doğurur. Bu nedenle, birikim nedeniyle ortaya çıkacak etki, basitçe tekelin beraberinde getirdiği kâr oranları kalıplarındaki sapmaların yoğunlaşması biçimindedir.

Kriz ve depresyon sorunu açısından tekelin önemi nedir? Birikim oranı arttığından, etkinin azalan ortalama kâr oranı eğilimini hızlandıracağı ve eksiktüketim eğimini de güçlendireceği açıktır. Ancak, hepsi bu kadarla kalmaz. Tekelciyi yönlendiren kendi sanayindeki marjinal kâr oranı olduğundan ve bu oran rekabetçi alanlarda azaldığından, ortaya çıkan net sonuç, yatırım kararlarını yönlendiren kâr oranlarının azalmasıdır. Bu unsur, azalan kâr oranları eğilimi ve eksiktüketim eğiliminden bağımsız ancak bu eğilimlerle birlikte kriz ve depresyonun ortaya çıkmasına neden olan unsurdur. Bu nedenle, tekel, birikim sürecindeki eski çelişkilerin yoğunlaşmasına yenilerini ekler.

---

* Belli durumlarda bu husus, yeniliklerin tamamıyla durması biçiminde ortaya çıkar. Zira zamanla daha da gelişmiş tekniklerin kullanılmaya başlanması aslında daha kârlı olacaktır. Bir başka deyişle, belli yenilikler rekabetçi baskılar olmadığından kullanılmaz. Bu durumum farkına varmamı sağlayan Dr. Robert K. Merton'a müteşekkirim.

** Bu son husus bazı okuyucular için şu şekilde oraya konulursa daha iyi anlaşılacaktır: tekelci, teknolojik yenilikleri net tasarruflardan ziyade amortismanlardan karşılayarak finanse etme eğilimindedir.

Bu bağlamda bir noktayı daha belirtmek gerekir. Tekelin ekstra kârı emek gelirini azaltmışsa, toplam artı değer, sosyal çıktının işçi sınıfına düşen payının azalmasına neden olacak bir biçimde artar. Bu da, daha sonra, birikim oranını artırır ve tüketim oranını azaltır ve bu yolla da eksiktüketim eğilimini güçlendirir.

4. TEKEL VE ARTAN BÖLÜŞÜM MALİYETLERİ

Tekel ve bölüşüm maliyetleri arasındaki ilişkiyi analiz etmek için ilk önce Marx'ın ticari sermaye ve ticari kâr teorisinin temel noktalarını ortaya koymak gerekir.[244]

Dar anlamıyla ticaret, alım satım faaliyetlerinden oluşmaktadır. Taşıma, depolama ve teslim faaliyetleri ticarete dâhil edilmez. Bu son belirtilenler Marx'ın teorisinde üretimle ilgili hususlardır ve teorik olarak ayrı bir biçimde ele alınması gerekmez. Pratikte tüccar, üretken işlerin bir kısmını yaptığından, ticari işlerini bunlardan ayırmak kolay değildir. Bununla birlikte, ilke olarak iki iş arasındaki ayrım ortadadır ve teorik amaçlar açısından bu ayrım yapılmalıdır.

Bir bütün olarak toplum açısından ticaret üretken bir faaliyet değildir. Üretilen değerlere bir şey katmaz. Buna karşılık, halihazırda bulunan değerlerin paradan metaya dönüşmesiyle ya da *vice versa** ilgilidir. Bu ilke, alım ve satım maliyetlerinde ortaya çıkan bir artışın, diğer şeyler değişmeden kaldığında, ürününün değerini artırmadığı halde kârı azalttığını çok iyi bilen sanayi kapitalisti açısından oldukça açıktır. Ancak, ticari işlev sanayi işlevinden ayrıldığında ve bağımsız bir tüccar grubu tarafından yerine getirilmeye başlandığında, ürünlerin değeri, tüccarların kârı artı ticari işlemleri yerine getirirken ortaya çıkan tesadüfi masraflara eşit bir miktarda artmış gibi görünür. Bununla birlikte, bu görüntü bir analizle ortadan kalkacak bir husustur. Ticaretin üretimden ayrılması, her ikisinin de niteliğini değiştirecek kadar güçlü değildir.

Bir an için tüccarın masrafının olmadığını düşünelim. Bununla beraber, emtia alım ve satımı amacıyla belli bir miktarda sermayeye ihtiyacı vardır ve bu sermaye de kâr getirmelidir. Aksi takdirde, tüccar bu sermayeyi herhangi bir zamanda başka bir faaliyet alanına yöneltebilecektir. Ticari işlemler artı değer yaratmıyorsa bu nasıl mümkün olabilmektedir? Marx bu sorunu, ticari sermayenin sanayide yaratılan artı değerin bir kısmını ele geçirdiğini göstere-

---

* Karşılıklı olarak, tersine. (Ç.N).

244) *Capital* III, XVI ve XVII. kısımlar.

rek çözümlemiştir. Tüccar emtiayı sanayiciden kendi kâr marjı kadar değerinin altında satın alır ve değerinden satar. Kapitalizmde ticaretten vazgeçilemeyeceğinden bunu yapma imkânına sahiptir. Plansız bir ekonomide alıcı ve satıcıları bir araya getirmek mutlak olarak gereklidir. Sonuçta, sermaye bu alana yatırılmalıdır. Ancak, sermaye ortalama kâr oranı kadar bir kâr elde etmedikçe, ticaret alanına yatırılmaz. Rekabet ('arz ve talep'), sonuç itibarıyla sanayicinin fiyatını, ticari sermayenin geçerli kâr oranında bu alana gelmesini sağlayacak düzeye kadar düşürür. Net sonuç, değişmeden kalan artı değer miktarının daha büyük miktardaki sermaye için geçerli olmasıdır yani ortalama kâr oranı azalır. Marx'ın da ifade ettiği gibi '*Tüccarın sermayesi, sanayi sermayesine oranla ne kadar büyükse, sanayi kârı da o kadar küçük olur ya da* ***vice versa***'.[245]

Pratikte, tüccar; emek gücü (tezgahtar, sekreter, muhasebeci v.s.) ve büro, demirbaş ve yardımcı malzemeler için masraf yapacaktır. Marx'ın bu masrafları ele alış tarzı oldukça açıktır. Konuyla ilgili pasajlar, kendi tarzında yapmış olduğu çalışmanın ilk müsveddelerinde görülmektedir. Ancak, konuyu bu şekilde ele alırken ortaya çıkacak sonuçları henüz görememiştir. Bununla beraber, Marx'ın genel teorisinin mantığıyla uyumlu çözümleri biz göstereceğiz.

Tüccar için masraflar, emtiayı yeniden satmak için yaptığı harcamalar gibi sermaye niteliğine sahiptir. Bu nedenle, yapmış olduğu alış ve satış fiyatı arasındaki marj, açıklamış olduğumuz anlamda ticari kâr elde etmesini sağlayacak ve masraf olarak yapılan parayı artı bu masraflardan normal bir kâr elde etmesini sağlayacak düzeyde olmalıdır. Alış ve satış fiyatı arasındaki marj, ticari alanda yaratılmış bir değer değildir. Tüccarın masraflarının işin içine girmesi hiçbir şekilde bu ilkeyi değiştirmez. Sonuçta, bu, sanayi kapitalistine gidecek artı değerden yapılan indirimdir.

Ticari alanda çalışanlara ödemeler artı değerden yapıldığından ve bunlar değer yaratmadığından, çalışanların emeği üretken olmayan emek ve tüketimleri de üretken olmayan tüketim olarak sınıflandırılmalıdır. Bu nedenle, bu analiz, XII. kısımda ticari alanda çalışan işçileri, hizmetçiler ve toprak sahiplerinin yanında üretken olmayan tüketiciler kategorisine sokmamızın haklılığını ortaya koymaktadır.*

Ticaretin birikim üzerine üç yönlü etkisi vardır. (1) Ticaret masrafları artı değerden indirildiği için, biriktirilecek çok az artı değer kalmıştır. Masrafların

---

* S. 230-231'e bakınız.

245) Ibid. s. 337.

bir kısmı, elde edenler tarafından tüketim malları satın alımında harcanan ücretlerdir ve harcanması ölçüsünde sosyal tüketim artar. Masrafların bir diğer kısmını, doğrudan ya da dolaylı olarak sosyal tüketimi artırmayan bina, araç gereç ve malzemelere yapılan harcamalar oluşturur. Bununla beraber, yenidenüretim sürecine etkisi, tüketim artışının yarattığı etki gibidir. Değerler kullanılmış ve yenidenüretim şemasından kalkmıştır. Bu nedenle, ticaretin ilk etkisi, artı değeri ve dolayısıyla da birikimi azaltıp ve buna karşılık tüketim oranını arttırmasıdır. (2) Ticari kapitalistler geriye kalan artı değeri sanayi kapitalistleriyle paylaştığından, toplamın bölündüğü katman sayısı artmış ve ortalama pay küçülmüştür. Bunun da birikim oranını azaltacağı belirtilmiştir. (3) Yenidenüretim şemasının genişlemesi, yatırım yapılmasını sağlayacak ticari sermayenin artmasını gerektirir. Özetle, ticaret, tüketimi artırıp birikimi azaltarak yatırım yapılması imkânını sağlar. Bu nedenle de, eksiktüketim eğilimine karşı koyar.†

Şimdi, tekelin kapitalist ekonomide ticaret üzerinde yarattığı etkilerini analiz edebiliriz.

Merkezileşmenin ve tekelin gelişmesinin en açık sonucu, bağımsız tüccarın nispi öneminde meydana gelen azalmadır. Bu durum iki nedenle ortaya çıkar: bir taraftan, dikey birleşmeler, bağımsız sermayeler arasındaki işlemleri ortadan kaldırır, diğer taraftan da, büyük firmalar, işletmelerinin en az bağımsız tüccar kadar etkin olan uzmanlaşmış departmanlarını kuracak kadar büyük olması nedeniyle alım satım işlemlerini daha büyük ölçüde kendileri yapmaya başlarlar. Hilferding tekelin bu yönünü şu şekilde vurgulamaktadır: '*Tekelci birleşmeler...bağımsız ticareti ortadan kaldırır. Ticari işlemlerin bir kısmını tümüyle gereksiz hale getirir ve geri kalan işlemlerinde masraflarını azaltır*'.[246] Ne yazık ki, Hilferding analizi bu noktada durdurduğundan, tekelin alım ve satım maliyetlerinin azaldığını ve dolayısıyla da mevcut durumu doğru bir biçimde açıklamadığını belirtmiştir. Aslında, tekel ve emtia dolaşım maliyeti arasında bir başka ve daha önemli bir bağlantı vardır.

Rekabet koşullarında yüksek kârlar üretim artışını beraberinde getirir. Bununla beraber, tekelin ekstra kârı böylesi bir sonuç doğurmaz. Daha doğrusu tekeller, üretimi sınırlayacak bir biçimde davranırlar. Bununla beraber, tekel-

† Kapitalist gelişmenin ilk aşamasında, nüfus artışı ve yeni sanayiler biçimindeki karşı koyan güçler çok güçlüdür ve yatırım yapacak sermaye bolluğundan ziyade yetersizliği varmış gibi görünür. Ticaret, kapitalist üretimi sürükleyecek bir unsur olarak düşünülür. Bununla beraber, koşullar değişmiş olduğundan, bu görüş savunulamaz.

246) *Das Finanzkapital*, s. 264.

cinin davranışı etkilenir. Her biri gözünü işletmedeki payını dolayısıyla da ekstra kârını artırmaya dikmiştir. Önemli olan bunun, misillemeye, toplam çıktı artışına ve ekstra kârın azalmasına hatta ortadan kalkmasına neden olacak fiyat kırma yöntemiyle olmamasıdır. Alıcıların diğer rakip üreticilerin arz ettiklerini almamalarını sağlayacak daha etkin satış yöntemlerinin kullanılması, fiyat kırma yönteminin alternatifidir. Aynı genel olgunun karşılıklı olarak birbirine sıkı sıkıya bağlı iki yönü vardır ve birbirinden ayrılmalıdır. Birincisi, aynı sanayide bulunan firmalar işi birbirlerinden kapma gayretindedir. Bu bağlamda, merkezileşmenin, tüm sanayiyi tek bir firmanın kontrolü altına sokacak noktaya kadar devam etmeyeceği unutulmamalıdır. Ve ikincisi, bir sanayi dalındaki tüm üreticilerin, tüketicileri diğer sanayilerin zararına olacak bir biçimde kendi ürünlerine daha fazla para harcamaya ikna etmek için gösterdikleri çabalardır. Bu iki durumda satış teknikleri bir ölçüye kadar değişmekle beraber, temelde birbirine benzer ve ayrı ayrı analiz edilmelerine gerek yoktur.

Tekelcinin satışlarını, ekstra kârlarının varlığını tehlikeye atmadan artırması çabasında tekelci kapitalizmin en çarpıcı özelliği olan satış kabiliyeti ve reklamcılık alanında meydana gelen devasa gelişmenin temel unsurlarını görmekteyiz. Bu gelişme, ambalajın ve etiketin cazip hale getirilmesi, satış elemanı ve reklam yapacak kadroların kurulması ve belki de en önemlisi, gazeteler, dergiler ve radyo aracılığıyla sürekli bir biçimde yoğun reklam yapılması da dâhil olmak üzere değişik biçimlerde ortaya çıkar. Ancak, satış kabiliyeti ve reklamcılık işin sadece bir yönüdür. Direkt olarak ortaya çıkan etki, dağıtım kanallarının çoğalması ve emtianın taşınması, depolanması, teslim edilmesine ilişkin alanlarının artmasıdır. Bildiğimiz gibi bu faaliyetler, üretim sürecinde yer alan faaliyetlerin bir kısmıdır. Ancak, şimdilerde bu faaliyetler, rekabet koşullarında sosyal olarak gerekli olan sınırların ötesine geçmiştir.* Tekel durumunda, dağıtım faaliyetlerinin sadece bir kısmı değer yaratan özellik taşır. Bu faaliyetlerin geriye kalan kısmı tam anlamıyla satışa benzer ve satışla birlikte hiçbir şey üretmeden değeri tüketir.

Dağıtım maliyetleriyle ilgili olarak son zamanlarda yapılan çalışmalar, satış ve dağıtımda makineleşmenin gelişmesi sonucunda tekelin nasıl bir durum içine düştüğünü göstermektedir. Örneğin, Twentieth Century Fund, *Does Distribution Cost Too Much?* (1939) adlı raporunda şunları belirtmektedir:

* Bunun en iyi örneği, yeniden satış fiyatının devam ettirilmesidir. Bu uygulama dağıtımcılara büyük bir marj sağlar ve dolayısıyla da olmayacağı kadar çok sayıda dağıtımcıyı işin içine girmesi yönünden teşvik eder.

> *Dağıtım -üretim değil- şimdilerde Amerikan işletme düzenini büyük ölçüde sınırlamaktadır. Dağıtım, üretim sürecine ilişkin doların yüzde 49'una el koyarken, tüketicinin dolarının yüzde 59'unu ele geçirmektedir. 1870 yılından 1930 yılına kadar nüfus sadece üç kat artmasına rağmen, aynı yıllar arasında dağıtım kanalında çalışan işçilerin sayısı dokuz kat artmıştır.*[247]

Bu sayısal büyüklüklere fazla önem verilmemelidir. Kullanılan istatistiksel yöntemlere yöneltilen eleştiriler bir taraf'a, söz konusu sayısal büyüklükler, satış ve dağıtımdaki *üretken olmayan* faaliyetlerin gelişmesiyle ilgili olarak da bir ölçü ortaya koyamamaktadır. Üretim çeşitlendikçe ve üretimde coğrafi olarak uzmanlaşma ortaya çıktıkça, taşıma, depolama ve teslim alanlarının nispi öneminin artması beklenir. Bu çerçevede sosyal olarak ne ölçüde bir artışın gerekli olduğu ancak uzun araştırmaların ve hatta bu araştırmaların oldukça geniş sınırlar içinde yapılması sonucunda belirlenir. Bununla beraber, bütün bu gelişmelere rağmen, genel trendin yönü ve önemi açıkça ortadadır.

Marksist ticari sermaye ve ticari kâr analizinin sonucunda ortaya çıkan teorik ilkeler, tekel etkisi altındaki satış ve üretken olmayan dağıtım maliyeti artışına da uygulanabilir. Biriktirilecek artı değer, şişen satış ve dağıtım mekanizmasının desteklenmesine yönlendirilir. Tekelin ekstra kârı bu şekilde azalmıştır. Söz konusu kâr, ortalama rekabetçi kâr oranından daha yüksek bir düzeyde değildir ve bu nedenle de tekelin tam da mevcudiyeti artık istenen bir durum olmaktan çıkmıştır. Artı değeri, örneğin, reklam ajanslarının ya da sayıları artan ve sosyal olarak gereksiz perakende satış mağazalarının kârları gibi, paylaşacak çok sayıda yeni katmanlar yaratılmıştır. Bu alanlarda çalışan ilave üretken olmayan işçilere ödenen ücretler kadar tüketim artmıştır. Yenidenüretim sürecinde de, satış ve dağıtımın sürdürülmesi amacıyla gerekli malzeme ve donanım için yapılan harcamalar da aynı etkinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu gelişmenin net sonucu, sermayenin büyüme oranının yavaşlaması ve eksiktüketim eğilimine karşı güçlü bir karşı koyucu etkinin ortaya çıkmasıdır.

Burada, tekelci kapitalizm döneminde dağıtım sisteminin gelişmesinin kısaca üzerinde durulmaya değer bir başka yönü daha vardır. Tüm trend, emek üretkenliğinde meydana gelecek tatmin edici ve sürekli bir artışa dayanmaktadır. Sadece bu koşul gerçekleştiğinde, üretken olmayan alanda kullanılan

247) Twentieth Century Fund'un iktisat öğretmenlerine 9 Mayıs 1941 tarihli genel mektubu.

emek gücü oranındaki artış, genel yaşam standardı üzerinde ciddi anlamda olumsuz sonuçlar yaratmaz. Tersine, emek üretkenliğinin sürekli olarak artışı veri olduğunda, artı değer artışı ve artı değer sayesinde varlığını sürdüren sosyal sınıfların gelişmesi mümkün olacaktır. Marx, Barton ve Ricardo'nun makineleşmeyle ilgili görüşlerini tartışırken, artan emek üretkenliğinin bu yönünü ortaya çıkarmada epeyce zorlanmıştır.

> *Gayrisafi hâsılaya giren kalemler kütlesi, bu kütleden değişen sermayeye giden kısmında bir artış olmadan da artabilir. Hatta değişen sermaye küçülebilir. Bu durumda, kapitalistler, toprak sahipleri, bunların çanak yalayıcıları, üretken olmayan sınıflar, devlet, ara sınıflar (ticarette çalışanlar) v.s. gelirin daha fazlasını tüketirler.*[248]

Bu ifadeye, tekelin etkisi altında dağıtım alanındaki büyümenin, Marx'ın burada sadece genel olarak ortaya koymuş olduğu, belli bir gelişme şeklini meydana getirdiği görüşünü ilave edebiliriz.

Emek üretkenliğindeki artış ve tekelci kapitalizmde dağıtım alanındaki orantısız artış, sosyal ve siyasi olarak ulaşılması zor sonuçları olan bir gelişmeyi ortaya çıkarır. Merkezileşme ve artan yaşam standartlarının kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan bürokratlar, serbest meslek sahipleri, öğretmenler, devlet memurları ve benzerinden oluşan ve sözüm ona 'yeni orta sınıf' olarak adlandırılan kesim, dağıtım faaliyetlerinde yer alanların büyük bir kısmını oluşturan satıcılar, reklam ajansları, gazeteciler ve müstahdemler ordusuyla daha da artmıştır. Nüfus içinde öznel olarak iyi ücret alan ve belli bir yaşam standardına ulaşan bu kesim, kapitalistlerden ve toprak sahiplerinden oluşan hâkim sınıfa bağlanmak zorunda kalır. Bunun ötesinde, kapitalizmde bunların büyük bir kısmı gelirlerini dolaysız ya da dolaylı bir biçimde artı değerden elde ettiklerinden, artı değerde meydana gelen bir azalmanın yarattığı etki de olumsuz olur. Bundan başka, kendi gelecekleriyle hâkim sınıf arasında nesnel bir bağ da vardır. Bu her iki ilişki nedeniyle yeni orta sınıf sosyal ve siyasi desteğini işçilerden ziyade kapitalistlere verir. Bu sınıfın üyeleri, söylemek gerekirse, kapitalist generallerin liderliğini seve seve kabul eden büyük bir ordudur. Yaygın kanının aksine, Marx yeni orta sınıfın oynadığı bu rolün tamamen farkındadır. Ricardo'nun makineleşmeye ilişkin teorisine yönelttiği eleştiride konuyu şu şekilde ortaya koymaktadır:

248) *Theorien über den Mehwert* II/2, s. 353.

> *Onun (Ricardo'nun) yapmayı unuttuğu şey, bir taraftan işçiler ve diğer taraftan da kapitalistler ve toprak sahiplerinin yanında orta sınıfların sürekli olarak artmasıdır. Bu sınıf büyük ölçüde gelir desteği alır. Bu desteğin külfeti işçi sınıfın omuzlarındadır ve sonuçta en yüksek on binde bulunanların güvenliği ve gücü artar.*[249]

Orta sınıf Marx'ın zamanında bu kadar önemliyse, siz bir de bunun tekelci kapitalizm döneminde ne kadar önemli olduğunu bir düşünün! Daha sonra bunun, bugünkü kapitalist gelişmenin gidişatında nasıl ağır basan güçlerden biri olduğunu üzerinde duracağız.

5. SONUÇ

Şimdi de, tekelin, kapitalist sistemin işleyişi üzerinde yarattığı genel etkilerin en önemlilerinin kısa bir şematik özetini yapmaya çalışalım.

1. Tekelleşen emtianın fiyatı yükselir.

2. Rekabetçi kapitalizmdeki eşit kâr oranları, kâr oranları hiyerarşisine dönüşür. En yüksek kâr oranları tekelleşmiş sanayilerde, en düşük kâr oranları da rekabetçi sanayilerdedir.

3. Artı değerin bölüşüldüğü küçük kısımlar azalmış, büyük kısımlar artmıştır. Bu da birikim oranını yükseltip, dolayısıyla da hem azalan ortalama kâr oranı eğilimini ve hem de eksiktüketim eğilimini güçlendirir.

4. Tekelleşmiş sanayilerde yatırım durur. Sermaye rekabetin daha yoğun olduğu alanlara yönelir. Bu nedenle, yatırım kararlarını etkileyen kâr oranı azalır. Bu da, hem azalan kâr oranları genel eğiliminden ve hem de eksiktüketim eğiliminden bağımsız olarak depresyonlara neden olan bir unsurdur.

5. Kapitalist teknolojide emek tasarrufu önem kazanır ve yeni teknikler, yeni sermaye ihtiyacını minimumda tutacak bir biçimde kullanılmaya başlar.

6. Satış maliyetleri artar ve dağıtım sistemi sosyal olarak gerekli olan düzeyin ötesine geçecek bir şekilde genişletilir. Bu da daha sonra şu sonuçları ortaya çıkarır:

a. Ekstra tekel kârı azalır. Çoğu zaman rekabetçi kârın altına düşer.

b. Artı değerin yöneleceği yeni kısımlar yaratılır ve üretken olmayan çok sayıda tüketici ortaya çıkar. Bu nedenle, birikim oranı azalır ve tüketim oranı artar. Bu da, eksiktüketim eğilimini dengeleyecek bir biçimde işler.

c. Kapitalist sınıfı sosyal ve siyasi olarak destekleyen yeni orta sınıf büyümüştür.

---

249) Ibid., s. 368.

(6)'da yer alan etkiler, bir ölçüde (3),(4) ve (5)'e karşı koyan etkilerdir. Bununla birlikte, bunlar, zıt güçlerin basitçe karşılıklı olarak yok edilmesi anlamında değildir. Birikim sürecinin (3),(4) ve (5)'le güçlenen çelişkileri, temel olarak kapitalist mülkiyet ilişkileri çerçevesinde hızla gelişen üretim güçlerinin yer alması dolayısıyla ortaya çıkan zorlukların ifadesidir. Tekelde dağıtım sisteminin gelişmesi zorlukları kolaylaştırır ve çelişkileri yumuşatır. Ancak, bu yolla ortaya çıkan gelişme, gelişen üretici güçlerin dizginlenmiş olması anlamına gelmez. Ortaya çıkan durum sadece gelişen üretici güçlerin sosyal olarak gerekli olmayan alanlara yöneltilmesi ve dolayısıyla da boşa kullanılmış olmasıdır. Burada gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir fark vardır. Bu da değerlendirildiğinde görülen şey, tekelin 'yararlı' etkilerinin yararlı bir ışıktan başkaca bir şey olmadığıdır.

XVI
DÜNYA EKONOMİSİ

1. GENEL DÜŞÜNCELER

Buraya kadar yaptığımız analizin büyük bir kısmında varsaydığımız gibi kapalı bir kapitalist sistem hiçbir zaman olmamıştır ve olmayacaktır da. Bu, ne kapalı sistem varsayımı yapmakla haksız olduğumuz ve ne de bu varsayım çerçevesinde ortaya konan kapitalizmin yasalarının ve eğilimlerinin mevcut olmadığı anlamına gelmektedir. Yaptığımız iş, gerçeğin belli yönlerini, diğer yönlerini daha iyi teşhis ve analiz etmek amacıyla soyutlamış olduğumuz anlamına gelmektedir. Kapalı sistem varsayımından vazgeçmekle, buraya kadar öğrendiklerimizi bir tarafa bırakıyor değiliz. Yapmak istediğimiz şey daha ziyade, bu zamana kadar izlemediğimiz yollarda kullanacağımız bilgileri genişletmek ve derinleştirmektir.

Çok sayıda ulusun bir arada yaşadığı ve birbirleriyle ilişki kurduğu bir tane gerçek dünya vardır. Bu ulusların bazıları gelişmiş kapitalist ve bazıları hızla kapitalistleşmekte olan uluslardır. Bazıları ise kapitalizmin kıyısından köşesinden geçmemiştir. Bazıları da sosyalist uluslardır. Bu niteliklere sahip olan ulusların karşılıklı ilişkileri keyfi ve tesadüfi değildir. Hiçbir ulus içinde bulunduğu durumunu koruyarak varlığını sürdüremez ve uzun süre diğer uluslardan uzak kalamaz. Nasıl ki toplumdaki bireyler iktisadi olarak birbirlerine ihtiyaçlar duyuyorlar ve dolayısıyla da bütünleşmiş bir ekonomi meydana ge-

tiriyorlarsa, dünyadaki ulusların da iktisadi olarak birbirlerine ihtiyaçları vardır ve dolayısıyla da bütünleşmiş bir dünya ekonomisini oluştururlar. Şimdi de, söz konusu uluslararası iktisadi ilişkilerin niteliklerini inceleyelim.

Dünya ekonomisindeki temel iktisadi ilişkiler, meta üretimi nedeniyle ortaya çıkan mübadele ilişkileridir. Tarihi olarak, emtia, komünler arası ticaretten doğmuştur* ve mübadelenin, komünler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, toplumun üyeleri arasındaki ilişkiler üzerinde de tam anlamıyla egemen değildir. Tek bir ülkede, hatta meta üretiminin oldukça gelişmiş olduğu bir ülkede, mübadele biçiminde olmayan yaygın iktisadi ilişkiler söz konusudur. Örneğin, bir fabrika ya da anonim şirkette idarecilerle işçiler arasındaki ilişkiler böyledir. Bununla beraber, uluslararası alanda, genellemek gerekirse, mübadele biçiminde olmayan ilişkiler pek de önemli bir role sahip değildir. Bu gerçek, dünya ekonomisine ilişkin sorunlara yaklaşımımızı belirlemektedir.

Genel olarak mübadele, belli bir sosyal işbölümü şekli nedeniyle ortaya çıkar. Benzer şekilde uluslararası mübadele de belli bir uluslararası işbölümü şekline tekabül eder. Belli bir zamanda uluslararası işbölümünün esasları kısmen doğal olarak, kısmen de tarihi olarak şekillenir. Örneğin, bir ülke sahip olduğu iklim ve doğal kaynaklarının sağladığı avantajlardan yararlanarak ürettiği emtiayı ihraç eder. Buna karşılık, sanayisi daha gelişmiş bir diğer ülke, üretiminde ileri teknik ve vasıflı işgücü v.s. kullanılmasını gerektiren emtiayı ihraç eder. Uluslararası işbölümünde hemen hemen değişmeyen belli unsurlar vardır. Ancak, söz konusu işbölümü içinde yer alan ülkelerdeki farklı gelişme aşamaları ve oranları nedeniyle sürekli olarak değişen çok önemli unsurların varlığı da söz konusudur. Bunun hiç akıldan çıkarılmaması gerekir. Meta üreten bir ekonomi olarak dünya ekonomisi, kendisini oluşturan çeşitli kısımların senkronize bir biçimde gelişmesini gerektiren bir plana göre düzenlenmez. Dünya ekonomisini oluşturan kısımlar düzensiz ve eşit olamayan oranlarda gelişir. Herhangi bir şeklide ortaya çıkan denge, söz konusu kısımların tamamıyla geçici nitelikteki karşılıklı etkileşimlerinin tesadüfi bir sonucudur.

Kapitalizm, dünya ekonomisinin çeşitli kısımlarında geliştikçe, uluslararası iktisadi ilişkiler artık basit meta mübadelesi olmaktan çıkar. Buna sermaye hareketleri eklenir yani emtianın bazı ülkeler tarafından ihraç ve diğer ülkeler tarafından da ithal edilmesi sermayenin belli özelliği ve işlevidir. Örneğin,

* Marx'ın da belirttiği gibi, 'ürünlerin emtia şeklini alması, mübadelenin aynı komünün üyeleri arasında değil, farklı komünler arasında gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkar'. *Capital* III, s. 209.

A ülkesindeki kapitalistler üretim araçlarını *B* ülkesindeki kapitalistlere gönderir. *B* ülkesindeki kapitalist artı değer yaratmak amacıyla emek gücünü istihdam eder. Bununla beraber, artı değer *B* ülkesindeki kapitalistlere ait değildir ya da en azından tümü ait değildir. Söz konusu artı değer, *A* ülkesinin kapitalistlerine geri gönderilecektir.* Bu tür işlemlerle kapitalizmin yayılması büyük ölçüde hızlanır ve ülkeler arasındaki iktisadi ilişkiler karmaşık hale gelir. Artık bir ülkenin ithalatını ihracatla dengeleme gereksinimi ortadan kalkmıştır. Sermaye hareketlerinin bir yöne ve artı değerin de bir başka yöne doğru hareketi hesaba katılmalıdır.

Değeri, artı değeri ve kâr oranını belirleyen yasalar dünya ekonomisine ne ölçüde uygulanabilir? Sermaye ihracına daha sonra değinmek üzere önce ticareti ele alalım. Rekabet ve ülkeler arasında kaynak hareketliliği veri olduğunda, emtia, ülke içinde değerleri ya da üretim fiyatları üzerinden satılacaktır -bunu neyin izleyeceğini tekrar etmeyeceğiz- ve artı değer oranı ve kâr oranı farklı sanayi dalları arasında eşitlenecektir. Bununla beraber, farklı ülkeler arasında ortaya çıkan böylesi bir dengeyi tek başına ticaret sağlayamaz. İki ülke arasında eşit olarak mübadele edilen emtianın aynı miktarda emek miktarını içermesi gerekmez. Gerçekte, eşit miktarda emek mübadele edilmişse, bu sadece tesadüfen ortaya çıkmıştır. Emeğin bir yerden başka bir yere transferinin mümkün olmadığı ülkedeki iki farklı sanayinin ürettiği ürün için de aynı şey geçerlidir. Bir başka deyişle, değer yasası sadece hareket edebilen ve aynı homojenliğe sahip emek gücünün ürettiği emtia için geçerli olabilir. Farklı ülkelerde üretilen emtia söz konusu olduğunda, bu koşul genellikle geçerli olmaz. Benzer şekilde, kapitalist üretimde artı değer oranlarının eşitlenmesi eğiliminden söz ettiğimizde, emeğin yine uluslararası iktisadi ilişkilerde serbestçe hareket edememesini anlatmak istiyoruz. Bu nedenle, artı değer oranının (ya da aynı anlama gelmek üzere sömürü oranı) farklı ülkelerde aynı olması gerekmez. Son olarak da, kâr oranlarının eşitlenmesi, sermaye hareketliliğini de öngörür ve bu varsayımı geçici olarak dâhil etmiyoruz. Buradan, söz konusu yasalar ülkeler arasında değil ama ticaret yapan her ülkede geçerli olduğundan, uluslararası ticaretin hiçbir etki yaratmayacağı sonucuna varılamaz. Ticaret, her halükârda ilgili tüm ülkelerin tasarrufunda olan kullanım değeri kütlesini artırmalıdır ve bir ya da birden çok ülkede artı değer oranının ve kâr oranının

* Sermaye ihracı Hilferding tarafından doğru bir biçimde 'ülke dışında artı değer yaratmak üzere yönlendirilen değerin ihracı olarak tanımlamıştır. Artı değerin, sermaye ihraç eden ülkenin tasarrufunda bulunması aslîdir.' *Das Finanzkapital*, s. 395.

büyüklüğünü etkileyebilir. Örneğin, *A* ülkesi ücret mallarını ülkede üretmektense diğer ülkelerden daha ucuza (kendi ülkesindeki emek zamanı cinsinden) alabiliyorsa, ticaret yapmamaktansa ticarete yönelerek aynı reel ücretle daha yüksek artı değer oranı ve dolayısıyla da daha yüksek kâr oranı elde edecektir. Bu durum, Ricardo'nun serbest ticareti savunurken üzerinde durduğu noktadır ve 19. yüzyılın ortalarının belli koşullarında İngiliz kapitalistlerinin Mısır Yasaları'na (Corn Laws) neden şiddetle karşı çıktıklarını çok iyi bir şekilde anlatmaktadır. Dahası, ticaret, Marx'ın ifadesiyle söylersek, 'değişmeyen sermayenin unsurlarını ucuzlamasını' sağlıyorsa, kâr oranı yükselir.*

İki ülke arasındaki ticaretin, ülkelerin birinde ya da her ikisinde üretilen değerin dağılımını etkileyebileceği -örneğin, anlattığımız gibi artı değer oranının değiştirilmesiyle- buna karşılık, değeri bir ülkeden diğerine transfer edemeyeceği özellikle belirtilmelidir.

Örneğin, daha gelişmiş bir ülke, daha az azgelişmiş bir ülkeden sadece ticaret yoluyla kendi ülkesine değer aktaramaz. Bunu yapabilmesi için, daha azgelişmiş ülkede sermayeye sahip olabilmesi gerekir. Bazı Marksist yazarlar bunun tersini yani ticaretin geri kalmış alanlardan sanayileşmiş ülkelere doğru değer aktarımını sağlayacak bir yöntem olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, Otto Bauer, bu tür bir ticaret ilişkisini tartışırken şunları söylemektedir:

> *Daha gelişmiş ülkelerde sermayenin organik bileşimi daha yüksektir... Marx, -kâr oranlarının eşitlenmesi eğilimi sayesinde- her ülkenin işçilerinin sadece* ***kendi kapitalisti*** *için değer yaratmadığını, daha ziyade* ***iki ülkenin*** *işçilerinin ürettiği artı değerin, her iki ülkenin kapitalistleri arasında söz konusu iki ülkedeki işçi miktarına göre değil de aktif sermayeye göre bölüşüldüğünü anlamamızı sağlamıştır. Bununla beraber, daha gelişmiş ülkede aynı emek gücüne daha fazla sermaye bağlamıştır. Bu nedenle, sermaye, artı değerin de daha büyük kısmını alır. Her iki ülkede yaratılan artı değer bir araya getirilir ve kapitalistler arasında sermayelerinin büyüklüğüne göre bölüştürülür. Böylelikle,* ***daha gelişmiş ülkenin kapitalistleri*** *kendi ülkelerindeki işçileri sömürmelerinin ötesinde,* ***daha az gelişmiş ülkede yaratılan artı değerin belli bir kısmına da sürekli***

* Bu unsurun Marx tarafından azalan kâr oranları eğilimine 'karşı koyan' unsurlardan biri olarak ele alındığı hatırlanmalıdır.

*olarak el koymaktadırlar.**

Bauer'ın argümanındaki sorun, neyi ispat etmeye niyetlenmişse onu varsaymış olmasıdır. Ülkeler arasında kâr oranlarının sadece ticaret yoluyla eşitlenmesinin mümkün olduğu düşünülmüş ve buradan hareketle de bunun, daha az gelişmiş ülkeden daha çok gelişmiş ülkeye doğru artı değer transferi anlamına geleceği belirtilmiştir. Ortaya konan önermeden hareketle sonuca ulaşılmıştır. Ancak, önerme doğru değildir. Ticaret, bir ülkede iki tekelleşmiş sanayi arasındaki kâr oranlarını eşitleyemezken, iki farklı ülke arasında kâr oranlarını eşitlemesinden söz etmek doğru olmaz. Bauer, Marx'ın kâr oranlarının rekabet ve sermaye hareketine göre eşitlenmesi teorisini, söz konusu teorinin geçerli olabilmesi için gerekli koşulların bulunmadığına dikkat etmeksizin, ülkeler arasındaki ticarete uygulamaktadır.

Tabii ki, sermaye ihracını hesaba katmadan yapılan varsayımdan vazgeçtiğimizde durum değişir. Düşük kârların elde edildiği ülkelerdeki kapitalistlerin -genellemek gerekirse, birikimde son noktaya ulaşmış ülkeler- yüksek kârların elde edildiği ülkelere sermaye ihraç edecekleri ortadadır. Bu durumda kâr oranları, yapılması gereken risk primleri bir tarafa bırakılırsa, tek bir düzeye gelme eğilimine girecektir. Bunun ötesinde, düşük kârın elde edildiği ülke bu işten iki kez kazançlı çıkacaktır. Dobb'un kolonilerde yapılan yatırımlarla ilgili olarak ifade ettiği gibi;

> *Bu sadece [kolonilere yapılan yatırım] ihraç edilen sermayenin...ola ki ülkede yatırılmış olsaydı, elde edilecek kâr oranından daha yüksek bir kâr oranı düzeyinden yatırılması demek değildir. Ancak, bu aynı zamanda, ülkede de kâr oranını yükselme eğilimine sokacaktır. Ülkede kâr oranları, metropolde yatırım peşinde koşan bol miktardaki sermayenin daha kârlı alan olan kolonilere doğru yönelmesinin sonucunda azalması nedeniyle yükselme eğilimine girmiştir. Emek piyasası üzerindeki baskı azalmış ve kapitalist düşük fiyattan emek gücü satın alabilecek hale gelmiştir...Bu nedenle serma-*

---

* *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, s. 246-247. Aynı görüş Grossmann'ın *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, s.441 ve devamında da yer almaktadır. Grossmann'ın bunu Marx'ın görüşü olarak gösterme girişimi tatmin edici değildir. Marx'ın, Smith ve Ricardo tarafından nispî olarak çelişkili bir biçimde ortaya koydukları argümanlar karşısındaki durumunu anlamak için bakınız Dobb, *Political Economy and Capitalism*, s. 229-230. Dobb da temel olarak yukarıda ortaya konan açıklamalara benzer sonuçlara ulaşmıştır.

> *ye bu işten iki kez kazançlı çıkmaktadır: ülke dışında yüksek kâr oranı elde ederek ve ülkede daha yüksek 'artı değer oranı' elde etme imkânına kavuşarak.*[250]

Kâr oranlarının uluslararası bazda eşit olması, artı değer oranının da uluslararası bazda eşit olması anlamına gelmez. Emeğin ulusal sınırların ötesine serbestçe geçebilme imkânı kısıtlandığı sürece, hangi nedenle olursa olsun, bazı ülkelerin işçileri, sermayenin nerede olursa olsun elde edebileceği kâr oranı aynı olsa bile, diğer ülkelerin işçilerinden daha çok sömürüleceklerdir.

Sermaye ihracının genel olarak yarattığı etki, sermaye ihraç eden ülkelerde birikim sürecinde ortaya çıkan çelişkilerin olgunlaşmasını geciktirmesi ve sermaye ithal eden ülkelerdeyse bu çelişkilerin ortaya çıkmasını hızlandırmasıdır. Kısaca, dünya ekonomisinin çeşitli kısımlarında kapitalizmin gelişme oranına ilişkin eğilim sermaye hareketleriyle eşitlenir.

Yaptığımız analiz, ticaretin ve sermaye hareketlerinin kural olarak serbest olduğu bir dünya ekonomisini resmetmektedir. Bu varsayım gerçekçiyse, dünyanın siyasi olarak birbirinden ayrı bölgelere ayrılmış olması gerçeğini hesaba katarken yaptığımız kapalı sistem analizimizin biraz değiştirilmesini istemek durumundayız. Aslında, bu varsayım gerçekçi değildir. Kapitalist çağın başlamasından bu yana kapitalist ülkeler arasındaki ilişkiler belli bir iktisat politikası alanı olmuştur yani devletin faaliyetleri belli iktisadi hedeflerin gerçekleştirilmesi için kullanılmıştır. Burada ele alınmayacak tarihi nedenle uluslararası alanda birden çok kapitalist ülke bulunduğundan, iktisat politikasının belli bir özelliğe sahip hatta değişen etkilerini, birbirinden farklı ve birbiriyle çelişen iktisat politikalarının çatışması olarak değerlendirmeyeceğiz. Bu durum uluslararası ilişkiler üzerinde derin etkiler yaratır. Hatta en önemlisi, belki de, söz konusu ülkelerin içyapılarını etkiler ve değiştirir. Bu nedenle, dünya ekonomisinden söz ettiğimizde, sadece meta üretimi ilişkilerinin (giderek artan bir biçimde kapitalist) mümkün olduğu kadar yaygın bir biçimde gelişimini anlatmanın ötesinde, dünya ekonomisini oluşturan kısımlarda meydana gelen niteliksel değişmeler üzerinde de durmak istiyoruz.

Uluslararası iktisat politikalarının doğasını ve sonuçlarını incelemeye başlamadan önce, devletin bu alanda gerçekleştirmekte olduğu davranışının kimi temel belirleyicilerinin ortaya konması istenebilir. XIII. kısımda, devlet, kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkan iktisadi sorunları çözmek amacıyla işin

---

250) *Political Economy and Capitalism*, s. 234-235.

içine girmiş olduğundan ve devlet aygıtı kapitalist sınıf tarafından kontrol edildiğinden, bu yönde ortaya çıkacak baskılar kapitalist çıkarların önemine göre artacaktır. Uluslararası alanda sürekli olarak yeni sorunlar ortaya çıkar. Bu gelişme kısmen kapitalizmin doğasının değişimi içermesi nedeniyledir. Ancak yeni sorunların ortaya çıkması, büyük ölçüde dünya ekonomisinin değişik kısımlarının farklı oranlarda değişmesi ve dolayısıyla da bu kısımların birbirilerine karşı nispi durumlarının oldukça istikrarsız bir hale gelmesindendir. Bunun ötesinde, her ülke, diğer ülkelerin değişen politikaları benimsemeleri gibi, söz konusu politikaları benimsemeli ve uyarlamalıdır. Uluslararası ticaret ve sermaye hareketlerinden çıkar sağlayanlar kural olarak, kapitalist olmadıkları halde emtia satan büyük toprak sahipleri ve bağımsız köylüler ya da çiftçilerin de katılmasıyla birlikte kapitalist sınıfın büyük ve sözü geçen kısmını oluşturur. Son belirtilen grup yani kapitalist olmadıkları halde emtia satan büyük toprak sahipleri ve bağımsız köylüler ya da çiftçiler de devlet içinde belli bir güce sahiptirler. İşçi sınıfının satmak zorunda olduğu meta yani emek gücü, doğası gereği ülke içinde satılması gerektiğinden ve ulusal sınırların dışına çıkmayacağı düşünüldüğünden, bu sınıf uluslararası konularla doğrudan ilgili değildir. Bu nedenle, uluslararası iktisat politikasını oluşturma hakkı devlet gücünü elinde tutan hâkim sınıfın üyelerine ait olduğundan, işçi sınıfının söz konusu politikanın oluşumu üzerinde yaratacağı baskısı yok denecek kadar azdır. Devlet gücünün kullanımına karşı oluşan koşullar minimum düzeydedir ve iktisat politikasının içeriği hâkim sınıfın değişik kısımları arsında ortaya çıkacak çıkar çelişki çerçevesinde belirlenecektir. Son olarak, uluslararası ilişkilerde benimsenecek herhangi bir politika hiç değilse kısmen dış dünyaya karşıdır ve bu çerçevede milliyetçilik, vatanseverlik ve yabancılara karşı düşmanlık duygularını harekete geçirerek, tüm toplumun boyun eğmesini ve hatta ciddi bir destek vermesini sağlamak oldukça kolaydır. Bu gelişme çerçevesinde, ülke içinde gerçekleştirilen devlet müdahalelerini tanımlamak çok daha zordur ve bu da devletin uluslararası alanda neden daha faal olduğunu tartışmasız bir biçimde ortaya koyan unsurlardan biridir.

2. REKABET DÖNEMİNDE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKASI

Rekabetçi kapitalizm döneminde -kabaca 19. yüzyılın ilk yetmiş yılı- dış ticaretle ilgili olarak kapitalist ülkelerde uygulanan iktisat politikası, aşağı yukarı iki temel modele uymaktadır. Bunlardan sadece İngiltere'de uygulanan ilk model, serbest ticaret politikasıdır. Dünyanın tüm diğer kapitalist ülkele-

rinde uygulanan ikinci model, sanayi üretiminin sınırlı bir biçimde korunmasıdır. Sınırlı korumaya ilişkin olarak Amerika Birleşik Devletleri örneği kullanılacaktır. Şimdi bunları sırasıyla inceleyelim.

Gelişme açısından İngiltere sanayi 18. yüzyılda diğer ülkelerin çok önünde çıkmıştır. Sanayi devriminin öncüleri niteliğinde olan tekstil, madencilik ve metalürji sanayileri, başlangıçtan itibaren elde ettikleri başarıyı sürdürmek için ihraç pazarına ihtiyaç duymaktaydılar ve dış rekabet korkuları yoktu. Diğer taraftan, siyasi hâkimiyetini sürdürmekte olan toprak sahiplerinin çıkarları gümrük tarifeleri ve ihraç primleri sayesinde çok iyi korunmaktaydı: gümrük tarifeleri, İngiltere'de hasat kötü olduğunda ve de fiyatlar yükseldiğinde, dışarıdan ithal edilecek tahılı kontrol etmek ve ihraç primleri de, hasat iyi olduğunda yurtiçi arzı kısmak ve fiyatları yüksek tutmak amacıyla kullanılmaktaydı. Nüfus artışı ve bunun da sanayilerde yoğunlaşmasıyla birlikte, tarımsal ürünleri düzenli bir şekilde ithal etme zorunluluğu ortaya çıktı ve tarımı korumak amacıyla alınan tedbirlerin, sanayi sermayesinin çıkarlarıyla inanılmaz ölçüde çeliştiği anlaşıldı. 1846 yılında serbest ticaretin zaferiyle ve toprak sahiplerinin geriye kalan siyasi güçlerinin de ellerinden alınmasıyla sonuçlanan meşhur Mısır Yasaları'nı kaldırma savaşı başladı. Hilferding, bu mücadelenin altında yatan nedenleri takdir edilmesi gereken bir açıklıkla anlattı:

> *İmalatçıların tesisleri teknik ve iktisadi olarak çok üstün olduğundan, yabancı sanayi ürünlerinin ithalatından korkmaları için hiçbir neden yoktu. Bununla beraber, diğer taraftan, tahıl fiyatı 'emeğin fiyatının' belirlenmesinde çok önemli bir unsur olduğundan ve sermayenin organik bileşiminin hâlâ düşük ve toplam ürünün değeri içinde canlı emeğin payı buna karşılık yüksek olduğundan, bu unsur sanayi maliyetlerinin en önemli belirleyicisi özelliğini taşımaktadır. İngiliz gümrük tarifeleri için sürdürülen kampanyanın açık bir biçimde ifade edilen motifi, bir taraftan hammaddelerin ve diğer taraftan da emek gücünün fiyatının ucuzlamasıdır.*[251]

Taraftarlarının büyük bir çoğunluğu, artan kullanım değerini hesaba katarak tüm ticaret yapan ülke halklarının ticaretten yararlandığını iddia ederken, Ricardo her zamanki açık sözlülüğüyle serbest ticareti büyük ölçüde savunmuştur. İşçi sınıfının fabrika yasalarının çıkarılması sırasında, sanayiciler ve

251) *Das Finanzkapital*, s. 377-378.

toprak sahipleri arasındaki bölünmeden yararlanmalarına rağmen, bu mücadelede doğrudan yer almadıklarını belirtmek gerekir.

Serbest ticaret İngiltere'de benzer biçimde zafer kazanırken, benzer bir mücadele, roller değişmesine rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nde de sürmekteydi. Burada yavru sanayiler vardı ve çok sınırlı olanlar dışında, İngiliz ürünleriyle başarılı bir biçimde rekabet edemiyordu. Diğer taraftan tarım, güneydeki köleci ekonominin başlıca kaynağı olan özellikle de pamuk, giderek artan ölçüde dış pazara bağlanmıştı. Bundan başka, tarımsal sınıflar, sanayi ürünlerini mümkün olduğu kadar ucuza alma peşindeydiler. Sonuçta, özellikle de kuzeydoğu eyaletlerinde yeni yeni kurulmakta olan Amerikan sanayisi, koruyucu gümrük tarifeleri uygulanması için feryat figan ederken, eski güney eyaletlerinin öncülüğünü yaptığı tarım, serbest ticaret sistemini destelemekteydi. Bu sorun bir süre sonra varılan bir dizi uzlaşmayla kısmen çözümlenebildi. Uygulanan gümrük tarifeleri, sanayinin gelişmesine yardımcı olmaktan ziyade hazinenin kasasını doldurma konusunda daha etkin bir biçimde çalıştı. Bir bütün olarak sistem korumacılıktan ziyade serbest ticarete dayanıyordu. Ancak, bunun kimseye yararı yoktu. O günlerde gümrük tarifeleri sorunu, kuzeyle güney arasında İç Savaş'a kadar varacak çelişkilerin merkezinde yer alan hususlardan biri oldu. Kuzeyin zaferiyle birlikte, serbest ticaretin beli kırıldı ve Amerika Birleşik Devletleri hızla gelişen sanayileri için büyük ölçüde artan bir koruma programı uygulamaya başladı.

İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri sanayilerinin büyük ölçüde rekabetçi bir yapıya sahip olduğu bir sırada, sanayi sermayesinin siyasi hâkimiyeti ele geçirmesinin, İngiltere'yi serbest ticaret ve Amerika Birleşik Devletleri'ni de koruyucu politikalara yönlendirdiğini gördük. Bu nedenle, uluslararası alanda rekabetçi kapitalizmin iktisat politikasından söz etmek doğru olmaz. Bir ülkenin içinde bulunduğu gelişme aşamasına ve ilişkilerini sürdürdüğü ülkelerle olan karşılıklı duruma bağlı olarak benimsenen iki temel politika (tabii ki küçük farklarla) vardır. Bu bağlamda, bir noktanın daha vurgulanması gerekir. Her iki ülkede sanayi kapitalistlerinin sözcülerinin geliştirdiği teoriler birbiriyle özdeştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde Henry Carey gibi korumacılığı savunanlar, sonuç itibarıyla serbest ticaretin üstünlüğünü savunan İngiliz serbest ticaret fikrini savunanlarla uyuşmazlık noktasına gelmezler. Bununla beraber, korumacılığı savunanlar, Amerika Birleşik Devletleri gibi sanayisi geri kalmış ülkelerin İngiltere'yi yakalayabilmesi için korumacılığı geçici bir araç olarak kullanması gerektiği fikrindedirler (sözüm ona yavru sanayiler argümanı). Sermaye donanımı ve uzmanlaşma daha gelişmiş ülkelerinkiyle

eşitlendiğinde, serbest ticarete geçmek için gümrük tarifeleri kaldırılmalı ve her ülkenin uluslararası işbölümünden tümüyle yararlanması sağlanmalıdır. Bu nedenle, serbest ticaretin, sadece özel koşullarda uygulanmasına rağmen, rekabetçi kapitalizmin ideolojisi olduğunu söyleyebiliriz.

İktisat politikasının rekabet dönemindeki ikinci yönü, iktisadi olarak gelişmiş ülkeler ve iktisadi sistemi çok büyük ölçüde hâlâ kapitalizm öncesi bir nitelik taşıyan dünyanın geri kalmış alanları arasındaki ilişlilerle ilgilidir. Bu bağlamda, 16. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar Merkantilizmin temel özellikleri hatırlanmalıdır. Ticaret yapan belli başlı ülkeler (İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere), iki ya da daha fazla ülke arasında sık sık silahlı çatışmaların ortaya çıktığı bir dünyada koloni imparatorlukları kurmuşlardır. Koloni sisteminin üç amacı vardır: koloni ticaretiyle uğraşan tüccarların (özellikle de tekelci ticaret şirketlerinin) güvenliğini ve mülklerini korumak, yabancı tüccarların rekabetinin önüne geçmek ve ana ülke ve koloni arasındaki ticaret hadlerini ana ülkenin aslan payını almasını sağlayacak bir biçimde düzenlemek. Bu çerçevede, Merkantilizmin özelliği aktif ve saldırgan bir koloni politikasıdır.

19. yüzyılda keskin bir değişiklik ortaya çıkmıştır. İkinci derece bir güç durumuna gelen İspanya ve Hollanda'nın dünya ekonomisindeki gelişmeyi kesin bir biçimde etkileme imkânları artık ortadan kalkmıştı. Fransa, Napolyon savaşlarında aldığı yenilgiden sonra, ülkede sanayisini yoğun bir biçimde geliştirme çabasına girişti. Büyük koloni güçleri arasında sadece İngiltere emperyal çıkarlarını geliştirme ve dünyanın geri kalmış alanlarını istediği gibi sömürme imkânına sahipti. Ancak bu olmadı. Tersine, rekabetçi sanayi sermayesinin hâkimiyetinin artması, koloni politikasının gidişatını değiştirdi. Merkantilist sistemin girift sınırlamaları ve düzenlemeleri, sermayenin serbestçe yayılmasının ve hangi alanı seçmiş olursa olsun faaliyetini sürdürmesinin önünde ayak bağı olarak görüldü. İngiliz fabrikalarının ürettiği ürünlerin dünyayı ele geçirmesi için imtiyaz elde etmesi de gerekmiyordu. İmparatorluğun varlığının sürdürülmesi artık maliyetliydi ve gereksiz görünüyordu. Merkantilizmin koloni politikası da dâhil olmak üzere hemen hemen her görüşü, serbest ticaret savunucularının ciddi saldırılarına maruz kaldı. Bu konuyla ilgili olarak Mısır Yasaları'na ilişkin saldırıyı da daha önce görmüştük. Kolonilerden bağımsız olarak ortaya çıkan fiili durum, serbest ticareti savunan radikallerin talep ettiklerinden başkaca bir şey değildi. Yaşam ve mülkiyet güvencesi talebi nedeniyle düşüncesiz bir biçimde ortaya konan davranış sakıncalı olarak görüldü ve hâkim sınıfın önemli unsurlarının iş ve emeklilik-

le ilgili olarak kazanılmış hakları görmemezlikten gelinemedi. 19. yüzyılın ortalarında birçok yeni alan İngiliz hâkimiyeti altına girdi. Bununla birlikte, kolonilerle ilişkiler önemli ölçüde liberalleşti ve herkes geri kalmış alanların uygar bir toplumun daha iyi eğitim hakkına ve yükümlülüğüne sahip bireyleri olarak dünya uluslar topluluğunda kendi kendini yöneten birimler olarak yer alacağı günün gelmesini iple çekiyordu.

Rekabet döneminde sermaye ihracının iktisat politikasını etkileyen temel sorun haline gelmediğini söylemek gerekir. Nüfusun hızlı artışı ve dönemi niteleyen sanayileşmenin gelişmesi, istikrarlı kapitalist ilişkilerin kurulduğu ülkelerin çoğunda sermaye birikimi için çok büyük fırsatlar yarattı. Bu koşullarda kapitalistler, kaçınılmaz riskleri de hesaba katarak, genellikle kendi ülkelerinin sınırları dışında kârlı yatırım fırsatlarını aramaya yönelmedi. Bu konuyla ilgili olarak İngiltere -tamamlayıcı olması açısından Hollanda ve hâlâ birleşmemiş durumda olan Almanya'daki belli finans merkezleri de eklenmelidir- yine tek istisnadır. Ancak, İngiliz sermayesi, İngiliz hükümetinin önlem almasını bile gerektirmeyecek kadar tatmin edici koşullarda yurtdışında yer bulmada zorlanmadı. Bu dönemde İngiliz sermaye ihracının büyük bir kısmının Amerika kıtasına ve özellikle de artan Amerikan birikimi dalgasına katılan Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiği unutulmamalıdır. Sermaye yatırımı için uygun koşulları yaratma sorunu, ekonominin kapitalizm öncesi kalıplarını ortadan kaldırarak ya da geri kalmış alanlarda uyanan milliyetçilik tehlikesini savuşturarak, büyük ölçüde gelecekte çözümlenecekti.

Şimdi de, rekabetçi kapitalizm döneminde iktisat politikasının temel niteliklerini özetleyelim. Tüm diğer unsurları gölgede bırakan hususun İngiliz sanayi sisteminin elde ettiği üstünlük olduğu açıktır. Bu durum İngiltere'de serbest ticaret ve sanayisi azgelişmiş ülkelerde sınırlı korumacılık politikasını (tarımsal üreticilerin karşı koyuşlarına rağmen) zorunlu hale getirdi. İngiltere, kolonilerle ilgili olarak belli başlı rakiplerini yarış dışı bırakmasına ya da yenmesine rağmen, önceki dönemlerdeki saldırgan ve yayılmacı çizgisinden vazgeçti.

Mısır Yasaları ve Merkantilizmin tekelci ayrıcalıkları ve sınırlamalarının yanı sıra sanayi kapitalistlerinin sözcülerinin koloni sistemi, birçok nedenle varlığını gelecekte sürdürebilecek bir umuttan öteye geçmese de, gözden düştü. Son olarak, sermaye ihracı, iktisat politikasını etkileyen temel bir sorun haline gelmemişti.

3. İKTİSAT POLİTİKASININ DÖNÜŞÜMÜ

19. yüzyılın son çeyreğinde kapitalist dünyada iktisat politikası araçlarında ve amaçlarında çok büyük değişiklikler meydana geldi. Bu gelişmeye neden olan üç unsur: (1) İngiliz sanayisinin üstünlüğüne karşı koyacak duruma gelen ulusların özellikle Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ortaya çıkması: (2) tekelci kapitalizmin ortaya çıkışı ve (3) en gelişmiş kapitalist ülkelerde birikim sürecindeki çelişkilerin olgunlaşması. Teorik amaçlar açısından birbirine çözülmeyecek bir şekilde bağlı olan bu üç unsurun ayrı ayrı analiz edilmesi gerekmektedir. Önce tekelin uluslararası alanda iktisat politikaları üzerinde yarattığı etkileri inceleyelim.

Tekelin amacı, fiyatları yükselterek ve arzı sınırlayarak ekstra kâr elde etmektir. Bununla birlikte, yabancı ülkelerin üreticileri tekelcinin piyasasından yararlanma imkânı bulabilselèrdi, söz konusu amaç gerçekleşemezdi. Bu nedenle tekelci sermaye gümrük tarifelerinin uygulanmasını istedi. Bundan başka, talep ettiği gümrük tarifeleri yabancıların elde ettikleri avantajları yok edecek -gerçekte bu avantajlar rakiplerinden ziyade tekelciye aittir- ve aynı zamanda da yabancıyı her koşulda piyasanın dışında bırakacak kadar yüksek bir düzeyde olmalıydı.

Tekelci açısından, 'daha yüksek gümrük tarifeleri, daha yüksek kâr demektir'.[252] Tek başına bu gerçek bile korumacılıkta meydana gelen temel değişmeyi göstermek için yeterlidir. Hilferding bunu çok iyi bir biçimde açıklamıştır:

> *Eski gümrük tarifesinin görevi...korunan alanlar dâhilinde sanayinin gelişmesini hızlandırmaktı...*
>
> *Kapitalist tekellerin olduğu dönemde bu başka türlü olur. Dünya pazarlarında rekabet edebilme kapasitesine sahip olan ve eski gümrük tarifeleri teorisiyle hiç ilgisi olmayan en güçlü, dışarıya ihraç yapabilme yeteneği en yüksek sanayiler yüksek koruyucu gümrük tarifeleri talep etmektedir.*[253]

Hikaye bununla bitmemektedir. Tekelcinin pratikte uygulamak zorunda kaldığı arz sınırlamalarının ciddi dezavantajları vardır. Araç gerçek kapasitesinin optimum kullanımını yavaşlatır ve büyük ölçekli üretimin sağladığı yararların tam anlamıyla kullanılmasını önler. Bundan başka, tekelciye birikmiş

252) Ibid., s. 386.
253) Ibid., s. 384-386.

sermayesini kendi üretim tesislerini genişletmek amacıyla kullanması fırsatını sağlayacağına, dışarıda yatırım yapacak alan aramaya zorlar. Bu nedenle de tekelci, ihracata yönelerek bu dezavantajları bertaraf etmenin yollarını aramaya başlar ve dünya pazarından mümkün olduğu kadar büyük bir pay almak için de yabancı rakiplerinden daha ucuza satmaya başlar. Yurtiçi pazarın korunuyor olması sonucunda elde ettiği ekstra kârların verdiği moralle bunu yapacak güçtedir. Ancak, bu nedenle zarar ettiği düşünülmemelidir. Büyük ölçekli üretim nedeniyle maliyetlerin düşük olması, ülkedeki işletmelerin kârını yükseltebilir ve tekelciye, dış dünyaya yapmış olduğu satışlardan dolayı, sermayesini ülkedeki tekelleşmemiş sanayilere yatırmış olsaydı elde edeceğinden daha fazla kâra kavuştuğunu görme imkânını sağlar. Yurtiçinde korunan tekelin elde ettiği kârlarla yurtdışı satışların sübvanse edilmesi sistemi 'damping' olarak bilinir. Hilferding bunun anlamını şu şekilde anlatmaktadır:

> *Sübvansiyon sisteminin gelişmesiyle birlikte, korumacı gümrük tarifeleri işlevini tümüyle değiştirir, tam da tersi bir işlev yerine getirmeye başlar. Ülke pazarlarının yabancı işgaline karşı savunulmasında kullanılan bir araçken, yabancı pazarların zapt edilmesinde kullanılan bir araç haline gelir. Zayıfı koruyan araç olmaktan çıkıp, güçlünün saldırı silahı haline gelmiştir.*[254]

Aynı sanayi dalında faaliyette bulunan bazı ulusal tekeller dünya pazarında zorlu bir rekabete giriştiğinde, belki de bu milli tekellerin her biri payını artırmak için damping uygulamasına başvuracaktır. Ülkede sürmekte olan gırtlak gırtlağa rekabet tekelin oluşumuyla birlikte ortadan kaldırılmışsa da, uluslararası ölçekte yeniden ortaya çıkmıştır. Sonuç daima aynıdır yani belki de bir uluslararası kartel anlaşmasıyla mevcut faaliyetlerin birbiriyle rekabet edenler arasında paylaşılması mümkün olur. Bazı yazarlar söz konusu uluslararası kartellerin, kapitalist ülkeler arasında çıkarları giderek artan bir ölçüde uyumlaştırdığını görmüşlerdir. Bu bir hatadır. Böylesi bir anlaşma, imza atanlardan bir tanesinin elde ettiği avantajlar sonucunda kendisini diğerlerinden yeterince güçlü görmesiyle süreci kendi lehine bozabileceği bir barış anlaşması niteliğindedir. Her ülke eşit olamayan oranda geliştiğinden, anlaşma bir süre sonra muhakkak bozulacaktır. Uluslararası kartel sadece mevcut durumu geçici olarak istikrara kavuşturma aracıdır. Bu nedenle de, söz konusu karte-

254) Ibid., s. 389.

lin tüm üyeleri gereksiz kayıplardan sakınmış olacaklardır. Uluslararası kartel aynı zamanda da ulusal tekeller arasındaki çıkar çatışmasını da ortadan kaldıran bir araçtır.*

Tekelin yarattığı diğer iki etkiyi de ortaya koymak gerekir. Tekelin sermaye birikim alanını sınırladığını ve bunun da, tekelcinin ihraç pazarını genişleterek daha fazla çıkar sağlamasını mümkün hale getirdiğini belirtmiştik. Bu, aynı zamanda, sermaye yatırımları için yurtdışında kârlı alanlar aranmasını da teşvik eder. Bir başka deyişle, sermaye ihracını hızlandırır. Tekelcinin sermayesi için yabancı alanlar araması, sermaye ihracının 'doğrudan yatırımlar' biçiminde gerçekleşmesini sağlar yani yabancı ülkelerde fabrikaların kurulması. Bunun özellikle tekelcinin söz konusu alanlara yaptığı ihracat artışının gümrük tarifeleri ya da başka yollarla kesilmesinin önlenmesi söz konusu olduğunda gerçekleşmesi muhtemeldir. Son olarak, tekelci sermayede aranan en yüksek vasıf, her zaman için bir taraftan tekelleşmiş ürünler zincirini genişletmek ve diğer taraftan da korunan piyasaların yaygınlaşmasını sağlamak olmalıdır. Bu her iki amacın gerçekleşmesi için de, tekelcinin ülkesinde siyasi hâkimiyeti altında bulunan alanları genişletmesini zorunlu kılar. Tekelcinin kıt hammaddeleri, tüm dünyayı haraca kesecek bir biçimde ele geçirme arzusu çok güçlüdür ve bu arzusunu hiç zaman geçirmeden hayata geçirme imkânını, devletinden imtiyaz ve koruma sağlamaya başlamasıyla birlikte elde eder. Sık sık tartışıldığı gibi, çok değerli hammaddeleri üreten kolonilerin ele geçirilme ihtiyacı sadece ya da hatta ana ülkeye *arz kaynağı* bulma ihtiyacı belirdiğinde ortaya çıkmamıştır. Kolonilerin peşine düşülmesinden amaç, ana ülkedeki tekelcinin *ekstra kâr etmesini sağlayacak bir kaynak bulma* arayışıdır. Benzer bir şekilde, tekelcinin korunan pazarının genişlemesi için başka alanların ilhak edilmesi gerekir. Bunun nedeni, yeni müşterilerin sadece bu yolla ulusal gümrük tarifeleri sistemine dâhil edilmesinin mümkün olmasıdır. Bu bağlamda, tekelci ele geçirdiği alanları kendi ürettiği mallarla doldurarak hâkimiyet kuracağına inandığından, ilke olarak ilhak edilen alanların sanayi açısından geri kalmış ya da gelişmiş olması bir şeyi değiştirmeyecektir. Yeter ki sanayileşmiş ülkeler ve uzaktaki koloniler, tekelcinin işini sürdürmesini sağlayacak imkânları yaratsın. Bu nedenle de, tekelci sermayenin koloni ve sömürgeler bulma politikası yayılmacı ve istilacı bir niteliktedir.

Dünyada İngiltere'nin sanayi üstünlüğüne karşı koyan yetkin ülkelerin or-

* Bu nokta Hilferding tarafından *Das Finanzkapital*, s. 392-393'de çok iyi bir biçimde ele alınmış ve Lenin tarafından *Imperialism*, V. kısımda vurgulanmıştır.

taya çıkmasının önemi üzerinde fazlaca durmaya gerek yok. Ancak, bu gelişmeye ilişkin illâki bir dönüm noktası aranıyorsa, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iç savaş ve kıta Avrupa'sındaki Fransa-Prusya Savaşı (Almanya'nın bir araya gelme sürecindeki zirve noktası) tartışmasız böylesi bir tarih olarak ele alınabilir. Bu gelişmeler, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'nın, savaş yenilgisine rağmen çok küçük ölçüde de olsa Fransa'nın, güçlü birer sanayi ülkesi olarak ortaya çıkışını belirgin hale getirmiştir. Bu yeni koşullarda, yurtiçi pazar açısından fazlaca korkusu olmayan İngiliz sermayesi, uluslararası pazarda giderek artan ölçüde ciddiyet kazanacak bir rekabete hazırlanmaktaydı. Eskisi gibi dünyaya, kendilerine tahsis edilen bir alan olarak bakamıyordu. Yeni alanlarda gelişecek rekabeti göze alma zorunluluğunun yanı sıra uzun süreden beri varlıklarını sürdürdükleri alanlardan belki de hemen atılma tehlikesiyle de karşı karşıya gelmişlerdi.

Bunun hemen ardından ortaya çıkan sonuç, imparatorluk bağlarının güçlendirilmesi ve saldırgan bir koloni politikasının her yerde yeniden canlanmasıdır. 1875 yılında yüzde 10'dan daha azı üzerinde dış hâkimiyetin kurulduğu Afrika, gelecek yirmi beş yılda Avrupalı ülkeler tarafından hemen hemen tamamen paylaşıldı. Kuzey Amerika kıtasının sahipsiz alanlarını ele geçirmeye çalışan Amerika Birleşik Devletleri bile, İspanya-Amerika savaşının bir sonucu olarak yüzyılın sona ermesinden önce koloni politikasını sürdürenler listesine girdi.

İmparatorluk kurmada söz konusu yenilenen çabaların büyük bir kısmı koruyucu ya da geleceğe ilişkin beklenti özelliğini taşımaktaydı. Bir ülke bir alan üzerinde hak talep edince, bu sürecin kaçınılmaz sonucu olarak diğer ülkelerin vatandaşlarının en azından bu alandaki faaliyetleri nedeniyle ciddi dezavantajlarla karşı karşıya kalmaları söz konusudur. Bu nedenle de, İngiliz kapitalistleri ülkelerinin başka alanları ilhak etmek üzere sürdürdüğü politika çerçevesinde çok az kazançlı çıkmışlarsa da, aynı politikanın Fransa ya da Almanya tarafından sürdürülmesinden oldukça zarar gördüler. Rakipler sahneye çıkar çıkmaz, her ülkenin göstermesi gereken çaba diğer ülkelerin saldırıları karşısında kendi durumunu koruma biçiminde olmalıydı. Ortaya çıkan net sonuç zarardı. Ancak, bu sonuç, ölçümün uygun olmayan bir temelde yapılması nedeniyle zarar biçiminde ortaya çıktı. Önemli olan önceki durumla karşılaştırıldığında gerçekleşen kayıp ya da kazanç değil, rakiplerden biri bir adım daha öteye adım atmış olsaydı, işte o zaman yaşanacak durumla karşılaştırıldığında ortaya çıkacak kayıp ya da kazançtı. Bu, tekele ilişkin olarak yaygın kullanım alanı olan bir ilkedir. Koloni imparatorluklarının kurulması-

na ilişkin olarak uygulandığında, koruyucu ilhak ilkesine benzemektedir.* Toprak ilhakının bir şekilde başlamasıyla oldukça yakından ilgili olarak bugün için pek değeri ya da hiç değeri olmayan çizgi, gelecekte değerli olabilir. Buna gelecekte olması beklenen ilhak ilkesi adı verilebilir. Koruyucu ve gelecekte olması beklenen ilhaklar, 19. yüzyılın sonlarına doğru dünyadaki hak iddia edilmemiş topraklar için verilen mücadelede önemli bir rol oynadı. Son olarak, stratejik nitelikteki düşünceleri unutmalıyız. Bir imparatorluk askeri olarak savunulabilmelidir ve bu da açıkça iyi yerleştirilmiş kara ve deniz üslerinin kurulması gereğini, iletişim ağlarını ve bunun gibi yapılanmayı ifade eder.

Kolonilere yönelik olarak incelemekte olduğumuz tutum değişikliğinin kaynağı, İngiltere'nin dünya ölçeğindeki üstünlüğüne karşı ciddi rakiplerin ortaya çıkmaya başlamasıdır. Tekelin iktisat politikalarına etkisine ilişkin olarak daha önce yaptığımız analiz, 19. yüzyılın son on yıllarına doğru tekelci kapitalizmin gelişiminin yeni koloni politikası üzerinde güçlü bir dürtü yarattığını ortaya çıkarmıştır.

İktisat politikasının dönüşümüne katkıda bulunan üçüncü temel unsursa, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki birikim sürecinin çelişkilerinin olgunlaşmasıdır. Buna ilişkin teorik temel III. Bölümde ayrıntılarıyla anlatıldığından burada tekrarlanmayacaktır. Sadece azalan kâr oranları eğilimi ve eksiktüketim eğiliminin birikim sürecini daima engellediği hatırlanmalıdır. Gelişmiş ülkelerde sermaye birikimi giderek artan ölçüde ücretlerin düşük ve kârın yüksek, potansiyel emek arzının bol ve sanayinin zayıf olduğu geri kalmış ülkelere sermaye ihracı biçimini** alarak, hiç değilse bir süreliğine eksiktüketim eğilimini tehlikesini önler. Ancak, sermayenin geri kalmış bölgede her şeyin emrine amade bir biçimde bulunduğu düşünülmemelidir. Her ülke halkının alışmış olduğu bir yaşam vardır ve düşük sayılabilecek ücret karşılığında yabancı sermayeye hizmet etme heveslisi de değillerdir. Sonuç olarak da, bu alanlar kapitalist devlet hukuk hükümleri çerçevesinde bir araya getirilmeli ve kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini sağlayacak koşullar zorla da olsa yaratılmalıdır. Hilferding şunları yazmaktadır:

---

* Emperyalizmi ele alan Marksist yazarlar kural olarak koloni imparatorluklarının gelişmesindeki bu unsur üzerinde yeterince durmamışlardır. Bu konuda sadece Grossmann bir istisna teşkil etmektedir. *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz der kapitalistischen Systems*, s. 450 ve devamı.

** "Lenin'in de belirttiği gibi, 'Sermaye ihracı gereksinimi, kapitalizmin birkaç ülkede "aşırı derecede olgunlaşmış olması" sonucunda ortaya çıkar...'. *Imperialism*, s. 58.

Her zaman olduğu gibi, sermaye kendi kendini genişletme ihtiyacı duyduğu anda karşılaştığı ve iktisadi süreçlerle sadece aşama aşama ve oldukça yavaş bir biçimde üstesinden gelinebilecek ilişkilerle yüz yüze geldiğinde, devlet gücüne ihtiyaç duyar. Bu çerçevede devlet gücünü, gerekli ücretli proletaryayı, geçmişin Avrupalı köylülerini ya da Meksika ve Peru yerlilerini ya da bugünün de Afrikalı zencilerini kullanması gibi ortaya çıkaran zorlu kamulaştırma hizmetinde kullanır.[255]

Bu husus, geri kalmış ülkelere yapılan sermaye ihracının aktif koloni politikası olarak tek değil ama ilk nedenidir. İkinci neden, daha fazla gelişmiş ülke sermaye ihraç etme aşamasına geldiğinde, en kârlı alanlara yatırım yapmak için başlayan rekabet yoğunlaşır ve her ülkenin kapitalistleri kendi hükümetinden yardım ister. Bu, diğer ülke vatandaşlarının tamamen ya da kısmen dışarıda tutularak, geri kalmış ülkelerin kolonilere dönüştürülmesi çerçevesinde kolayca sağlanır. Burada yine koruyucu ve gelecekte olması beklenen motif önemli rol oynar. Son olarak, koloni politikası açısından bir üçüncü motif ortaya çıkar. Yine Hilferding'den alıntı yapalım:

Yeni açılan alanlarda ithal edilen kapitalizm...halkın istilacılara karşı muhalefetinin giderek artmasına neden olur, ulusal bilincinin uyanmasını sağlar...Eski sosyal ilişkiler, tarımla uğraşan 'tarihi olmayan ulusların' bin yıllık birliğini tamamen kökten değiştirerek ranttan uzaklaştırmıştır...Kapitalizmin bizatihi kendisi baskı altındaki insanlara kendi özgürlüklerini elde etmelerini sağlayacak araçları ve yöntemleri zaman içinde vermektedir. Bir zamanlar Avrupa'nın en mağrur ülkelerinin iktisadi ve kültürel kurtuluş aracı olarak ulus devlet yaratma amacı, bugünlerde kendi amaçları haline gelmiştir. Bağımsızlık hareketleri, Avrupa sermayesinin sahip olduğu en değerli...sömürü alanlarını tehdit eder ve Avrupa sermayesi sömürü alanları üzerindeki hâkimiyetini sürdürmenin yolunun sadece güç kullanma araçlarının sürekli olarak artırılmasıyla mümkün olacağını anlar.

Sonuç olarak da, tüm kapitalistlerin feryat ve figanları, yabancı ülkelerde güçlü bir devlet gücünün bulunmasına ilişkindir. Böylesi

255) Ibid., s. 401.

bir otorite, tüm kapitalistlerin çıkarlarını dünyanın öbür ucunda bile koruyabilecektir. Ancak, ihraç edilmiş sermaye, ülkesindeki devlet gücü yeni bölgeler üzerinde hâkimiyet kurduğunda kendini güvende hisseder. Diğer ülkelerden gelen ve işin dışında bırakılan sermaye ancak gelişmeden sonra ayrıcalıklı duruma gelir ve kârları devlet tarafından garanti altına alınır. Sermaye ihracı emperyalist politikaya yardım eder.[256]

Sermaye ihracıyla ilgili olarak söylenenlerden hareket ederek, söz konusu ihracın geri kalmış alanlardaki sanayileşmeye katkıda bulunduğu zannedilmemelidir. Sermayenin yönelme eğiliminde olduğu alanlar daha ziyade devlet garantisi taşıyan kamuya ait çeşitli bayındırlık faaliyetleri, demiryolları, elektrik ve su gibi kamu hizmeti sunan kuruluşlar, doğal kaynakları sömüren işletmeler ve ticarettir: kısaca, sanayi olarak gelişmiş ülkelerden yapılacak meta ihracatıyla rekabet etmeyen faaliyetler. Bu nedenle sermaye ihracı geri kalmış ülke ekonomilerinin tam anlamıyla tek taraflı gelişmesine neden olur. Yerli burjuvazi ortaya çıkar ve yerli sanayinin gelişmesi girişiminde bulunur. Ancak, engelleri aşmak zordur ve ilerleme olsa bile, sonuç itibarıyla yavaştır. Bu arada, ucuz mamul malların ithal edilmesi el zanaatları sanayinin yıkılmasına, yerli halkın büyük bir kısmının toprağa yönelmesine neden olur. Bu yolla, geri kalmış alanlardaki temel iktisadi çelişkinin başlangıcını yani giderek tırmanan tarımsal krizi görmekteyiz. Yerli burjuvazinin ve ülkedeki diğer yerli kitlelerin çıkarları, gelişmiş ülkelerdeki sermayenin ihtiyaçları için feda edilmiştir. Sonuç olarak da her iki sınıf, yabancı hâkimiyetine karşı çıkıp özgürlüklerine kavuşmak amacıyla gerçek bir ulusal hareket etrafında birleştiler. Hilferding'in de yukarıdaki pasajda belirttiği bu hareket, emperyalist güçlerin geri kalmış alanlardaki kontrollerini sürekli olarak güçlendirmesini zorunlu hale getirmiştir.*

Tekel sermaye ihracını uyardığından -ve bunu yapması için ortada her türlü neden olduğunu gördük-, bu kanalla olduğu kadar, tartışmış olduğumuz yolla da yeni koloni politikasının oluşumuna katkıda bulunduğu açıktır. Buraya kadar tekelin, İngiltere'nin dünya ekonomisindeki üstünlüğüne karşı çıkışta ve gelişmiş ülkelerde birikim sürecinde olgunlaşan çelişkiler bir araya getirilerek, 19. yüzyılın sonlarına doğru iktisat politikalarının özelliğinin tam

* Bu sorunun tümü bir sonraki kısımda kapsamlı olarak ele alınmıştır.

256) Ibid., s. 406.

anlamıyla dönüşmesinde nasıl etkili olduğunu gördük. Serbest ticaret ya da sınırlı koruma yerini aşama aşama sınırsız korumaya bıraktı. Dünya pazarındaki serbest rekabet şimdi yerini ulusal tekeller arasında gırtlak gırtlağa süren bir rekabete terk etti ve bu rekabet yine aşağı yukarı istikrarlı uluslararası birleşmeler sayesinde yumuşatıldı. Koloni imparatorluklarına karşı Merkantilizmin yaşandığı günlerinden kalma kayıtsızlık ve hatta duyulan düşmanlık yerini değerli hammadde kaynaklarını ele geçirmek, korunan pazarları artırmak ve ihraç edilen sermaye için kârlı yatırım alanlarının temin edilmesi garantisini vermek üzere düzenlenen yeni ve iki misli saldırgan politikalara bıraktı. Kısaca, Lenin'in 'Emperyalizm' adını verdiği kapitalist gelişmenin en son aşamasının veçhelerini gözden geçirmiş bulunuyoruz. Ancak, dünya ekonomisi ilişkilerinin böylesine temelden altüst olması, kapitalist ekonomilerin ve kapitalist politikaların diğer yönleri üzerinde derin izler bıraktığını da söylemeye bile gerek yok. Bu nedenle, bir sonraki kısımda dikkatimizi emperyalizmin doğası ve sonuçları üzerinde yoğunlaştıracağız.

XVII
EMPERYALİZM

1. GİRİŞ

Emperyalizm, dünya ekonomisindeki gelişmenin (a) sanayi ürünlerini dünya pazarında satmak için birkaç gelişmiş kapitalist ülkenin rekabete tutuştuğu, (b) hâkim sermaye şeklinin tekelci sermaye olduğu ve (c) sermaye birikimindeki çelişkilerin, sermaye ihracını dünya iktisadi ilişkilerinin temel veçhesi haline getirecek kadar olgunlaştığı, bir evresi olarak tanımlanabilir. Bu temel iktisadi koşulların sonucu olarak da, emperyalizm tanımına ilave etmemiz gereken iki özellikten daha söz etmemiz gerekir: (d) dünya pazarındaki ciddi rekabet sırasıyla, gırtlak gırtlağa sürecek bir rekabet ve uluslararası tekelci birleşmelerin ortaya çıkmasına öncülük eder ve (e) dünyanın 'işgal edilmemiş' kısımlarının büyük kapitalist güçler (ve uyduları olan devletler) arasında bölüşülmesi. Küçük değişikliklerle, Lenin'in önermiş olduğu emperyalizm tanımı budur.* Lenin'in emperyalizm üzerine yazdığı kitabın, konu-

* Lenin'e göre emperyalizmin doğru tanımı 'aşağıdaki beş temel veçheyi içermelidir: 1. Üretim ve sermayenin yoğunlaşması, iktisadî yaşam üzerinde kesin rol oynayan tekellerin ortaya çıkmasına neden olan bir düzeye ulaşmıştır. 2. Banka sermayesi sanayi sermayesiyle birleşmiş ve bu "finanskapital" temelinde finans oligarşisi ortaya çıkmıştır. '3. Sermaye ihracı, emtia ihracından ayrı olarak özel bir önem kazanmıştır. 4. Dünyayı aralarında bölüşen kapitalistlerin kurduğu uluslararası tekelli birleşmeler oluşmuştur. 5. Dünyadaki bölgelerin en büyük kapitalist güçler tarafından bölüşülmesi sona ermiştir.' *Imperialism,* s. 81.

Lenin açıkça bizim (a)'da belirttiğimiz durumu varsaymaktadır. Ancak Lenin'in (2)'de belirttiğini almadık. Büyük sermaye oligarşi de dâhil olmak üzere 'finanskapital' kavramıyla ifade edilenin, bizim 'tekelli sermaye' kavramını kapsamakta olduğu daha önce yukarıda açıklanmıştır (orijinal s. 269). Sonuç olarak da, Lenin'in (2)'de belirttiği veçheyi ele almayı gereksiz ya da yanıltıcı bulduk.

nun özeti olduğu ve büyük ölçüde konuyu destekleyen gerçeklere ve şekillere yer verdiği unutulmamalıdır. Önceki kısımların teorik olarak daha detaylı bir biçimde incelenmesi, Lenin'in emperyalizm kavramının ne kadar tutarlı ve doğru olduğunu gösterecektir.

Emperyalizmin uluslararası antagonizmi, temelde rakip ulusal kapitalist sınıfların antagonizmidir. Uluslararası alanda sermayenin çıkarları doğrudan ve süratle devlet politikası haline geldiğinden, bu antagonizmlerin devletlerarasındaki ve bu nedenle de dolaylı olarak tüm ülkeler arasındaki çelişkileri oluşturduğu varsayılır. Bunun sonucunda kapitalist ülkelerin iç iktisadi ve sosyal yapılarının derinden etkilenmesi ele alınacaktır.

2. MİLLİYETÇİLİK, MİLİTARİZM VE IRKÇILIK

Kapitalist toplumun şekillendiği dönemde, milliyetçilikle ve militarizm birlikle vazgeçilemeyecek bir rol üstlendi. Milliyetçilik, feodal toplumun ayırımcılık ve gericiliğine karşı yükselen orta sınıfın iktisadi birlik ve kültürel özgürlük amacının bir ifadesiydi. Militarizmse, milliyetçiliğin amacına ulaşması için kaçınılmaz olarak kullanılan bir araçtı. Militarizmin yapıcı tarihi bir role sahip olduğunu kabul etmek istemeyenler vardı. Ancak, Rosa Luxemburg bu konuyu, 'tarihi olduğu gibi ele alırsak -olması mümkün ya da olması gereken biçimde ele almadan- savaşın, kapitalist gelişmenin kaçınılmaz bir veçhesi olduğunu kabul etmek durumundayız'.[257]

Emperyalizm döneminde, milliyetçilik ve militarizm, Siyam ikizleri gibi birbirlerine bağlıydılar, Milliyetçilik ve militarizm, ezilen uluslarda daha önceki işlevini ve önemini yitirmesine ve bu özelliklerini ilk kez dünyanın geri kalmış ve koloni alanlarında elde etmiş olmalarına rağmen, gelişmiş ülkelerde özellikleri değişikliğe uğramıştır. Gelişmiş ülkelerde, milliyetçilik ve militarizm kapitalist bir temel üzerinde ülke içi birliği ve özgürlüğü sağlayamamış, aksine kapitalistlerin birbirine rakip grupları arasında dünya ölçeğinde süren mücadelesinde kullanılan bir araç haline gelmiştir. Militarizm, örgütlü gücün kullanılması, üzerinde hak iddia edilmeyen alanların işgal edilme imkânının olması, güçler arasında açık bir çelişkiye neden olmasa da, böylesi bir mücadelenin olması gereken yönüdür. Milliyetçilik önemini yitirmiştir. Zira ulusal şeref ve büyüklük amacı olmadan, kitleler, emperyalist savaşta başarı elde etmek için oldukça gerekli olan fedakârlıkta bulunma şevk ve isteğine sahip olmayacaklardır. Bunu söylemek, sık sık tam da tersi belirtilse de, milliyetçili-

257) *Gesammelte Werke* III, s. 58.

ğin, kapitalistlerin kendi amaçları çerçevesinde kasıtlı olarak uyandırdıkları suni bir duygu olduğunu tartışmak anlamına gelmez. Tam da tersine, modern toplumun şekillendiği dönemde geniş halk tabakaları arasında yayılan milliyetçiliğin, emperyalizm döneminde önemli bir unsur haline gelmesine neden olan tam anlamıyla derin kökleri vardır. Bu bağlamda Hilferding'in doğru bir biçimde ortaya koyduğu gibi, 'ulusal düşüncenin' ülkenin kendi kaderini ve bağımsızlığını belirleme hakkının benimsenmesinin ve diğer ülkelere karşı kendi ulusunun yüceltilmesinin 'gözle görülür bir biçimde çarpıtılması'.* Buna rağmen, milliyetçiliğin, kaynağının izlerini taşımaya devam etmesi önemlidir. Hâkimiyet çıkarları çerçevesinde milliyetçiliğe başvurulduğunda da açıkça görüldüğü gibi, 'özgürlük', 'hürriyet', 'kendi kaderi belirleme' ve bunun gibi kelimeler unutulmamıştır.

Militarizmin tüm emperyalist ülkelerde sürekli ve giderek artan bir önem kazanmasının çok kapsamlı iktisadi sonuçları vardır. İlk önce, milliyetçilik, özellikle silah üretiminde önemi olan çelik ve gemi yapımı gibi sanayilerde bulunması istenen tekelci bir grubun gelişimine yardımcı olur. Savaş araçları üreten sanayilerin patronlarının askeri üretimin maksimum düzeyde seyretmesinde çıkarları vardır. Devletin verdiği siparişlerin yanı sıra birikmiş kârları açısından güvenli ve kârlı bir yatırım alanı bulmaları nedeniyle bu işten kazançlı çıkarlar. Bu nedenle de, kapitalist sınıfın bu unsurları, saldırgan bir dış politika izlenmesinde başı çekerler. İkinci olarak, askeri harcamalar tüketim harcamaları gibi aynı iktisadi işleve sahip olduğundan†, kara ve deniz kuvvetlerinin büyümesi eksik tüketim eğilimini giderek artan ölçüde dengeleyen bir güç meydana getirir. Bu nedenle, ekonominin tümünün işlemesi açısından, askeri harcamaları sınırlamak giderek daha tehlikeli olur. Son olarak, silah üretimi, böylesi bir üretime girişilmeseydi talep edilmeyecek olan emek gücü ve üretim araçlarını kullandığından, aslında militarizm,bir bütün olarak kapitalist sınıfın kârlı yatırım yapma fırsatını arttırır. Emperyalist rekabetin ortaya çıkardığı zorunluluklar bir tarafa bırakıldığında, tüm bu nedenlerle militarizm kapitalist toplum içindeki yayılmacı dinamiğini geliştirme eğilimine girer. Rosa Luxemburg'un 1899 yılında çok doğru bir biçimde yazdığı gibi:

> *Militarizmin genel olarak tüm ülkelerde birkaç on yıl önce bilinmeyen bir olgu olarak, tabiri caizse, kendisine ait içsel mekanik gü-*

---

* *Das Finanzkapital*, s. 427. Hilferding'in bu kitapta yer verilen pasaj da dâhil olmak emperyalizmin ideolojisi üzerine yazdığı metin çevrilmiştir ve EK-B'de yer almaktadır.

† S. 232-33'e bakınız

> *dünün bir sonucu olarak gelişiyor olması gerçeği, günümüz militarizminin kendine özgü özelliğini en iyi ortaya koyan unsurdur. Bunu, çelişkinin amaçları ve güdülerindeki sonuçsuzluğuna rağmen, kaçınılmaz bir biçimde yakında ortaya çıkacak patlamanın öldürücü özelliğinde görüyoruz. Militarizm kapitalist gelişmenin motoruyken, kapitalist bir hastalığa dönüşmüştür.*[258]

Milliyetçilik ve militarizmin özelliğinde meydana gelen dönüşümünün yanında emperyalist genişleme politikası konusunda yeni, bilimsel olarak sahte bir gerekçe yani ırki üstünlük teorisi ortaya çıkar. Irki ideoloji ve emperyalizm arasındaki ilişki belirgin bir biçimde Hilferding tarafından açıklanmıştır:

> *Yabancı ulusların egemenlik altına alınması güçle olduğundan yani çok doğal yolla gerçekleştirildiğinden, hâkim olan ulus, üstünlüğünün sahip olduğu özel doğal niteliklerden bir başka deyişle ırki özelliklerinden geldiğini zanneder. Böylece ırk ideolojisinde, finanskapitalin gücü ele geçirme hırsının bilimsel olarak perdelenmiş gerekçesi ortaya çıkar. Bu gerekçe kullanılarak yönetmesinin nedeni ve gerekliliği ispatlanır. Demokratik eşitlik idealinin yerini oligarşik üstünlük ideali alır.*[259]

Böylesi bir ırk üstünlük doktrini bir masal değildir. Frenchman Gobineau 1850'lerde bilimsel olarak sahte modern ırk teorisinin ilk ve en etkili savunucusudur. Samimi bir biçimde kabul ettiği gibi Gobineau'nun amacı, Avrupa Kıtasında gelişmekte olan demokratik düşünce dalgasına karşı mücadele etmek ve aristokrasinin Fransa'da hâkimiyeti ele geçirmesinin doğal bir hak olduğunu ortaya koymaktı. Gobineau'nun da ele aldığı gibi Fransız aristokrasisi Cermen, Fransız halkıysa Galya ya da Kelt ırkındandı. Cermen ırkı 'üstün' olduğundan, aristokrasinin hâkimiyet kurma erdeminde olması, özünde mündemiç olan özelliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu teorinin, Fransa'da büyük ilgi uyandıracağını hesaplıyordu. Ancak, birkaç on yıl sonra Alman yayılmacılığını savunanlar bu teoriye sıkı sıkıya sarıldılar ve bu teori bu nedenle modern Alman ırk teorisinin hareket noktası oldu. Aşağı yukarı aynı tarihte İngiltere'de ve bir ölçüde de Amerika'da, 'beyaz adamın yük olduğu' gecikmiş olarak keşfedildi ve Anglo-Sakson dünya hâkimiyetinin 'insancıl' gerekçesi haline dönüştü.

---

258) Ibid., s. 59.

259) *Das Finanzkapital*, s. 527-428. Ayrıca bu kitabın sonundaki EK-B.

Irk üstünlüğü teorisinin yararlarının dış dünyayı işgal etmekle sınırlı olmadığı çok geçmeden keşfedildi. Şimdi daha detaylı olarak inceleyeceğimiz gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sosyal çelişkinin yoğunlaşması mümkün olduğu kadar zararsız kanallara yönlendirildi -zararsız yani kapitalist sınıfın hâkimiyeti açısından kullanılmıştır-. Irk çizgisinde antagonizmlerin yaratılması, Hilferding'in bir başka bağlamda 'mülk sahipleri sınıfı için yararsız ve tehlikeli olan'[260] biçiminde belirttiği gibi, dikkatin sınıf mücadelesinden başka yönlere çekilmesi için uygun bir yöntemdir. Sonuç olarak da, 19. yüzyıl boyunca gelişmiş kapitalist ülkelerde genellikle ortadan kalktığına inanılan Antisemitizm yeniden canlanmış ve yeni ırkçılık da ilgili 'bilimsel' keşiflerin içinde yerini almıştır. Bundan başka, gerçek ya da hayal ürünü ırk temelinde azınlıklara karşı yapılan ayırımcılık, tekelci ekonomilerde tam anlamıyla yasaklama konusu haline geldi. Bu yolla iş ve yatırım fırsatları dezavantajlı gruplara yasaklandı, ücretleri ve kârları geçerli düzeyin altına indirildi ve nüfusun ayrıcalıklı kesimleri büyük maddi kazançlar elde ettiler.

3. EMPERYALİZM VE SINIFLAR

Emperyalizmin kapitalist toplumun iç sosyal çelişkileri üzerindeki etkisini inceleyebilmek için, konu dışına çıkıp, gelişmiş kapitalizmin büyük ölçüde buraya kadar ele alınmayan belli özelliklerine kısaca dikkat çekmek gereklidir.

İlk önce, büyük toprak sahiplerinin çıkarları açısından tekelci kapitalizmin önderliğinde birleşmelerinin belirgin bir eğilimi vardır. Anonim şirket rejiminde, sanayiciler ve büyük toprak sahipleri arasındaki eski çelişkiler ortadan kalkma eğilimindedir. Her tür fiziksel varlık, anonim şirket bilançosunda birleştirilmiştir ve anonim şirkete ait hisse senetleri, kaynağı ne türden mülk olursa olsun, artı değerin yatırıma yönlendirilmesi açısından ortak bir araçtır. Bundan başka, bir taraftan tekelci sermayenin sanayide gelişmesi ve diğer taraftan da yeni tarımsal alanların açılmasıyla, gümrük tarifeleri üzerinde yapılan tartışma da anlamını kaybedecektir. Mülk sahibi sınıfların hepsi, koruyucu gümrük tarifeleri talebi konusunda birleşirler. Bu, büyük mülk sahipleri arasındaki çıkar çelişkilerinin ortadan kaldırılabileceği anlamına gelmez. Bununla beraber, büyük mülk sahiplerinin sert tavırları yumuşamış ve hâkim sınıfın politikasının oluşmasında önemi azalmıştır. Hilferding, bu trendin ilk analizini Almanya için yapmıştır.[261] Kriz dönemlerinde büyük önemi olduğu düşünülen ulusal koşullardaki farklılığa rağmen, eğilim tüm dünyadaki biri-

260) Ibid., s. 429.
261) Ibid., XXXIII. kısım.

kim süreciyle birlikte *pari passu** ilerler.

İkinci olarak, mülk sahibi sınıfının çıkarlarının birleşmesine karşılık, işçilerin çıkarları da birleşir. İşçilerin yüksek ücret, çalışma saatlerinin kısaltılması ve daha iyi çalışma koşulları için verdikleri mücadele sonunda, güçlerinin temelinde örgütlenme ve işbirliğinin yattığını keşfederler. Sonuç olarak da, sendikacılık gelişir ve işçi sınıfının daha geniş katmanlarına doğru yayılır. Ortak hedeflere ulaşmak için bir araya gelerek elde ettikleri deneyimle işçiler, sadece iktisadi mücadeleyle kazanılacak ayrıcalıklardan başka ayrıcalıklar elde etmek için kendi siyasi partilerini kurar. Bu temeller üzerinde, işçiler arasında her alanda ortak hareket ve ortak politikalar geliştirmeyi sağlayan ve elde edilemeyecek iktisadi kazanım ve siyasi ayrıcalıkların elde edilmesini mümkün hale getiren sınıf bilinci ve dayanışma gelişir.** Bu süreç 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere'de yolunda gitmekteydi. Ancak, bu, kapitalist dünyada tam anlamıyla emperyalist çağda gelişti. Böylece, kapitalistler ve işçiler açısından ele alındığında, sınıf saflarının sıklaşması ve sınıf mücadelesinin yoğunlaşması, emperyalizmi niteleyen unsurlardır. Bu, emperyalizmin uluslararası özel niteliğinden bağımsız olarak ortaya çıkar.

Üçüncüsü, kapitalistler ve işçiler arasında, kapitalist toplumun temel sınıflarının hiçbirinin üyesi olmayan bir orta sınıf bulunmaktadır. Bunların bazıları, örneğin, kapitalist tarımın yayılması karşısında zamanla yenik düşen ve dolayısıyla da kapitalist olmaya başlayan (nadiren) bağımsız çiftçiler ya da (çoğunlukla) ücretli işçiler ya da toprağı olamayan kiracılar, önemini yitirmektedir. El zanaatlarıyla uğraşanlar ve bağımsız esnaflar sayıca azalmış ve önemini yitirmiştir. Kısaca, bunlar, Marx ve Engels'in *Communist Manifesto*'da

---

* Aynı hızla.

** Kapitalizmin işleyişiyle ilgili olarak sendikacılığın ve işçi sınıfı lehine çıkarılan yasaların yarattığı sonuçların detaylı bir biçimde incelenmesi bu kitabın konusu değildir. Ancak, bu vesileyle, bu unsurların belirli bir biçimde ortaya çıkması, birikim sürecine ilişkin olarak ele aldığımız temel uasaların hiçbirini askıda bırakmayacağı belirtilmelidir. En önemli etki, ücretlerin yükselmesidir. Nüfus artış oranının yavaşlaması da, ücretleri de artış eğilimine sokacak etkiye sahip olduğundan, bu iki olgunun analizi de aslında aynıdır. Artı değer oranı ve dolayısıyla da kâr oranı azalmıştır. Kapitalizm bu gelişmeye, yeni makine kulanım oranını hızlandırarak karşılık verir. Yedek ordu şişer. Ancak, sendikalar, işsizlik sigortası, v.s., yedek ordunun ücretleri azaltacak bir biçimde etkide bulunmasını önler. Süreç, üç aşağı beş yukarı süreklilik kazanır. Mekanizasyon, üretim araçlarının hızlı bir biçimde artmasına neden olur. Ancak, yüksek ücretler nedeniyle işsizlik arttığından, tüketim hissedilir bir düzeyde uyarılınamıştır. Dolayısıyla da, paradoksal olarak, sendikal faaliyetler eksiktüketim eğilimini yoğunlaştırır. (Nüfus artış oranında meydana gelen bir azalmanın yarattığı etkilerin tam manasıyla sunumu açısından s. 223 ve devamına bakınız).

ortadan kalkacağını söyledikleri *'orta sınıfın aşağı tabakaları'-ticaret erbabı, esnaf ve genellikle emekli tüccarlar, el zanaatlarıyla uğraşanlar ve köylülerdir'*. Bununla birlikte, orta sınıfın gerileyen bu kesimlerinin yanında, artan yaşam standartları, sermayenin merkezileşmesi ve tekelin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan 'yeni orta sınıflar' vardır. Yeni orta sınıf, sanayi ve hükümet bürokratları, satış elemanları, yayıncılar, şeklen olmasa da gerçekten büyük sermayenin memuru olan satıcılar, serbest meslek sahipleri, öğretmenler ve v.b. farklı gruplardan oluşmaktadır. Emperyalizm döneminde, özellikle de tekelin dağıtım mekanizmaları üzerinde yarattığı etkiler nedeniyle, bu gruplar sadece mutlak olarak değil aynı zamanda toplam nüfus içinde oransal olarak da büyümektedir. Bununla beraber, eski ve yeni orta sınıfların sayısal önemi, bu sınıfların rolünü, kapitalistler ve işçilerle ilgili olarak yaptığımız değerlendirme gibi değerlendirmemize neden olmamalıdır. Sıkı örgütsel birlik ve daha bilinçli ve etkin siyasi eylem biçiminde ifade edilen giderek artan çıkar dayanışması yerine, orta sınıflar arasında çıkarlar ve amaçlar açısından çok büyük karmaşa ve farklılık olduğunu görmekteyiz. Etkin olamayacak kadar zayıf ve üstelik de çoğu kez tahammül edilmez amaçlarına ulaşmak için çaba gösteren nispi olarak küçük sınıflar dışında, örgütsel birlik ve bilinçli politikanın nesnel temeli yoktur. Bu nedenle, kapitalizmin çelişkilerinin olgunlaştığı dönemde orta sınıfların kaderi bir taraftan tekelci sermayenin zorbalığı ve diğer taraftan da işçi sınıfının daha iyi yaşam ve güvenlik koşulları talepleri arasına sıkışıp kalmıştır. Her halükârda bu, orta sınıfların hepsinin ortak kaderidir ve orta sınıfın hemen hemen tüm kesimlerinin temel davranış özelliğini belirler. Örgütlü sermaye ve örgütlü emeğe karşı kendini görünüşte çelişkili biçimlerde ortaya koyan söz konusu davranış düşmanlık biçimindedir. Orta sınıflar bir taraftan, proleter olmayan antikapitalizmin değişik derecelerdeki kaynağı ve diğer taraftan da, tüm örgütlü emek gücünün çözüldüğü ve eskiden basit meta üretiminde olduğu gibi bireyin (orta sınıflardan oluşan grubun hiçbir yere bağlı olmayan üyeleri) temel sosyal birim haline gelme ütopyasıdır. Bir sonraki kısımda, bu ideolojilerin hangi koşullarda tekelci sermayenin ihtiyaçlarına göre faşizm biçiminde düzenlendiğini göreceğiz.

Şimdi de, emperyalizmin özel veçhelerinin çeşitli sosyal sınıflar üzerinde yarattığı etkileri değerlendirelim.

Tekelci sermayenin önderliğindeki mülk sahibi sınıflarla ilgili olarak, bu ve önceki kısımlarda söylenenlere eklenecek çok fazla bir şey yoktur. Tekelci sermaye yurtdışına doğru gelişmek arzusundadır ve bu amacını gerçekleştirmek için de devletin yardımını ve korumasını ister. Bu nedenle, burada em-

peryalist politikanın her yönüyle köklerine ulaşmaktayız.

İşçi sınıfının saldırgan ve yayılmacı bir dış politikayla ilgili çıkarları daha karmaşıktır. Dış ticaret ve sermaye ihracının, ucuz ücret mallarının ithal edilmesi ve kapitalist sınıfın kârlarını artırma imkânını vermesi, işçilere, patronlarına karşı düşmanlık beslemeden, yaşam standartlarını iyileştirme fırsatını vermiştir. Bu anlamda, işçiler kazançlı çıkmıştır. Bundan başka, sermaye ihracı ve emperyalist politikanın gereği olan askeri harcamalar yapılmadığında, gelişmiş bir ülke düşük kâr oranları ve eksiktüketimin yarattığı etkilere katlanmak zorunda kalıyorsa, işçi sınıfının, sermaye ihracı ve emperyalist politikanın gereği olan askeri harcamaların yapılmasıyla gerçekleşen istihdam artışı sonucunda sağladığı kazanca göre, daha az kazanç sağlayacağı söylenebilir. Bununla beraber, buna karşılık, askeri harcamalar belli bir noktanın ötesine geçtiğinde ve özellikle de emperyalistler arası rekabet silahlı güç olarak bir çelişki biçimini aldığında, işçiler reel ücretlerinde bir azalmayla karşı karşıya kalacaklardır. Buradan hareketle, kapitalistlerin kârı artıyorsa, ucuz ücret malları ithalatı büyüyorsa ve rakip ülkelerle çatışma tehlikesi yok denecek kadar azsa, herhangi bir ülkedeki işçi sınıfının dış ticaret ve sermaye ihracatındaki artıştan kazançlı çıkacağı söylenebilir. İngiliz işçi sınıfının 19. yüzyılın büyük bir kısmında durumu böyledir. İngiliz işçi sınıfının Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin uluslararası çıkarlarının gelişmesi yönünde ortaya koyduğu tavrın memnuniyetle karşılandığı ve hatta bu tavrın onaylandığı hesaba katılmalıdır.

Bu bağlamda, İngiltere'de bile koşullar zaman içinde değişmiştir. 1902 yılının başlarında Kautsky'nin de ortaya koyduğu gibi:

> *İngiliz sanayisinin dünya pazarına hâkim olduğu dönemde, İngiliz işçi sınıfı da izlenen ve izlenmesine izin verilen politikanın en iyi politika olduğu konusunda kapitalistlerle aynı fikirdeydi. Dünya pazarında Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi kendisiyle eşit, hatta sık sık üstün rakiplerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu dönem sona erdi. İngiltere'de de, büyük sanayi güçleri arasında rekabetin keskinleşmesine karşı daha sert bir tavır takınılmasını isteyen sendikalara karşı yeniden mücadele başladı.*[262]

Bir başka deyişle, uluslararası rekabet keskinleştikçe, her kapitalist sınıf kendi ülkesinde ücretleri düşürerek ve çalışma saatlerini uzatarak kârından

262) 'Krisentheorien', *Die Neue Zeit*, Jhrg. XX, Bd. 2 (1901-1902), s. 142.

fedakârlık yapmadan mevcut durumunu sürdürme girişiminde bulunur. Bundan başka, Dobb'un da vurguladığı gibi, sermaye ihracının, aynı sermayenin ülkede yatırılmış olmasının yaratacağı ücret artışıyla karşılaştırıldığında, ülkede ücretlerin yükselmesini önleyeceği de unutulmamalıdır: Dobb bunu, 'temelde, sermaye ve emeğin çıkarlarının çatışma nedeni' olarak değerlendirmiştir.[263] Son olarak, emperyalist rekabetin yoğunlaşmasıyla birlikte, işçi sınıfı bu sürecin, kaybının büyük ve kazancının az olacağı bir savaşla sonlanacağını büyük ölçüde anlamıştır. Bu nedenle, emperyalist politikalardan işçi sınıfının iktisadi çıkarlar sağladığı zamanlar olmuştur. Ancak, bu durum uzun sürmez ve eninde sonunda işçi sınıfının daha temel ve uzun soluklu muhalefeti gelişir. Burada, diğer konularda olduğu gibi, sermaye ve emeğin çıkarları ve politikaları temel olarak uzlaşmaz çelişki biçimindedir.

Orta sınıfların iktisadi çıkarlarına ilişkin olarak birkaç yararlı genelleme yapılabilir ve bu çıkarlar, orta sınıfların emperyalizmle olan gerçek ilişkisi çerçevesinde gelişir. Şüphesiz bazı gruplar kazanacak, bazıları kaybedecektir. Kimin kazanıp, kimin kaybedeceği belli koşullara bağlıdır ya da tümüyle belirsizdir. Ortak çıkarlar ve ortak örgütler olmadığında, orta sınıflar alışılmışın dışında istikrarsız bir hale gelir ve gelişmiş kapitalist ülkelerdeki örgütlü sermaye ve örgütlü emek arasında kalmanın zorluğu arttıkça, ulusal büyüklüğün ya da ırk üstünlüğünün belirsiz ideallerine kolayca bağlanabilen bir eğilim içine girer. Ulus ya da ırk, sınıf çıkarları dayanışmasının yerini alır. Zira sınıf çıkarları dayanışmasının toplumda benimsenmemiş olması, orta sınıfların varlığının yadsınmasını beraberinde getirir ve aynı zamanda da söz konusu sınıflara günlük yaşamın getirdiği sıkıntıdan uzaklaşmak için bir çeşit psikolojik kaçış imkânı verir. Bu nedenle, nesnel olarak, orta sınıfın geniş kesimleri dış istilaya maruz kalacak bir duruma gelmiştir. Orta sınıfın bu hassasiyeti tekelci sermayenin işine yarar ve dahası söz konusu özelliği kendi amaçları için nasıl kullanılacağını bilir. Bu bağlamda, tekelci sermayenin reklam ve tanıtım için yaptığı büyük miktarlardaki harcamaların, kamuoyunu tümüyle hâkim sınıfın en yetkili oligarşisinin dolaysız etkisi altına sokması oldukça önemlidir. Orta sınıfın ve bir ölçüde de işçi sınıfının örgütlenmemiş kesiminin hassasiyetleriyle oynayarak, saldırgan emperyalist politika için büyük bir kitlesel destek sağlanır. Bu çerçevede, bu kısımda incelediğimiz milliyetçi ve ırkçı ideolojiler önem kazanır. Bu ideolojilerin mülk sahiplerinin çıkarları açısından sağladığı avantajlar, görülenden çok daha büyüktür. Daha önce de gör-

263) *Political Economy and Capitalism*, s. 235.

düğümüz gibi, işçi sınıfı emperyalist genişlemeye karşı düşmanlık beslediğinden, işçi örgütleri ve politikaları 'vatan hainliği' ve 'bencillik' olarak gösterilir. Bu şekilde orta sınıfların işçi sınıfına yönelik zaten var olan düşmanlığı yoğunlaştırılır. Böylece, emperyalizmin ortaya çıkardığı net sonuç, orta sınıfları büyük sermayeye doğru yaklaştırmak ve orta sınıflar ve işçi sınıfı arasındaki uçurumu derinleştirmektir.

4. EMPERYALİZM VE DEVLET

İmparatorlukların yeniden ortaya çıkışının ve militarizmin gelişmesinin, devletin gücünü arttırdığını ve işlevini daha geniş bir alanda yerine getirme imkânını sağladığını söylemeye bile gerek yok. Emperyalizm çağında birikim sürecinin çelişkilerinin olgunlaşması, devlet faaliyetlerinin özellikle de iktisadi alanda artması için ek bir nedendir.

Kapitalist sınıf açısından, işçi sınıfının gücünün artmasına ve birleşmesine karşı koyacak iki temel yöntem vardır: baskı altına alma ve taviz verme. Söz konusu iki yöntem birbiriyle çelişkili gibi görünse de, aslında, farklı zamanlarda değişik oranlarda harmanlanarak kullanılan ve birbirini tamamlayan yöntemlerdir. Her iki yöntemin de kullanılması için devlet gücünün ve işlevlerinin artması gerekir. Böylece, ülkedeki 'yasa ve düzeni' garanti altına alan güç araçlarının artmasının ve işçilerin tazminat, işsizlik sigortası ve yaşlılık ödemeleri v.b. gibi sosyal düzenlemelerin yaygınlaşmasının eşanlı olarak gerçekleştiğini görmekteyiz.

Devletin iktisadi sürece müdahale etmesine neden olan bir başka unsur da, sermayenin merkezileşmesi ve tekelin yaygınlaşmasıdır. Revizyonistler, tekelin, kapitalist üretim anarşisini düzenleyecek bir etkiye sahip olduğuna inanmışlardır. Revizyonistlere ait çoğu teori gibi, bu düşüncenin de, tam da tersini ortaya koyan bir gerçek vardır. Aslında tekel, kapitalist üretim anarşisini şiddetlendirir*: tekelleşmiş değişik sanayiler, bir bütün olarak sistemin gereksinimlerini hiçe sayarak kendi bildiği yolda gider. Bu yolla, orantısızlıklar ikiye katlanır ve piyasanın dengeleme gücünün etkisini göstermesine izin verilmez. Devlet, 'arz ve talep yasasının' kendi faaliyetlerinin yerini alması için adım atmaya ve hamle yapmaya mecbur kalmıştır. Bundan başka, sözüm ona doğal tekeller (demiryolları ve bayındırlık faaliyetleri) adı verilen tekellerin stratejik konumu çok güçlü olduğundan, devlet bu gücün kullanılmasını ön-

* Lenin'in de ifade ettiği gibi, 'tekelin bazı sanayi dallarında ortaya çıkması, bir bütün olarak kapitalist üretim anarşisini artırır ve şiddetlendirir'. *Imperialism*, s. 27.

lemek ister. Tüketicilerin çıkarlarını koruyan bu tür bir girişim, devlet müdahalesi olarak yorumlanır ve bir dereceye kadar da öyledir. Ancak, bundan daha önemlisi, faaliyetlerini sürdürebilmesi için elektrik ve ulaşım hizmeti bağımlısı olan çok sayıdaki işletmenin, az sayıdaki güçlü tekellerin eline geçmemesi amacıyla devlet tarafından korunmasıdır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde demiryolu düzenlemesi tarihi başka açılardan ele alınarak pek anlaşılamaz. Marx'ın, tekel ve devlet müdahalesi arasındaki bağın farkında olduğunun belirtilmesi ilginç olacaktır. Anonim şirketlerin gelişmesinin *'bazı alanlarda tekelin ortaya çıkmasına ve bu nedenle de devlet müdahalesine karşı konulmasına'*[264] neden olduğundan söz etmiştir.

Son olarak, bu bağlamda, birikim sürecindeki çelişkiler ve sanayi dalları arasındaki eşitsiz gelişme, bazen bir üretim dalının bazen de bir başka üretim dalının gelişmesini durdurur ve üretim dallarını gerçekten birer kâr elde edilemeyen alan haline getirir. Rekabetçi kapitalizm döneminde ortaya çıkan sonuç, çok sayıda firmanın ortadan kalkması, iflas ve birçok kapitalistin yıkımı biçimindeydi. Bununla beraber, durumu bozulan bir sanayi, iktisadi sisteme sıkı sıkıya bağlı ülkenin büyük tekelci birleşmeleriyse, başarısızlıklar ve iflaslar daha ciddi bir biçimde üzerinde durulması gereken bir konu haline gelir. Devletin, kamu fonlarından borç vererek, sübvansiyon uygulamasına başlayarak ve bazı durumlarda da kârlı olmayan işletmeleri satın alarak işin içine girmesi gerekebilir. Bu yolla, kapitalist devletler giderek daha fazla 'sosyalizm' uygulama meraklısı haline getirilirler. Lenin'in alaycı bir biçimde ifade ettiği gibi, *'kapitalist bir toplumda devlet tekeli, şu ya da bu sanayi dalında iflasın eşiğine gelen milyonerlerin gelirini artırmak ve garanti altına alma aracından başkaca bir şey değildir'*.[265]

Devlet gücünün artması ve iktisadi faaliyet alanının genişlemesiyle birlikte, parlamenter sistemin kurumlarının etkinliği azalır. Otta Bauer'in sözleriyle, *'Emperyalizm, yürütmenin* [***Verwaltung***] *gücüne karşılık, yasamanın* [***Gesetzgebung***] *gücünü azaltır'*.[266] Bunun nedenleri bellidir. Parlamento, kapitalist sınıfın modern dönemin başlarında merkezi monarşilerin keyfi güç kullanımına karşı verilen mücadelenin sonucunda ortaya çıkmıştır. Görevi daima hükümetin güç kullanımını gözden geçirmek ve kontrol etmek olmuştur. Sonuç olarak da parlamenter kurumların, devletin özellikle de iktisadi alandaki işlevlerinin en alt düzeye indiği rekabetçi kapitalizm döneminde prestijleri art-

264) *Capital* III, s. 519.

265) *Imperialism*, s. 37.

266) *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, s. 488.

mış ve zirveye ulaşmıştır. Bu nedenle de, tüm dünyadaki ülkelerin İngiliz ya da Amerikan modeli parlamenter hükümet şekline geçeceği günler iple çekilmeye başlamıştır. Bununla beraber, emperyalizm döneminde, sert bir değişiklik olur. Sınıf çizgilerinin keskinleşmesi ve sosyal çelişkinin giderek ciddi bir hal almasıyla birlikte parlamento giderek farklı sınıfın ve grupların çıkarlarını temsil eden rakip partilerin savaş alanı haline gelir. Parlamentoların, bir taraftan olumlu çalışma kapasiteleri azalmış, diğer taraftan da, uzaktaki alanlar üzerinde hâkim olmaya, kara kuvvetlerinin ve donanmaların faaliyetlerini yönlendirmeye ve zor ve karmaşık iktisadi sorunları çözmeye hazır ve bunları yapabilecek güçlü bir devlete olan ihtiyaç giderek artmıştır. Bu koşullarda, parlamento biri diğerinden üstün yetkilerinden vazgeçmeye zorlanmış ve bir zamanlar çok sert ve çok başarılı bir biçimde savaştıkları merkezi ve kontrolsüz bir otoritenin kuruluşuna seyirci kalmışlardır.

Kapitalist devlette emperyalizmin yarattığı etkinin bir taraftan devlet gücünün ve işlevinin büyük ölçüde artması ve diğer taraftan da parlamentarizmin gerilemesi biçiminde olduğunu gördük. Bunlar iki farklı gelişme olmayıp, genel olarak emperyalizmin iktisadi ve sosyal nitelikleriyle bağlantılı tek ve benzer gelişiminin iki yönüdür.

5. YENİDEN PAYLAŞIM SAVAŞLARI

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Lenin şunları belirtmektedir:

> *(B)bu dönemin tipik veçhesi, dünyanın nihai* ***yeniden bölüşümünün*** *yapılmış olmasıdır.* ***Nihai*** *kelimesi, dünyanın yeniden bölüşümünün mümkün olmadığını anlatmak için değil -tam da tersine, yeniden bölüşüm gerçekleşebilir ve kaçınılmazdır-, kapitalist ülkelerin koloni politikalarının gezegenimizde işgal edilmemiş toprak* ***bırakmadığını*** *anlatmak için kullanılmıştır. Bir kez dünya paylaşılmıştır. Bu nedenle gelecekte sadece* ***yeniden paylaşım*** *söz konusu olabilir yani sahibi olmayan alanın bir 'sahiplenmesi' değil, bir toprağın 'sahipliğinin' bir başkasına geçmesi.*[267]

Bunun altında yatan nedenler burada yeterince anlatılmıştır. Ancak, 'yeniden bölüşümün' neden 'kaçınılmaz' olduğu sorusunu sorabiliriz. Büyük yağmalama bittikten sonra, çeşitli kapitalist güçler ellerinde bulunanları neden

267) *Imperialism*, s. 70.

barışçıl bir biçimde sömürmeye koyulmazlar? Cevap, doğası gereği kapitalizmin uslanmayacağı aksine genişlemeyi sürdüreceği ve kapitalist dünya ekonomisinin çeşitli kısımlarının farklı oranlarda genişlemesi nedeniyle güç dengesinin, bir ya da daha fazla ülkenin alanların sınırlarıyla ilgili olarak *status quo**'nun korunmasını hem mümkün ve hem de avantajlı bulmalarıyla kesinlikle altüst olacağıdır. Rakip ulusal kapitalist sınıflar, emperyalist dönemin bu temel gerçeğini anlamaları ölçüsünde kara kuvvetleri, donanma, stratejik üsler, müttefikler ve v.b. ilgileneceklerdir.

Önceki kısımda yapılan analizden de açıkça anlaşılacağı gibi, emperyalist ülkelerin ilhak girişimleri, geri kalmış, sanayileşmemiş bölgelerle sınırlı değildir. Kapitalizm öncesi ya da kapitalist, geri kalmış ya da oldukça sanayileşmiş olup olmamasına bakmaksızın yeni pazarları ve yeni hammadde kaynaklarını ilgili ülkenin koruma duvarları arkasına almak emperyalist politikanın arzusudur. Son otuz yılda olayların akışını incelerken bunun göz önünde bulundurulması önemlidir. Bunu inkâr eden bir teorinin gerçekten olanların açıklanması açısından uygun olmadığı açıktır. Bu noktada, Rosa Luxemburg ve onu izleyenler tarafından ortaya konan emperyalizm teorisinin göze çarpan zayıf noktalarından birine değindiğimizi belirtmeliyiz. Dünya ekonomisini, geri kalmış koloni alanlar tarafından çevrelenmiş bir avuç gelişmiş emperyalist uluslar olarak görüntülenmenin aşırı basitleştirme olduğu da vurgulanmalıdır. Gerçekte, hesaba katılması gereken başka unsurlar vardır: bir taraftan imparatorluğa sahip olan ve olmayan küçük ve nispi olarak gelişmiş sanayi ulusları ve diğer taraftan da büyük güçlerin yarı kolonisi durumunda olan ve biçimsel olarak bağımsız geri kalmış ülkeler. Her iki durumda da, bu alanlardaki böylesi bir bağımsızlık, aslında büyük emperyalist uluslar arasındaki rekabetin bir sonucudur.** Barış zamanında bu ülkeler, emperyalist çelişkilerin odaklandığı noktadır. Güç dengesi değiştiğinde ve diplomasi silahları yerine güç silahları işlemeye başladığında, söz konusu ülkeler yeniden paylaşım savaşının yapıldığı alanlar haline gelir.

Emperyalizm teorimiz temelinde, 20. yüzyıldaki uluslararası çelişkilerin çok kısa bir özetini yapmaya çalışalım. Böylesi bir özet, emperyalizmin sınırlarını açık bir biçimde gözlerimizin önüne serecektir.

Dünyanın birinci yeniden paylaşım savaşı 1914 yılında başlamış ve 1918 ve

* Statüko. geçerli durum, (Ç.N).

* *19. yüzyılın ortalarından bu yana emperyalist çelişkilerin temel alanı olan Çin buna bir örnektir. Çin tarihinin en sivrilmiş öğrencilerinden birinin son derece doğru bir biçimde işaret ettiği gibi, ' emperyalist güçler arasındaki rekabet, emperyalizmin Çin'de hâkim olmasını engellemiştir'. Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China* (1940), s. 144.

1919 yıllarında imzalanan barış anlaşmalarıyla sona ermiştir. Bu, Batı Avrupa'nın iki güçlü ve gelişmiş kapitalist ulusu olan İngiltere ve Almanya'nın yer aldığı ve her ülkenin de kendi koalisyonunu oluştuğu bir savaştır. Doğu Akdeniz de dâhil olmak üzere Güneydoğu Avrupa ve Yakın Doğu en ciddi rekabetin olduğu alanlar olsa da, söz konusu savaşın nedenlerini saptamak imkansızdır. Bir süreden beri çürümekte ve çözülmekte olan kapitalizm öncesi Türk İmparatorluğu, Avrupa'daki tüm emperyalist güçlerin içine düştüğü karmaşık uluslararası sorunların ve ihtirasların ortaya çıkmasına neden oldu. Balkanlar'da baskı altındaki ulusların bağımsızlıklarını elde etme ve devlet kurma amaçları, yaşanmakta olan mücadelenin ortaya çıkmasına vesile oldu. Bununla beraber, savaş yayıldıkça, dünyanın yenidenpaylaşımı da dâhil olmak üzere çatışma konusu olan konuların sayısı da benzer biçimde arttı. Barış anlaşmaları savaşın, yangını başlatan belli ve nispi olarak önemsiz tartışmalardan başka nedenler yüzünden geliştiğini çok açık bir biçimde ortaya koydu.

Başlangıçta, İtalya dışında tüm Avrupalı emperyalist uluslar savaşın içindeydi ve İtalya, devlet adamlarının kimin kazanacağını açıklamasıyla birlikte savaşa katıldı. Avrupalı olmayan iki büyük emperyalist güç olan Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya savaşta yer aldılar. 1917 yılında Rusya'daki Çarlık rejimi Bolşevik Devrim'le yıkıldı, dünyanın ilk sosyalist devleti kuruldu ve Rusya emperyalistlerin yer aldığı arenadan çekildi. Ertesi yıl, Alman ve Avusturya-Macaristan direnişinin kırılmasıyla savaş sonlandı. İngiltere ve Fransa'nın hâkimiyeti altında geçen ve en büyük emperyalist barış anlaşması olan Versay Anlaşması'yla Alman koloni imparatorluğunun paylaşılması sırasında bu iki ülke aslan payını kendilerine ayırdılar. Almanya'nın doğu ve batısındaki hammadde üretiminin yapıldığı alanlar sırasıyla yeniden kurulan Polonya, Fransa ve Belçika'ya ödül olarak verildi. Almanya'nın donanması ve ticaret gemileri elinden alındı ve ordusu yeni sınırları içinde kapitalist mülkiyet sistemini ayakta tutmaya yetecek bir düzeye indirildi. Avusturya-Macaristan parçalara ayrıldı. Sovyetler Birliği'ni bölgeden uzak tutmak ve olası bir Alman istilasına karşı bir denge oluşturmak amacıyla ülkenin güneydoğusu ve batı Avrupa'da yeni devletler kuruldu. Amerika Birleşik Devletleri savaştan, yeni toprakları ele geçirme anlamında kazanç elde edememişse de, birkaç yıl önce Avrupa'nın sermaye ihraç eden ülkelerine borçlu bir ülke durumundayken, büyük ölçekli kredi veren bir ülke haline gelerek, iktisadi olarak dünyanın en güçlü ulusu olarak kendini gösterdi. Daha o zamanlardan, gelecekte ortaya çıkacak emperyalist çelişkilerle ilgili olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin kilit

bir konumda bulunacağı anlaşılmıştı. İtalya, müttefiklere katılması karşılığında kendisine vaat edilenleri talep edemeyecek kadar zayıftı. Son olarak, sadece kendi çevresindeki alanlarda savaşı sürdüren Japonya, Batılı güçler işgal etmeden önce topraklarını ve Uzak Doğu'da etki alanını genişletme avantajını ele geçirdi. Bununla birlikte, henüz söz konusu kazanımlarını koruyacak bir güce sahip olmadığından, Avrupa'da barış yeniden sağlandıktan sonra, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere tarafından burnundan getirildi.

Dünya emperyalizminin yapısı açısından, birinci büyük yeniden paylaşım savaşının sonuçları şu şekilde özetlenebilir: (1) Almanya'nın gücü geçici olarak kırıldı ve koloni imparatorluğu savaştan zaferle çıkan ülkelerin (temelde İngiltere ve Fransa) eline geçti, (2) Avusturya-Macaristan emperyalist sahneden uzaklaştırıldı, (3) Amerika Birleşik Devletleri iktisadi olarak dünyanın en güçlü ulusu olarak kendini gösterdi, (4) İtalya ve Japonya kazanan tarafta bulunmalarına rağmen, emperyalist amaçlarına ulaşmaları engellendi ve son olarak, (5) Rusya emperyalist rekabet arenasından tamamen uzaklaştı ve dünyanın ilk sosyalist toplumunu kurma görevine girişti. Birinci paylaşım savaşının sonuçlarından hareketle, ikinci yeniden paylaşım savaşının temel şablonunun ne olacağını anlamak mümkündü,

İki yenidenpaylaşım savaşı arasında kalan dönem içinde meydana gelen çok önemli gelişmelerden bazıları, bir sonraki kısımda detaylı bir biçimde analiz edilecektir. Kendi açımızdan, olayların gelişimi açıkça şu şekildedir. Dünyanın ilk bölüşümü dışında kalan, birinci paylaşım savaşında kaybeden ya da bu savaşın nimetlerinden yararlanamayan, ülke içinde sermayenin pek genişleme imkânı bulamadığı ülkeler, ikinci paylaşıma hazırlanmaya başladılar. Japonya'nın 1931 yılında Mançurya'yı işgal etmesiyle başlayan bu kampanya, İtalya'nın Etopya'yı yutması (1935), İspanya İç Savaşı*, Japonya'nın Çin'e karşı yeniden ortaya çıkan baskısı (1937) ve son olarak, Almanya'nın, 1938 yılında Avusturya'yı işgal etmesiyle başlayan ve aralıksız bir biçimde sürerek, doğrudan Avrupa kıtasına yönelik saldırılarla devam etti. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı, birincisi gibi, basitçe emperyalistler arasında dünyanın yeniden paylaşılması amacıyla yapılan bir mücadele değildir. Gerçekte, askeri anlamda birbiriyle kenetlenmiş ve hatta bu anlamıyla da tam olarak kenetlenememiş

* İspanya İç Savaşı'nı dâhil etmemiz konusunda birkaç şey söylememiz gerekir. Franco isyanı gerçekte Almanya ve İtalya'nın politikasının bir aracı olmuştur. Fasist ulusların desteği olmasaydı çok çabuk bastırılabilirdi. Almanya ve İtalya, İspanya'nın kaynaklarını kontrol etme ve Britanya ve Fransa karşısındaki stratejik konumunu güçlendirme peşindeydi. Kapitalizmin çelişkilerinin yoğunlaşması.

birbirinden farklı üç savaş vardır. Bu üç savaştan ilki, 1914-1918 yılları arasında, bir tarafta Almanya, İtalya ve Japonya ve diğer tarafta da Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bulunduğu savaştır. İkincisi, bir tarafta Almanya'nın ve diğer tarafta da Sovyetler Birliği'nin yer aldığı kapitalizm ve sosyalizm arasındaki savaştır. Üçüncüsü ise, Çin'in Japonya'ya karşı ulusal bağımsızlığını elde etmek için sürdürdüğü antiemperyalist savaştır.

İkinci savaşın nitelikleri ancak üç savaşın bir arada olduğu gerçeği kavranıldığında anlaşılabilir. Bununla birlikte, burada amacımız, bu sorunu daha derinleştirerek analiz etmek değildir. Ancak, üçü bir arada olduğunu belirttiğimiz savaşın özelliğinin, emperyalizmin sınırlarının mümkün olduğu kadar genişletebilmesi ve hatta bir dünya ekonomisi sistemi olarak sürekliliğinin devam ettirebilmesi imkânını sağlayabildiğini belirtmek istiyoruz. Dünya ölçeğindeki savaşın ilk dönemi münhasıran emperyalistler arası rekabet dönemi niteliğindeyken, bugün antiemperyalist mücadele de en azından toplam çelişkinin bir cüzü olarak önem taşımaktadır. Bunun nedenleri ve sonuçlarını şimdi ele alacağız.

6. EMPERYALİZMİN SINIRLARI

Emperyalizm sistemini, tek bir emperyalist ulus olarak değil de, bir bütün olarak düşünürsek, kendine iki karşıtlık yaratmış olduğu ve genişlemesinin de, söz konusu karşıtlıkların potansiyel gücünü artırdığı ortadadır. Bu noktada, nihai olarak emperyalizmin sınırını belirleyen ve bir dünya ekonomisi sistemi olarak çöküşünü hazırlayan unsurları incelemeliyiz.

Daha önce de gördüğümüz gibi, ilk karşıt güç, emperyalist ülkelerin iç gelişmelerinden kaynaklanır. Sınıf çizgileri daha keskin çizilir ve sınıf çelişkisi yoğunlaşır. Aslında, işçi sınıfı antikapitalist durumu benimsemeye ve sosyalizme ulaşmayı amaç olarak belirlemeye zorlanmıştır. Ancak, emperyalizm çağında, antikapitalizm ister istemez antiemperyalizm anlamına da gelmektedir. Emperyalist politikanın artan iç sömürü ve uluslararası savaş biçiminde gelişen kendine özgü veçheleri, işçi sınıfının, kökenleri genel olarak kapitalist toplum yapısında ortaya çıkan, muhalif tavrının güçlenmesine neden olur. Bu bağlamda, emperyalizme karşı gelişen sosyalist muhalefetten söz edebiliriz. Böylesi bir muhalefetin, kendi başına emperyalizmin yayılmasını önleme yeteneğini yoktur. Bu muhalefetin asıl önemi sadece yeniden paylaşım savaşının, emperyalist güçlerin iktisadi ve sosyal yapılarının ciddi biçimde zayıfladığı ve en şiddetli bir biçimde etkilenen alanlarda devrim koşullarının olgunlaştığı son aşamalarında anlaşılır. İşte o zaman başarılı sosyalist devrimler ger-

çekleşebilir. Dünya emperyalizminin zinciri en zayıf yerinden kopma eğilimine girer.* 1917 yılında Rusya'da olan budur. Bolşevik devrimi Rusya'da, dünyadaki topraklarının büyük bir kısmının bir hamlede dünya emperyalizm sisteminden koparılması ve bu toprakların gelecekte dünya ekonomisinin sosyalist temelde çekirdeği şekline getirilmesi sonucunu doğuran yeni sosyalist üretim ilişkilerini kurmuştur. Günümüzdeki uluslararası çelişki kendini yok etmeden önce, bu sürecin, belki de giderek artan ölçüde, tekrarlanacağını önceden söylemenin tehlikesi yoktur. Bu nedenle, emperyalizm açısından ilk sınır, ulusal ve uluslararası yönlerinin karşılıklı etkileşimidir. En önemli muhalif güç, emperyalist ülkelerden çıkmaktadır. Ancak, söz konusu muhalefetin zafere ulaşma koşulları, uluslararası bir sistem olduğu düşünülen emperyalizmin yinelenen veçhesi olan yeniden paylaşım savaşları tarafından belirlenmektedir. Buna sosyalizmin doğuşu ve gelişiminin diyalektiği diyebiliriz. Bunun ötesinde, emperyalizmin sınırının sosyalizmin yükselmesinde saklı olması, uzun dönemde önemi azalan bir sınır niteliğindedir. Bu gerçeğin gelecekte dünya ekonomisinde yaratacağı kimi sonuçlar, kitabın son kısmında ele alınacaktır.

Metropol ve koloni arasındaki ilişkiler, emperyalizmin ikinci temel sınırıdır.** Koloni ekonomilerine ucuz mamul emtianın girmesi ve sermayenin ithal edilmesi, önceki üretim tarzını kökten değiştirmiştir. El zanaatları sanayi sert bir darbeyle karşılaşmış, modern ulaşım ve iletişim araçları kapitalizm öncesi üretime has yerel uzaklıkları yakınlaştırmış, eski sosyal ilişkiler çözülmüştür. Şimdiki gelişmiş sanayi ülkelerinde kapitalizmin gelişiminin başlangıcında olduğu gibi, yerli burjuvazi ortaya çıkmakta ve milliyetçilik ruhunun gelişmesinde bayrağı elinde taşımaktadır. Bununla beraber, aynı zamanda, koloni ekonomisinin dengeli gelişmesi de sağlanamamıştır. Emperyalizmin hâkimiyeti altında, sanayileşme, gelişmiş bölgelerdeki fabrikalardan gelen makine yapımı ürünlerin rekabeti karşısında iflas eden ve bu nedenle de işsiz kalan el zanaatlarıyla uğraşan üreticileri istihdam edemeyecek kadar yavaş ilerlemektedir. Bunun sonucu ise, köylü sınıfının yoğunlaşması, toprak üze-

---

* Emperyalizm zincirinin ilk önce gelişmiş ülkelerde kırılması gerekmediği, bu kırılmanın daha ziyade emperyalist zincirin nispî olarak 'en zayıf halkası olan' geri kalmış kapitalist ülkelerde başlayacağı ilk kez Lenin tarafından çok açık bir biçimde ortaya konmuştur. Bkz. Joseph Stalin, *Leninism*, (1928), s. 101 ve devamı,

** Burada kullanılan 'koloni' kavramı, hukukî anlamıyla yorumlanmamalıdır. Bu kavram, şeklen bağımsız ülkeler olsalar da, emperyalist iktisadî sömürüye maruz kalan geri kalmış ülkeler için de aynen kullanılabilir.

rindeki baskının artması ve koloni nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan tarımsal kitlelerin verimliliğinin ve yaşam standartlarının kötüleşmesi olmuştur. Bu nedenle, emperyalizm, kolonilerde çözümlenemeyecek sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İyileştirmenin sağlanması açısından gerekli koşullar, toprak sisteminde esaslı bir değişikliğe gidilmesi, tarıma bağlı insan sayısının azaltılması ve tarımda verimlilik artışının sağlanmasıdır. Tüm bu amaçlara ulaşmak, ancak ve ancak nispi olarak yüksek oranlı bir sanayileşmenin sağlanmasıyla mümkün olacaktır. Hâkimiyetini sürdürmesi tipik olarak kolonilerdeki yerli ve yabancı toprak sahibi sınıfının desteklemesine bağlı olan emperyalizm, toprak sisteminde reform yapmaya isteksizdir. Metropoldeki üreticilerin, özellikle de tekel biçiminde örgütlenmiş üreticilerin çıkarları, kolonide korumacı gümrük tarife sınırlamaları konulmasını engeller ve başka yollar kullanarak geri kalmış alanlarda sanayileşmenin gelişmesini yavaşlatır. Kaçınılmaz sonuç, koloni ekonomisinin durgunluğa girmesi ve insanların büyük bir çoğunluğunun yaşam koşullarının iyileşeceğine kötüleşme eğilimine girmesidir. Bu nedenle, toprak sahipleri hariç, koloni nüfusunu oluşturan tüm sınıflar ve gerçekte emperyalist hâkimiyetin temsilcisi olan nispi olarak küçük birkaç grup ulusal bağımsızlık mücadelesine katılırlar. Gelişmiş ülkelerde emperyalizme karşı gelişen sosyalist muhalefetin yanında geri kalmış ülkelerde de milliyetçi muhalefetle karşılaşmaktayız.

Emperyalizme muhalif iki büyük güç arasındaki ilişki, tam anlamıyla burada analiz edilemeyecek kadar karmaşıktır. Ancak, bazı noktalara kısaca değinmek gerekir. Gelişmiş ülkelerde emperyalizme karşı gelişen sosyalist ve koloni ülkelerindeki milliyetçi muhalefet arasında ittifak kurulmasını sağlayacak çok güçlü temellerin bulunduğu açıktır. Bununla beraber, dünyada bağımsız bir sosyalist kesimin yükselmesi ve yayılması, belli zorlukların da ortaya çıkmasına neden olur. Yukarıda, koloni burjuvazisinin ulusal bağımsızlık hareketlerini örgütleme ve geliştirmede bayrağı elinde taşıdığı belirtildi. Ancak, koloni burjuvazilerinin nihai amacı, bağımsız kapitalist ülkeler kurmaktır. Sonuç olarak da, hem emperyalizmi ve hem de sosyalizmi düşman olarak görürler. Diğer taraftan sayıca az olmalarına rağmen, kolonideki işçi sınıfı baştan itibaren sosyalist amaç taşımaktadır. Sosyalist fikirleri kabul etmeye hazır olmayan baskı altındaki tarımsal kitleler, yaptıklarıyla koşulları gerçekten düzelteceğini açıkça ortaya koyanların liderliklerinin peşine takılırlar. Koloni burjuvazisinin durumu, ulusal hareketin ilk aşamalarında düşündüğü liderlik rolüne zamanla uymamaya başlar. Emperyalizme karşı hem içte ve hem de dışta sosyalizmin vereceği güç desteğini kabul etme ve sosyalist teh-

didi kontrol etme amacıyla emperyalizmi kullanarak zaman kazanma arasında gidip gelmeye başlar. Sonuç, kararlı bir hareketin birden bire durduğu, bazen çark edip geri dönen ve bazen de bir kez daha tereddüt içinde ileriye doğru yapılan bir hamle biçiminde ortaya çıkan bir politikadır. Bu, köylülerin hoşlanacağı bir politika olmadığından ve böylesi bir destek olmadığı sürece ulusal hareket güçsüz kalacağından, liderlik zaman içinde burjuvazinin elinden kayar ve sosyalist inançları olmasa da, bağımsızlık kazanıldıktan sonra da kapitalist üretim ilişkilerinin korunmasına ilişkin bir çıkarları da olmayan köylülerin geniş kısımlarıyla ittifak kuran işçi sınıfının eline geçer. Aslında, emperyalizme karşı gelişen milliyetçi muhalefete liderlik etme işi, aynen gelişmiş ülkelerde emperyalizme karşı gelişen sosyalist muhalefetin başına geçmesi gibi, büyük ölçüde işçi sınıfına kalır. Bu aşamaya ulaşıldığında, iki büyük muhalif güç, acil amaçlarının yanı sıra emperyalist dünya ekonomisinin artan çelişkilerinden uzaklaşmak için nihai olarak sosyalist dünya ekonomisine işlerlik kazandırma çerçevesinde birleşir. Uzun dönemde koloni burjuvazisi, bağımsız tarihi bir rol oynama yeteneğine sahip değildir ve biri, emperyalizmle açık bir ittifaka girerek rizikolu ayrıcalıklarını devam ettirme girişimini ve diğeri de, ulusal bağımsızlık davasını, bu işin fiyatı sosyalizmin kabulü de olsa, sürdürme biçiminde olacak iki zıt kısma ayrılmalıdır.

Bu noktada, son olarak, emperyalizme muhalif bir biçimde başlayan iki bağımsız gücün, tek bir büyük hareket olarak bir araya geldiğini görmekteyiz. Gelişmiş kapitalist ülkelerde olduğu gibi, dünya ölçeğinde de konu çok açık bir biçimde, emperyalizmin artan çelişkileriyle kendi sonunu hazırlaması ve bununla birlikte de sosyalizmin yayılmasıyla Emperyalizme karşı Sosyalizm olarak tanımlanır.

XVIII

FAŞİZM

Genel olarak söylersek, Almanya ve İtalya'da olduğu gibi faşizm, yenidenpaylaşım savaşlarının olduğu zamanlarda emperyalizmin aldığı bir şekildir. Bu kısım, bu konunun, önceki sayfalarda ortaya konan emperyalizm teorisinin temellerine dayanarak ayrıntılı bir biçimde ele alınmasına ayrılmıştır.

1. FAŞİZMİ YARATAN KOŞULLAR

Faşizm, emperyalist yeniden paylaşım savaşlarının, gelişmiş kapitalist ülkelerin iktisadi ve sosyal yapısı üzerinde yarattığı etkinin ürünü olan belli özgün tarihi koşullarda ortaya çıkar. Askeri ve diplomatik kullanım tarzına göre, savaşan ülkeler savaş sonunda kazanan ve kaybeden taraf biçiminde iki kategoriye ayrılır. Bununla beraber, çeşitli ülkelerin iç sosyal yapılarında ortaya çıkan hasar, daha önemli bir temelde sınıflama yapılmasını sağlar. Katlanılan hasarın boyutuna ve ciddiyetine göre ülkeleri bir dizi, neredeyse savaştan hiç zarar görmeden ya da aslında güçlenerek çıkan ülkelerden tutun da savaş öncesi iktisadi, sosyal ve siyasi ilişkileri paramparça olmuş ülkeler biçiminde düzenlemek mümkündür. Genellikle, kazanan tarafta olan uluslar bu düzenlemenin hemen hemen ilk kısmında ve kaybeden tarafta bulunan uluslar da ikinci kısmında belirtilenlere yakın durumdadırlar. Ancak, bu karşılıklı ilişki mükemmel değildir.

Savaş sonunda bir ülkenin katlanmak zorunda kaldığı hasarın boyutunun ve ciddiyetinin ne olduğunun tahmin edilmesine yarayacak bir kriter bulmak kolay değildir. Ancak, durumla ilgili belli bulgular, şüphesiz büyük ölçüde gösterge olarak değerlendirilebilir. Bunlar, yiyecek ve yaşam için gerekli diğer maddelerde ortaya çıkan aşırı kıtlık, 'yasa ve düzenin' kısmen çökmesi, düzensizlik, disiplinin zayıf olması, silahlı kuvvetlere güvenmeme, hâkim sınıfa duyulan güven kaybı, nüfusun büyük bir kısmında alışılmış düşünce ve davranış alışkanlıklarına karşı saygı duyulmamasıdır. Bu tür koşulların, Rusya'da 1917 yılında olduğu gibi, mevcut mülkiyet ilişkileri yapısının yıkılması ve sosyalizmin kurulması ya da Almanya'da ve 1918 ve 1919 yıllarında Orta ve Doğu Avrupa'da olduğu gibi, karşılıklı mücadele eden işçi sınıfı ve kapitalist sınıfın geçici olarak kesin bir zafere ulaşamaması, karşı devrimin kesin zaferiyle sonuçlanabilecek devrimci mücadeleleri yükselteceği hemen hemen bellidir.

Devrim gerçeğinin, gerçek anlamda, sosyalist bir sonuca ulaşmadan birden bire durması, daha sonra meydana gelecek gelişmelerin habercisidir. Ortaya çıkan durum en iyi, kapitalist mülkiyet ilişkileri temeli üzerine kurulmuş geçici sınıf dengesi koşulu olarak tanımlanabilir. İktidarın nüfuzu açısından söz konusu sınıf güçleri dengesi kendini, Otto Bauer'in* 'halk cumhuriyeti' adını verdiği ultra-demokratik devlet şekli olarak gösterme eğilimine girer. Halk cumhuriyeti ekonominin kontrolünü kapitalistlere bırakmakla birlikte aynı zamanda da işçi sınıfının devlet gücü içinde yer alması imkânını tanımış ve bu sınıfa, kendi amaçlarına ulaşmak için örgütlenme ve kitlelere propaganda yapma özgürlüğünü vermiştir. Devlet aygıtı içindeki personel büyük ölçüde değişmeden kalmasına rağmen devletin emrindeki silahlı güçlerin zayıf ve güvenilmez olması, kapitalistleri zamana ayak uyduracak ve uzlaşacak bir politika izlemeye mecbur bırakır.

Halk cumhuriyetinin demokratik özelliği, kimi hayallerin kurulmasına neden olur. Liberaller, devlet gücünün ortaklaşa kullanılmasının ve uzlaşmanın, sınıf işbirliği ve sosyal çelişkilerin yumuşamasıyla sonuçlanacağı hayaline kapılırlar. Revizyonistler, halk cumhuriyetinin sadece sosyalizme ulaşmada kullanılacak bir basamak olduğuna inanırlar. Geçici güç dengesi arkasında artan sınıf antagonizmi gerçeği çoğu kez gözden kaçırılır. Ancak, bu iyimser tanılar, olaylar karşısında güvenilirliğini yitirir. Halk cumhuriyetinin istikrarsız ve geçici özelliğini, kapitalist üretimin çelişkilerini iyileştirmede içine düştüğü yetersizlikten daha iyi ispat edecek başka bir şey yoktur. Bu çelişkiler ortadan

* *Die Osterreichische Revolution* (1923), özellikle 16. kısım ('Die Volksrepublik'). Bauer, halk cumhuriyetinin istikrarı ya da sürekliliği konusunda hayal kurmamaktadır.

kalkmak şöyle dursun, tersine yoğunlaşmıştır. Büyük ölçüde güçlenmiş sendikalar tarafından elde edilen kazanımlar ve işçi sınıfının baskısıyla yasalaşan çalışma mevzuatı, kapitalist üretim üzerinde kötü hazırlanmış ve taşınmak istenmeyen bir yük yaratmıştır. Büyük sermaye bu durumla iki şekilde karşı karşıya gelir. Birincisi, tekelci örgütlerini güçlendirerek orta sınıfları sıkıştırmaktır. Savaş ve savaş sonrası iktisadi yaşamda enflasyon biçiminde ortaya çıkan düzensizliklerle yoksullaşan ve özellikle kendilerini koruyan bir örgütün de olmadığı bir durumda, enflasyonun küçük tasarruflar üzerinde yarattığı yüke katlanan orta sınıflar, 'yasa ve düzenin' işlemesiyle birlikte içinde bulundukları umutsuz durum az da olsa iyileşse de, kendilerini halk cumhuriyetinin yetim çocukları olarak görürüler. İkincisi, kapitalistler yoğun bir 'rasyonalizasyon' kampanyasına yani yedek orduyu şişiren emek gücü yerine makine kullanarak emek sürecini yoğunlaştırmaya girişirler. Tabii ki, savaş döneminin ortaya çıkardığı iktisadi yıkım ve israfın telafi edilmesi, 1920'lerde hemen hemen tüm Avrupa'da, Amerika Birleşik Devletleri'nden yapılan sermaye ithalatıyla teşvik edilmesi ve desteklenmesiyle gelişen iktisadi canlanma gibi, iktisadi faaliyetlerde gözle görülür bir canlanmayı da beraberinde getirdi. Bir süre, üretim araçlarının üretiminin, tüketim malları piyasasına olan bağımlılığı azaldı. Ama sadece bir süreliğine. Üretim mekanizması bir kez sağlam kurulduğunda, orta sınıfların yoksullaşması ve işçiler arasında teknolojik işsizliğin ortaya çıkmasıyla tüketim malları talebinin azalması, yüksek düzeyde iktisadi faaliyetin sürdürülmesi açısından uygun olmadığı anlaşıldı. Üretim ve istihdamda meydana gelen sert düşüşten sonra, krizin ortaya çıkması kaçınılmaz hale geldi.

Kapitalist üretim açısından, böylesi bir kriz normal emperyalist dış yayılma yöntemi kullanılarak hafifletilebilir ya da ortadan kaldırılabilir. Önceki savaşın ciddi bir biçimde zayıflattığı ülkelerin böylesi bir politika izleme fırsatları yok denecek kadar azdı. Kolonileri ellerinden alındı ve askeri güçleri, saldırgan bir dış politika sürdürmelerine izin vermeyecek düzeye indirildi. Bundan başka, halk cumhuriyetinde işçi sınıfı kesinlikle yeni emperyalist maceraya girişmeye karşı olmuştur. Alman deneyimini de hesaba katarak, durumun gidişatından oldukça etkilenen Hilferding, emperyalist yayılmacılığı geçmişe ait bir şey olarak değerlendirerek 1931 yılında şunları yazmıştır. '*Demokratik ülkelerde dış politikanın güçlü bir biçimde kontrol edilmesi, finanskapitalin devlet gücü tarafından kullanılmasını olağanüstü bir biçimde sınırlar*'.[268] Bu ifadeler, yazıl-

268) *Kapital und Kapitalismus*, Bernhard Harms, ed., (1931), Vol. 1 içinde 'Die Eigengestszlichkeit der kapitalistischen Entwicklung', s. 35-36.

dığı zaman oldukça doğruydu. Ancak, Hilferding, uzun bir süre yaptığı analizden sonuç çıkaramamıştır.

Bu alt başlık altındaki argümanlar şu şekilde özetlenebilir: yenidenpaylaşım savaşının sonucunda iktisadi ve sosyal yapısı altüst olan ve başarılı bir sosyalist devrim gerçekleştiremeyen bir ülke, kapitalist üretim ilişkilerine dayalı bir sınıf dengesi dönemine girebilir. Bu koşullarda, kapitalizmin çelişkilerinin yoğunlaşması, normal emperyalist yayılma yöntemlerine başvurarak 'çözümlenemeyecek' ciddi iç krizlere neden olur. Doğrusunu söylemek gerekirse, faşizm burada kök salar ve gelişir.

2. FAŞİZMİN İKTİDARA GELİŞİ

Faşizmin kaynağı ve kitle temeli, tekelci kapitalizm döneminde kapitalist ülkelerin nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan orta sınıflardır. Lenin, uygun koşularda, faşist hareketi besleyen ve cesaretlendiren orta sınıf psikolojisinin özelliklerini çok açık bir biçimde ortaya koymuştur:

> *Marksistler için teorik olarak iyi tespit edilmiş -ve Avrupa'nın bütün devrimlerinin ve bütün devrimci hareketlerinin deneyimiyle de tam anlamıyla doğrulanmış- gerçek, kapitalizmde, sürekli baskıya ve çoğu kez de yaşam koşullarının keskin ve hızlı bir biçimde kötüleşmesine ve iflasa uğrayan küçük mülk sahibinin (birçok Avrupa ülkesine yaygın olarak temsil edilen sosyal sınıf), son derece devrimci bir konuma gelmesi, ama tutarlı, örgütlü, disiplinli ve sağlam bir tutum sergilemekten yoksun olmasıdır. Kapitalizmin dehşet verici uygulamaları karşısında öfkeye kapılan küçük burjuvazi, bütün kapitalist ülkelere özgü anarşizm gibi sosyal bir fenomendir. Böylesi bir devrimciliğin istikrarsızlığının, kısırlığının; teslimiyete, kayıtsızlığa, fanteziye ve giderek "geçici bir moda haline gelen" şu ya da bu burjuva eğilimine karşı "delice" bir hayranlığa bile dönüşebilme özelliği-bütün bunlar, herkesin bildiği şeylerdir.*[269]

Lenin'in burada küçük mülk sahipleriyle ilgili olarak söyledikleri, orta sınıfların büyük bir kesimi için de değişik düzeylerde söylenebilir. Başarısız bir yeniden paylaşım savaşından sonra ortaya çıkan sınıf dengesi kapitalizmi döneminde çok kötü bir biçimde etkilenenler kesinlikle bu gruplardır. Bu grup-

269) *Left-Wing Communism: an Infantile Disorder*, International Publishers ed., s. 17.

lar, faşizme verilen halk desteğinin özüdür. Hareket bir kez başladığında, her zaman aynı nedenlerle olmasa da, nüfusun diğer unsurlarının işin içine girmesi sağlanır. Bunların arasında, örgütlenmemiş işçilerin belli grupları, bağımsız çiftçiler, işsizler ordusunun bir kısmı, sınıfsızlar ve suçlular (sözüm ona *lümpenproletarya*) ve ileriyi görmekle birlikte normal bir meslekte tutunamayacak her sınıftan gençler bulunmaktadır.

Faşizmin ideolojisi ve programı, orta sınıfların sosyal durumlarını yansıtır ve bu nedenle de emperyalizmin özelliği olarak ortaya konan davranışların yoğunlaşmasıdır.* Temel unsurları olumsuz özellik taşımaktadır yani bir taraftan örgütlü işçiye ve diğer taraftan da tekelci sermayeye karşı takınılan düşmanca tavır. Olumlu yönü, orta sınıfların, ortak sınıf çıkarına ve sağlam örgütsel temellere sahip olmamaları nedeniyle mensubu oldukları ulusu ve ırkı yücelterek bu yetersizliği telafi etmeye çalışmalarıdır. Yabancıları ve azınlıkları, doğasını anlayamadıkları felaketlerin nedeni olarak görürler.† Ülke içi iktisadi ve sosyal sorunlar açısından faşizmin programı iyice sindirilememiş ve çoğu zaman da demagojik özelliklere sahip karşılıklı çelişkilerle dolu laf kalabalığıdır. Yeni ya da orijinal olanına zor rastlanır. İstisnasız, sosyal sıkıntıların yaşanmaya başladığı dönemlerde sürekli olarak yinelenir. Faşizmin mantığı ve canlılığı, milliyetçilik vurgusuna, güçlü bir devlet gücünün yeniden kurulması talebine ve geçmişin rövanşı ve yabancı ülkelerin istila edilmesi için yaptığı savaş çağrısına dayanmaktadır. Bu da, faşizm ve kapitalist sınıfın uzlaşmasının temelleridir. Kapitalistler faşizme karşı öncelikle ihtiyatlı ve şüpheli bir tavır sergiler. Finanskapitale şiddetle saldırması nedeniyle faşizme özellikle güvenmezler. Ancak, hareket yayıldıkça ve halk desteği elde ettikçe, kapitalistlerin tavrı dönüşmeye başlar. Bir taraftan örgütlü işçilerin talepleri ve diğer taraftan da rakip kapitalist güçlerin kuşatması altında kalmaları nedeniyle durumları çok zordur. Kapitalist sınıf genellikle bu koşullar altında işçileri raptı zapt altına almak ve uluslararası durumunu iyileştirmek için devlet gücünü kullanır. Ancak, şimdilerde bu yol kullanılamamaktadır. Devlet zayıftır ve devletin kontrolünde işçilerin de söz hakkı vardır. Sonuç olarak da faşizm, ciddiye alınması gereğini ortaya koyduktan sonra, kapitalistlerin iki düşmanı olan kendi ülkesinin işçileri ve yabancı ülkelerin kapitalistlerine karşı potansiyel olarak önemli bir müttefik olarak görülür. Faşizm hiç şüphesiz

---

* Bkz. s. 313 ve devamı.

† Bu, orta sınıfların azınlıklara karşı sürdürülen ayırımcılığı desteklemelerinin nedeninin acil iktisadî avantajlar temelinde ortaya çıktığını inkâr etmek anlamına gelmez.

işçilere ve yabancılara düşmanlık duymaktadır. Kapitalist sınıf faşizmle ittifaka girerek güçlü devleti yeniden kurma, işçi sınıfını emri altına alma ve rakip emperyalist ülkelerin zararına olacak bir biçimde hayati derecede önemli 'yaşam alanını' genişletme umudunu taşımaktadır. Kapitalistlerin faşist hareketi mali yardımlarla desteklemesinin ve belki de daha önemlisi, kapitalistlerin yönettiği devlet personelinin faşizmin sert ve yasadışı yöntemlerini kullanmasını hoş görmesinin nedeni budur.

Kapitalistlerin faşizmin yükselişinden hoşnut oldukları zannedilmemelidir. Şüphesiz, mümkünse sorunları kendi bildikleri biçimde çözmeyi tercih ederler. Güçsüzlükleri nedeniyle faşizmi güçlendirmek zorunda kalırlar ve koşullar genellikle katlanılmaz bir hal aldığında ve ufukta yeni bir devrimci durum ortaya çıktığında, kapitalistler, devlet gücü içindeki konumları nedeniyle, kapıları ardına kadar açıp, faşist lejyonerleri içeri alırlar.

3. FAŞİST 'DEVRİM'

Faşizm bir kez iktidar olduğunda, halk cumhuriyetinin kararsız bir hale gelmesine ve felç olmasına neden olacak bir biçimde sınıf dengesini insafsızca ortadan kaldırır. Sendikalar ve işçi sınıfının siyasi partileri ilk ve en sert darbeyi alır. Örgütleri dağıtılır ve liderleri öldürülür, hapse atılır ya da sürgün edilir. Sıra güçlü devletin kurulmasına gelir ve son olarak, gerekli olan bu hazırlıklar yapıldıktan sonra, yeni bir yeniden paylaşım savaşı hazırlıklarına girişilir. Bu üç adımı içeren gelişme faşist 'devrim' olarak adlandırılır.

Devlet gücünün oluşturulması, faşizmin iktidara gelmesini sağlayan orta sınıf radikal programının kaçınılmaz olarak bir tarafa konulduğu karmaşık bir süreçtir. Bunun, faşist liderler tarafından önceden tasarlanmış bir tercih olup olmaması ortaya atılacak bir sorun bile değildir. Faşist program kendi içinde çelişkilidir ve iktisadi kanunların gerçek niteliğini dikkate almaz. Kapitalist sınıfın tüm güçlü unsurları buna şiddetle karşı çıkar. Bu programı uygulamaya sokmak felakete davetiye çıkarmaktır ve belki de faşizmin ideolojik özünü oluşturan yabancı ülkelerin fethedilmesi rüyasını gerçekleştirmesini ebediyen imkansız hale getirecektir. Faşizm kapitalistlerin düşmanlığına katlanamaması çerçevesinde kapitalistlerin ekonomide stratejik bir yere ve bu konumlarını kullanmaları için gerekli eğitime ve deneyime sahip olmaları nedeniyle tam anlamıyla bir işbirliğine girmek isterler. Kapitalistler kendi açılarından işçi sınıfının örgütlü gücünün tarumar edilmesinden hoşnut olmuşlar ve yabancı ülkelere doğru bir yeniden yayılma politikasının başlamasını büyük bir arzu içinde beklemeye başlamışlardır. Bu nedenle, devlet gücünün yeniden kurul-

ması faşizm ve sermaye ve özellikle de tüm önemli ağır sanayi dallarında yer alan tekelci sermaye arasında giderek yakınlaşan bir ittifak temelinde ortaya çıkar.

Siyasi açıdan, güçlü devletin kurulması, parlamenter demokrasiye uygun siyasi partilerin ortadan kaldırılmasını beraberinde getirir. Ancak, iş burada bitmez. Faşist parti içindeki aşırı uç unsurlar faşist sosyal programın bir yana bırakılmasına çok kızmışlardır ve bir 'ikinci devrim' konusunda da ısrar etmektedirler. Faşizmin saflarında krizin gelişmesi, muhalif liderlerin tasfiye edilmesi ve özel faşist güçlerin devletin resmi gücüne katılmasıyla sonuçlanır. Bu andan itibaren faşist parti bağımsız önemini yitirir ve gerçekte devlet aygıtının sadece bir yardımcısı haline gelir. Bu gelişmeler karşısında faşizm son olarak ve geri dönülmez bir biçimde sosyal tabanını orta sınıflardan tekelci sermayeye doğru yönlendirir. Bu noktada, en üst düzeydeki faşist lider ve tekelci sermaye arasında koordineli olarak iktisadi ve sosyal güç biçiminde ortaya çıkan yeni bir hâkim sınıf oligarşisinin yaratılmasıyla sonuçlanacak bir karşılıklı etkileşim kendini gösterir. Bu nedenle de, tüm ulusların enerjisi yeniden silahlanmaya çevrilmiştir. İktisadi ve sosyal politikanın tüm diğer yönleri, yeni bir emperyalist yeniden paylaşım savaşı çıkarılması ve kazanılması gibi üstün bir amaç yanında arka planda kalmıştır.

Bu nedenle, faşist 'devrimin' tamamlanması, önceden var olan sınıf dengesinin bozulması, güçlü devletin kurulması ve ülkenin yeni bir yenidenpaylaşım savaşına hazırlanması demektir. Faşizm, kapitalist emperyalizmi sonlandırmak yerine, tekelci, sert ve yayılmacı özünü açıkça ortaya koymuştur.

4. FAŞİST DÜZENDE HÂKİM SINIF

Faşizmi, alışılmışın dışında ve kapitalist ya da sosyalist karakter taşımayan bir sosyal düzen olarak yorumlayan birçok teori vardır. Bu soruna ilişkin görüşlerimizi açık bir biçimde ortaya koyacağız.* Söz konusu teoriler genellikle faşizmin kapitalizmin şekillerini devam ettirdiğini kabul etmekle birlikte, bu şekillerin sadece yeni hâkim sınıfın kendi amaçlarına ulaşmak için kontrolü ele geçirmesini ve söz konusu şekilleri manipüle etmesini perdelemeye yaradığını düşünürler. Bu amaçlar bir ölçüde belirsizdir ama belki de çoğu yazarların bu amaçları güç açısından ele aldıklarını söylemek yanlış olmaz. Gücü ele geçirmenin peşinde koşan faşist hâkim sınıf, iddia edildiği gibi, 'kapitalist oyunun kurallarını' dikkate almaz. Sonuç olarak da faşizm, kapitalizmin

* Analizin büyük bir kısmı 'The Illusion of the "Managerial Revolution"', *Science and Society*, Winter, 1942, adlı makalemden alınmıştır.

yasalarına uymayan ve çelişkilerine de katlanmak zorunda kalmayan yeni bir oluşumdur. Tabii ki, bu tezin tam anlamıyla araştırılması, faşist toplumların somut analizinin yapılmasını gerektirir. Burada böylesi bir girişimde bulunulmayacaktır.* Ancak, yeni faşist 'hâkim sınıf' kavramını, bu kitapta ortaya konan kapitalist teori temelinde test etmek yararlı olabilir.

Güçlü sınıf bağları, bir sosyal köken sorunu değildir. İşçi sınıfının bir üyesi olarak doğan, kapitalist olabilir *vice versa*. Ortak sosyal köken bir sınıfın düşünceleri ve bir araya gelmesi açısından önemlidir ama bir sınıfın bileşimini belirlemez. Bu, kişilerin toplumdaki konumları yani diğer kişilerle ve tüm toplumla ilişkileri sorunudur. Marksizm açısından bu husus, öncelikle, tüm sosyal ilişkilere hâkim olan iktisadi ilişkilerin yapısındaki durum anlamına gelmektedir. Bu yolla, bireysel olarak ya da bir arada üretim araçlarını kontrol eden kişilerden oluşan hâkim sınıf tanımına ulaşıyoruz.

Aslında bu, itiraz edilemeyecek bir genel tanımdır. Ancak, her ne olursa olsun kullanılması yanlışlığa neden olacağından, daha öteye götürülmemelidir. Hâkim sınıfın üretim araçlarını kontrol edenlerden oluştuğu doğru olduğu halde, tersi doğru değildir. Üretim araçlarının kontrolü hiçbir şekilde toplumun bir kısmının, bir başka kısmı tarafından sömürülmesi anlamına gelmez. Sömürü ilişkisi yoksa hâkim sınıf kavramından söz edilemez. Bunun en belirgin örneği, her üreticinin kendine ait üretim araçlarıyla faaliyette bulunduğu ve Marx'ın 'basit meta üretimi' olarak adlandırdığı sınıfsız toplumdur. Bundan başka, bu tanım, doğası gereği tüm sınıflı toplumlar için geçerli bir genel tanım olduğundan, sınıflı toplumlar arasındaki farkı gösterecek bir ipucu vermez ve dolaysıyla da bir hâkim sınıfı diğerinden ayıracak bir kriter ortaya koymaz. Sorunu kaba bir biçimde ortaya koymaya çalışalım ve bireylerin oluşturduğu yeni bir grubun üretim araçlarının kontrolünü eline geçirdiğini düşünelim. Yeni bir hâkim sınıf mı ortaya çıkmıştır yoksa eski hâkim sınıfın işlevini, ortaya çıkan bu yeni grup mu devralmıştır? Genel tanım çerçevesinde bu soruya cevap verilmesi imkansızdır.

Bu örnek, hâkim sınıf sorununun, genelde toplumun soyut bir sorunu olarak ele alınamayacağını göstermektedir. Kavramı, sosyal analizde kullanılacak yararlı bir araç haline getirmek istiyorsak, tarihi olarak incelenen durumla ilgili kesin ve açık olmalıyız. Bunun anlamı, her hâkim sınıfın egemen konuma gelmesini sağlayan sosyal ilişkilerin niteliğini ve üretim araçları üzerindeki kontrol şeklini dikkatli bir biçimde belirtmemiz gerektiğidir. Hâkim sınıfın

* Alman faşizmi üzerine yapılmış güzel bir çalışma için bakınız, Franz Neumann, Behemoth, 1942. Neumann'ın ulaştığı sonuçlar, bu çalışmada ulaşılan sonuçlarla büyük ölçüde özdeştir.

motivasyonunu ve amaçlarını belirleyen sadece ve sadece bu unsurlardır. Bu çerçevede, hâkim sınıflar arasında ayrım yapmamız mümkün olur. Kısaca, gerçek sosyal devrimleri (sınıf hâkimiyetinin değişmesi), yeni kişilerin eskilerin yerine geçtiği durumdan ayırabilecek bir yönteme sahibiz.

Şimdi bu düşünceleri kapitalizme uygulayalım. Kapitalizmde, orta sınıflar ve ilk sosyal şekillerin bakiyelerinden ayrı olarak, üretim araçlarına sahip kapitalistler ve çalışma kapasitelerinden başka hiçbir şeye sahip olmayan ücretli işçilerden oluşan iki sınıf var. Üretim araçlarının kontrol şeklinin önemini fazla abartmamak gerekir. Tabii ki, kapitalizmin önemi sermayeye sahip olma biçiminde yatmaktadır. Buna karşılık olarak da sömürü, artı değer üretimi şeklini almaktadır. 'Sermaye', üretim araçlarının bir diğer adı değildir. Sermaye, üretim araçlarının değerinin niteliksel olarak homojen ve niceliksel olarak ölçülebilir bir fona indirgenmesidir. Kapitalist de üretim araçlarıyla değil, sermayeyle ilgilenir ve bunun anlamı, sermayenin tek bir boyutu yani büyüklüğü olduğundan, sermayenin niceliksel olarak değerlendirilmesidir.

Kapitalistin sadece sermaye miktarıyla ilgilenmesi nedeniyle, sermayeyi artırma isteğinin tek ve başat amaç haline geldiğini önceki kısımlarda görmüştük. Kapitalistin sosyal statüsünü belirleyen tek şey, kontrol ettiği sermaye miktarıdır. Bundan başka, kapitalist 'sermayesini' hiç artırmadan 'elinde tutmakla yetinse' bile, rasyonel olarak bu amacına ulaşması için sermayesini artırmaktan başka çaresi yoktur. Sermaye 'doğal olarak' küçülme eğilimine girer -rekabet güçleri ve teknolojik değişiklik tam anlamıyla bu sonucun ortaya çıkmasına neden olacak bir biçimde işler- ve bu eğilimin önüne, sadece sermayeyi sürekli olarak artırmaya çabalayarak geçilebilir. Temelde artı değer sermayeye yapılan bir ilavedir. Kapitalistin gelirinin bir kısmını tüketmesi, ikincil derece önemi olan bir olgudur.

Bu nedenle, sermaye artırma amacı, kapitalistin istediği gibi sürdüreceği ya da vazgeçeceği bir husus değildir. Kapitalist, hâkim sınıf tarafından saf dışı edilmemek için bu amacı yerine getirmek zorundadır. Bu söylediklerimiz, sermayenin fiili sahipleri için olduğu kadar, günümüzün büyük anonim şirketinde de olduğu gibi, sahip durumunda olmayan sermaye 'yöneticileri' için de geçerlidir. Her ikisi de bağımsız değildir. Kapitalizmde hâkim sınıf, güdüleri ve amaçları üretim araçları üzerindeki kontrolleri belli tarihi şekille saptanan sermayenin memurlarından meydana gelir. Bu nedenle Marx, *Kapital*'in birinci baskısının Önsöz'ünde şunları belirtmektedir: '*Toplumun iktisadi oluşumunun evrimini doğal tarih süreci olarak ele alan bakış açım bireyi, birey kendini öznel olarak bu ilişkilerin üzerine ne denli çok çıkarırsa çıkarsın, toplumsal yara-*

tık olarak içinde yer aldığı bu ilişki çerçevesinde, herhangi bir başka görüşten daha az sorumlu tutar'

Bu analiz, faşizmde hâkim sınıf sorununu çözmemize yardımcı olur. Gördüğümüz gibi, kapitalizmin şekilleri olduğu gibi ortadadır: üretim araçları, sermaye şeklindedir. Sömürü, artı değer üretimi biçiminde sürüp gitmektedir. Sonuç olarak da, hâkim sınıf hâlâ kapitalist sınıftır. Bununla beraber, bu sınıfı oluşturanlar bir ölçüde değişmiştir. Örneğin, Yahudi kapitalistlerinin malları kamulaştırılabilir ve birçok faşist lider sanayide önemli bir konuma gelmek için siyasi güçlerini kullanır. Ancak, hâkim sınıfın bu yeni üyeleri beraberlerinde, kapitalistlerin bakış açılarına ters düşecek güdüler ve amaçlar getirmemişlerdir. Tam da tersine, kendilerini yer alacakları toplumdaki güdülere ve amaçlara uydurmuşlardır. Söz konusu yeni üyeler şimdi sermayeye karşı sorumludurlar. Bu konumda olan herkes gibi, sermayeyi korumak ve büyütmek için çaba harcamalıdırlar. Bununla beraber, sonradan görmeler gibi, eğitim ve geleneğin verdiği alışkanlıkla yükümlülükleri yerine getiren sermayenin memurlarından daha büyük bir enerjiyle ve pek de insaflı davranmadan görevlerini yerine getirirler.

Bu nedenle, kapitalist sınıfa taze kanın zerk edilmesi, faşizmin elde ettiği zaferin çok önemli bir sonucudur. Aynı önemde bir başka sonuç, tekelci sermayenin organlarının giderek artan bir ölçüde devlet aygıtının içine çekilmesidir. Ticaret odaları, işveren dernekleri, karteller ve bunlara benzer diğer kuruluşlar zorunlu olarak ve doğrudan devlet otoritesine bürünmüşlerdir. Faaliyetleri hiyerarşik meclisler ve kurullar aracılığıyla hükümetin en üst düzeydeki bakanlığına bağlı olacak bir biçimde koordine edilmiştir. Her kademedeki memurlar ve uzmanlar, öncelikle sanayiden ve maliyeden alınan deneyimli personelden oluşmaktadır. Bununla beraber, bunların arasında faşist hareket içinde yer alan ve siyasi faaliyetleri nedeniyle sivrilmiş olanlar da vardır. Kapitalizmin emperyalist aşamasına özgü eğilimler doruk noktasına ulaşmıştır. Devletin iktisadi işlevinin artması ve sermayenin merkezileşmesi, devlet ve tekelci sermaye arasında tanımlanan resmi birleşme biçiminde bir araya gelir. Hâkim sınıfın parlamenter demokraside birbirinden ayrı kanallarla kullandığı iktisadi ve siyasi güç, faşizmde tek başlık altında toplanır.

Bu sürecin doğasının ve öneminin yanlış anlaşılmamasına önem verilmelidir. Özellikle, olan şeyin, tüm sermayenin organik birleşmesinin dev bir tröst ve idare meclisi olarak devletin çatısı altında gerçekleş*mediğinin* vurgulanmasıdır-Hilferding buna 'genel kartel adını vermektedir'.[270] Sermaye, örgütsel

270) *Das Finanzkapital*, s. 295 ve devamı.

olarak farklı ve çoğu anonim şirket biçiminde olan birimlere bölünmüştür. Büyük anonim şirketlere egemen olanlar hâkim oligarşi olarak ortaya çıkarlar ve daha küçük sermaye üzerinde hâkimiyet kuranlarsa, iktisadi ve sosyal hiyerarşide daha düşük bir konumda bulunur. Bundan başka, hâkimiyeti elinde tutan oligarşide yer alan bir kişinin konumu, temsil ettiği sermayenin büyüklüğüyle orantılıdır. Örneğin, feodal toplumda büyük toprak sahiplerinin ellerindeki mülk çerçevesinde sahip oldukları büyük nüfuz sayesinde, rakipleri olan küçük toprak sahiplerinin üzerinde bir yere sahip olmaları gibi. Bu nedenle, sermayenin kendi kendini büyütme çabaları, bir zamanlar sermayenin birbirinden ayrı kısımlarının kendilerini büyütme yolunda gösterdikleri çabalar kadar güçlü bir biçimde sürer. Tekelci sermayenin daha büyük birimlerinin önündeki engelleri ortadan kaldıracak dört genişleme yöntemi vardır: iç birikim, küçük sermayelerin yutulması, yurtdışına yayılma ve birbirlerine zarar verecek bir biçimde büyüme. Bu dört yöntemden sonuncusunun ifrat derecesinde uygulanması, bir bütün olarak tekelci sermayeyi ciddi bir biçimde zayıflatabilir ve dolayısıyla da hâkim oligarşi tarafından oldukça sıkı bir biçimde kontrol altında tutulmalıdır. Ancak, ilk üç yönteme yönelik olarak yapılacak böylesi bir itiraz yoktur. Sonuç olarak da, büyük anonim şirketler ve birleşmeler kârlarını yeniden yatırıma yöneltirler, küçük sermayeyi yutmak amacıyla birbirleriyle rekabet ederler ve 'yaşam alanlarını' yabancı ülkelerin aleyhine olacak bir biçimde genişletmek amacıyla devleti çeşitli şekillerde kullanırlar. Büyük anonim şirketlerin ve birleşmelerin her biri, rakipleriyle bedeli ağır ve belki de intihar derecesinde bir mücadeleye girmeden, önündeki fırsatları beceriyle kullanarak nispi önemini ve gücünü artırma ümidindedir. Bu nedenle, ülkedeki halk kitlelerine ve dış dünyaya karşı tek bir politika izleme zorunluluğu, gözle görülmese de, tekelci kapitalistlerin sürekli bir genişleme kampanyası sürdürmesini ve faşist ekonomi içindeki önemini artırmasını önleyemez.

Bir zamanlar faşizmi, 'sınıf yapısının tümüyle kapitalist olmakla beraber, iktisadi güç açısından çok yüksek bir siyasi merkezlemenin geçerli olduğu bir toplum'[271] olarak tanımladığım bir 'devlet kapitalizmi' şeklinde resmedilebileceğini düşünmüştüm. Bu, faşizmin tam anlamıyla bir tanımı olmasa da, faşizmin doğru olmayan bir nitelendirilmesi de değildir. Ancak, bazı yazarların, özellikle de Marksist yazarların, 'devlet kapitalizmini' ele alış tarzları beni bu kavramın faşizm için kullanılmasının yarardan çok karışıklığa neden olabileceği sonucu-

271) 'The Decline of Investment Banker', *The Antioch Review*, Spring 1941, s. 66.

na götürdü. Bukharin'in devlet kapitalizmini tasviri, bu kavramdan üç aşağı beş yukarı ne anlaşıldığının tipik bir örneği olarak ele alınabilir. Bukharin, '*kapitalist sınıfın tek bir tröstün çatısı altında toplandığı ve örgütlü olmasının yanı sıra aynı zamanda da sınıf açısından antagonistik iktisadi sistem içinde bulunan*' bir toplumdan hareket ederek sonra sözlerini şöyle sürdürmektedir:

> *Burada birikim yapılabilir mi? Doğal olarak, evet. Kapitalistin tüketimi arttıkça, değişemeyen sermaye de artar. Yeni ihtiyaçları karşılayacak yeni üretim dalları daima ortaya çıkar. Belli ölçüler dâhilinde sınırlanmış olsa da, işçilerin tüketimi artar. Halk kitlelerinin bu 'eksiktüketimine' rağmen, çeşitli üretim dallarının birbirlerinin ürününe olan talebi ve tüketim malları talebi önceden belirlenmiş olduğundan, kriz ortaya çıkmaz. (Sermayenin geliştirdiği rasyonel bir plan sayesinde, üretim 'anarşisinin' önüne geçilmesi). Üretim malları üretiminde bir hata yapılırsa, üretim fazlası envantere eklenir ve bir sonraki üretim döneminde bu hatayı bertaraf edecek bir düzeltmeye gidilir. Hata, işçilerin tüketim mallarının üretiminde yapılırsa, üretim fazlası işçiler arasında bölüştürülür ya da imha edilir. Lüks malların üretiminde de bir hata yapılırsa, 'çıkış yolunun' ne olduğu bellidir. Böylece, herhangi bir türden genel aşırıüretim krizi ortaya çıkmaz. Genelde, üretim sorunsuz bir biçimde devam eder. Kapitalistlerin tüketimi, üretim ve üretim planı yapılması için gerekli motivasyonu sağlar. Bunun sonucu olarak da, üretimde özel olarak hızlı bir gelişme olmaz.*[272]

Bukharin'in aklındaki belli sınırlı teorik amaçlar açısından sağladığı yarar ne olursa olsun, bu modelin faşizme uymadığı ve kapitalist üretimin o anki eğilimlerine ilişkin soruna ışık tutmadığı açıktır. Faşizm, 'kapitalist sınıfın tek bir tröstün çatısı altında bir araya geldiği' bir toplum değildir ve 'kapitalistlerin tüketiminin, üretim ve üretim planı yapılması için gerekli motivasyonu sağladığı' kesinlikle söylenemez. Tam da tersine, sermaye ve dolayısıyla da kapitalist sınıf, örgütsel olarak bölünmüş farklı birimlerdir ve birikim, tüm diğer kapitalist toplum şekillerinde olduğu gibi faşizmde de üretimi motive eden baskın unsurdur. Bir sonraki alt başlıkta, birbiriyle yakından ilgili bu gerçeklere ilişkin sonuçları ortaya koymaya çalışacağız.

---

272) *Der Imperialismus und die Akkumulations des Kapitals*, s. 80-81.

5. FAŞİZM, KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİNİ ORTADAN KALDIRABİLİR Mİ?

Kapitalizmin çelişkileri, Marx'ın belirttiği gibi, *'sermaye ve sermayenin kendisini büyütmesinin, üretimin hem başlangıç ve hem de sonuç, hem itici gücü ve hem de amacı olarak belirmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar; üretim sadece* ***sermaye*** *için yapılan üretimdir, tersi doğru değildir, üretim araçları sadece üreticiler* ***topluluğunun*** *yararlandığı gittikçe genişleyen bir yaşam süreci anlamına gelmektedir'.*[273] Daha önce gördüğümüz gibi, bu niteleme faşizm için de geçerlidir. Ancak, faşizmde iktisadi sistemin merkezileşmiş olması, sermayenin farklı dalları arasındaki çelişkilerin bir bütün olarak sermayenin çıkarları için kapsamlı bir biçimde kaldırılması ve ağır risklerin devletin aracılığıyla paylaştırılması farkıyla. Bu noktada, her kapitalistin tek bir ulusal politikaya uymasını gerektiren ve Nazi iktisatçılarının doğru bir biçimde 'yönlendirilmiş ekonomi' (*gesteuerte Wirtschaft*) olarak adlandırdıkları bir durumla karşı karşıyayız. Doğal olarak konuyla ilgili soru, tam anlamıyla bir iktisadi merkezileşmenin tek başına kapitalizmin çelişkilerini yok edip etmeyeceği biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Bu soruya olumlu cevap verenler, verdikleri bu cevabın doğruluğunun pratikte kanıtlandığı noktasında birleşmişlerdir. Bu görüşe göre, kapitalizmin çelişkileri, iktisadi durgunluk, nispi olarak düşük üretim düzeyleri ve kitlesel işsizlik nedeniyledir. Kapitalizmin bu durumun üstesinden gelememesi nedeniyle, faşizm iktidara gelmiştir. Ancak, faşizm bir kez iktidara geldiğinde, işsizliği yok etme ve üretimi maksimum düzeylere çıkarma yeteneğinin olduğunu kanıtlar. Sonuç olarak da, faşizmin kendini kapitalizmin çelişkilerinden kurtardığı belirtilmelidir. Bu tartışma ilk bakışta akla yakın gelse de, yakından incelediğinde temelsiz olduğu görülür. Gerçekten, kapitalizmin çelişkisi, üretim araçlarından 'toplum ya da üreticilerin yararına gittikçe genişleyen bir yaşam süreci sisteminden' yararlanma beceriksizliğindendir. Belli koşullarda, bu beceriksizlik kendini durgunluk ve işsizlik biçiminde gösterir yani bunun anlamı üretim araçlarının bir kısmından yararlanılmamış olmasıdır. Bununla beraber, başka koşullarda söz konusu beceriksizlik kendini dış dünyaya doğru genişleme amacıyla üretim araçlarından yararlanma biçiminde gösterir. Bu nedenle, durgunluk ve işsizlik bir taraftan ve militarizm ve savaş diğer taraftan, kapitalizmin çelişkilerinin alternatif ve büyük ölçüde de münhasıran karşılıklı bir biçimde ifade edilme şekildir. Bu gerçek anlaşıldığında, faşizmin el-

273) *Capital* III, s. 293.

de ettiği başarı tüm gerçekliğiyle ortaya çıkar. Faşizm, halk için kullanım değerini artırmak amacıyla maddi ve insan kaynaklarını kullanarak, durgunluk ve işsizliğin üstesinden gelebileceğine ilişkin açık bir delil ortaya koyamamıştır. Tam da tersine, faşizm baştan itibaren emperyalist bir yeniden paylaşım savaşına hazırlanmak ve sürdürmek amacıyla tüm kaynakları kendine ayırmıştır. Faşizmde zorla yaratılan işsizlik, şiddet ve kan dökmenin yolunu açar. Bu, kapitalizmin çelişkilerinin üstesinden gelindiğinin değil, söz konusu çelişkilerin ne kadar kökleşmiş olduğunun açığa çıkmasıdır.

Analizi bir adım daha öteye taşımak için, faşist bir ülkenin savaştan sosyal yapısı bozulmadan ve sahip olduğu toprakları ve kolonileri büyütmüş olarak çıkmış olduğunu düşünelim. Bundan sonra ortaya çıkacak muhtemel gelişme ne olacaktır? Hem ülke içinde depresyon uzak durabilecek ve hem de dış saldırılardan korunabilecek bir planlı ekonomi ve istikrarlı bir iktisadi düzen kurabilecek midir? Üretimi amacının, böylesi koşullarda, sermaye birikiminden kullanım değerlerinin artırılmasına kaydırıldığını düşünme meşru sayılabilirse, bu soruya kesinlikle olumlu cevap vermek durumundayız. Bunun nedeniyse, kapitalizmin çelişkilerinden bağımsız soyut bir planlı ekonomi oluşturma ihtimalini sorgulamanın mümkün olmamasıdır. Bununla beraber, soyut ihtimali değil ama kendi tarihi ve yapısı çerçevesinde anlaşılabilecek somut toplum şeklini ele almaktayız. Bu açıdan, faşizmin, sermaye birikimini iktisadi faaliyetin öncelikli amacı olarak ele almaktan vazgeçebileceği ya da vazgeçmek istediği beklentisine girmek için ortada hiçbir neden yoktur. Tam da tersine, tekelci sermaye devletin tam anlamıyla yardım etmesi ve korumasıyla, kendini büyütmek için savaşın bitmesinin kazancı olabilecek yeni alanları ya da kolonileri derhal sömürmeye başlar.

Bununla beraber, faşizm büyük bir ihtimalle oldukça merkezileşmiş, devletin yönettiği bir ekonomik yapıyı sürdürecektir. Bu nedenle, koşullar ne olursa olsun, durgunluk ve kitlesel işsizliğin çıkmasına izin verilmeyeceğini düşünebiliriz. Ancak, bir hastalığın semptomlarının bastırılması hastalığın tedavi edildiği anlamına gelmemesi gibi, bu da kapitalizmin çelişkilerinin ortadan kaldırılması anlamına gelmemektedir. Kitlelerin tüketimi çok sıkı bir biçimde kontrol altında tutulursa ve birikimin hızlı bir tempoda seyretmesine izin verilirse, uzunca bir süre devam edecek *boom*[274] koşullarının yaşanmaya başladığı döneme ulaşılır. Bununla beraber, eksiktüketim eğilimi, er geç tüketim malları ve üretim malları sanayisinde aşırı kapasitenin ortaya çıkmasıyla hissedilmeye başlanacaktır. Faşizm bu noktada da, devlet gücünü ilk kez ele

274) İktisadî faaliyetlerin ve dolayısıyla ekonominin en üst düzeye ulaşması.

geçirdiğinde karşısına çıkan sorunlara benzer sorunlarla tekrar yüz yüze gelecektir. Üretim araçları, yaşam koşullarını yükseltmek için mi yoksa yeni bir fetih amacını güden bir savaş için mi harekete geçirilmiştir? Faşizmin ne yapacağını bildiğimizden ve yabancı ülkelere yapılacak bir saldırının başarıyla sonuçlanacağı inancında olduğunu hatırladığımızdan, kararın ne olacağını kestirmek zor olmayacaktır.

Olaylar sadece bu yönde değişmez. Faşist devlet metropolde yaşam standartlarının yükselmesini ve buna binaen de birikim oranının belli bir ölçüde kontrol edilmesini tavsiye edilebilir bir husus olarak değerlendirebilir. Böylesi bir politika şüphesiz bir süreliğine uygulanabilir. Ancak, sürdürülürse, kâr oranlarının kesinlikle düşmesi gerekecektir. Kriz ve depresyon, kârlılıkta ortaya çıkacak bir azalmayı önleyecek unsurlar olmadığından, hâkim oligarşinin, trendi tersine çevirmek amacıyla önceden belirlemiş olduğu önlemleri uygulamaya sokmayı gerekli görebileceğini varsaymalıyız. Bu, kapitalistlerin asla başvurmadıkları ve eksiktüketim eğilimini harekete geçirmeyen bir araç olan ücretlerin azaltılmasıyla gerçekleştirilir. Tedavi hastalığı iyileştirmez. Sorun, ulusal 'yaşam alanının' bulunamaması biçiminde kendini gösterecek ve dolayısıyla da doğrudan yabancı toprakların yeniden istila edilmesi gündeme gelecektir.

Bununla beraber, faşizmin, en elverişli koşullarda bile, kapitalizmin iktisadi çelişkilerinden uzaklaşacağını düşünmek için ortada hiçbir neden yoktur. Ancak, 'en elverişli koşulların', faşizmin istikrarına inananlar açısından, gerçekten bu haliyle kabul edilmesi beklenemez. Bu, yapılmakta olan analizin neden dikkatli bir biçimde ve geleneksel tarzda ifade edildiğini açıklamaktadır. Hatırlanacağı gibi, analiz, faşizmin yeniden paylaşım savaşından zarar görmeden ve topraklarını genişleterek çıktığı varsayımıyla yapılmaya başlanmıştı. Olan şey, faşist ulusların şimdi bile genişleme ve yabancı toprakları istila etme istekleri çerçevesinde ortaya çıkan savaşla ilgilenmeleridir. Savaşı kazanma garantilerinin olmaması bir yana, şu anki durumlarıyla bile ayakta kalabileceklerinin garantisi yoktur. Bir başka deyişle, faşizm, özünde bulunan kendi kendine zarar veren özelliğini mümkün olduğu kadar en açık biçimde gözler önüne sermiştir. Bu koşullarda, şu an dünyanın içinde bulunduğu kriz bittikten sonra faşizme ne olacağına ilişkin spekülasyonda bulunmak, Lenin'in bir keresinde aynı bağlamda söylediği gibi, 'kapitalizmin bu en yeni aşamasının temel çelişkilerinin bütün derinliğiyle ortaya koymak yerine, geçiştirilmesi ve gizlenmesi' olacaktır.[275]

275) *Imperialism*, s. 84

6. FAŞİZM KAÇINILMAZ MIDIR?

Her kapitalist ulus, emperyalizm döneminde, faşizmin tohumlarını içinde barındırır. Doğal olarak, bu tohumların kök salmasının ve olgunlaşmasının kaçınılmaz olup olmadığı sorusu ortaya çıkar. Marx, *Kapital*'i yazarken, elindeki materyalinin büyük bir kısmını İngiliz deneyimini kullanarak bir araya getirmiştir. Ancak, anavatanını da, benzer bir kaderden kaçamayacağı konusunda uyarmaktan geri kalmamıştır; '*de te fabula narratur*'.* Bugün faşizmi anlatırken, faşist olmayan kapitalist ulusların insanlarını böylesi bir konuda uyarmalı mıyız?

Analizimiz doğruysa, faşizmin, kapitalist gelişmenin kaçınılmaz bir aşaması olmadığının söylenmesi gerekir. Faşizm, kapitalizmin yapısının yıkılmasa da, ciddi bir biçimde yara aldığında ortaya çıkar. Yarım yamalak bir sınıf dengesi, bir anda kapitalist üretimin zorluklarını yoğunlaştırır ve devlet gücünü zayıflatır. Bu koşullarda faşist hareket inanılmaz bir düzeyde gelişir ve ortaya çıkması hemen hemen kesin olan yeni bir iktisadi kriz patlak verdiğinde, kapitalist sınıf, çözümlenemez sorunlarını çözmek için tek çıkış yolu olarak faşizme sıkı sıkıya sarılır. Tarihin bize verdiği ölçüde -ve bu tür sorulara rehberlik edecek bir başka şey yoktur- uzamış ve 'gereksiz' bir savaş, bu tür olaylar zincirini başlatarak felaketi beraberinde getiren bir sosyal olgudur. Böylesine derin ve uzun süren bir iktisadi krizin de temelde aynı sonuçları yaratacağı anlaşılabilir bir şeydir. Ancak, kapitalist düzenin yapısı ciddi bir biçimde zayıflamadıkça bunun olması beklenmez. Zira nispi hareket özgürlüğünü elinde tutan ve güçlü silahlı kuvvetler oluşturan kapitalist bir devlet, iktisadi bir depresyonu tehlikeli boyutlara ulaşmadan önce etkin bir biçimde kontrol edecek iç ya da dış ya da her ikisini de hesaba katan tedbirleri uygulamaya koyma gücüne sahiptir.

Faşizmin kaçınılmaz olduğu konusunda söylenenlere devam etmek için iki şeyi ortaya koymak gerekir: (1) her kapitalist ulusun sosyal yapısının savaş nedeniyle ciddi bir biçimde zarar görmesi ve (2) kapitalist üretim ilişkilerinin zayıf bir biçimde de olsa ayakta kalması gerekir. Bu iki iddia da yapılacak sıkı bir incelemenin sonunda çürütülür. Bu noktayı ispat etmek için Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri'ni örnek vermek yeterli olacaktır. 1. Savaş sonunda Rusya zayıflamış olmasına rağmen, kapitalist üretim ilişkileri de ayakta kalamamış ve kapitalizmin yıkıntıları üzerinde yeni bir sosyalist toplum ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletleri, aynı savaştan

* Burada anlatılan sensin.

olmadığı kadar güçlü çıkmıştır. Bu nedenle de, kapitalist içyapısının savaştan illaki zarar görerek çıkma zorunluluğu diye bir şeyden de söz etmenin gereği yoktur. Gelecekte bitmek tükenmek bitmeyen savaşların olacağını bekliyorsak, olayların da bir gün farklı gelişeceği hemen hemen kesindir. Ancak, gelecekte bir dizi savaşın olup olmayacağı, tek bir ülkeden kaynaklanabileceği gibi, bir bütün olarak dünya ekonomisinden kaynaklanabilecek bir sorundur. Bu bağlamda, bugün, uluslararası ilişkilerin niteliğini ve aynı zaman da her ülkenin gelişme sürecini de tümüyle değiştirecek eğilimler söz konusudur. Kitabın son kısmında, dünya kapitalizminin olası geleceğine ilişkin bir fikir ileri sürerken hesaba katılması gereken çok önemli nedenlerin bazılarının çerçevesini çizmeye çalışacağız.

XIX
GELECEĞE BAKIŞ

Dünya kapitalizminin gelecekteki olası gidişatını taslak halinde ortaya koyarken, ilk önce III Bölüm'ün sonunda ortaya konan bir soruya dönmemiz gerekir. Yenidenüretim sürecinin mantığıyla ilgili olarak, devletin uygun bir vergileme ve harcama politikasıyla, tüketim ve birikim oranlarını düzenleyerek eksiktüketim eğilimini bertaraf etme imkânına sahip olduğuna işaret etmiştik. Bu gerçek, gelecekte olası bir liberal kapitalist reforma mı işaret etmektedir?

1. LİBERAL KAPİTALİST REFORM İHTİMALİ

Ele aldığımız konu çerçevesinde, son yıllarda liberal kapitalist reformla ilgili olarak ortaya konan çeşitli önerileri detaylarıyla ele almamız gerekmeyecektir. Bu önerilerden ciddiye alınacak olanların üç aşağı beş yukarı John Maynard Keynes'in yazılarından esinlendiği ve ortaya koyan fikirlerin de her durumda tüketim ve yatırımın sosyal kontrolü biçiminde olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.* Genellemek gerekirse, bunların mantıkî tutarlılığına gerek kendilerine ait fikir ve gerekse Marksist yenidenüretim süreci analizi temelin-

* Keynes'in temel teorik çalışması, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, (1935)'dir. Keynes'i temel alarak yapılan çalışmalardan oluşan literatür inanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Bunun, kamu politikasına ilişkin bir programın geliştirilmesi açısından ortaya konan en iyi sunumu için John Strachey *A Program for Progress* (1940)'a bakılabilir. Bu düşünce okulunun önde gelen savunucularından Amerikalı Alvin H. Hansen'in *Full Recovery or Stagnation?* (1938) ve *Fiscal Policy and Business Cycles* (1941) adlı çalışmalarına bakınız.

de itiraz edilemez. Bu nedenle, Keynesyen liberal kapitalist reform teorilerine yönelik eleştiriler, söz konusu teorilerin iktisadî mantığına değil, iktisat ve politik davranış arasındaki ilişkiye ilişkin ortaya koyduğu yanlış (genellikle zımnî) varsayımlarına, ya da belki de ilişkinin olmamasına, yöneliktir. Keynesyenler iktisadî sistemin sosyal içeriğini boşaltırlar ve iktisadî sistemi mühendis bir devletin onarım yaptığı dükkâna tamir edilmek üzeren gönderilen makine olarak ele alırlar. Bu bölümde analizi sürdürerek, sorunu yeterince ele almış olacağız.

Liberal reformun ilk kabulü, kapitalist toplumda devletin, en azından potansiyel olarak, bir bütün olarak toplumun çıkarları için işletilebilecek bir organ olduğudur. Tarihî olarak, XIII. kısımda yaptığımız analizden de bildiğimiz gibi, kapitalist toplumda devlet, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin ilk ve en öndeki garantörüdür. Bu kapasitesiyle, açıkça kapitalist sınıf hâkimiyetinin aracıdır. Elemanları -bürokrat, yürütmede ve yasamada yer alanlar- kapitalizmin değerlerini ve amaçlarını tartışmasız ve olması gereken bir yol olarak kabul eden nüfus tabakalarından oluşturulmuştur. Yine tarihî olarak, sermaye birikiminin kontrolünü bir anlık bile olsa, devletin işi olarak görmemişlerdir. İktisadî kanunlar, daha ziyade sınıf antagonizmlerini gizleme amacını taşıyarak, kapitalistin amacı olan birikimin sorun çıkmadan ve kesintiye uğramadan sürmesini sağlar. Tüm bunların olması için, sermayenin sınırsız bir biçimde genişlemesi gerektiği söylenebilir. Bu koşul sağlanmazsa, devlet politikası normları değişmeyecek midir? Sermayenin, kendini büyütme amacı dışında başka bir amacı olduğunu düşünürsek, devlet politikasında bir değişme ihtimalini inkâr edemeyiz; hatta, bu değişikliğin, politik güç dengesinde bir kaymaya neden olmadan meydana geleceğini düşünmek zorundayız. Bununla beraber, aslında, sermayenin niteliğinde böylesi bir değişmenin olduğunu varsaymak için de ortada bir neden yoktur. Bu nedenle, sorun şu şekle indirgenebilir: kapitalist toplumda devletin, bir bütün olarak toplumun çıkarları açısından da arzu ediliyorsa, sermayenin çıkarlarına ve amaçlarına karşı bir davranış geliştirebilmesi mümkün mü? Bunu daha yakından inceleyelim.

İlk önce, birikimin önündeki engelleri kaldırmak amacıyla hazırlanan imtiyazlardan ziyade, üreticiler topluluğunun yarar sağlaması açısından birikimi sınırlamak ve tüketimi artırmak amacıyla önceden belirlenen politikaları ele aldığımızı vurgulayalım. Kapitalistlerden, en azından başka bir çıkış yolu bulununcaya kadar, böylesi bir programı kendiliklerinden uygulamaları beklenemeyeceği açıktır; ve dış genişlemeyle her zaman bir başka çıkış yolu mevcuttur. Lenin'in sözünü hiç esirgemeden ortaya koyduğu gibi *'tröstlerin, sö-*

mürgeler fethetmek dururken, kalkıp ta kitlelerin içinde bulundukları koşullarla uğraşacağını düşünmek, tatlı su reformistlerin hayal güçlerinden başka neye yarar?"[276] Bu soruya tatmin edici bir cevap verilinceye kadar, tekelci sermaye, seçme hakkına sahipse, ülke içindeki reformlar yerine emperyalist genişlemeyi düşündüğünü varsaymayı sürdüreceğiz. Bundan başka, tekelci sermaye ve siyasî temsilcilerinin herhangi bir liberal reform programı düzenleme girişimine de aktif bir biçimde karşı çıkacağını varsaymalıyız.

O zaman, liberal reform kararını verenler ve tekliflerini uygulayacak konuma gelenler kimler olacaktır? Tabii ki, stratejik bir konuma sahip olan kapitalistler ve temsilcileri değil. Tersine, siyasî güçleri sessiz sedasız göz ardı edilebilecek bir düzeye indirgenebilir. Bu durumda gerekli olan şey, kendini aşağıdaki koşullarla örtüşen reformları yerine getirmeye adamış bir kitle partisidir: bu parti (a) kendini sürekli olarak kapitalist etkinin uzağında tutmalıdır; (b) iktidarı ele geçirmeli ve kapitalistleri ve temsilcilerini, devrimci olmayan nitelikteki araçlar kullanarak, devlet aygıtının en azından kritik noktalarından uzaklaştırmalıdır; (c) konumunu, kapitalistlerin iktisadî alanda ortaya koyacakları herhangi bir direncin boş bir çaba olduğunu açıkça ortaya koyacak biçimde sağlamlaştırmalıdır. Kısaca, siyasî güç şeklen ve gerçek anlamıyla bir şekilde reform patisinin eline geçmeli ve bu partide kalmalıdır. Kapitalistler ekonomideki yerlerini davranışları ölçüsünde koruyabilecek bir konuma getirilmelidir. Bu duruma gelen bir partinin de, kapitalistleri tümüyle saf dışı etmeden ve plânlı kullanım değeri üretim sistemi kurmadan duracağını söylemek pek kolay değildir. Bundan başka, böylesi bir partinin kapitalistlerin korunmasından ziyade genel refahı göz önüne aldığını varsaydığımızdan, iktisadî reform sürecinde bu son adımı atmaması için de ortada hiçbir neden yoktur.

Önceki paragrafta anlatılan koşullar, liberal reform taraftarları için abartılı gelecektir. Bununla beraber, tarihî açıdan değerlendirilince, bu koşulların hiç de büyütülmediğini söyleyebiliriz. Devlet gücü paylaşılmayacaksa, yukarıda sıraladığımız iki koşul (kapitalist etkinin uzağında tutma ve kapitalistlerin, devlet aygıtındaki tüm kilit noktalardan uzaklaştırma) gereklidir ve uzun dönemli bir reform programı hazırlanacak ve uygulamaya konulacaksa da devlet gücü paylaşılmamalıdır. Üçüncü koşul da (kapitalistleri, iktisadî konumlarını kabul etmekten başka bir çarelerinin olmadığı konuma indirgeme), kapitalistlerin iktisadî ve reform partisinin siyasî gücü arasındaki sürtüşmeyi ve

277) *Imperialism*, s. 76.

er geç ortaya çıkacak yarışmayı önlemek için aynı derecede gereklidir. Kapitalist ülkelerde, yüzyıl öncesindeki İngiliz Chartism'den tutun da Sosyal Demokrat ve İşçi hükümetlerine ve günümüzdeki Halk Cephesi ve New Deal'e kadar uzanan, reform hareketleri tarihi üzerinde dikkatli bir biçimde çalışan biri, uzun dönemli başarı koşullarının bunlardan daha kolay olduğunu söyleyemeyecektir. Bu kabul edilirse, şaşırtıcı sonuçlara yani kapitalizmin çelişkilerinin liberal reformla ortadan kaldırılmasının, siyasî açıdan, aşama aşama sosyalizme ulaşmadan başkaca bir şey olmadığı sonucuna ulaşılır. Gerçekte, liberal reformizm ve aşamalı olarak sosyalizme geçiş hareketlerinin, nihaî amaçlarındaki farklılık ikinci derecede önemli olsa da, hemen hemen aynı siyasî içerikte olduğunu söyleyebiliriz.

Yaşanan deneyim, başarılı bir reform hareketi için gerekli koşulları göstermesi kadar, söz konusu koşulların yerine gelmemesine de işaret etmektedir. İstenen türde bir siyasî partinin iktidara gelmesi, ancak sermayenin nüfuz eden sosyal ve siyasî gücünün ortadan kalktığı soyut bir dünyada mümkün olacaktır. Gerçeklerin dünyasında, sermaye stratejik bir konumdadır. Para, sosyal prestij, bürokrasi ve devletin silâhlı kuvvetleri, kamuya ait iletişim kanalları sermayenin kontrolündedir ve sermayenin konumunu sürdürmesi için kullanılan ve de kullanılmaya devam edilecek olan araçlardır. Reform hareketleri, sermayenin maddî ve ideolojik olarak hâkim olduğu bir toplumda doğar ve gelişir. Reformlar bu toplumda, (hayal ettikleri gibi) geçici olarak bile bulunsa da, bir süre sonra kaçınılmaz olarak kendini yutmaya çalışacak toplumla birlikte varlığını sürdürme çabasını sürdürmelidir. Ateşli liderler kolaylıkla yozlaştırılacak (ileri sürdükleri görüşleri açısından), potansiyel olarak bunları izleyecek olanlar sindirme ya da propagandayla korkutularak önleri kesilecektir. Sonuç olarak da, kolayca anlaşılacağı gibi, saygınlık ve oy ilkelerinin giderek yok olması, tüm reform hareketlerinin göze çarpan niteliğidir. Sonuç, kapitalizmde reform değil, reformun iflâsıdır. Bu, ne tesadüfî ve ne de insan doğasındaki bozulmanın bir belirtisidir. Bu değişmez bir kapitalist politika yasasıdır.

Sermayenin hâkimiyeti gerçekte, liberal ya da sosyalist reform hareketi olduğunda, tehdit altında değildir. Ancak, tabii ki, durum bu değildir. '*Kapitalizmin gerçekten can alıcı düşmanı, kendi iç çelişkisidir; kapitalist üretimin önündeki gerçek engel, sermayenin bizzat kendisidir*'.[277] Kendi yarattığı zorlukları aşacak bir yol ararken, dünyayı krizden krize sürükler ve son olarak, kontrol

277) *Capital* III, s. 293.

edemeyeceği dağınık güçlerin ortaya çıkmasına neden olur. Perspektif olarak, hoş bir durum değildir. Ancak, bir sonraki alt başlıkta, bu konu üzerinde duranlar açısından umut verici bir yanında olduğunu göstermeye çalışacağız.

2. DÜNYA KAPİTALİZMİNİN ÇÖKÜŞÜ

Emperyalizm analizimiz, kapitalizmin son aşamasındaki gidişatının, kapalı sistem ya da farklı ülkelerden oluşan grubun sorunu olmaktan çıkmış olduğunu çok açık bir biçimde ortaya çıkarmıştır. Her kapitalist ulus, dünya sisteminin bir parçasıdır. Zira her ulus için -dolayısıyla bir bütün olarak sistem açısından- kontrol, iç ve dış baskıların karşılıklı etkileşimi biçimindedir. Şematik olarak ifade edersek, kapitalist üretimin temel iç çelişkisi, ülke dışına yayılmayı ve çelişkiyi beraberinde getirir. Ülke dışına yayılma ve çelişki de, yeni bir dünya düzeni (sosyalizm) isteyen güçlerin kendini bir orada bir burada gösterdiği ülkede yeniden bir yapılanmaya gidilmesine neden olur. Hâlihazırda tek bir ülke örneği söz konusu olduğundan, en azından şimdilik, sosyalizmin aşama aşama ya da barışçıl bir süreç çerçevesinde gerçekleşeceğini söyleme imkânına sahibiz. Bu zamana kadar sosyalizm dünyada devrimci bir başkaldırının sonucunda ortaya çıkmış ve durumunu düşmanlarının neden olduğu kanlı iç savaştan sonra sağlamlaştırmıştır.

Kimsenin şüphe edemeyeceği bu gerçek, kapitalizmin gelecekteki olası çöküşünün aşırı mekanik ve dolayısıyla da yanlış bir biçimde resmedilmesine neden olabilir. Dünya ölçeğinde ortaya çıkan bir süreci ele aldığımızı bir kez daha tekrarlayalım. Bir ülkede kapitalizmden sosyalizme geçişin aniden gerçekleşmiş olması, bu geçişin dünya ölçeğinde de böyle olacağı anlamına gelmez. Bu süreci dünya açısından ele alırsak, söz konusu geçiş uzun soluklu ve aşama aşama gerçekleşebilir ve birbirinden farklı safhalardan geçebilir. Kitabı sonlandırırken öncelikle bu noktalar üzerinde bu nedenle durmaktayız.

1917 Rus devriminden önce, Marksistler, sorunu açık bir biçimde tartışmamalarına rağmen, genellikle sosyalist devrimin en azından Avrupa'nın gelişmiş uluslarında aşağı yukarı eşanlı olarak ortaya çıkacağını zannetmişlerdir. Devrimin orta Avrupa'da, özellikle de Almanya'da, başarıya ulaşma ve buradan da tüm kıtaya yayılma ihtimali ortaya çıktığı savaş sonrası dönemde de böyle düşünülmeye devam edilmiştir. Bununla birlikte, devrimci dalga geçtikten ve kapitalizmin geçici bir istikrara kavuşacağı anlaşıldıktan sonra -kabaca 1923 yılı sonu itibariyle-, söz konusu sorunun acil olarak ele alınması gündeme gelmiştir. Sosyalistler sadece Rusya'da ayakta kalabilmişlerdir. İş artık, gerçek bir sosyalist toplumu sadece Rusya'da oluşturmaya devam edip et-

meme ya da kaleyi sağlam tutup, tüm enerjilerini yurtdışındaki yoldaşlarını güçlendirmek ve yardım etmek yolunda harcayıp, sosyalizmin Avrupa'nın ülkelerinde gerçekleşmesini bekleyip beklememeleri sorunu haline gelmiştir.

Bu durum, 1924 yılında Rus Komünist Partisi'nde dikkatleri üzerine çeken meşhur 'tek ülke sosyalizmi' tartışmasını ortaya çıkarmıştır. İki düşünce okulu vardır: Trokçi'nin sözcüsü olduğu birinci okul, sosyalizmin sadece uluslararası ölçekte başarıya ulaşacağına inanan geleneksel görüşündeydi. Stanlin'in önderliğindeki ikinci okulsa, Rusya gibi teknik olarak geri ve fakir olan bir ülkede bile, sosyalist bir toplumun kurulabilmesinin mümkün olduğu savunuyordu. 1925 yılının ortasında düzenlenen On dördüncü Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresi'nde Rusya'nın politikası konusundaki tartışma Stanlin'in görüşü lehine sonuçlanmıştır. Söz konusu politika daha sonra beş yıllık plânlarda geliştirilmiş ve tarımın kolektifleşmesine o zaman karar verilmiştir.

Bugün için, Stanlin tarafından ortaya konan argümanlar, günümüzdeki sorunla yani dünya ölçeğinde kapitalist çöküş süreciyle ilgili olması nedeniyle daha yakından incelenmelidir. Stalin 1926 yılında tek ülke sosyalizmi tartışmasını yeniden ele almıştır. Konunun, iki farklı kısma ayrılması gerektiğini söylemektedir:

> *Her şeyden önce cevap verilemesi gereken şöyle bir soru var: Tek ülke sosyalizminin, bir ülkenin dışarıdan hiç yardım almadan kendi imkânlarını kullanarak kurabilme ihtimali var mıdır? Bu soruya olumlu cevap vermek gerekir. Bundan sonra cevaplanması gereken bir başka soru daha var: Proletarya diktatörlüğünün kurulmuş olduğu bir ülke, diğer birçok ülkede devrim zaferle sonuçlanmadıkça, kendini yabancıların müdahalesine ve dolayısıyla da eski rejimin yeniden iş başına gelmesine karşı tam anlamıyla güvende olduğunu düşünebilir mi? Bu sorunu cevabıysa olumsuzdur.**

Özetle, sosyalizm tek bir ülkede kurulabilmesine rağmen, süreklilik kazanması ancak sosyalizmin uluslararası ölçekte başarı kazanmasıyla mümkündür. Soruna getirilen bu çözüm, başka ülkelerde sürdürülen sosyalizm kurma çabalarını sürekli olarak destekleme görevini Rus sosyalizmine vermiştir. Bolşevikler için dünya ölçeğinde gerçekleşecek bir devrim, hayati derecede

---

* *Leninism*, s. 53. Bu kitap, Stanlin'in 1926 yılına kadar yazdıklarından ve yapmış olduğu konuşmalardan oluşmaktadır. Bu alıntı, 25 Ocak 1926 tarihli 'Problems of Leninism' alınmıştır.

önemlidir. Bu nedenle de, bu sorunun, doğrusunu söylemek gerekirse, tek ülke sosyalizmi sorununun bir bölümünü oluşturması hiç de şaşırtıcı olmamalıdır. Stanlin 1924 yılında yapmış olduğu bir çalışmada, dünya sosyalizmine giden yola ilişkin görüşlerini ortaya koymuştur.[278]

Stalin öncelikle, Rus devriminin bu konuyla ilgili eski düşüncelerin, yeniden gözden geçirilmesi gereğini ortaya çıkardığı düşüncesindedir.

> *Dünya devrimine giden yol, bir zamanlar devrim tek bir yerde zafere ulaşmamış olduğunda ve emperyalizm...henüz çekirdek halindeyken karşı karşıya kaldığı gibi, dümdüz değildir. Yeni bir unsur ön plâna çıkmıştır: emperyalizmin ortaya çıkardığı koşullarda kapitalist ülkelerin büyüme oranındaki değişmelerle birlikte, kaçınılmaz olarak savaşlara, genel olarak kapitalist cephenin zayıflamasına ve sosyalizmin her ülkede zafer elde etmesine neden olan koşullar.*[279]

Geçmişte 'devrimin, sosyalizmin unsurlarının düzenli olarak "olgunlaşmasıyla" gelişeceği ve daha kalkınmış, "daha gelişmiş" ülkelerin başı çekeceği'[280] biçimindeki düşünceden vazgeçilmelidir. Kapitalist güçler, kapitalist güçlerle sömürgeleri ve son olarak emperyalist dünyayla Sovyetler Birliği arasındaki derin antagonizm yeni bir beklentiyi gündeme getirdi:

> *Dünya devrimiyle ilgili olarak büyük bir ihtimalle olması beklenen husus, belli sayıdaki ülkenin emperyalist ülkelerin saflarından çekilmeleri ve devrimci hareketler sırasında söz konusu ülkelerin proletaryasının emperyalist ülkelerin proletaryası tarafından desteklenmesidir ...Dahası, dünya devriminin tam da gelişmesi, belli sayıdaki ülkenin emperyalist devletlerden tam da kopma süreçleri hızlanacak ve sosyalizmin ilk zaferi kazandığı ülkede kök salması, ülkenin kendini dünya devriminin gelişiminin sürdüğü temele dönüştürmesi, söz konusu ülkenin tüm emperyalist yapıyı sallayacak bir manivela vazifesi görmesi oranında esaslı bir biçimde gerçekleşecektir.*[281]

278) 'The October Revolution and the Tactics of the Russian Comınunists' (Towards October başlıklı çalışma için yazılan önsöz). *Leninism*'de yeniden basılmıştır, s. 179-216.
279) Leninism, s. 213.
280) Ibid., s. 213.
281) Ibid., s. 214-215.

Bu gelişmeyi hangi süreç izleyecektir? Stalin'e göre;

> *Dünya devriminin gelişme sürecinde, -değişik kapitalist alanlarda emperyalizm ve bu alanların dünyadaki yaygın sisteminin yanında- çeşitli sovyet ülkelerinin sosyalizmin ve sosyalizmin tüm dünyaya yayılmış şekli ortaya çıkacaktır. Bu gelişmeyi rakip sistemler arasında bir mücadele izleyecek ve bunun tarihi, dünya devriminin tarihi olacaktır.*(282)

Ve son olarak, Rus devrimi aşağıdaki gibi değerlendirilmiştir:

> *Ekim devrimi dünya çapındaki önemi, herhangi bir ülkenin emperyalizm okyanusunda sosyalizmin ilk küçük adasını yaratmak için emperyalizmi yerle bir edecek ilk adımı atmasının yanı sıra benzer bir biçimde söz, dünya devriminin ilk aşaması olması ve dünya devriminin gelişimini sürdürebileceği sağlam bir temel oluşturması gerçeğinde yatmaktadır.*(283)

Bu analiz, kapitalizmden sosyalizme geçişle ilgili önceki Marksist düşüncenin oldukça ötesine geçmiştir. Savunulması oldukça zor olan tek bir uluslararası devrim yerine burada karşımıza, dünya kapitalizmini en azından eşit koşullarda karşılayabilecek dünya çapında bir sosyalist sistemi adım adım kurmakta olan birbirinden ayrı ülkelerde gerçekleşen bir dizi devrim çıkmaktadır. Süreç, sosyalizmin tek güç olarak çıkacağı, rakip sistemler arasındaki nihaî bir mücadeleyle sonlanacaktır.

Bu teorinin aşırı şematik olduğu sorusu sorulabilir. Ana hatlarıyla ortaya konan teori, yukarıda XVII. kısımda ulaşılan sonuçlarla tutarsız değildir. Yani sosyalizmin emperyalizmle yan yana gelişmesi ve alanını emperyalizmin aleyhine olacak bir biçimde aşama aşama genişletmesi. Ancak, bu, iki sistem arasında er geç açık ve kesin çelişki olacağı anlamına mı gelmektedir? Böylesi bir ihtimalin inkâr edilmesi mümkün değildir ama bundan uzak durabilmeyi mümkün kılacak birçok neden de vardır. Olabilecek bir gelişme sürecini inceleyelim.

Her şeyden önce, emperyalizmin antagonizmleri olmasaydı, Sovyetler Birliği'nin yaşama ve dünya sosyalist sisteminin çekirdeği olma imkânına sahip ol-

282) Ibid., s. 215. Vurgular Sweezy tarafından yapılmıştır.
283) Ibid., s. 216.

mayacak olduğunu belirtmek gerekir. Bildiğimiz gibi, bu antagonizmler, üç çeşittir: ülke içindeki sınıf çelişkileri, kapitalistler arası rekabet ve gelişmiş ülkeler ve de geri kalmış ya da koloni ülkeler arasındaki antagonizmler. Bu antagonizmlerin her üçü de Sovyetler Birliği'nin bağımsızlığını korumasında ve gücünü kurmasında önemli bir rol oynamıştır. Konuyla ilgili detaya girmeden, bu tezi destekleyen ve aşağıda belirtilen çok iyi bilinen koşulları işaret edebiliriz. Savaş sonrasında yabancı müdahalenin başarısızlığa uğramasına neden olan en önemli unsur, belki de Avrupa işçi sınıfının muhalefeti olmuştur. Çin'in Japonya'nın nüfuz etmesine karşı on yıldan fazla bir süre direnmesi, Japonya'nın Sovyet Sibiryası'na yapacağı saldırının önlenmesinde önemli bir unsur olmuştur. Son olarak ortaya konabilecek ve bugün için çok önemli bir husus, Anglo-Alman (daha az ölçüde de Fransız-Alman) rekabetin, Sovyetler Birliği'ni batıdaki kapitalist güçlerin birleşerek gerçekleştirecekleri bir saldırıdan korumuş olduğudur. Kısaca, Sovyetler Birliği, iktisadî ve askerî yönden zayıf olmasına rağmen, dünya emperyalizminin yapısındaki çatlakları kullanarak, sosyalizmin merkezi olmayı başarmıştır. Tabii ki, Sovyetler Birliği'nin yeni bir müdahaleden uzak kalabilmeyi başardığı söylenemez. Ancak, bu müdahale, birleşmiş kapitalist dünyanın sosyalizmi ortadan kaldırmak üzere ortaklaşa hareket etmesi biçiminde de olmayacaktı. Aksine, bu daha ziyade, bir emperyalist gücün, yanı başındaki potansiyel Sovyetler Birliği tehdidini savuşturmak için girişeceği umutsuz bir kumara atılması biçiminde olacaktı.

Bunun anlamı, sosyalizmin nispî olarak zayıf olduğu bir dönem içinde, 'emperyalizm okyanusunda bir ada durumunda' olduğunda bile, kapitalist güçlerin sosyalizmi suyun dibine göndermek için yeterince bir araya gelememiş olmalarıdır. Bu durumda, sosyalist çekirdek büyüyüp güçlendikçe, kapitalist güçlerin iç ve dış farklılıklarını iki dünya sisteminin galibini belirlemek için bir araya getirebilip getiremeyecekleri sorusu ortaya çıkar. Bu önemli bir sorudur.

Haklı olarak, sosyalizmin zayıflığının, bu noktaya kadar, onu korumuş olduğu söylenebilir. Sosyalizm, emperyalizm okyanusunda bir ada olarak kaldığı sürece, emperyalizmin yapısı üzerinde kesin bir etkisi olmayacaktır. Bir bütün olarak sosyalizm ve emperyalizm arasındaki antagonizm, emperyalizmin içindeki antagonizmlerin gölgesinde kalmaktadır. Bu nedenle, sosyalizm, varlığını tehlikeye atmadan bu antagonizmleri kendi lehine kullanma fırsatını yakalamıştır. Bu nokta bir dereceye kadar açıktır. Bundan başka, sosyalizm boyut ve güç olarak büyüdükçe, emperyalizmin yapısını giderek daha güçlü bir biçimde etkileyeceği konusunda en ufak bir şüphe bile yoktur. Ancak, bu noktada bir fikir ayrılığı ortaya çıkabilir. Sosyalizmin gelişmesi, emperyalizmi

nasıl etkileyecektir? Birleştirecek midir ya da çözecek midir? Birleştirecek bir etkide bulunursa, o zaman Stanlin yaptığı teşhis doğrulanacaktır. Emperyalizmin içindeki antagonizmler önemini yitirecek ve sosyalizmle emperyalizm arasındaki çelişki, er geç dünyada üstünlüğü ele geçirecek olanın belirlenmesinde ön plâna çıkacak bir unsur haline gelecektir. Diğer taraftan, sosyalizmin gelişmesi, emperyalizm üzerinde çözücü bir etkide bulunuyorsa, işler oldukça farklı bir biçimde işlemeye başlayacaktır. Bu durumda, sosyalizmin gelişmesinin önündeki engeller tam da gelişme süreci tarafından ortadan kaldırılacaktır. Gerilemekte olan emperyalizm, şurada burada artçı mücadeleye girecektir. Ancak, azalan güçlerini son ve kesin bir savaş için asla bir araya getiremeyecektir.

Aynı anda her iki yönde de işleyen eğilimler söz konusu olduğundan, bu iki alternatif gelişmeden hangisinin gerçekleşeceğini söylemek oldukça güçtür. Bir taraftan, emperyalist güçler arasında yaşanan rekabet, sosyalizmin daha da gelişmesiyle birlikte büyük bir ihtimalle azalacaktır. Ancak, diğer taraftan, gelişmiş ülkelerle koloni ülkeler arasındaki iç sınıf çelişkileri ve antagonizmler yoğunlaşacaktır. Emperyalizmin yapısında bulunan birbirine zıt bu trendlerin varlığı bir tahmin sorunu olmayıp, her ikisi de İkinci Savaş başlamadan önce açık bir biçimde fark edilebilecek unsurlardır. Tüm kapitalist uluslardaki hâkim sınıfların güçlü unsurlarının ödün verme politikası, temelde, emperyalizm içindeki çelişkileri, en azından bir süreliğine, Sovyetler Birliği'ne karşı başlatılan ortak kampanya için bir tarafa bırakılma girişimini temsil etmektedir. Sosyalizmin savaş sırasında ya da sonrasında daha da güçlenmesinin, doğal olarak gelecekte savaş öncesi ortaya çıkan şekille özdeş olmayacaksa da, bu politikanın taraftarlarını artıracağı ve güçlendireceği konusunda hiç şüphe yoktur. Bu, madalyonun bir yüzüdür. Diğer taratan, Sovyetler Birliği'nin varlığının ve ısrarlı bir biçimde sürdürdüğü antiemperyalist politikanın, emperyalizmin yapısının tutarlılığını güçlü bir biçimde çözdüğü gerçeği vardır. Bu gerçek, modern koloni sömürüsünün mihveri olduğunu söylediğimizde abarttığımız düşünülmemesi gereken bir husus olarak Çin ve Hindistan'daki ulusalcı ve sosyalist hareketlerin hızla gelişmesi sırasında kendini açık bir biçimde göstermiştir. Bu trendin sosyalizmin gelişmesiyle birlikte yoğunlaşacağını kabul etmek gerekir. Bu durum özellikle gelişmiş Avrupalı ülkelerden biri sosyalizme geçtiğinde kendini gösterecektir. Zira bu gelişmenin tüm diğer batılı ülkelerin işçi sınıfının üzerinde çok büyük bir etkisi vardır.

Birçok değişkenin işin içinde olduğu bir sürecin sonucunun ne olacağını in-

sanın kendinden emin olarak söyleyebilmesi kesinlikle mümkün değildir. Buna rağmen, sosyalizmin gelişmesinin emperyalizm üzerinde yaratacağı çözücü etkiler, birleştirici etkilerden daha fazla olacaktır. Bu böyleyse, günümüzdeki Dünya Savaşı son savaş olabilir. Emperyalizm savaş nedeniyle ölümcül yaralar aldığından, dünyayı bir kez daha ateş içine atmayacaktır. Bunun her yönüyle harika bir bakış açısı olmadığı konusunda kendimizi inandırmak için, teorimizi kanıtlayacak olası -pek olası olduğu söylenemez- bir gelişme sürecinin plânını çizerek işi sonlandırmamız iyi olacaktır.

Alman askerî faşizminin yenilgisiyle işe başlıyoruz. Bu mutlu olayı kapitalist hâkimiyetin çöküşü ve sosyalizmin Almanya ve işgali altındaki kolonilerinin yanı sıra Fransa, İtalya ve İspanya olmak üzere tüm Avrupa Kıtası'nda elde ettiği zafer izlemiştir. Duruma, Anglo-Amerikan müdahale vardır ancak başarı elde etmeleri pek mümkün görünmemektedir. Bu noktada, İngiliz işçi sınıfının muhalefeti belki de belirleyici olacaktır. Sosyalizm, Atlantik'ten Pasifik'e ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dışındaki en gelişmiş sanayi merkezlerinde elde edilmesi zor bir dayanağa sahip olacaktır. Asya'nın koloni ve yarı koloni ülkelerinin arasında kurulan güçlü bir ittifakın Japon ve batılı emperyalistleri Asya Kıtası'ndan kovmaları sadece bir zaman sorunu olacaktır. Dış yayılmaya dayanan Japon kapitalizminin, böylesi bir fırtınaya karşı ayakta kalabilmesi oldukça zordur. Hindistan, Çin ve Japonya da dâhil olmak üzere Uzakdoğu'nun, ciddi iç çelişkilerin olması beklense de, sosyalist bir yöne doğru evrim göstermesi sağlanmıştır.

Bu arada, İngiltere, İngiliz İmparatorluğu'nun Asya dışındaki kısımları ve Amerika Birleşik Devletleri ne durumdadır? İngiltere'nin gerçek anlamda bir parçası olduğu Batı Avrupa'yla birlikte sosyalizminin peşine takılması hiç de imkânsız değildir. Bu olursa, yapacağımız analiz *a fortiori** olacaktır. Ancak, kapitalizmin İngiltere'de varlığını sürdürme imkânına sahip olduğunu düşünelim. Böyle olsa bile, savaşın etkileri ve imparatorluğun büyük bir kısmının kaybedilmesi İngiltere'yi zayıflatacak ve dünya sorunlarına ilişkin bağımsız bir tavır sergileyemeyecektir. İngiltere'nin dominyonları ve geriye kalan koloni alanları Amerika Birleşik Devletleri'nin koruması ve hâkimiyeti altına girecektir. Savaş sonunda sosyalizmin Amerika Birleşik Devletleri'nde zafer kazanması söz konusu değildir. Kapitalizm Amerika Birleşik Devletleri'nde hâlâ sağlam bir yere sahiptir ve sosyalizmin güçleri üzerinde durulacak kadar önemli de-

* Daha da güçlenmiş.

gildir. Bu nedenle, Amerika Birleşik Devletleri, varsayımımıza göre İngiltere, dominyonları ve muhtemelen de Latin Amerika ve Afrika'nın bazı kısımlarından oluşacak alan, küçülmüş bir emperyalist sistemin merkezi olacaktır.

Şimdi, Avrupa ve Rusya'temelli dünya sosyalist sistemi ve Kuzey Amerika temelli dünya emperyalist sistemi arasında üstünlüğü ele geçirmek amacıyla kaçınılmaz bir çatışmanın çıkıp çıkmayacağı sorusu ortaya çıkmıştır. Böylesi bir çatışmanın olmayacağı söylenemeyeceği gibi, kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı da ileri sürülemez. Karşılaştırma yapıldığında, alternatifin sadece bir ihtimal olduğu söylenebilir. Sosyalizmin, antagonizmin ve sömürünün olmadığı bir ekonomi temelinde kurulduğu hatırlanmalıdır. Sosyalist sistemin, plânlı kullanım değeri üreterek kendi sınırları içinde enerjisini yaşam standartlarını yükselmek amacıyla kullanabildiği söylenebilir. Bu koşulların yanı sıra en gelişmiş tekniklerin sağladığı imkânlar olsa bile, Avrupa'da ve Asya ülkelerinde savaş sonunda ortaya çıkacak ve neredeyse dibi doruğu olmayan tatmin edilmemiş ihtiyaçların giderilmesi yıllar alacaktır. Bu dönemde sosyalist sistemin gözünü dış dünyaya dikmesine neden olacak bir güdü yoktur-gelişmenin daha sonraki aşamasında ne olacağı bilinmese de. Sonuç olarak da, yeni bir savaşı başlatma girişiminin de emperyalist taraftan geleceğini söyleyebiliriz. Bununla beraber, şüphesiz, böylesi bir saldırı olmadan önce bir iyileşme ve yeniden örgütlenme dönemi ortaya çıkacaktır ve de emperyalist kesimin savaşın yarattığı tahribatını, kolonilerinin eksikliğini ve dış varlıklarının kaybını tam anlamıyla telâfi edeceği düşünülmemelidir. Kapitalist üretimin çelişkileri kendini çok yakında barış ekonomisinde de hissettirecektir. Kısaca, istikrar süreci en azından uzun ve zor olacaktır. Bu arada, sosyalizmin dünyanın büyük bir kısmında zafere ulaşması ve etkilenen alanlarda yaşam standartlarını yükselmesi emperyalizmin sosyal yapısını nasıl etkileyecektir? Yeni sosyalist sistemin, gelişmiş sanayi alanlarındaki işçi sınıfı ve emperyalist sistemin hâlâ zor durumda bıraktığı geri kalmış ülkelerdeki kitleler için güçlü bir cazibe merkezi olacağı açık değil midir? Hâkimiyetini sürdürmekte olan emperyalist oligarşi için, yeni ve bir hayli yayılan sosyalist sisteme karşı bir haçlı seferi düzenlemek zor ve zaman geçtikçe imkânsız bir hale gelmeyecek midir? Bu soruların cevapları bellidir.

Ekonomilerindeki farklılıklar nedeniyle dünyadaki sosyalist kesimin hızla istikrara kavuşarak yaşam standartlarını yükseltirken, emperyalist kesimin bildiğimiz zorluklarla boğuştuğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber, iki sistemin sonsuza kadar yan yana yaşamaya devam etmesi akla yatkın olmadığından, bu da soruna son noktayı koyamamaktadır. Temelde güçlü ve daha is-

tikrarlı olan sosyalist sistemin kendine doğru yarattığı çekim emperyalist sistemin yapısını, ilk önce bu sistemin saldırgan kapasitesini felç ederek ve daha sonra da sosyal yapı olarak ayakta durmasını sağlayan bağlarını yavaş yavaş kemirerek, çözecektir. Bu koşullarda, sosyalizme, paradoksal bir biçimde, barışçıl yollardan geçiş imkânı ilk kez ihtimal olarak ortaya çıkacaktır. Anglo-Amerikan ülkelerindeki demokratik şekiller resmettiğimiz gibi kargaşa içinde sürecekse -ve sürmeyeceğini düşünmek imkânsızdır-, bu demokratik şekilleri sosyalist bir içerikle doldurmak mümkün olacaktır. Sosyalizm üstünlüğünü bir kez büyük bir ölçekte ve akla uygun elverişli koşullarda ispat etme fırsatını ele geçirdiğinde yaratacağı etki, işçi sınıfının yanı sıra kapitalist koşullarda yaşamakta olan orta sınıfların büyük bir çoğunluğu üzerinde tahmin edilemeyecek kadar güçlü olacaktır. Sosyalizm taraftarları büyük bir hızla artacaktır. Sosyal varlığı eski düzene bağlı olan oligarşi zayıflayacak, uluslararası destekten yoksun kalacak ve er geç gücünü yitirecektir. Dünya devriminin daha sonraki aşamalarında demokrasi, kendi içinde çelişkili iktisadî sistemin yarattığı yıkımda tutamadığı vaatlerini sonunda yerine getirecektir.

Yapılan analiz, birbirine rakip sosyalist ve emperyalist sistemler arasında galibin belirlenmesine ilişkin olarak Stanlin'in ortaya koyduğu teoriye karşı geliştirilmiştir. Bu, iki görüşün birbiriyle çelişkili olduğu anlamına gelmez. Her iki görüş de, gelişmenin olası alternatif süreçlerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Stalin'in ortaya koyduğumuz şablonu kabullendiğini belirtmek de ilginç olacaktır. *Foundations of Leninizm* (Leninizm'in Temelleri) adlı kitabında Stalin, sosyalizme geçişin neden barışçıl yolla olmayacağını anlatır ve aşağıdaki yorumu yapar:

> *Uzak gelecekte, proletarya şimdi kapitalist olan ülkelerde zafere ulaşırsa ve günümüzdeki kapitalist kuşatma yerini sosyalist kuşatma'ya bırakırsa, kapitalistlerin, 'elverişsiz uluslararası' koşullar nedeniyle, 'kendi rızalarıyla' proletaryaya büyük tavizler verilmesinin akıllı bir davranış olarak görüldüğü belli kapitalist ülkelerde hiç şüphesiz 'barışçıl' bir geçiş olacaktır. Ancak, bu uzak ve aşırı hipotetik bir ihtimaldir.*[284]

1924 yılında böylesi bir şüphecilik haklı görülecek bir şeydi ve bugün de böyledir. Ancak, faşizm günümüzdeki savaştan askerî yenilgiyle çıkarsa, ya-

284) Ibid., s. 117-118.

kın gelecekte de perspektif kesin bir biçimde değişecektir. Dünün 'aşırı hipotetik ihtimalleri', yarının sıradan gerçekleri olabilir.

Bu arada -ve koşullar, bu kitabın yazıldığı ve basıldığı tarih arasında geçen süre içinde çok hızlı değişmedikçe- okuyucuların büyük bir çoğunluğu insaflı davranarak analizimizi şüphesiz gerçekçi bulmayacaklardır. Neden olan trendler her zaman ortaya çıkmaz. Ancak, konuyu burada tartışmanın da bir anlamı yok ve bunu gelecekte büyük bir zevkle ele almak üzere şimdilik bir tarafa bırakıyoruz.

EK A
YENİDENÜRETİM ŞEMALARI ÜZERİNE

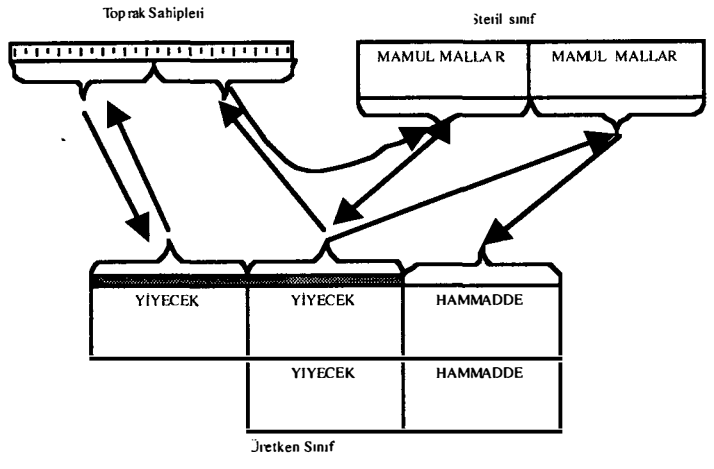
SHIGETO TSURU

Bu ek, Marx'ın yenidenüretim şemalarına ilişkin olarak yapılan birkaç açıklayıcı nottan oluşmaktadır. İlk iki alt başlıkta, şema diyagram biçiminde ve Quesnay'in *tableau économique*'le (iktisadî tablo) karşılaştırılarak sunulmuştur. Ve son alt başlıkta, Marx'ın yenidenüretim şemasının unsurları olan derneşik kategoriler, günümüz iktisadında yaygın olarak kullanılan derneşik büyüklükler setiyle yani John M. Keynes'in iktisadını hatırlatan büyüklüklerle karşılaştırılmıştır.

1. QUESNAY'İN TABLOSU

Quesnay'nin toplumu üç sınıftan oluşmaktadır: (1) fazlalık sağlayan yegâne emeğe sahip çiftçilerin oluşturduğu 'üretken' sınıf, (2) toprak sahipleri, kilise ve devlet de dâhil olmak üzere bu fazlalığa el koyan sınıf ve (3) imalâtçıların oluşturduğu 'steril' (kısır) sınıf. Quesnay'in iktisadî tablosu, basitleştirici varsayımlar altında, böylesi bir toplumda toplam yıllık ürünün bu üç sınıf arasında nasıl dolaştığını ve yıllık yenidenüretimin nasıl gerçekleştiğini betimlemek amacıyla düzenlenmiştir. Bu amaçla, şeklen mübadelenin yılsonunda bir kerede yapıldığı, aynı yıl içinde üretilen malların tamamen kullanıldığı ve aynı zamanda da tüm üretim faktörlerini yeni bir yıl başladığında kullanılacağı yerde emre amade bulundurulduğu varsayılmaktadır. Quesnay'nin böylesi bir toplumda dolaşım sürecini belirtilen sıra içinde basit bir biçimde sunma-

Diyagram I

sı her zaman kolay bir biçimde anlaşılamamıştır. En azından Eugen Dühring, Quesnay'in matematiksel bir fantezi yaptığı konusunda şüphe duymaya başlamıştır. Alternatif bir sunum yöntemi olarak, *tableau économique* için bir diyagram öneriyoruz.

Diyagram I, mübadele öncesi durumu göstermektedir. Üretken sınıf, üç milyarı yiyecek ve iki milyarı da hammadde olarak gayrisafi beş milyar dolar değerinde ürüne sahiptir. Buna ilaveten, yalnızca mübadele amacıyla kullanılacak iki milyar dolar para vardır ve sadece açıklamaları kolaylaştırmak amacıyla bu sınıfın elinde bulunduğu varsayılmıştır. Toprak sahiplerinin elinde bir şey olmamakla beraber, üretici sınıftan alacakları iki milyar dolarlık rant vardır-tarımdan elde edilen net ürüne eşit miktarda. Steril (kısır) sınıfın elinde iki milyar dolar değerinde mamul ürün bulunmaktadır.

Üretken sınıfın, toprak sahibine rantı (iki milyar dolar) para olarak ödemesiyle işe başlayalım-bu durum diyagramda, üretken sınıfta yer alan kalın çizgiden başlayarak toprak sahiplerinin olduğu kısma doğru giden iki okla gösterilmiştir. Diğer oklar, üretilen malların dolaşımını etkilemesi nedeniyle para akımının yönünü göstermektedir. Toprak sahipleri bir milyar dolarlarıyla tüketimleri için yiyecek satın alırlar. Bu çerçevede, üretken sınıfın toprak sahiplerine ödediği paranın yarısı tekrar kendilerine döner. Toprak sahipleri rantın diğer yarısıyla steril sınıftan mamul mal satın alırlar. Steril sınıf da bu

parayı üretken sınıftan yiyecek satın almak üzere harcar. Bunun üzerine üretken sınıf elde ettiği parayla steril sınıftan mamul mal satın alır. Steril sınıf da kazandığı bu parayla üretken sınıftan tarım ürünleri (bir sonraki dönemde hammadde olarak kullanmak üzere) satın alır. Bu çerçevede, bir milyar dolar daha çıktığı yere yani üretken sınıfa döner. Buna ilaveten, üretken sınıf kendilerinden bir milyar dolarlık yiyecek ve bir sonraki dönemde kullanmak üzere bir milyar dolar değerinde hammadde 'satın almıştır'. Bu, üretken sınıf içinde gerçekleşen mübadeledir ve dolayısıyla diyagramda yer alan üretken sınıfa ait kısmın ikinci sırasında gösterilmiştir.

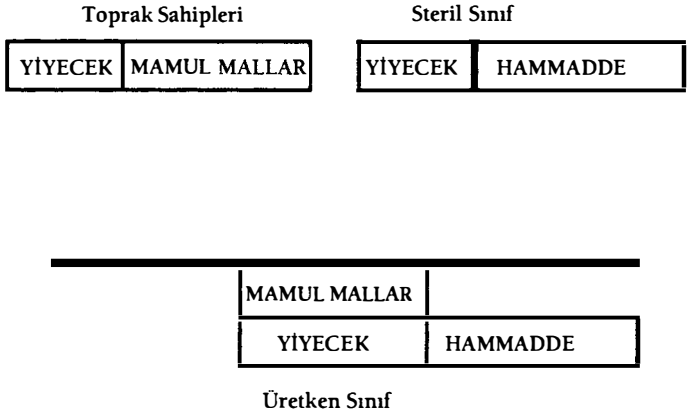
Diyagram 2, alım satım işlemlerinin tümüyle bittikten sonraki durumu göstermektedir. Her üç sınıf da bir sonraki üretim dönemine başlamak için gerekli mallara sahiptir ve mübadele aracı işlevine sahip olan para başlangıç noktasına dönmüştür.

2. MARX'IN YENİDENÜRETİM ŞEMASI

Marx, Quesnay'in *tableau économique*'e saygı duymuştur ve buna, kendisine ait yenidenüretim şemasını geliştirmede çok şey borçludur.

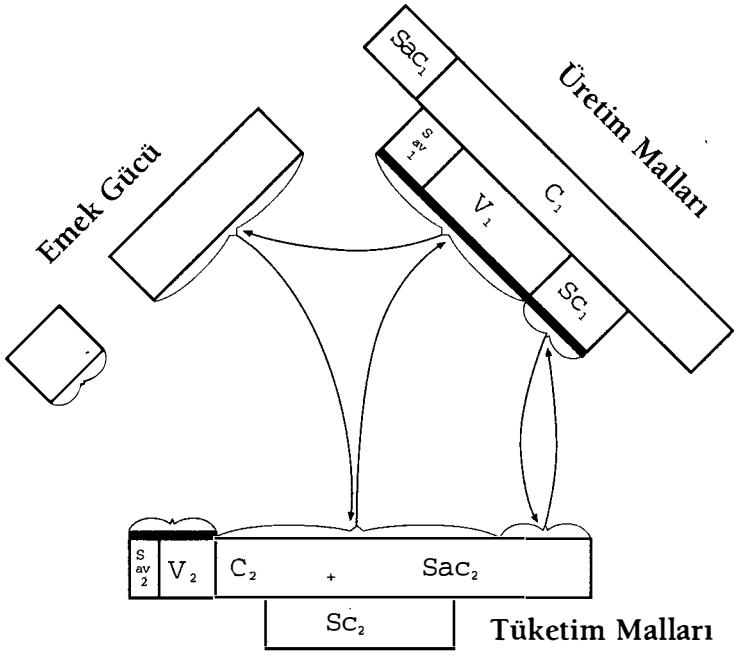
Marx'ın bu yolda atmış olduğu ilk adım, Quesnay gibi bu çizgileri kullanan bir basit yenidenüretim şeması olmuştur.* On dört yukarı doğru çıkan

Diyagram 2

* Marx'ın Engels'e yazmış olduğu 6 Temmuz 1863 tarihli mektuba bakınız.

Diyagram 3

ve yedi aşağı inen çizgiden oluşması nedeniyle karmaşık bir hale gelen diyagram, sunum amacıyla kullanılmamıştır ve bilinen denklemsel tableau şeklinde de değildir. Ancak,

> *Quesnay'in yukarıdaki tableau'su için başvurduğumuz diyagramatik tekniklerin kullanılması, son olarak belirttiğimizin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. İki tableau arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, grafiksel olarak ortaya konacaktır.*

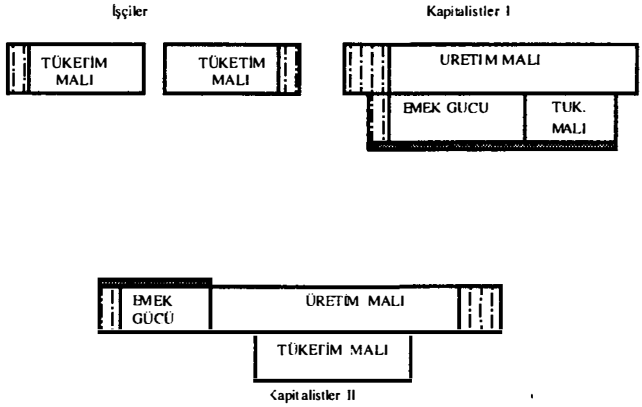
Marx'ın yenidenüretim şemasının unsurları ve ilkeleri tam anlamıyla ele alındığından, genişletilmiş yenidenüretim durumunu burada aşağıdaki denklem biçiminde formüle etmenin yeterli olacağını belirtelim†:

$$C_1+V_1+Sc_1+Sac_1+Sav_1= W_1$$
$$C_2+V_2+Sc_2+Sac_2+Sav_2= W_2$$

† S. 168. Basit yenidenüretimle karşılaştırma yapmadığımızdan, $Sc_1+S\Delta c_1$'yi Sc_1 olarak birleştirdik.

Diyagram 3 ve 4, bu şemadaki emtia dolaşımını göstermektedir. Quesnay'ın *tableau*'sunun aksine, üç köşede üç temel emtia sahipleri yer almaktadır: tüketim malları, üretim malları ve emek gücü. Basitleştirmede kullanılan teknikler, Quesnay'nin tablosu için yapılanlara benzemektedir. Kalın siyah çizgi yine, paranın ilk olarak yatırıldığı noktayı ve oklar paranın akım yönünü göstermektedir. Ancak, paranın ilk yatırıldığı nokta keyfî olarak belirlenmiştir. Bu hususla ilgili olarak farklı hareket noktaları seçilse de, sonuç yine aynı olacaktır. Üç derneşik büyüklük olan C_1, Sac_1 ve Sc_2, sırasıyla her üç meta alanında üretilen mallara yönelik taleptir ve kendi içinde mübadele edilmektedir. Bu nedenle de, ikinci sırada gösterilmiştir. Diğer unsurlara ait mübadele süreci Diyagram 3'de açık bir biçimde gösterilmiştir. İlk alanda yer alan kapitalistler yani üretim malları alanındaki kapitalistler, çalıştırdıkları işçilere ödemede bulunur. İşçiler de bu parayla ikinci alanda yani tüketim malları alanındaki kapitalistlerden tüketim malları satın alırlar. Tüketim malları alanındaki kapitalistler bu satış nedeniyle elde ettikleri parayla üretim malları taleplerinin bir kısmını karşılamak üzere üretim malları alanındaki kapitalistlerden üretim malı satın alırlar. Bu çerçevede, paranın bir kısmı birinci alanda yer alan kapitalistlere geri dönmüştür. Şemadan, yapılan diğer mübadele işlemleri de benzer biçimde açıklanabilir. Tüm işlemler tamamlandığında, geriye satılmamış meta kalmaz. Tüm üretim faktörleri bir sonraki üretim dönemi için emre amade durumdadır ve tüm para başlangıç noktasına dönmüştür. (Diyagram 4'e bakınız). Genişletilmiş ölçekte yenidenüretim Diyagram 4'e ekle-

Diyagram 4

nen taralı alanlarla gösterilmiştirher derneşik büyüklüğe eklenen miktar, bir önceki dönemin sonunda ortaya çıkmaktadır.

Genişletilmiş yenidenüretime ilişkin olarak yukarıda formüle edilen denklemlere geri dönersek, bu denklemlerin, sosyal dolaşımın mantıksal olarak iki farklı safhasının sentetik ürünleri olduğunu görürüz. Bir taraftan, her denklemin, *maliyet* yapısını ya da üretim faktörlerine yapılan ödeme oranını gösterdiği söylenebilir. Böylece, değişmeyen sermayeyle değişen sermaye ve artı değerle değişen sermaye arasındaki ilişkiler denklemde açıkça yer almaktadır. Diğer taraftan, denklemin talep yapısını ya da farklı faktör ödemeleri sonucunda ortaya çıkan talebin niteliğini ve büyüklüğünü gösterdiği söylenebilir. Bu nedenle S_1 faktör ödemesi, ya da ilk alandaki artı değer, örneğin, üç tür talebi ortaya çıkarmaktadır. Bunlar, kapitalistler tarafından talep edilen tüketim malı miktarı, Sc_1, aynı kapitalistler tarafından talep edilen üretim malı miktarı, Sac_1, ve işçiler tarafından talep edilen tüketim malı miktarı, Sav_1.

Bundan başka, iki safha arasında kurulan köprünün, tüm derneşik büyüklükler için aynı sayıdaki metamorfozla nitelendirilmediği de görülmektedir. C_2, örneğin, ilk dönemde tüketim malların parayla satılan kısmının bir kesri durumundadır ve C_2 miktarında üretim malıyla mübadele edilmiştir. V_2 de, ilk dönemde tüketim mallarının bir kesri durumundadır ve daha sonra satılmıştır. Ancak, bir sonraki metamorfoz çerçevesinde V_2, emek gücü adı verilen metanın karşılığıdır ve bu da tüketim malları talebini ortaya çıkarır (işçilerin tasarruf yapmadığı düşünüldüğünde). Dahası, artı değer ödemesini faktör ödemesi olarak değerlendirirsek, Sav_2 ilave bir metamorfoz biçimde yorumlanabilir. Metamorfoz sayısındaki böylesi farklılığın iki safha arasında köprü kurma zorunluluğu, emek gücü olan metanın ele alınmasında olduğu gibi zımnen ortaya konmuştur. Diyagram 3, emek gücü denen metanın durumunu açık bir biçimde ortaya koyarak, yenidenüretim şemasının denklemlerinin yapay olarak kısaca yazılmasıyla ortaya konan dolaşım sürecini açık bir biçimde izlememizi mümkün hale getirir.

3. KEYNESYEN DERNEŞİK BÜYÜKLÜKLERLE KARŞILAŞTIRILABİLİRLİĞİ

Yapılan analiz, Marx'ın yenidenüretim şemasındaki unsurlarla Keynesyen büyüklüklerin karşılaştırılabilirliği tartışmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylesi bir sorunun bir yönü, örneğin, şu sözcüklerle ifade edilebilir: Keynes'in net ulusal gelir olarak adlandırdığı büyüklüğe, Marx'ın şemasında tekabül eden nedir? Bu soruya ihtiyatsız davranarak, değişen sermaye+artı de-

ğer biçiminde cevap vermek, her analitik yorum şemasını örten zımnî varsayımları nasıl kolayca unutma eğilimine girdiğimizi göstermekten başkaca bir işe yaramayacaktır.

Marx'ın genişletilmiş yenidenüretim şemasındaki toplum tipi aşırı ölçüde basit ve Keynesyen derneşik büyüklüklerin geçerli olduğu toplum tipi ise bir dereceye kadar karmaşık olsa da, Marx'ın yenidenüretim şemasından hareketle, işin özü ortaya konabilir. Son olarak belirttiğimiz, öncelikle, sabit sermayenin olmadığını ayrıca hemen tüketilmeyenin yatırıldığını ifade etmektedir. Üçüncü olarak da, birinci alandaki kapitalistler, ikinci alanda yatırım yapmazlar ve vice versa. Aşağıdaki denklemlerse zaten vardı:

$$C_1+V_1+Sc_1+Sac_1+Sav_1= W_1$$
$$C_2+V_2+Sc_2+Sac_2+Sav_2 = W_2$$

İki denklemi bir araya getirerek aşağıdaki denklemi elde ederiz: ($C_1+ C_2=C$ ve bunun gibi)

$$C+V+Sc+Sac+Sav = W$$

Bu toplam, W, Keynes'in *A* olarak gösterdiğine* ya da hem tüketicilere ve hem de tüketicilerle müteşebbisler arasındaki ortaya çıkan satışlar nedeniyle elde edilen gayrisafi gelire tekabül etmektedir. Müteşebbisler arasındaki işlemler ya da Keynes'in A_1'i, *C* ve *Sac*'nin toplamı olarak yazılabilir. Keynes tüketimi *A* ve A_1 arasındaki fark olarak tanımladığından,

$$\text{Tüketim}= W - (C+Sac) = V+Sc+Sav$$

elde ederiz.

Şimdi de, yatırıma gelelim. Keynes'in yatırımı, *G'*, ya da dönem başında eldeki net değerle, *G*, ya da dönem sonunda üretim araçlarının değeri, arasındaki fark olarak tanımladığını hatırlayalım. Yenidenüretim şemasındaki unsurları cinsinden, *G'*, *C* kadar üretim malları artı *V* kadar emek gücünden meydana gelmektedir.** *G* ise *C* artı *V* artı *Sav* artı *Sav*'dan oluşmaktadır. Buradan yatırım eşitliğini elde ederiz:

---

* J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936, 6. Kısım.

** Bu durumla ilgili olarak Keynes'in B' önemli olmadığından, göz önüne alınmamıştır. B', müteşebbisin üretim yapmamaya karar vermesi nedeniyle, sermaye donanımını korumak ve iyileştirmek amacıyla yapacağı harcama toplamıdır.

$$Yatırım = G - G' = (C+V+Sac+Sav) - (C+V) = Sac+Sav$$

Emek gücünün, üretim araçlarının bir kısmı olarak ele alınması insanı şaşırtabilir. Ancak, böylesi bir ele alış tarzı, kapitalizmin mantığı çerçevesinde tutarlıdır. İlâve emek gücü, örneğin, robot gibi, net ulusal hâsılanın bir kısmıdır. Keynes'in meta olarak emek gücünü yatırım malları kategorisi içinde değerlendirmediği doğrudur. Ancak, Keynes'in bakış açısından, emek gücü, üretilmekte olan malları sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir, müteşebbisin satın aldığı o anki emek gücü. Bunun, geri ödenecek hizmet anlamında sahip olunan değer olduğu söylenebilir.

Diğer terimlerin eşdeğer ifadeleri olarak kullanılan kullanım maliyeti, tasarruf ve ulusal gelir kavramları az önce belirttiklerimizden elde edilebilir. Keynes'in tanımlarında kullanım maliyeti, U, A_1 artı G' eksi G'ye (B' yine dikkate alınmamıştır) eşittir ya da:

$$U = (C+Sac) + (C+V) - (C+V+Sac+Sav) = C - Sav$$

Tasarrufu ise Keynes, girişimcilik işlemleri (A_1) eksi kullanım maliyetine (U) eşitlemektedir ya da:

$$Tasarruf = (C + Sac) - (C - Sav) = Sac + Sav$$

Bu da doğal olarak yatırıma eşittir. Son olarak, Keynes ulusal geliri, satışlardan elde edilen gayrisafi hâsılatla (A) kullanım maliyeti (U) arasındaki fark olarak tanımlamıştır ya da:

$$Ulusal\ Gelir = W - (C - Sav)$$
$$Ulusal\ Gelir = V + Sc + Sac + Sav + Sav$$

Sav'ın ulusal gelirde iki kez yer aldığı belirtilmelidir. Bir başka deyişle, Sav gelir olarak iki kez yazılmış ve bir kez mallarla mübadele edilmiştir. Bununla beraber, bu durum aldatıcıdır. Gerçekte, Sav aşağıdaki üç metamorfozu simgelemektedir*:

(1) C-M ...Sav miktarında mamul malı (C) para karşılığı satmış ve kapitalistler artı değer elde etmiştir.

(2) a. M-C' ...Kapitalistler emek gücü (C') satın alır.

* C, değişmeyen sermaye anlamında değil ama meta anlamında kullanılmıştır.

b. *C-M'* ...Ya da işçiler açısından, işçiler emek güçlerini para karşılığında satar.

(3) *M-C"* ... İşçiler tüketim malı (*C"*) satın alır.

Bu mübadelede dizisinde, para, gelir olarak iki kez kendini göstermiştir yani (1) ve (2)b ve her defasında metayla mübadele edilmiştiryani *C'* ve *C"*. (2), yenidenüretim şemasında açıkça yer almadığından, *Sav* sembolü her safha için de kullanılmıştır yani hem (1)'den (2)'ye geçerken ve hem de (2)'den (3)'e geçerken. Önceki kısımda, fiilî dolaşım ağının soyut olarak gösterilişi emtia dünyasıyla sınırlansaydı, hesaba katılmayan meta karşılığı mübadeleler kayıt altına alınmayacağı ve şemamızdaki meta metamorfozunda sadece *büyüklük* olarak gösterileceği ortaya çıkmıştı.

Keynesyen derneşik büyüklüklerin Marksist derneşik büyüklüklere dönüştürülmesi tartışması tamamlanmamıştır. Hane halkları arasındaki işlemler sorunu (ya da hizmet sektörleri), Keynes'in 'ek maliyetler' adını verdiği sorun v.b. çok sayıda önemsiz nokta tamamıyla dışarıda bırakılmıştır. Bununla beraber, böylesi bir kavramsal dönüştürme girişiminin bizatihi kendisi çok önemli değildir ve işi son noktaya kadar da götürmenin bir manası yoktur.

Yapmaya çalıştığımız dönüştürme girişimi daha ziyade orantılı bir biçimde ele aldığımız iki yorum sistemi arasındaki önemli farkları anlamanın bir yolu olarak değerlendirilmelidir.

EK B

EMPERYALİZMİN İDEOLOJİSİ*

[Finans kapitalin ideolojisi] tümüyle liberalizm ideolojisine karşıdır. Finans kapitalin istediği hâkimiyettir özgürlük değildir. Kapitalistin bağımsızlığından değil, hizaya getirilmesinden hoşlanır. Rekabet anarşisinden nefret eder ve örgütlenmemeyi sadece ve sadece rekabetin daha üst bir düzeyde durdurulması amacıyla arzular. Bu amaca ulaşmak ve aynı zamanda da gücünü korumak ve artırmak için, devletin korumacılık yoluyla iç pazarı garanti altına almasına ve dolayısıyla da yabancı pazarların işgal edilmesini kolaylaştırmasına ihtiyacı vardır. Ticaret politikasını saptarken, kendi ülkesinin çıkarlarına ters düşen diğer ülkelerin çıkarlarını dikkate almayacak kadar siyasî olarak güçlü bir devlet ister. Finans kapitalin yurtdışındaki çıkarlarını kollayarak ve küçük devletlere karşı zor kullanarak bu ülkelerle kendi yararına anlaşmalar yapmak için siyasî güç kullanarak, etkisini, tüm dünyayı yatırım alanına dönüştürecek bir biçimde hissettirecek, güçlü bir devlete ihtiyacı vardır. Son olarak, finans kapital, yayılmacı politika izleyecek ve yeni kolonileri ele geçirecek kadar güçlü bir devlete ihtiyacı vardır. Liberalizm devletin siyasî gücüne karşı çıktığında ve eski aristokrasi ve bürokrasi gücüne karşı, devletin güç araçlarını mümkün olan en dar sınırlar içinde tutacak biçimde, hâkimiyet kurmak istemesine karşın, finans kapital, sınırsız politik güce sahip olmak is-

* Rudolf Hilferding, *Das Finanazkapital*, 1910, s. 426-429'un çevirisidir. Başlık tarafımdan ilâve edilmiştir.

ter. Bunun nedeni, kara ve deniz kuvvetleri için yapılan harcamaların en güçlü kapitalist gruplara inanılmaz tekelci kârlar sağlayacak piyasa ortamı yaratmış olması değildir.

Yayılmacı bir politika talebi, burjuvazinin tüm *Weltanschauung* 'unu (dünya görüşünü) kökten değiştirmiştir. Burjuvazi barışçıl ve insancıl olmaktan çıkmıştır. Geçmişteki serbest ticaretçiler, serbest ticarete bunun en iyi iktisat politikası olmasının yanı sıra barış çağını başlatması nedeniyle de inanmışlardır. Finans kapital böylesi kavramları çoktan terk etmiştir. Finans kapital, kapitalist çıkarların uyum içinde olmasına inanmamakla birlikte, rekabetçi mücadelenin, giderek siyasî güç savaşı biçiminde sonlanacağını bilir. Barış ideali ortadan kalkmıştır. İnsanlık idealinin yerini, devletin kuvveti ve gücü almaktadır. Ancak, modern devletin temelinde ulusları bir araya getirme çabası vardır. Devletin kurulması çerçevesinde, doğal sınırı ulusun oluşumunda bulan ulusal amaçlar -zira bu amaçlar, her ulusun kendi devlet şeklini kurma hakkı olduğunu kabul etmekte ve bu nedenle de, devletin sınırlarını, ulusun doğal sınırları olarak görmekteydi-, şimdilerde bir ulusun diğerleri üzerinde hâkimiyet kurma amacına dönüşmüştür. Bir ulusun dünya hâkimiyetini ele geçirmesi, tıpkı kapitalistlerin sermayenin etkisiyle sınırsız kâr elde etme çabası gibi, bir ideal olarak ortaya çıkmaktadır. Sermaye dünyanın fatihi olmuştur ve işgal edilen her yeni alan aşılması gereken sınır haline gelmiştir. Her gerileme finanskapitalin kârını düşürdüğünden, rekabet etme kabiliyetini azalttığından ve son olarak da, küçük bir iktisadî alanı büyük bir iktisadî alana bağımlı haline getirdiğinden, bu çaba iktisadi bir zorunluluk haline gelmiştir. İktisadî temelde ele alındığında, bu durum, ulusal düşüncenin artık her ulusun siyasî olarak kendi kaderini ve bağımsızlığını belirleme hakkı olduğu düşüncesinden vazgeçmesi ve tüm ulusların eşitliği biçiminde kendini gösteren demokratik inancı da ifade etmemesi çerçevesine oturması nedeniyle ideolojik olarak haklı görülmektedir. Tekelin sağladığı iktisadî avantaj, bir ulusun lehine olacak bir biçimde gelişiyor. Bu durumda, söz konusu ulus, diğerlerinden üstün tutulmaktadır. Yabancı uluslar güç kullanarak diğerlerini kendi tahakkümü altına aldığından yani bu çok doğal yol olduğundan, hâkimiyet kuran ulusun üstünlüğü ele geçirmesinin nedeninin, sahip olduğu doğal niteliklerden, bir başka deyişle, ırkî özelliklerden kaynaklandığı belirtilir. Bu nedenle, ırkî ideolojide, finanskapitalin, sergilediği davranışların nedeni ve zorunluluğu biçiminde kendini gösteren, güç elde etme arzusuna bilimsel kılıf bulunmuştur. Demokratik eşitlik ideali yerine oligarşik hâkimiyet ideali ortaya çıkmaya başlamıştır.

Dış politika alanında bu ideal tüm ulusu kapsayacak bir biçimde olsa da, ülke içi konularda işçi sınıfına karşı hâkimiyet kurma düşüncesini taşımaktadır. Aynı zamanda, işçilerin artan gücü, sermayenin, proletaryanın taleplerine karşı, devlet gücünü güvenlik sağlamak için artırma gayreti içine girmesine neden olur.

Bu yolla emperyalizm ideolojisi, eski liberal ideallerin küllerinden doğar. Liberalizmin naifliğiyle dalga geçer. Kapitalist mücadelenin sürdüğü bir dünyada, sadece silâh üstünlüğüyle çıkarların uyumlaştırılacağına inanmak ne büyük hayaldir! İnsanların kaderinin güçle belirlendiği bir dünyada ebedi barışın sürmesini ve uluslararası kanunların vazettiklerinin gerçekleşmesini beklemek ne büyük hayaldir! Bir devlette geçerli yasal ilişkileri sınırlarının ötesine götürme isteği ne büyük aptallıktır! İşçileri sorun olarak gören, ülke için sosyal reform keşfeden ve kolonilerde rasyonel sömürü imkânının sadece kölelik anlaşmalarının ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşmesini isteyen insanlık için anlamsız davranışlarla nasıl bir sorumsuz işletme huzursuzluğu yaratılmıştır! Sonsuz adalet hoş bir rüyadır. Ancak, kimse ahlâklı davranma yolunu benimseyerek demiryolu inşa edememiştir. Rekabetin kutsal bir kural olmasını beklersek, dünyayı nasıl işgal edebiliriz [*auf die Bekehrung der Konkurrenz warren wollen*]?

Bununla beraber, emperyalizm, burjuvazinin değerini yitiren idealleri yerine, sadece daha yeni ve büyük hayalleri uyandırmak için tüm hayallerin bu şekilde sonlanışını zerk eder. Emperyalizm, aralarında hem tartışan ve hem de birleşen kapitalist çıkar gruplarının gerçek çelişkiler konusunda temkinlidir. Ancak, ideallerini ortaya koyduğunda kendinden geçer ve mest olur. Emperyalist kendisi için hiçbir şey istemez. Ancak, aynı zamanda, uygarlığın her aşamasında ırkların umutsuz karışımının, kansız insanlık kavramı içinde her türlü gelişmeye açık olduğunu ortaya koyan illüzyonist ve hayalperest de değildir. Acımasız, her şeyi gören gözlerle insanların oluşturduğu kalabalığa bakar ve kendi ulusunu hepsinin üstünde görür. Bu gerçektir. Güçlü devlette yaşamaktadır ve daima büyük ve daha güçlü hale gelecektir. Yücelmesi her türlü çabaya değer. Alî genel çıkarlar için bireysel çıkarlardan vazgeçilmiştir. Bu tavır, her sosyal ideolojinin koşuludur. Halk, yabancı devlet ve ulus birbirlerine bağlanmışlardır. Ulusal fikir, politikayı sürükleyen güç olarak kullanılır. Sınıf antagonizmleri, toplumun tümünün çıkarları için ortadan kaldırılmıştır. Ulusal büyüklük amacı için ulusun ortak tavır alması, mülk sahibi için hem verimsiz ve hem de tehlikeli olan sınıf mücadelesinin yerini almıştır.

Parçalanan burjuva toplumunu bir araya getirmede yeni bir bağ olacak bu

ideal, burjuva toplumunun her zaman hızla çözülmesi nedeniyle, büyük bir heyecanla kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

Bauer, Otto, "Die Akkumulation des Kapitals", *Die Neue Zeit*, Jhrg. xxxi, Bd. 1 (1912-13), pp. 831-8,n862-74.

____ *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, Wien, 1907.

____ *Die Österreichische Revolution*, Wiener Volksbuchhandlung, W i e n , 1923.

____ Zwischen zwei Weltkriegen?, Eugen Prager Verlag, Bratislava, 1936.

Bernstein, Eduard, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1899.

____ *Evolutionary Socialism*, Independent Labour Party, London, 1909. (A translation of the foregoing work.)

Bittelman, Alex, and Jerome, V. J., *Leninism-the Only Marxism Today*, Workers Library Publishers, New York, 1934.

Böhm-Bawerk, Eugen von, *Karl Marx and the Close of His System*, T. F. Unwin, London, 1898.

Bortkiewicz, Ladislaus von, "Böhm-Bawerk's Hauptwerk in seinem Verhältnis zur sozialistischen Theorie des Kapitalzinses", *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, Jhrg. xi, Heft 1 u. 2 (1923), pp. 161-73.

____ "Der Kardinalfehler der Böhm-Bawerkschen Zinstheroie", *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, Jhrg.* xxx, Heft 3 (1906), pp. 61-90.

____ "Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. xxxiii, Heft 1 (1906), pp. 1-50; Bd. xxv, Heft 1 (1907), pp. 10-51; Bd. xxv, Heft 2 (1907), pp. 445-88.

____ "Zur Berichtigung der Grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des _Kapital'," *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bd. xxxiv, Heft 3 (1907), pp. 319-35.

____ "Zur Zinstheorie", *Jahrbuch für Gesetzgebung*, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich, Jhgr. xxxi, Heft 3 (1907), pp. 370-85.

Boudin, L. B., *The Theoretical System of Karl Marx*, Charles Kerr & Company, Chicago, 1907.

Bukharin, N. I., *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals, Verlag für Literatur und Politik*, Wien-Berlin, 1926.

Chang, S. H. M., *The Marxian Theory of the State*, The University of Pennsylvania, Philadelphia, 1931.

Corey, Lewis, *The Decline of American Capitalism*, Covici Friede, New York, 1934.

Cunow, Heinrich, "Zur Zusammenbruchstheorie", *Die Neue Zeit*, Jhrg. xvii, Bd. 1 (1989-9), pp. 356-64, 396-403, 424-30.

Dobb, Maurice, *Political Economy and Capitalism*, International Publishers, New York, 1939.

Engels, Friedrich, *The Origin of the Family, Private Property and State*, Charles Kerr & Company, Chicago, 1902.

____ and Marx, Karl, *see* Marx, Karl and Engels, Friedrich.

Goldsmith, R. W., Parmelee, R. C. And others, *The Distribution of Ownership in the 200 Largest Non-Financial Corporations*, Temporary National Economic Committee Monograph No. 29, Government Printing Office, Washington, 1940.

Granby, Helené, *Survey of Shareholdings in 1,710 Corporations with Securities Listed on a National Securities Exchange*, Temporary National Economic Committee Monograph No. 30, Government Printing Office, Washington, 1941.

Grossmann, Henryk, "Die Änderung des urspringlichen Aufbauplans des Marxschen "Kapital" und ihre Ursachen", *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, Bd. xiv, Heft 2 (1929), pp. 305-38.

____ *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, C. L. Hirschfeld, Leipzig, 1929.

Hansen, A. H., *Fiscal Policy and Business Cycles*, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 1941.

____ *Full Recovery or Stagnation?*, W. W. Norton & Company, Inc., New York, 1938.

Hegel, G. W. F., *The Philosophy of History*, translated by J. Sibree, Cooperative Publication Society, New York, 1900.

Hicks, J. R., *Value and Capital*, Clarendon Pres, Oxford, 1939.

Hilferding, Rudolf, *Böhm-Bawerk's Marx-Kritik*, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, Wien, 1904.

____ *Das Finanzkapital*, Wiener Volksbuchhandlung, Wien, 1923.

Hilferding, Rudolf, "Die Eigengesetzlichkeit der kapitalistischen Entwicklung", in Vol. 1 of *Kapital und Kapitalismus*, 2 vols., edited by Bernhard Harms, R. Hobbing, Berlin, 1931.

Jerome, V. J., and Bittelmann, Alex, *see* Bittelmann, Alex, and Jerome, V. J.

Kautsky, Karl, *Bernstein und das Sozialdemokratische Program*, J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1899.

____ *Die Materialistische Geschichtsauffassung*, 2 vols., 2nd ed., J. H. W. Dietz, Berlin, 1929.

____ *The Class Struggle* (Erfurt Program), Charles Kerr & Company, Chicago, 1910.

____ "Finanzkapital und Krisen", Die Neue Zeit, Jhrg. XXIX, Bd. 1 (1910-11), pp. 76472, 797-804, 838-46, 874-83.

____ "Krisentheorien", *Die Neue Zeit*, Jhrg. XX, Bd. 2 (1901-2), pp. 37-47, 76-81, 110-18, 133-43.

Keynes, J. M., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1936.

Knight, F. H., "The Quantity of Capital and the Rate of Interest", *Journal of Political Economy*, Vol. XLIV, No. 4 (1936), pp. 433-63, No. 5, pp. 612-42.

Korsch, Karl, Karl Marx, Chapman & Hall, Ltd., London, 1938.

Lange, Oskar, "Marxian Economics and Modern Economic Theory", *Review of Economic Studies*, Vol. II, No. 3 (1935), pp. 189-201.

Lattimore, Owen, *Inner Asian Frontiers of China, American Geographical Society*, New York, 1940.

Lenin, V. I., *Die Entwicklung des Kapitalismus in Russland*, Sâmtliche Werke Bd. III, Verlag für Literatur und Politik, Wien-Berlin, 1929.

____ *Imperialism*, International Publishers Company, Inc., New York, 1933.

____ *Left-Wing Communism: an Infantile Disorder*, International Publishers Company, Inc., New York, 1934.

____ *The State and Revolution*, International Publishers Company, Inc., New York, 1932.

Lowe, Alfred, "Mr. Dobb and Marx's Theory of Value", *Modern Quarterly*, London, Vol. I, No. 3 (1938), pp. 285-90.

Lukacs, Georg, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Der Malik-Verlag, Berlin, 1923.

Luxemburg, Rosa, *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, Vereinigung Internationaler Verlags-Anstalten, Berlin, 1922.

____ *Die Akkumulation des Kapitals oder was die Epigonen aus der Marxchen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik*, Frankes Verlag, Leipzig, 1921.

Luxemburg, Rosa, *Sozialreform oder Revolution?*, Gesammelte Werke Bd. III, Vereinigung Internationaler Verlags-Anstalten, Berlin, 1925.

Marx, Karl, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Charles Kerr & Company, Chicago, 1911.

____ *Capital*, 3 vols., Charles Kerr & Company, Chicago, 1933.

____ *Capital, The Communist Manifesto and Other Writings*, edited by Max Eastman, The Modern Library, New York, 1932.

____ *The Class Struggles in France*, International Publishers Company, Inc., New York, 1934.

____ *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, International Publishers Company, Inc., New York, no date.

____ *Das Kapital*, 3 vols., edited by the Marx-Engels-Lenin Institute, Ring-Verlag A. G., Zurich, 1934.

____ *The Poverty of Philosophy*, International Publishers Company, Inc., New York, no date.

____ *Theorien über den Mehrwert*, 3 vols., edited by Karl Kautsky, J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1905-10.

____ *Value, Price and Profit*, International Publishers Company, Inc., New York, no date.

____ *Wage Labor and Capital*, International Publishers Company,

Inc., New York, no date.

____ and **Engels, Friedrich**, *Correspondence*, 1846-95, a Selection with Commentary and Notes, International Publishers Company, Inc.,New York, 1936.

____ and **Engels, Friedrich**, *The Communist Manifesto*, with an introduction and explanatory notes by D. Ryazanoff, M. Lawrence Ltd., London, 1930.

Mill, J. S., *Principles of Political Economy*, edited by W. J. Ashley, Longmans, Gren and Co., Ltd., London, 1926.

Moszkowska, Natalie, *Das Marxsche System*, H. R. Engelmann, Berlin, 1929.

____ *Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, Michael Kacha Verlag, Prag, 1935.

Neisser, Hans, "Das Gesetz der Fallenden Profitrate als Krisenund Zusammenbruchsgesetz", *Die Gesellschaft*, Jhrg. VIII, No. 1 (1931), pp. 72-85.

Neumann. Franz, *Behemoth*, Oxford Universitiy Pres, New York, 1942.

Parkes, H. B., *Marxism: an Autopsy*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1939.

Parsons, Talcott, "Wants and Activities in Marshall", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. XLVI, No. 1 (1931), pp. 101-40.

Petry, Franz, *Der Soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie*, G. Fischer, Jena, 1916.

Pigou, A. C., *The Economics of Welfare*, 3rd ed., Macmillan and Company, London, 1929.

Preiser, Erich, "Das Wesen der Marxchen Krisentheorien", in *Wirtschaft und Gesellschaft, Festschrift für Franz Oppenheimer*, Frankfurter Societäts-Druckerei, Frankfurt a. M., 1924.

Preobrashensky, E., *Novaya Ekonomika*, Communist Academy, Economic Section, Moskow, 1926.

Ricardo, David, *Letters to Malthus*, 1810-1823, edited by James Bonar, Clarendon Pres, Oxford, 1887.

____ *Principles of Political Economy and Taxation*, edited by E. C. K. Gonner, G. Bell and Sons, Ltd., London, 1929.

Robbins, Lionel, *The Nature and Significance of Economic Science*, Macmillan and Company, London, 1932.

Robinson, Joan, *The Economics of Imperfect Competition*, Macmillan and Company, London, 1933.

Rodbertus, Karl, *Overproduction and Crises*, with an introduction by J. B.

Clark, S. Sonnenschein & Co., Ltd., London; C. Scribner's Sons, New York, 1898.

Schmidt, Conrad, "Zur Theorie der Handelskrisen und der Überproduktion", *Sozialistische Monatshefte*, Jhrg. V, Bd. 2, No. 9 (1901), pp. 669-82.

Schumpeter, J. A., *Business Cycles*, 2 vols., McGraw-Hill Book Company, Inc., New York, 1939.

____ *The Theory of Economic Development*, Harvard University Pres, Cambridge, Mass., 1936.

Shibata, Kei, "On the General Profit Rate", *Kyoto University Economic Review*, Vol. XIV, No. 1 (1939), pp. 40-66.

____ "On the Law of Decline in the Rate of Profit", *Kyoto University Economic Review*, Vol. IX, No. 1 (1934), pp. 61-75.

Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 2 vols., edited by Edwin Canan, Methuen & Co., Ltd., London, 1930.

Snyder, Carl, "Capital Supply and National Well-Being", *American Economic Review*, Vol. XXXI, No. 2 (1936), pp. 195-224.

Stalin, Joseph, *Leninism*, International Publishers, New York, 1928.

Strachey, John, *A Programme for Progress*, Random House, New York, 1940.

Sweezy, P. M., "The Decline of the Investment Banker", *Antioch Review*, Vol. I, No. 1 (1941), pp. 63-8.

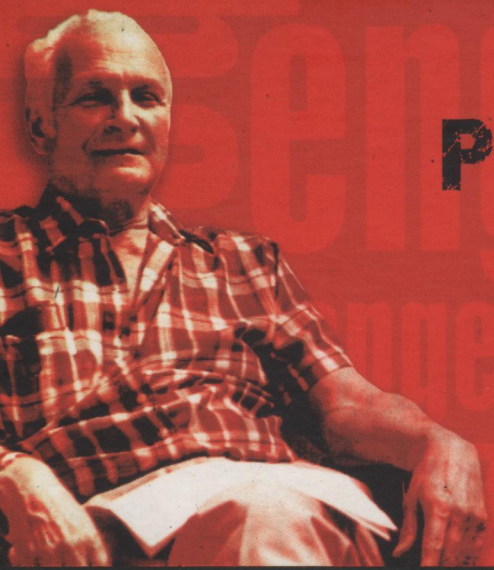
____ "The Illusion of the 'Managerial Revolution'," *Science and Society*, Vol. VI, No. 1 (1942), pp. 1-23.

Tugan-Baranowsky, Michael, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, G. Fischer, Jena, 1901.

____ *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Duncker & Humboldt, Leipzig, 1905.

Twentieth Century Fund, Does Distribution Cost Too Much?, The Twentieth Century Fund, New York, 1939.

Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class*, Modern Library, New York, 1934.

PAUL SWEEZY

KAPİTALİST GELİŞME TEORİSİ

Marksist iktisatta "tekelci kapitalizm" terimi, kapitalizmde büyük şirketlerin egemen olduğu aşamaya atıfta bulunmak amacıyla yaygın olarak kullanılmıştır. Kapitalist gelişmenin bu aşaması 19. Yüzyıl'ın son çeyreğinde ortaya çıktı ve İkinci Dünya Savaşı sıralarında olgunlaştı. Diğer klasik ekonomi politikçilerin eserleri gibi Marx'ın Kapital'i de piyasa sisteminin -kapitalist girişimlerin çoğunlukla ailelerin işlettigi küçük şirketlerden oluştuğu- serbest rekabet koşulları tarafından nitelendirildiğini varsaymıştı. Klasik ekonomi politik hiçbir zaman "tam" ya da "pür" rekabet gibi mutlak fantezileri barındırmadı, bu kavramlar iktisada daha sonraki neoklasik aşamasında sokuldu. Yine de klasik ekonomi politik ilk başta öne sürdüğü serbest rekabet teorisinde, fiyat rekabetinin acımasız olduğunu ve tek başına hiçbir kapitalistin ya da şirketin piyasanın kayda değer bir kısmını kontrol edecek güce sahip olmadığını öne sürdü.

Bununla birlikte, diğer klasik politik iktisatçılardan farklı olarak Marx'ın durumunda kapitalizm tarihsel bir sistemdi; bu yüzden dinamik bir karaktere sahipti ve çeşitli aşamalardan geçiyordu. Marx, bir tekelci kapitalizm kuramı ortaya koymamasına rağmen, kapitalizmde birikimin temel bir eğilimi olarak sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin altını çizmişti.

Paul Sweezy'nin, Marksist iktisattaki büyük eserlerden biri olan, Kapitalist Gelişme Teorisi adlı klasik eserinin yayımlanması, Marksist analizin ayırt edici bir geleneğinin başlangıçlarını ortaya koydu. Tekelci kapitalizmin ana çerçevesini çizen bu eser daha sonraki tartışmalar için temel kaynak oldu. Sweezy, Kapitalist Gelişme Teorisi'nde, Marx'ın artı-değerin gerçekleşme krizi kuramından yararlandı, -bu kuramla Keynes'in efektif talep kuramı arasındaki yakın bağlantıyı da göstererek- ekonomik durgunluk konusunda yetkin bir analiz geliştirdi. Kapitalist Gelişme Teorisi aynı zamanda Marksist tekelleşme analizini daha ileriye götürdü.

John Bellamy Foster

ISBN 9944-115-10-X

Fiyatı: 24 YTL